NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK
LII.

DUNAKÖMLŐD ÉS NÉMETKÉR TELEPÍTÉS-, NÉPISÉG- ÉS NYELVTÖRTÉNETE

IRTA

SCHILLING ROGÉR
CISZTERCI RENDI TANÁR

BUDAPEST, 1933
PFEIFER FERDINÁND (ZEIDLER TESTVÉREK)
NEMZETI KÖNYVKERESKEDÉSE

A NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK eddig megjelent füzetei:

(Von den in ungarischer Sprache verfassten und mit je einem deutschen Auszug versehenen **Arbeiten zur deutschen Philologie** sind bis jetzt folgende Hefte erschienen:)

I. **Thienemann Tivadar:** Német és magyar nyelvújító törekvések. (Bestrebungen auf dem Gebiete der deutschen und ungarischen Sprachreform.) 1912. ... ... **1.50 P**

II. **Csáki Richárd:** Honterus János német íratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. (Quellenkritische und sprachliche Untersuchung der deutschen Schriften des Johannes Honterus.) 1912. ... ... **1.50 P**

III. **Dr. Hajek Egon:** Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén. (Der siebenb.-sächsische Roman um die Mitte des 19. Jahrhunderts.) 1913. ... ... **2.50 P**

IV. **Roth Alfred:** Tanulmányok (az erdélyi szász) Roth Dánielről. I. Roth Dániel élete. II. Roth Dániel regényeinek és novelláinak forrásai. [Studien über (den siebenb.-sächsischen Romanschriftsteller) Daniel Roth: 1. Das Leben Daniel Roths; 2. Die Quellen der Romane und Novellen Daniel Roths.] 1913. ... ...**3.— P**

V. **Dr. Huss Richárd:** Az erdélyi szász nyelvjárástanulmányozás mai állása. (Der heutige Stand der siebenbürgisch-sächsischen Sprachforschung.) 1913. ... ... **2.— P**

VI. **Hollitzer Gyula:** Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet. (Franz Liszt und das literarische Leben in Weimar.) 1913. ... ... **3.— P**

VII. **Schwarz Frigyes:** A soproni hienc gyermekdal. (Das Kinderlied der Hienzen in Sopron-Oedenburg.) 1913. ... ... **4.— P**

VIII. **Szentirmay Gizella:** Mörike Eduard „Maler Nolten" című regénye. (Ed. Mörikes „Maler Nolten".) 1913. ... ... **2.— P**

IX. **Czinkotszky Jenő:** Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. (Die deutsche Verserzählung Oswalds des Schreibers aus Ujbánya-Königsberg in Ungarn aus dem 14. Jahrh.) 1914. **2.50 P**

X. **Schwartz Elemér:** A rábalapincsközi (délbajor) nyelvjárás hangtana. [Lautlehre der (südbayerischen) Mundart zwischen der Raab u. Lafnitz in Westungarn.] 1914. ... ... **3.50 P**

XI. **Trócsányi Dezső:** Humboldt Vilmos nyelvbölcsészete. (W. von Humboldts Sprachphilosophie.) 1914. ... ... **2.— P**

XII. **Kádár Jolán:** A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Függelékül a budai és pesti német színházak műsora 1783—1812. (Geschichte der Ofner und Pester deutschen Theater bis 1812. Als Anhang das Repertoire der Ofner und Pester deutschen Theater 1783—1812.) 1914. ... ... **3.— P**

XIII. **Moór Elemér:** A Toldi-monda és német kapcsolatai. [Die (ungarische) Toldi-Sage und ihre Zusammenhänge mit der deutschen Sage.] 1914. ... ... **2.— P**

XIV. **Koszó János:** Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (Ignaz Aurel Fesslers Leben und schöngeistiges Wirken.) 1915. **2.50 P**

XV. **Mornau József:** A szeghegyi német (rajnai frank) nyelvjárás hangtana. [Lautlehre der deutschen (rheinfränkischen) Mundart von Szeghegy (Kom. Bács)] 1915. ... ... **2.50 P**

XVI. **Hollaender Rózsi:** Déry Julianna (1864—1899.) élete és költészete. (Julianne Déry's Leben und Dichten. 1864—1899.) 1915. ... ... **2.— P**

XVII. **Zuber Marianne:** A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. (Geschichte der ungarländischen deutschen Zeitschriften bis 1810.) 1915. ... ... **3.— P**

XVIII. **Happ József:** Béb község német (középbajor) nyelvjárásának hangtana. [Lautlehre der deutschen (mittelbayerischen) Mundart der Gemeinde Béb (Kom. Veszprém.) 1915. ... ... **3.— P**

XIX. **Dr. Weber Arthur:** A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. (Geschichte der Zipser Dialektforschung.) 1916. ... ... **1.50 P**

XX. **Várady Imre:** Gellért hazánkban. (Gellert in Ungarn.) 1917. ... **3.— P**

XXI. **Pausz Gabriella:** Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. [Marie Therese von Artner (1772—1829) und ihr literarischer Kreis.] 1917. ... ... **3.50 P**

Geom. fr. O. 2392
/52

DUNAKÖMLŐD ÉS NÉMETKÉR TELEPÍTÉS-, NÉPISÉG- ÉS NYELVTÖRTÉNETE

IRTA

SCHILLING ROGÉR

CISZTERCI RENDI TANÁR

BUDAPEST, 1933

166504

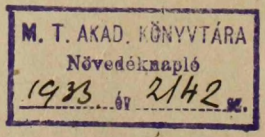

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA RT. PÉCSETT

ELŐSZÓ.

Szülőfalum telepítéstörténetére tulajdonképen nyelvjárásunk tanulmányozása terelte figyelmemet. Egyetemi éveim alatt tisztán nyelvészeti alapon igyekeztem a telepesek származási helyére következtetni a Sprach-Atlas segítségével. Sikerült is a kömlődi nyelvjárást mint rajnai frankot a mai Pfalzra és a Saar-vidékre lokalizálnom. Tisztán a nyelvjárásból azt a következtetést vontam le, hogy a telepeseknek, vagy legalább is azok zömének a Pfalzból és a Saar-vidékről kellett származniok. S akkor tanárom, Petz Gedeon, a nyelvjárás kutatás nagynevű mestere, kezembe nyomta Bőhmer Emil dialektographiai munkáját, amelyből fájón azt kellett látnom, hogy az ott tárgyalt nyelvjárás egészen más területre utal mint őshazára, mint amit a történeti adatok jelöltek meg származási hely gyanánt. A származási hely kérdése most még inkább kezdett foglalkoztatni. A tisztán nyelvészeti alapon vont következtetéseket történeti adatokkal kellene alátámasztani, mondotta professorom; ha ez sikerül, akkor Kömlőd nyelvjárásának e téren nagy elvi jelentőségű szerep juthat osztályrészül. (Kérre csak az utóbbi években terjesztettem ki kutatásaimat.) Elvi kérdésről van itt szó. Tisztázásra, eldöntésre vár az a kérdés, hogy a nyelvjárásból leszűrt eredmények megbízhatók-e. Hagyatkozhatunk-e ezekre a megállapításokra ott, ahol történeti adatok egyáltalán nem állanak rendelkezésünkre? E kérdés eldöntésénél természetesen csak azok a nyelvszigetek jöhetnek tekintetbe, ahol a telepesek számazási helyeiről részletes kimutatás tájékoztat bennünket.

Kömlődre és Kérre vonatkozólag abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy (levéltári adatok alapján) kétszáznál több család származási helyét ismerjük. E nagyjelentőségű kérdés nyelvészeti részét a Wenker-féle Sprach-Atlas alapján

tárgyalom. E feladatom megoldásában nagy adósa lettem Schmidt Henrik, szegedi egyetemi tanárnak, aki elsőnek foglalkozott nálunk a nyelvjárásokkal a Sprach-Atlas alapján, továbbá Schwartz Elemér budapesti egyetemi magántanárnak.

A történeti okmányok azonban nemcsak a telepesek származási helyére vetnek világosságot, hanem bőséges felvilágosítást nyujtanak a település összes feltételeire, a telepesek életviszonyaira és körülményeire. Pontról-pontra hűségesen nyomon tudjuk követni a telepítés minden egyes mozzanatát az előkészítéstől kezdve egészen a teljes befejezésig, még pedig oly kimerítő részletességgel, amilyenre az eddigi kutatások során még nem akadt példa sem nálunk, sem egyéb külföldi német nyelvszigetek történetében. S mivel a kincstári telepítéseket egységes előírások és utasítások szerint intézték és bonyolították le, azért ezt a szerény tanulmányt többé-kevésbbé tipikus telepítéstörténetnek tekinthetjük.

Budapest, 1933. január hava.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. RÉSZ. TELEPITÉS ÉS NÉPISÉGTÖRTÉNET.

Lap

Előszó . . . . . III.

I. *A telepesek külső története* 5

1. Kömlőd és Kér a telepítés előtt 5
2. A telepítés előzményei 13
3. A település 17
4. A telepesek őshazája 45
5. Helyrajz 57
6. A telepítés költségei 77

II. *A telepesek belső története* 79

1. Földművelés és állatgazdaság 79
2. Jogviszonyok 89
3. Népesedés 93
4. Vallás 110
5. Társadalom 119
6. Szellemi élet 124
7. Néprajzi jellegzetességek 137
8. Irodalom 151
9. Függelék. A telepesek és a származási helyek betűrendes mutatója 156
10. Mellékletek 163

II. RÉSZ. NYELVTÖRTÉNET.

HANGTAN.

I. Magánhangzók.

1. Hangsúlyos magánhangzók történeti fejlődése 5
   a) Rövid tőhangzók 5
   b) Hosszú tőhangzók 11
   Diphthongusok 14
   Umlaut 17
   Mennyiségi változások 18
2. A hangsúlytalan magánhangzók történeti fejlődése 21

II. Mássalhangzók.

Liquidák 27

Nasalisok 29
Explosivák 32
Spiransok 39
Mássalhangzó kapcsolatok 45

III. Szókincs. Kölcsönszavak.

ALAKTAN.

I. A főnév
1. Genus 55
2. Esetek 56
3. A főnév ragozása 57
II. A melléknév.
1. A melléknév ragozása 61
2. A melléknév fokozása 62
III. A határozószó képzése 63
IV. A számnév 63
V. A névmás 64
VI. Az ige . . . . . .
Az igeidők 68
Az ige névszói alakjai 70
Ablaut-sorok 71
A gyenge igék 74
A praet. praesentia 74
Eredeti *mi-* igék 75

DIALEKTOGRAPHIA. 77
A Wenker-féle mondatok 117
Irodalom 122
Deutsche Inhaltsangabe 125

I. RÉSZ:

TELEPÍTÉS ÉS NÉPISÉGTÖRTÉNET.

AKADEMIA
NAUK
TARA

I. A TELEPESEK KÜLSŐ TÖRTÉNETE.

1. Kömlőd és Kér a telepítés előtt.

Tolna vármegye északkeleti részében, Paksot fölül, a délnek siető Duna egyszerre nyugatra kanyarodik, hogy a meredek emelkedésű „Sánchegy" (Bottyán sánc) lábába ütközve ismét déli irányban folytassa útját. Itt terül el *Dunakömlőd* nagyközség s tőle északnyugatra *Németkér*. Az előbbinek a története, vagy legalább is a hely története az őskorba nyúlik vissza. A község déli határán emelkedik a Bottyán sánc néven ismeretes hegy. Ez ritka szép fekvésével már az ókorban magához vonzotta az embereket. Valóban, míg a hegy keleti oldalát a Duna habjai mosták mint partot, ez a hely a legteljesebb mértékben megfelelt az életbiztonság feltételeinek, főként pedig a hadviselésre bizonyult felette alkalmasnak. Pompás kilátás nyílik innen Tolna megye dombjaira, a Duna folyására s a Nagy-Magyar-Alföld végtelen rónaságára. E meredek hegyet már a bronzkorszakban körbefutó, széles sáncárokkal vették körül, erőddé alakították át. Mint ilyen jelentékeny szerepet játszott a jazigok, kelták, rómaiak és avarok idejében.[1]

A római uralom korában mint másodrangú táborhely és vallási centrum szerepel. Az egykori források *„Lussonium"* néven említik.[2] Hogy a hely már ősidők óta kedvelt lakóhelyül szolgált, azt szerencsés felületi tagoltságán kívül leginkább annak a kedvező körülménynek köszönheti, hogy beleesett a híres római útvonalba, amely Aquincumot (Óbu-

[1] Wosinszky Mór: Tolna m. története a honfoglalásig, I. II. Bp. 1896. II. 254. ll és Balics Lajos: A kereszténység története hazánk területén a honfoglalás előtt, 32. és 34. ll.

[2] Ptolemaeus II. 15. 3.; Notitia Dignitatum 95. l. és az Itinerarium 245. l. Pecz V.: Ókori lexikon I. 1126. Lussonium cím alatt.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

dát) Mursával (Eszékkel) köti össze. A mai országút éppen a község déli határában tér el régi irányától. Amikor ugyanis a mult század negyvenes éveiben a Duna folyását mesterséges átvágással eltérítették, lehetővé vált, hogy az országútat a Sánchegy keleti oldalán építsék ki. A római műút emlékét a nyugati oldalon húzódó régi országút (alte Strasse) őrzi.

A népvándorlás korának nyomait mutatja az a számtalan lelet, sír stb., melyekre főként a vasútvonal építésekor akadtak. A Bottyánvártól nyugatra vonuló széles Wájer völgyet egész hosszában lakták az őskori népek.[3] Az avar uralomra emlékeztet a község északi határán fekvő „Gyűrűs." Nem tehetjük fel, hogy e hringjeiről oly híres nép a határ nevezetes földvárait figyelmen kívül hagyta volna.[4]

Jelentőségét e hely a honfoglalás után sem vesztette el. Sőt az idők folyamán egyre nagyobb szerephez jutott. A XIII. század második felében az a kitüntetés éri, hogy *IV. Béla* királyt falai között üdvözölheti. Béla király ugyanis az 1266. év Kisasszonynapjának (szept. 8.) nyolcada alatt *Kumleud*-ön ítéletet tart, melyben arra kényszeríti Márton ispánt, hogy Tátika várát adja vissza a veszprémi püspöknek, akitől azt erőszakkal elragadta, az okozott kárt pedig térítse meg neki. „Post hoc etiam, cum nos, cum Baronibus nostris Mauritio videlicet Magistro Tauvernicorum nostrorum, comite de Barana . . . pro parte carissimi filii nostri regis Stephani in octavalibus nativitatis Beatae Mariae Virginis pro anno positis apud villam *Kumleud* iuxta Danubium, in certo videlicet termino ad generale iudicium hinc inde faciendum et specialiter ad decidendum negotium praedicti Vespremiensis Episcopi convenissemus, idem Epus petiit instanter, ut ipsius parcentes laboribus et expensis a multis annis iam factis, finem ipsius causae imponere dignaremur".[5]

Az egykori Sz. Miklósról nevezett madocsai bencés apátság alapítólevele is említést tesz a községről. Eszerint *Kemeld*,

[3] Wosinszky i. m. I. 442. l.

[4] Cziráky Gyula: A tolnamegyei Dunaföldvár multja és jelene. 1910. 36—39. ll.

[5] Fejér: Codex dipl. IV. 3. 326. l.

illetve *Kemled* a *Zeenthemagoch nemzetségbeli Joachimé* lett volna. Az alapítólevél 1145-ből van keltezve, Géza király idejéből, de a történetírók (Fejérpataky L., Karácsonyi J., Szentpétery I.) egyhangúlag hamisítványnak tartják a XIII. vagy XIV. századból.[6]

A pápai tized lajstromában Kömlőd több ízben szerepel. Így 1333-ban: Johannes sacerdos de *Keulewd* solvit 15 banales (János pap K... ről) fizetett 15 banálist, 1334-ben Demeter pap *Kemleusből* fizetett 2 garast, 1335-ben Georgius de *Cumulod* fizetett 30 banálist. (229. és 316. ll.)

Legközelebb 1468-ban történik róla említés, amikor a fehérvári Johanniták a karácsony ünnepét követő szombaton (dec. 31-én) *Kemlewd*-ön határjárást tartanak.[7] (Ezt az oklevelet 1511-ben hitelesítették Szentgyörgyi országbíró előtt). Az oklevél egyik kitételéből *„forum comprovinciae in Kemlewd"* Csánki Dezső, a középkori Magyarország kiváló ismerője, azt következteti, hogy Kömlődnek akkor már legalább vásároshelynek kellett lennie, sőt nem tartja valószínűtlennek, hogy esetleg *mezőváros* is volt.[8] Mindamellett a ránkmaradt kútfők igen szűkszavúak Kömlőd történetét illetőleg. Paksot 1490-ben, Mátyás király halála után Miksa császár népe Fehérvárról megtámadta és fosztogatta.[9] Lehetséges, hogy Kömlőd is kemény, viszontagságos napokat élt át ekkor. A következő század elején az ország fiatalon megőszült királya, II. Lajos Kömlődöt is érintette útjában Mohács felé. Verancsics Antal krónikás hozzáfűzi még, hogy Tomory Pál és Török Bálint szent Illés napja (júl. 20.) után *„Kellődnél"* keltek át a Dunán, hogy a király után Mo-

[6] Fejér: Codex dipl. II. 120.; Fejérpataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 24. és 90. l.; Karácsonyi J.: Hamis oklevelek 10. 11. ll.; Szentpétery I.: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest, 1923—1930. stb.

[7] Orsz. Levéltár. Dl. 16741.

[8] Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890—1913. III. 437. l.

[9] Zeiller Martin: Beschreibung des Königreichs Ungarn. Ulm, 1660. 388—389. ll. Adatait csaknem szószerint átvette Minsicht Christoph: Beschreibung des Königreichs Ungarn. Nürnberg. 1664. és Krekowitz G.: Totius Regni Hungariae Descriptio. Donau Strom. Frankfurt und Nürnberg 1685.

hács alá siessenek. *„Tomory Pál Kellődnél költezik az Dunán által, igen siete Mohács mezeire Lajos királyhoz"*, alább pedig *„Terek Bálint is Kellődnél költezik az Dunán által és siete az királyhoz"*.[10] Bárcsak visszatértében is üdvözölhették volna a királyt őseink! Csakhogy ő nem tért többé vissza. A Csele patakban lelte sírját. Helyette Szolimán lepte el csapataival a vidéket. Paksnál táborba szállva a földvári monostor-erődöt könnyű szerrel kézrekerítette és itt vette át a Budavár megfélemlített lakóitól eddig eléje küldött várkulcsokat.[11] Ezzel megkezdődött a török uralom. A török hódoltság alatt Kömlőd teljesen elpusztult. Palota várának egyik összeírása (1573-ból) *Kömleod*-öt *Paksi György és Jób* birtoka gyanánt említi.[12] Hogy meddig volt ezeknek a birtokában, bizonytalan. Paksot a fentebb idézett Zeiller, Minsicht és Krekowitz szerint a keresztények 1602 vagy 1603-ban elfoglalták, felégették és feldúlták.[13] Azután megint török kézre került. Mikor, nem tudjuk. 1686-ban szabadult meg Paks és Földvár véglegesen a töröktől.

Kér multjáról csak nagyon gyér adatok állnak rendelkezésre. A talált régiségekből arra lehet következtetni, hogy már a honfoglalás előtt is lakott terület volt. Wosinszky, a híres régész, *Németkéren* több helyen akadt *római építkezésekre*.[14] Hogy a honfoglalás után sem maradt néptelen, kitűnik abból, hogy a pápai tizedlajstrom említ egy Pál nevű papot *„Paulus sacerdos de Kyry"* 1333-ban.[15] A XV. században Kér *„Kiskeer"* néven fordul elő az oklevelekben és *Perthold* birtokaként van feltűntetve. A *fehérvári keresztesek* konventje ismételten tart Kéren határjárást. Így 1407. dec. 5. (possessio Pertholth, alio nomine *Kiskeer*), majd 1410-ben (febr. 16. és ápr. 11-én) és végül 1419. ápr. 7-én.[16] (Érdekes, hogy Reiszig Ede egyáltalán nem említi sem Kért,

[10] Szalay L.: Verancsics Antal összes munkái. Pest, 1857—1875. II. 21.; V. ö. Bonfini: Historia Pannonica.

[11] Cziráky i. m. 60. l.

[12] Orsz. Lt.: Urb. et conscript. Fasc. 37. No. 14.

[13] Zeiller: i. m. 388/389. l.

[14] Wosinszky: i. m. II. 659. l.

[15] Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején. I—II. kt. Bpest, 1891—1892. I. 256. és 261. ll.

[16] Orsz. Llt. Dl. 9364., 9622. és 10788. L. Csánki D. i. m. III. 434. l.

sem Kömlődöt a fehérvári johanniták határjárásaival kapcsolatban „A jeruzsálemi szent János lovagrend Magyarországon" c. munkájában). A török uralom alatt Kömlőd sorsára jut Kér is. 1630-ban már mint prediumok a földvári sz. Ilonáról nevezett bencés apátsághoz tartoznak. Az 1630-ban kelt latin nyelvű inventárium (leltár) Kömlődről ezt írja: „Az apátsághoz tartozik Kömlőd falu is, melyet rácok laknak, akik, hogy engedelmesek maradjanak, az ajándékokon kívül mindössze évi 6 magyar forintot fizetnek".[17] A 17. század elején tehát rácokat találunk Kömlődön, valószínüleg azonban nem a mai Kömlőd helyén, hanem attól kissé északnyugatra, Kanacspusztán. Egy 1689-ből ránk maradt hivatalos kimutatás ugyanis mindkét községet, Kért és Kömlődöt, lakatlannak, pusztának minősíti. „*Kér und Kömlőd* — úgymond — *liegen umb Földvár, allein, beide öde, was sie den christlichen oder türkischen Grundherren, wie auch dem türkischen Kaiser contribuiren müssten, kann nicht erfahren, wieviel es Häuser gehabt und wie den Zehent müssten geben, ist unbewusst*".[18] „Kér és Kömlőd Földvár körül (közelében) fekszik, de mindkettő puszta, lakatlan, s nem lehet megtudni, mennyi adót fizettek a keresztény vagy török földesuraknak, s a török császárnak (szultánnak). Épúgy bizonytalan az is, hogy hány házat számláltak és miként fizették a tizedet". *Kanacs pusztát* még a vidék felszabadulása után (1686) is *rácok lakták* és az említett összeírás szerint 60 házat számlált.[19] Az adókimutatás tehát sem Kérről sem Kömlődről közelebbit nem tud megállapítani a török időkből. A Velics—Kammerer-féle török adóösszeírások sem tesznek semmiféle említést róluk.[20] Szerepel bennük Paks, Földvár, Madocsa, Bölcske, a szomszédos községek és városok mind, csak Kér és Kömlőd nem.[21] A törökök uralma e vidé-

[17] O. Llt. Acta eccl. Fasc. 31. No. 10.

[18] O. Llt. Urb. et Conscr. Fasc. 60. No. 59.

[19] Kanacs 1323-ban is már faluként szerepel. Cod. Dipl. VIII. d. VI. k. 89. l.

[20] Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. I—II Bpest, 1886—1890.

[21] Lazius: Karten der Oest. Lande 1543—1563. c. térképe, továbbá Styr térképe 1684-ből, valamint a Blaeu-féle térkép 1620—1670-ből nem

ken nem volt megszakítás nélküli. Néha megverték a törököt és elűzték a vidékről, mint pl. 1602 v. 1603-ban is. Ilyenkor aztán megjelent a keresztény földesúr és az szedett adót, amennyit csak be tudott hajtani. Láttuk pl., hogy Kömlőd 1573-ban Palota várához tartozott, de adózásairól bővebbet nem tudunk.

Azonban, ha Kömlőd maga lakatlan és néptelen volt is a felszabadulás után, a rákövetkező évtizedekben, a kuruclabanc világ idején a vidékre nagy történelmi hivatás várt. A komoly előkészületek máris folynak. *II. Rákóczi Ferenc* személyesen jelenik meg a helyszínén, hogy stratégiai szempontokból teljesen megfelelő helyet szemeljen ki dunai hídfőnek. Választása a kömlődi földsáncra esik.[22] A tervet *Vak Bottyán*, a híres kuruc generális valósítja meg. 1705 tavaszán tombácokat, gerendákat, pallókat, szóval kész hídat faragtatott és ezt a Dunára lebocsátván leeresztette Imsóshoz, a kiszemelt pontra, ahol a Duna a legkeskenyebb volt. Itt aztán a hídat gyalogsága és ágyúi oltalma alatt átvetette és egyszersmind hozzálátott az erődítések készítéséhez részint a saját, részint a hídépítések technikai vezetésére melléje adott francia hadmérnöki tiszt tervezete szerint.

A Bottyánvár erődítményei három részből álltak: a balparti hídfő, egy síkonfekvő redout sáncokkal, pallizádokkal, ez az ú. n. imsósi sánc. A másik, a jobboldali hídfő: a kömlődi hegy aljában, a parton és a harmadik, a fellegvárat alkotó főerőd fenn a hegytetőn, a tulajdonképeni Bottyán-vára. A vár néhány ezer harcosra volt méretezve. Hatezer katona dolgozott rajta huzamosabb ideig, továbbá a Bottyán által a Duna—Tisza közi városokra: Kecskemét, Cegléd, Kőrös, Halas és a Kiskúnság többi helységeire, valamint Kalocsára, Paksra, Tolnára stb. arányosan kivetett munkások százai is.[23] Júniusra elkészültek a lázas munkával. Most már megvolt

hozza Kömlődöt. Laziusnak egy későbbi, 1684-iki térképe meg Almást hozza Kömlőd helyén. Marsigli (Danubialis operis prodromus 1726) nem hozza. Mikovinyi 1735-ös térképén (O. Lt. Map. Div. XI. 28.) rajta van.

[22] II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Ráth—Thaly kiadás. Pest, 1886.[3] 94. l.

[23] Thaly K.: „Bottyán vára", „Magyarország és a Nagyvilág" 1868. évf. 319—322. ll.

az összeköttetés az Alfölddel és a kurucoknak ott tartózkodó seregével. 1705 jún. 19-én innen indul Vak Bottyán a rácoktól megszállott földvári erődítmény ostromlására. De kísérlete kudarccal végződik. Súlyos sebesüléssel szállítják vissza övéi a Bottyán-várba. A császári sereggel (labancokkal) egyesült rácok nyomukban vannak és teljesen szétlövik a földvárat. A kurucok kénytelenek a szétrombolt várból tovább állni. Miután átkeltek a hídon, felszedik és a balhídfő sáncába vonulnak vissza.[24] A császáriak felhatolnak a Bottyán-sáncba s onnan a baloldali hídfőt veszik célba, úgy, hogy a kurucoknak ezt is ki kellett üríteniök. Itt azonban a labancok győzelme csak tiszavirágéletű volt. A kurucok visszafordultak, újra hatalmukba kerítették az imsósi hídfőt s az ott talált császári őrséget az utolsó szálig kardélre hányták.

A szétlőtt és felégetett Bottyán-várat Glöckelsberg, a császáriak vezére újra felépítteti és őrséggel rakja meg. Bottyán János azonban sehogysem tud beletörődni a szégyenletes helyzetbe, hogy t. i. az ő várát németek bitorolják. Alig hegedt be sebe a combján, támadásra készül. Csakhamar el is foglalja a földvári várat, majd sajátját is vissza hódítja. A rákövetkező év telén súlyos csapást mér a délre vonuló rác seregre. Zsákmánnyal gazdagon megrakodva indul vissza seregével. A császáriak azonban utolérik utócsapatát és jelentékeny kárt okoznak benne. Bottyán most elvágja az útat a Fehérvár és Buda alá vonulni készülő német sereg elől. A németek nem mernek áttörni a kurucok sűrű sorain. De hogy még se kelljen nekik szégyenszemre dolgukvégezetlenül visszatérniök, nekiesnek a Bottyán-várnak, hogy szabad folyást engedjenek vak dühüknek. A várat Hellepront kuruc ezredes védte 300 darabanttal. A várban sok a menekült asszony, gyermek és agg, akik a szorongattatás idején itt kerestek védelmet. Bottyán csakhamar ott terem lovasságával, hogy bátorságot öntsön a csüggedőkbe. Magát Hellepront pedig harcra készteti. De a vár még így sem tudott soká ellenállni az ellenség ágyúinak. Ezért Hellepront éjjel kivonul darabantjaival, hogy Bottyán seregével egyesüljön. Herberstein és Nehm, a császáriak vezérei behatolnak a véd-

[24] Tóth László: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca. 25—26. ll

telen sáncba és az odamenekült népet kegyetlenül lemészárolják, nem kímélve meg az asszonyokat és gyermekeket sem. De ezt a kegyetlenséget talán inkább a császári sereg közé vegyült rácoknak kellene tulajdonítanunk, mintsem a műveltebb németeknek.

Mielőtt a császári sereg zsákmányával visszavonult volna Szlavóniába, a Bottyán-várat teljesen feldúlták. Igy hát az 1705. tavaszán épült földvár a következő év nyarán már romokban hevert.

Rövid, de annál zivatarosabb multjával kitörölhetetlenül írta bele nevét a magyar történelem könyveibe.[25] A szőlőkoszorúzta hegyek tetején ma is láthatók a sáncok, melyeket egykor a híres kuruc generális építtetett s az utolsó szőlőkapás is tudja róluk, hogy az a *„Vak Bottyán generális vára"*.[26] (L. az 5. és 13. sz. mellékleteket).

A kuruc-labanc-világ csatározásainak a szatmári béke vetett véget. Békésebb napok virradtak immár az országra, amely még mindig nem tudta kiheverni a török hódoltság okozta gazdasági válságot. Országszerte megindul az újjáépítés munkája, az elnéptelenedett területek betelepítése, hogy újra művelés alá fogják a másfél évszázadon át parlagon hevert óriási földterületeket. Ebben az országos érdekű munkában a XVIII. század elején leginkább Mercy gróf vette ki az oroszlánrészt. Nemcsak a temesi bánság benépesítése körül fejtett ki élénk tevékenységet, hanem Tolna megyébe is hozott német telepeseket. Nem kevesebb mint húsz német telep neki köszöni létrejöttét. A Mercy gróftól vezetett telepítési akció azonban figyelmen kívül hagyta a vármegye északi részében fekvő prediumokat: Kömlődöt és Kért. Ezeket továbbra is földváriak bérelték csekély összegért, amint ez az 1715. és 1720-iki országos összeírásból kitűnik.[27] Itt volt a nevezett bérlőknek gulyája, ménese, csordája, szóval minden nélkülözhető marhája. Változás e téren akkor sem állt be, amikor Mária Terézia 1775 február 13-án a nagyszombati

[25] Thaly Kálmán: Bottyán János élete. Pest, 1865. 45—68. ll. és Thaly K.: Bottyán vára. „Magyarország és a Nagyvilág" 1868. évf. 27. sz.

[26] A vár története Thaly idézett cikkének kivonata.

[27] Országos levéltárban. Arch. Regnic. Lad. k. K. No. 10. Fr. 5.

főiskolának ajándékozta az eltörölt földvári apátságot az orvosi fakultás céljaira. Így lett a két predium a budapesti tudományegyetem, illetve a Tanulmányi-alap mai birtokává.[28]

2. A telepítés előzményei.

Csak II. József trónralépte jelentett fordulópontot a két predium történetében. Ő ugyanis még trónörökös korában beutazta az országot s így nem kerülhették el figyelmét a Tanulmányi-alapnak még mindig benépesítetlen birtokai. Még tisztább képet nyert a népszámlálás és a telkek összeírása révén, melyeknek eredményét térképekre fektette fel. Ezek segítségével könnyen meg tudta állapítani, hol van még szükség telepítésekre.

Közvetlenül a telepítés előtti évekből három térképfelvétel áll rendelkezésünkre. Az egyik a *„Handkarten der verschiedenen Kameralgüter und Ortschaften von Kameral-Ingenieur Andreas Kneidinger 1767—1779".*[1] Ez a gyűjtemény 126 térképet tartalmaz a különböző kamarai birtokokról. A sorozat 119. térképe Kömlőd predium határát (birtoktestét) tárja elénk az 1770. évben. (L. 1. sz. mellékletet.) Eszerint a birtoktestnek kb. ⅔ részét a földváriak bérelték, ⅓ részét a bölcskeiek és minimális részét a paksiak. Kér térképét hiába keressük e sorozatban, bár éppen úgy a Vallás-alaphoz tartozott, mint Kömlőd.

A másik felvétel a *Neu*-féle. Ez egész Magyarországot felöleli. Körülbelül 25 lapból áll. (Címe: *Geographische Karte des Königreichs Hungarn.* Aufgenommen von Obrist Neu. 1782—1784.[2] Ez viszont Kömlődöt nem hozza. Csak néhány térképjel árulja el, hogy Kömlődnek akkor két házcsoportja és egy patakmalma volt. A térkép adatait alátámasztja egy

[28] Sörös Pongrác: A pannonhalmi sz. Benedek Rend története. Bpest, 1912. XII. B. kt. 175—176. ll. A két község régi történetének összefoglalásánál felhasználtam néhány adatot a *Magyar Szociográfiai Intézet* összegyűjtött kéziratos forrásanyagából.

[1] O. Lt. Map. 830.

[2] U. O. Map. Div. 11. p. 2. Dr. Fodor Ferenc ismertette a Földrajzi Közlemények 1928. évf.-ban.

másik, nem kevésbbé megbízható forrás, a földvári *„canonica visitatio"* (1776. szept. 18-áról), mely 25 kath. kömlődi családról tesz említést. *Kér-pusztán* ugyanez a térkép szintén csak egy kisebb házcsoportot tüntet fel.

A harmadik a *Josephinische Aufnahme 1763—1784-ből* a bécsi hadilevéltárban.[3] Erről készült a 2. és a 3. sz. térképmelléklet. Ez Nagy- és Kis-Kömlőd-pusztát vesz fel. Nagy-Kömlőd-p. ott lehetett, ahol most az országút a faluból kiér és Paks felé veszi útját. (H. Weingärtnerék háza táján). Kis-Kömlőd-p. pedig a Schafler- és a Kreuztal találkozásánál épült házcsoportot jelölte. Ott állott még a telepítés utáni években is a Barxas-féle ház. (L. 5. sz. mell.) Kér-puszta házai (8—10) a Földvár—dorogi és a Paks—cecei út kereszteződésénél helyezkedtek el. E térképek szépen mutatják, hogy Kér pusztát elég nagykiterjedésű erdőségek szegélyezték. Kömlőd határában Kormód felé nyúlt el egy kis erdő. (Talán fűzes, mert eléggé ingoványos területnek van feltűntetve). Érdekessége e térképnek az, hogy rajta a Duna még közvetlenül Kömlőd alatt a Bottyán-sánc tövében folyik el.

Láttuk, hogy a közvetlenül a telepítés előtti évekből származó térképfelvételek kisebb-nagyobb házcsoportot tüntetnek fel. Azt, hogy hány házból álltak e puszták, pontosan eldönteni nem sikerült. A családok számára vonatkozólag már előbb akad adatunk. Míg 1776-ban *25 kath.* családot mutat ki Kömlődön a földvári *„canonica visitatio"*, addig a telepítési akták már csak *19* belföldi családról számolnak be. 1785 márc. 22-én az inspektor ezeket írja: Kömlődön lakik 12 olyan telepes, akik 25 lépés gabonaföldde1 és 10 lépés kukorica földdel rendelkeznek, továbbá annyi igás jószággal, amennyit el tudnak tartani. Mindezekért összesen 14 forint bérleti díjat fizetnek. Ezeken kívül van 7 olyan telepes is, akik a föntieknek csak a felét bérlik, következésképpen csak 7 forintot fizetnek. A fölsorolt területen kívül még egy rét is rendelkezésükre áll, amely kb. 18 kat. holdat tesz ki (30 Tagwerk). Ezt közösen kaszálják és arányosan részesednek belőle. A három éven aluli háziállatokért (juh, tehén) évi 15 krajcárt fizetnek darabonkint. A három éven felüliekért pedig 30 kraj-

[3] Másolata megvan a bpesti hadilevéltárban.

cárt. Akik igás jószággal rendelkeznek, azok 2 napi igásfuvart és 2 napi kézi robotot tartoznak végezni, a többiek csak 2 napi kézi robotra vannak kötelezve.

Néhány telepest név szerint is felsorol. Ezek:

1. *Pukschrucker János,* molnár, a patakmalom tulajdonosa, háza, malma, a hozzátartozó rét, 80 lépés gabonaföld, 10 lépés kukoricás és igás barmai után 60 forint évi bért fizet.

2. *Hanf József,* dunai molnár, malma után 10 ft. évi bért fizet.

3. *Michael Károly,* juhász, háza, 300 saját juha, továbbá béreseinek 250 juha, valamint 75 hold kaszálója, 400 lépés szántóföldje és 60 lépés kukoricása után évi 300 forintot fizet az uradalomnak.

4. *Pascher Egyed,* juhász, háza, igás jószága, 190 juha és 30 lépés szántója után 45 forintot szolgáltat be évenkint az uradalomnak.

5—7. *Vida Márton,* juhász, 114 juhot tart; *Medgyessy Jakab* 170-et, *Gvsztor* (Gusztáv ?) *János* 140-et, a 424 juh után fizetnek à 6 krajcárral számítva 42 ft. 24 krajcárt.

8. *Kern István,* kocsmáros, kötelessége a község borát kezelnie, amiért akónkint 9 krajcár jár neki. A községi kocsmához 120 lépés szántó, 30 lépés kukoricás, kb. 15 hold kaszáló és istálló tartozik. Jószágát szabadon legeltetheti, pálinkát szabadon vehet és mérhet ki. Mindezért a Kuchelgeld-del (?) együtt 40 forintot ad át évenkint az uradalomnak.

9. *Hambalkó Antal,* határőr (csősz), őrzi az egész kömlődi határt, ment minden tizedtől s jószágát szabadon legeltetheti. Szolgálatát az uradalom évenkint 20 forint készpénzfizetéssel, két pár csizmával, 10 pozsonyi véka kétszeressel jutalmazza, ezenkívül 120 lépés szántóföldet, 30 lépés kukoricást és kb. 7 hold kaszálót bocsát rendelkezésére.

10. *Szabó István* az uradalmi csorda gulyásaként szerepel.

Kér-pusztán van 4 telepes, akik évi 14 forintot és egy, aki évi 7 forint bérletet fizet.[4]

Miután II. József császár a térképfelvételek alapján teljesen tiszta képet nyert az ország helyzetéről s világosan

[4] O. Lt. Kameralakten. 1785. Sess. 51. No. 7.

látta, hova kívánkoznak még községek, kiadta *1782. szept. 21-én a telepítési pátenst,* amely fényes kiváltságokat helyezett kilátásba a német kivándorlóknak. E kedvezmények sok külföldit vonzottak az országba, akiket aztán részint a már fennálló, de elvándorlás vagy járványok folytán megritkult lakosságú német telepeken, részint pedig a még teljesen lakatlan pusztaságokon helyezett el. Ekkor jutott Kömlőd és Kér is az ő telepeseihez.

Nehéz eldönteni, vajjon mikor merült fel *először* Kömlőd és Kér betelepítésének gondolata. A telepítési akták II. József mellett szólnak, de ezzel a feltevéssel nehéz összhangba hozni Kömlőd telepítéstervezetét. (L. 4. sz. térképmellékletet). Ennek felső bal sarkában tisztán olvasható: „Planum Terrenum Cameralis Possessionis Kömlőd in Dominio Földvár Exhibens... Anno 1778."[5]

Eszerint Kömlőd telepítéstervezete már 7 évvel a telepítés előtt készen állott s csak megvalósításra várt. Következésképen II. József tulajdonképen csak az anyja által kidolgoztatott tervet hajtotta végre. Mária Teréziáról ugyanis tudjuk, hogy szakértőkkel beutaztatta a gyérlakosságú vidékeket és olyan széleskörű telepítési tervet készíttetett, hogy annak keretei ma sincsenek egészen kitöltve. Figyelme nemcsak a bécsi kamara és haditanács uralma alatt álló területekre terjedt ki, hanem az úgynevezett kamarai prediumokra is.[6] A kérdés eldöntését azonban nagyon megnehezítik egyes körülmények. Igy pl. semmi nyomát sem találni a levéltár indexeiben annak, hogy mikor történt a felszólítás a nevezett terv elkészítésére. Nem lehet megállapítani, hogy az elkészült terv mikor érkezett be a hatóságokhoz. Ha a terv már 1778-ban megvolt, nem tudjuk megérteni, miért kellett 1785 tavaszán Zichy grófot újból megbízni a telepítési terv kidolgozásával. Amikor 1785 május 27-én a helytartótanács az első telepescsaládokat útnak indította Földvárra, miért tette hozzá Majláth gróf a kísérő iratban: noha Kömlőd és Kér betelepítésének módját nem lehet teljesen megállapítani mindaddig, míg az inspektorral ezt személyesen meg nem tárgyalták, mind-

[5] O. Lt. Mappa Div. 4. No. 6

[6] Szekfü Gy.: Magyar történet. VI. 1931. 192. l.

azonáltal mégis megmásíthatatlan a szándékunk, hogy e két prediumot feltétlenül be kell népesíteni.[7]

Az 1778-iki terv oly részletes, hogy semmi kívánni valót sem hagy hátra. Pontosan feltűnteti az utcákat, a templom, a pl bánia, az iskola, a temető, a községháza, a mészárszék és a hajóállomás helyét. A szántóföldek a házszámoknak megfelelően következnek egymásután, beleszámítva a plébániának, a tanítónak és a községnek, mint jogi alanynak a földjét. Ha elfogadjuk, hogy ez a térkép abban a formában, ahogy itt előttünk fekszik, 1778-ból ered, akkor joggal megcsodálhatjuk azt a mindenre kiterjedő apparátust, amellyel készítették. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy az említett térkép már a telepítés utáni, az 1788-iki állapotot adja. Akkor rendezték t. i. úrbérileg a községet. A térképet a jobb alsó sarokban olvasható írás szerint Quits Ferenc, Pécs város mérnöke, a kamara megbizottja rajzolta. Már pedig az ő kiküldetését csak 1788 márc. 19-én kéri a földvári inspektor.[8] A jóváhagyás, hitelesítés Tolna megye hivatalos mérnöke részéről 1789-ben történt, illetve 1790 máj. 27-én, amint ez az alsó bal sarokban olvasható írásból kitűnik. Kár, hogy a térkép nincs indikálva a levéltárban. Igy sajnos nem lehet megállapítani beérkezésének idejét. Hogy az 1778-as évszám elírás lenne, nehezen tételezhető fel. Igy tehát alig marad más hátra, mint feltenni azt, hogy e térkép megrajzolásánál egy régebbi, az 1778-ban készült, kevésbbé részletes telepítési terv szolgálhatott alapul, mely a falu elrendezésének főbb körvonalait tartalmazta.[9]

3. A település.

A telepítési terv megvalósitására az első lépések 1784-ben történtek. A helytartótanács felszólítja a földvári

[7] O. Lt. Kameralakten, 1785. Sess. 64. ad. No. 8.

[8] O. Lt. Adm. V. Eccl. 1787/88. No. 324.

[9] Bauer Károly, Kömlőd volt jegyzője (1909—1918), aki sok érdekes adatra hívta fel figyelmemet, említ egy 1777-ből, Mária Teréziától származó latin nyelvű aktát. Nagyon valószínűnek tartja, hogy ez a telepítésre vonatkozott. Sajnos, az aktának ma semmi nyoma a községi irattárban.

uradalmi inspektort, hogy a Kömlődre érkező 14 iparos család számára szerezzen szállást. Az inspektor először régi házakra alkudozott, de minthogy azoknak javítása többe került volna, mint maga a vételár, azért felveti, nem volna-e célszerűbb új házakat építeni és az így elkészült házakba 2—2 családot elhelyezni. (Ez a 14 iparoscsalád, — ugyancsak német bevándorlók, — rögtön Kömlődön nyert elhelyezést. Ők vállalták a telepes-házak iparos munkáit.) Ajánlatát a helytartó-tanács elfogadja és megbízza, hogy a házterv elkészítéséről gondoskodjék. Az inspektor a kész tervet a költségvetéssel együtt beküldi s miután a jóváhagyást megkapta, hozzálát a tervek kivitelezéséhez.[10] Az előkészítő munkálatok végzésére előreküldött 14 család érkezéséről közelebbi adat nem áll rendelkezésünkre. Lehetséges, hogy még az 1784. év őszén érkeztek, de valószínűbbnek látszik, hogy csak a következő év tavaszán foglalták el helyüket a létesítendő telepen. Az előkészületek valahogy nagyon lassan haladtak előre. „Már közeledik a tavasz s nemsokára megindul a mezőgazdasági munka — írja az inspektor — s még mindig nem tudja, mihez tartsa magát Kömlődöt és Kért illetőleg."[11] A szántóföldeket a tervbevett telepítés miatt az inspektor már nem merte a földvári gazdáknak bérbeadni az 1785. évre. Március közepén azonban a helytartótanács mégis csak úgy rendelkezett, hogy arra az egy évre adják még bérbe az uradalom földjeit. A bérlők azonban az idő előrehaladottsága miatt (márc. végén!) már nem voltak hajlandók a földeket kibérelni s főleg azért nem, mert csak egy évi bérletről volt szó. A helytartótanácsnak nem maradt tehát más választása, mint végképen elállni a bérbeadás tervétől. (Csak a néhány belföldi bérelte tovább a maga kis földjét.) Annál is inkább, mert hosszabb bérletet már csak azért sem lehetett kötni, mivel a bécsi kamara hivatalos jelentése szerint igen sok külföldi család fog 1785 folyamán érkezni, akiket kizárólag a Tanulmányi-alap, az eltörölt szerzetesrendek és a megszüntetett apátságok birtokain kell elhelyezni.

[10] O. Lt. Kameralakten... 1784. F. 119. p. 1. (1784. aug. 28.) és F. 133. No. 13. és ad. No. 13.

[11] U. o. 1785. Sess. 51. No. 7.

Most már nem lehetett késlekedni. A kamarai hivatal kiküldte építészeti igazgatóját, Zichy grófot, hogy a két község telepítéstervezetét helyszíni vizsgálat alapján legalább nagy vonásokban elkészítse.[12] Miután a falu tervrajzában nagyjából megállapodtak, a kamara Wieser Nep. János, Komárom megye hivatalos mérnökét bízta meg Kömlőd és Kér határának felmérésével. Wieser éppen aratás előtt jelent meg munkatársaival Kömlődön, hogy a házak helyét kimérje, az utcák és telkek helyét ekével megvonja. A két község birtoktestét beosztotta félsessiókra. Az így nyert terület egy negyedét részint közlegelők, részint pedig házhelyek és beltelkek céljára lekapcsolta. A földeket minőségileg a 2. osztályba sorozta, kivéve a Wajer-völgyet, amelyet a patak gyakori kiöntése miatt csak harmadosztályúnak minősített. Az 1785. júl. 17-én kelt jelentésében felemlíti, hogy Kömlőddel szemben van egy sziget, melyet a Duna kiöntése miatt nem tudott felmérni. Szerinte ezt az ingoványos árterületet, ha sikerülne is a tél folyamán (ha befagy) felmérni, még a harmad osztályú földek közé sem szabadna sorozni. Egy része megfelelne nádasnak. Másik részét kaszálónak lehetne felhasználni, ha a víz lefolyik róla.[13]

Számításai szerint Kömlődön összesen 145 félsessió van. Ebből egy-egy egész sessió hasítandó ki a plébániának és a községnek, mint jogi alanynak (a községi kocsma és mészárszék céljaira), félsessió pedig a tanítónak tartandó fel. Szétosztásra marad tehát 140 félsessió. Kéren 71 féltelek áll rendelkezésre. Ebből 5 félsessió lemegy a plébániára, község és tanító számára, a telepeseknek marad tehát 66 féltelek. Ennek megfelelően Kömlődön 140, Kéren pedig 66 ház építését rendelik el. Az előbbi helyen azonban csakhamar 154-re emelik fel a házak számát. Közben, úgy látszik, sikerült még néhány sessiót hozzácsatolni. Egy 1789/90-es kimutatás Kömlődön valóban már 153 félsessiót tüntet fel, míg Kéren akkor is csak 71-et. Minden családnak jut egy félsessió, kivéve az iparos családot, amely 50 forintot kap az

[12] O. Lt. Kameralakten. 1784/85. Sess. 44. ad. 18.
[13] O. Lt. Kameralakten... 1785. Sess. 77. No. 20.

ipari szerszámok beszerzéséhez. Egy későbbi kimutatás szerint Kömlődön 154 házat rendeztek be 158 család számára (4 házban 2—2 család lakott), Kéren pedig 66 házat 72 család számára.[14]

A templom, a plébánia és az iskola számára hely fenntartandó, ha nem is kerül rögtön sor a megépítésükre.[15] A helytartó tanács sürgeti az inspektornál, hogy a házak építéséhez fogjanak hozzá minél előbb, hogy a hideg időjárás beálltakor minden telepes család a saját otthonába költözhessen. A falakat tömíteni, bunkózni kell, vagy pedig készülhetnek az u. n. fecskerakások módjára.[16] Az építéshez szükséges fát Szucsán- és Silleinből a sóhivatalnál rendelik.[17] Az anyagot az inspektor előterjesztésére maga a helytartótanács rendeli meg. Szigorúan meghagyja az inspektornak, hogy sem szénát, sem szalmát ne adjon el az uradalom, mert az utóbbira a háztetőnél és az u. n. fecskerakásoknál, az előbbire pedig a telepesek jószágainak lesz szükségük. Az uradalmi szalma azonban nem volt elegendő; a nedves időjárás miatt és a kellő hozzáértés híjján a tömített falak több helyen leomlottak és ezért inkább szalmatörekes agyagból készítették azokat (fecskerakások). Ilyen falakat ma is látni néhány régi telepítéskorabeli házon. A hiányzó szalmát, nádat és sást a szomszédos uradalmaktól szerezték be.[18] Amint látjuk, enemű szükségleteiket Kalocsáról fedezték aránylag igen olcsón.[19] A telepesek számára szükséges gabona ügyében a szekszárdi ill. pécsváradi prefektushoz utasítja az inspektort a helytartótanács.[20]

A házak felépítésére vonatkozólag az inspektor részint belföldi iparosokkal, részint pedig a külföldről jött új telepesekkel köt szerződést. Igy pl. az egyik okmány felsorol 15 új telepest, akik kötelezték magukat, hogy házukat három hónapon belül elkészítik, de az ács, az asztalos és

[14] U. o. Adm. V. eccl. 1785/86. No. 333. és 1786/87. No. 456.
[15] O. Lt. Kam. Akten... 1784/85. Sess. 77. ad 20.
[16] U. o. Sess. 58. ad 4.
[17] U. o. Sess. 74. ad 9.
[18] U. o. Sess. 58. ad 4.
[19] U. o. Sess. 63. ad 6.
[20] U. o. Sess. 74. ad 9.

üveges munkákat kivéve. A földvári uradalom minden egyes házért 36 frtot fizet nekik, és ezen felül maga szolgáltatja az összes hozzávaló anyagot. Még a fuvarról is az uradalom gondoskodik.[21] A szerződést a vállalkozók sajátkezűleg írták alá, néhányan, mivel írni nem tudtak, a mások által írt nevük mellé csak keresztet tettek. Másik öt telepes 140 ház ácsmunkájára vállalkozik à 36 forintért.[22] Az építkezés azonban csak nagyon lassan haladt előre. Minduntalan merült fel hiány a szükséges hozzávalókban. Az inspektor sokat panaszkodik a munka vontatottsága miatt, de nem tehetett róla. Hol gerendákban, hol szalmában, nádban és sásban mutatkozott hiány, úgy, hogy a vállalkozók a kikötött határidőre (1785. szept. 1.) a 157 ház helyett mindössze csak harminccal készültek el. Baj volt az is, hogy a szucsáni és silleini sóhivatalok emberei a tutajfát csak Földvárig szállították, mert szerződésük így szólt. Sok utánjárásába került az inspektornak, míg végre sikerült kieszközölnie, hogy a rendelt anyagot Kömlődre szállítsák. (Kömlőd akkor még közvetlenül a Duna partján feküdt és hajóállomása is volt.) Ugylátszik azonban, hogy az építkezésnél továbbra is még sok nehézséggel kellett küzködniök, mert egy 1786. jún. 28-iki kimutatás szerint Kömlődön még csak 50 ház készült el teljesen, 50-nél már csak a nádtető hiányzik, 29-nél a tetőzet egészen, 13-nak nyers falai állnak. 8-nál a falak félig vannak felhúzva, 3 házhoz éppen csak, hogy hozzáfogtak, az egyik házhelyen pedig még egyetlen kapavágás sem történt. Kéren a helyzet ugyanakkor még kedvezőtlenebb. Kész ház még egyáltalán nincs, 3 a náddal való borításig készült el, 27-ről hiányzik a tetőzet, 24-nek a falait már teljesen felhúzták, 4-nek félig. Hármat alighogy munkába vettek, 5-höz pedig még hozzá sem fogtak. A beszámoló tehát 154 kömlődi és 66 kéri házról tesz említést.[23] A helytartótanács e kedvezőtlen jelentés után újból, még erélyesebben utasította az inspektort, hogy a házépítéshez lássanak hozzá teljes erővel, hogy azokat végre átadhassák rendeltetésüknek. Az inspektornak augusztus 10-én kelt

[21] U. o. Sess. 79. No. 2.
[22] U. o. Sess. 79. 6.
[23] O. Lt. Adm. V. eccl. 1785/86. No. 335.

jelentése szerint a munka rohamosan halad előre, csak a vakolás és a náddal való fedés hiányzik még a házak egy részénél.[24] De ha a házak egynegyede nem is volt még lakható állapotban, a telepesek mégis otthagyták földvári ideiglenes szükséglakásaikat és Kömlődön, illetve Kéren helyezkedtek el telepestársaiknak már készenálló házaiban. A második telet ezekben töltötték el. A harmadik telet remélhetőleg mindenki már saját házában várta. Az iparosokat poenale-val szorították gyorsabb munkára. 1787 június 16-án az inspektor eképen számol be a helyzetről: Kömlődön a 157 elhelyezendő családból 1785-ben mindössze 7

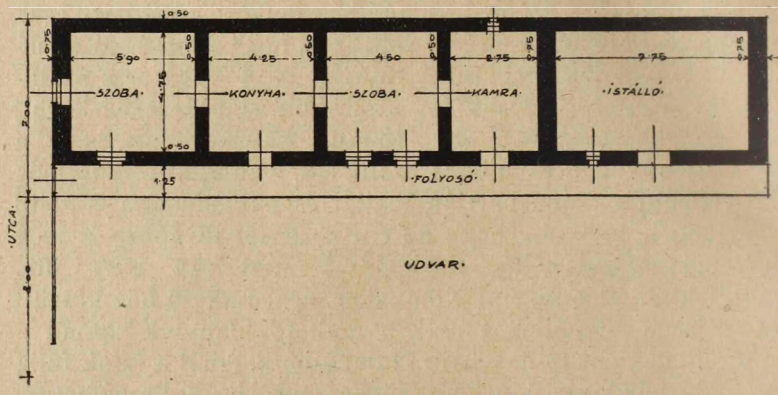

1. sz. ábra. **A Kömlődi és kéri telepesházak alaprajza.**

család nyert elhelyezést, Kéren 67 közül egy sem. 1786-ban Kömlődön 101 család költözhetett saját otthonába. Kéren 51. Elhelyezésre vár még Kömlődön 49, Kéren pedig 16 család. A hiányzó 46 ház közül Kömlődön elkészült 38, de a nedvesség miatt azokba beköltözni még nem lehet. A hátralevő 8 háznak már csak a tetőzete hiányzik. Kéren a lakott 51 házon kívül 5 áll készen, csak nem lakható még nyirkos volta miatt, 2 pedig még tetőzetre vár. Többről nem tesz említést.[25]

A házak előírt egységes terv szerint épültek, még pedig frank tipus szerint. Szinte érthetetlen, hogy a telepesek

[24] U. o. No. 404.
[25] O. Lt. Adm. V. eccl. 1786/87. No. 493.

mégis nehezményezték, hogy nem német házakat építenek nekik, amint ők azt remélték, hanem csupa magyar házat, „lauter ungrische Häuser".[26] A háztelek méretei: 100 öl hosszú, 7 öl és 3 láb széles. Ebből magának az épületnek szélessége 3 öl és 3 láb, az udvarra jut 4 öl.[27] A telepesház az 1. sz. ábra szerint a következő helyiségekből állott: szoba, konyha, szoba, kamra és istálló. Az udvarból az ember a konyhába lép, ott találjuk a nyilt tűzhelyet. A konyhából jobbra és balra egy-egy nagy szobába nyílik az ajtó. Az utca felőli szoba az u. n. Extrastube (parádés szoba), nevezik fedrstupnak is (vörderste Stube), mivel sorrendben első. Ennek két kis ablaka közül az egyik az utcára néz, a másik az udvarra. A parádésszoba sok esetben csak arra szolgál, hogy a felesleges ágyneműt mutogassák és az ünnepi ruhát, főként a lányoknak és asszonyoknak számtalan ráncos szoknyáját ott őrizzék.[28] Ennek pendentja a lakószoba két udvarra néző ablakkal. A lakószobát egy kis kamra követi (éléstár), amelybe a lakószobából nyílik az ajtó. A kamra udvarfelőli ajtaja a padlás feljárója. A kamrához csatlakozik közvetlenül az istálló. Kocsiszínről, csűrről vagy pajtáról nem esik szó a telepítési aktákban. Ahol mégis találkozunk ilyenekkel is, azt a telepesek később építettek hozzá, amikor már némi jólétre tettek szert.

A kir. kamara minden új kolonián egy kutat is ásatott. Mivel Kömlőd akkor a Duna mentén az országút hosszában épült, a kutat a telepesek kérésére a magasabban fekvő Hegy utca közepén fúrták, mert az országút mentén sok a talajvíz. A kömlődi kút méretei: 15 öl mély és 3 láb széles, (ma is megvan, l. az 3. és 9. sz. mellékleteken), a kérieké 3 öl mély és 3 láb széles.[29]

A bécsi udvari kamara 1785 tavaszán (áprilisban) jelezte a helytartótanácsnak, hogy igen sok német kivándorló van úton Magyarország felé.[30] A Pfalz, Saarvidék és Hessen,

[26] O. Lt. Kameralakten 1785. Sess. 76. p. 6. V. ö. 1. számú ábrát.
[27] O. Lt. Adm. V. eccl. 1785/86. No. 283.
[28] V. ö. Schmidt Henrik: Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBl. II. 180 l.
[29] O. Lt. Adm. V. eccl. 1785/86. No. 120., 206. és 1786/87. No. 289.
[30] O. Lt. Kameralakten... 1784/85. Sess. 44. ad 18.

továbbá Mainz és Frankfurt vidéke csak úgy ontották a telepeseket. Valóságos emberáradat indult el Regensburg felé. Itt kapták ugyanis a császári követségtől az útlevelet, amely megnyitotta számukra az utat Bécs felé. Bécsben jelentkezniök kellett az udvari kamaránál, ahol elvették tőlük a német útlevelet és újat adtak nekik. Erre pontosan rávezették a telepesek végleges letelepedési helyét, útjuk végcélját. Ha valaki nem az udvari kamaránál jelentkezett, hanem másutt: a városhatóságnál, a polgármesternél, kapott útlevelet Magyarországba, de azzal nem telepedhetett le valamely kolónián s nem részesülhetett semmiféle kedvezményben. Bécsben a családfő minden családtag után két forint útiköltséget kapott. Ezzel aztán hajón útnak indították őket Buda felé. Itt újra jelentkezniök kellett egy-egy forint útiköltségért. A Kömlődre és Kérre szánt telepesek első csoportja 1785 május huszonhatodikán (úrnapján) ért Budára. Majláth titkár gyors staféta útján értesíti az inspektort, hogy másnap, 27-én 37 német családot indít útnak Földvárra.[31] Három nap mulva, 30-án meg is érkezik hajójuk Földvárra.[32] A többiek érkezéséről nincs pontos adatunk, de kétségtelen, hogy még június folyamán érkeztek meg. Földváron kapták az útiköltség utolsó részletét, fejenkint egy-egy forintot. Érdekes, hogy noha minden legkisebb gyermek után egyformán megkapták az illetéket, az újszülöttekért, akik Bécs és Buda, vagy Buda és Földvár között a hajón láttak napvilágot, nem utalták ki a megfelelő összeget. Pedig, amint a kimutatások jegyzetrovatából kitűnik, pontosan számontartották a létszámváltozást a család keretén belül. S ha egyik-másik beosztott személy (Knecht vagy Magd) útközben levált, rögtön megvonták az érte járó költséget. Sőt néhány esetben utólag követelték ezt vissza, ha tévedésből mégis kiutalták volna, vagy ha az illető még a hajóraszállás előtt kereket oldott, vagy meghalt.

Földváron az inspektor átvette tőlük az útlevelet, hivatalosan őrizte és adatait különféle kimutatásokba fektette fel. Jó is volt, hogy nem maradt később a telepesek kezében

[31] Lásd 47. oldalon és Kameralakten: 1785. Sess. 64. ad No. 8.
[32] O. Lt. Kameralakten ... 1784/85. Sess. 79. 6.

útlevél, mert az első nehézségek és csalódások bizony soknak kedvét szegték. Ezek bizony el-elszöktek volna, hogy másutt próbáljanak szerencsét, vagy pedig visszavándoroltak volna hazájukba, amint egyik telepes ezt világosan ki is fejezi levelében: „Unsere beß (Pässe) seint bei dem Herr Inspekter und mir bekume sie nichtmehr, sunst wär mir schun lang furt aus Földwár. Wans nicht anderst geht, so werden viele leit wieder nach Haus gehn, wie es bisher gangen ist."[33]

A telepesek azonban, úgy látszik, nem érkeztek valamennyien egyszerre. Mert 1785 szeptemberében még csak 700 körül jár a telepesek száma. Többen közülük csak később szivárogtak be. Egy ilyennek az iratai ránk maradtak. Bécstől kezdve végig figyelemmel kísérhetjük letelepedésének történetét. A bécsi udvari kamarától a következő útlevelet kapta:

Passus: „Von Seiner Röm. Kaiserl. zu Ungarn und Böhmen königl. Apostolischen Mayestät, Erzherzogs zu Oesterreich etc. etc. Unsers allergnädigsten Herrn wegen: wird allen Geistlichen und weltlichen, wie auch Militär-Obrigkeiten durch diesen Pass zuerkennen gegeben, daß Vorweiser desselben *Laurentius Müller* von *Somborn* im *Hannau* gebürtig, 27 Jahre alt, katholischer Religion, ein sehr ausgezeichneter Tischler, ledigen Standes, welcher als Bürger und Meister in ein oder anderen großen Ort der königl. Freystadt Fünfkirchen, wo er seinen hinlänglichen Verdienst finden kann — in Gemäßheit der bestehenden allerhöchsten Entschliessung *cum emolumentis praescriptis*[34] als Bürger und Meister ohnentgeltlich anzusiedeln ist, in das Königreich Ungarn über Ofen zur Ansiedlung abzugehen habe: und daher Seiner Kaiserl. Königl. Apost. Mayestät gnädigster Befehl hiemit ergehe, vorgedachten *Laurentius Müller* unaufgehalten passieren zu lassen auch selben nach dem Ort seiner Bestimmung und auf sein Ansuchen zur Beförderung seiner Reise allen Vorschub zu erweisen und nöthigenfalls zu verfügen, daß ein gleiches von ihren Untergebenen geschehe. Decretum per Sacram Caesareo Regiam Apostolicam Majestatem in Consilio Cancellariae Regiae Hungarico Transsylvanicae Aulicae.

Wien unter seiner Mayestät aufgedruckten geheimen königlich Ungarischen Insigel der 19. 9.-bris.[35] Bánffy mp."[36]

[33] Még aznap történt az első keresztelő. Bachmann Ádámnak János nevű fiát tartották keresztvíz alá. Első halottjukat, Hitz Márton Erzsébet nevű lányát máj. 31-én rejtették magyar földbe. A rög, mit sirjára dobtak, e naptól kezdve a magyar földhöz köti őket testben és lélekben egyaránt.

[34] Az előírt kedvezményekkel.

[35] November 19.

[36] Adm. V, Eccl. 1785/86. No. 33.

Az útlevél külzetére rávezették, hogy mennyi útiköltségben részesítették Bécsben, Budán és hogy letelepülés végett Földvárra utasítják Krascsenics Imre, uradalmi inspektorhoz. Müller jelentkezett is Földváron. Az útlevél tanusága szerint a helytartótanács őt nem földműveskénť irányította Földvárra, hanem mint híres asztalosmestert. Müller azonban sehogysem akart iparosként letelepedni, nincs is szándékában iparát folytatni. Mindenáron a földműveseknek járó kedvezményeket kéri. Az inspektor az adminisztrátorhoz fordul tanácstalanságában. Válaszul azt kapja, hogy Müller az iparosoknak engedélyezett kedvezményekben részesítendő, adjon tehát neki házat, kertet és 50 forintot. Ha azonban ért valamelyest a gazdasághoz, úgy juttasson neki fél sessió földet és a továbbiakban kezelje őt mint földművest. Müller legszebb álma ezzel valóra vált.[37]

A telepítés befejezéséig még többen is jelentkeztek a helytartótanácsnál és kérték, hogy Kömlődön telepedhessenek le. Amíg hely volt, nyertek is néhányan utólag beosztást. Igy pl. mindenekelőtt Steigerwald Zsuzsánna, akit a zombori kerületbe irányítottak. Útközben ugyanis egybekelt a Kérre irányított Bachmann Ádámmal s így kifizették neki az útiköltséget, valamint a napi eltartásdíjat (Verpflegungsgebühr) is folyósították neki, míg véglegesen elhelyezkedett saját otthonában.[38]

1785 végén *Baumann György* és *Konrád*, továbbá *Unger György* földvári lakosok, valamint a bajor *Reichenbach*ból származott *Hinter György* (pallér) *belföldiekként* telepedtek le Kéren a szokásos kedvezmények mellett.[39]

Schwartz Kelemen és fia a szerém-megyei Rumára voltak irányítva mint magántelepesek. Mivel azonban Pejachevich gróf nem váltotta be ígéretét, alig maradt ott néhány az oda beosztott 700 családból.[40] Legtöbben kincstári területen óhajtottak megtelepedni. A helytartótanács gondjaiba vette ezeket a félrevezetett, sok viszontagságon keresztülment családokat. Igy tehát Schwartzéknak, akik Rumáról Földvárra, ill. Köm-

[37] U. o. No. 33.
[38] Adm. V. Eccl. ... 1785/86. No. 412.
[39] U. o. No. 22
[40] L. Das Deutschtum in Rumpfungarn (Schilling.) 76. l.

lődre mentek rokonaikhoz, könnyen sikerült elhelyezkedniök.[41] Isen Jánost a badeni Hofweyerből a helytartótanács 1787 máj. 25-én Kömlődre osztja be nagybácsijához, Hermann Georghoz.[42] Több földvári (15) és moori család a halálozás folytán megüresedett kömlődi telepesházakra és telkekre adta be pályázatát mint belföldi telepesek. A helytartótanács azonban nem teljesíthette kérésüket, mert a felszabadult sessiókat az új házaspárok kapták meg. Ők valószínűleg máshová nyertek beosztást a pécsi kerületen belül.[43] Ezzel a megokolással utasították el Gehrmann Mátyás salmansweileri lakos (Hohenzollern) kérvényét is. Ő már egyébként is 10 évnél tovább tartózkodott az ország területén (Előszálláson), csak belföldiek kedvezményére tarthat igényt.[44] 1789-ben egy nagyobb csoport elzászi pályázta meg az esetleg felszabadult és a jövőben felszabadulandó házakat és telkeket. Ezek módosabb telepesek voltak. Nem tartottak igényt lovakra, tehénre vagy egyéb gazdasági felszerelésre.[45] Ezért szívesen vállalkozott a helytartótanács elhelyezésükre, de mivel sem Kömlődön, sem Kéren nem akadtak üres telkek, a temesvári adminisztrátorhoz utasította őket.

Míg a házak el nem készültek, a telepeseket ideiglenesen szükséglakásokban helyezték el. Erre a célra többnyire az uradalomnak nélkülözhető gazdasági épületei szolgáltak. De mivel ezek a telepeseket nem tudták befogadni, jó részüket magánházakba szállásolták el. Földváron 150 család, Pakson 40, Kömlődön 14 és Kéren 2 család nyert elhelyezést. Azok a telepesek, akik magánházakba nyertek beosztást, fejenkint napi egy krajcár szállásköltségben részesültek a kincstártól, ha a szállásadó ragaszkodott hozzá, s a nála elhelyezettektől megkövetelte ezt a díjat, az u. n. Schlafkreuzert. Egy ideig vitás volt, hogy az újszülöttek számára folyósítandó-e ez az összeg: láttuk ugyanis fentebb, hogy az útiköltségben az utazás alatt született csecsemők nem részesültek. A nehézséget a helytartótanácsi leirat oszlatta el, amely kifejezetten meg-

[41] Kameralakten... 1785/86. F. 292. p. 18.
[42] Adm. V. Eccl. 1876/87. No. 479.
[43] U. o. 1785/86. No. 3. és 68. és Kam.-Akten 1787. F. 14. p. 50.
[44] Kam-Akten 1785/86. F. 7. p. 74.
[45] U. o. 1788/89. F. 74. p. 2.

hagyja az inspektornak illetve a számvevőnek, hogy a Schlafkreuzer az újszülöttek számára is kiutalandó.[46] Nem világlik ki egészen az iratokból, hogy az új telepesek saját háztartást vezettek-e, vagy pedig magyar konyhára fogták-e őket szállásadóik. Annyi kétségtelen, hogy a kincstártól segélyben részesültek, bár ez még az akkori viszonyokhoz képest is csekély összeg volt. A 10 éven aluli gyermekért napi egy krajcárt, azon túl pedig minden családtagért két-két krajcárt kapott a családfő.

„Es bekumet — írja az egyik telepes — ein Kind unter 10 Jahre des Tag 2 Kreizer, die andre 3 Kreizer und das gleine wie das große muß davon alle Nacht ein Kreizer Schlafgelt geben... Ich kann mich mit 2 Kreizer, das Kind mit 1 Kreuzer (nicht) verkosten."[47] Mondanunk sem kell, hogy ez az összeg bizony csak szűkös megélhetést biztosított a hosszú úttól elfáradt s elcsigázott telepeseknek, úgyhogy lassankint a hazulról hozott megtakarított pénzükhöz is hozzá kellett nyúlniok ilyen célokra. „Mein lieber Vetter — írja a fenti levélíró — mir verzehre unser bißle gelt, wan mir noch lang hier (in Dunaföldvár), misse liegen".[47] Az említett levél egyébként érdekes világot vet az ideiglenes beszállásolás nehéz idejére. Kitűnik belőle, hogy a telepeseknek micsoda nehézségekkel kellett megküzdeniök, micsoda viszontagságokat kiállaniok, minő súlyos áldozatokat kellett meghozniok, míg barátságos, meleg otthon jutott nekik osztályrészül. De adjuk át a szót magának a levélírónak!

„Gelobt sei Jesus Christus!

Mein geliebter Vetter Joseph Leeger (?), ich griesse Euch alle und sage euch, es ist nid geschehen, was uns in Wien beim Herren K ü m f a r n (?) versprochen worten ist, dann wir liegen in *Földvar* und mir wissen nicht, was mir bekumen sollen. Mein lieber Vetter, mir verzehre unser bissle gelt, wan mir noch lang hier misse liegen. Es bekumet ein Kind (unter 10 Jahres des Tag 2 Kreizer, die andre 3 Kreizer und das gleine wie dos grosse muss alle Nacht ein Kreizer Schlafgelt geben

[46] O. Lt. Kameralakten... 1784/85. Sess. 69. 16. ad EN. 1.
[47] U. o. Kameralakten Sess. 76. pos. 6.

und mir missen auf den laten liegen und haben kein Stroh, dass mir nur darauf kinnen liegen und mir missen auch noch 2 Meil Weg weid gen, wan mir es wollen, dieses Gelt. Lieber Vetter, wirt geschehen, wie mir mit Einanter gereth haben? Ich verlasse mich darauf. Mir sein nicht in Fünfkirchen kumen, wie es uns versprochen worten ist. Den 21. Brachmonat[48] haben mir alle missen auf *Kinling (Kömlöd)* und ein jeter ein Tag verbringen, Frucht zu holen, wie mir nauf kumen, so haben mir kein Frucht und kein Gelt bekumen. So wertn wir für Narren gehalten. Ich verhoffe aber, wan mir es von Kümfare (?) oder von Ihre Meiesteth schriftlich bekumen kinten und was mir in Gelt oder auch in Gut und in Vieh und in Geschirr bekumen sollen. Lieber Vetter, wan es kann sein, so schicke es uns schriftlich alles, was mir bekumen, was uns versprochen ist worden in Wien, so mache (?), dass mir unsere bess (Pässe) wieder bekumen, so kaufe mir, was mir kinnen bekumen in Weingarten oder ein Wirtschaft in Häusern. Wan mir bekumen, was uns versprochen ist worden in Wien, so wollen mir hier in *Geren* (-Németkér) bleibe, das ist alleweg 2 Meil von *Földwar*. In Geren und Kinling dort werten lauter neue Heiser gebaut und lauter deische leit darein geschickt. Unsere bess seint bei dem Herrn Inspektor und mir bekume sie nicht mehr, sunst wär mir schun lang furt aus Fäldwar. Wans nid anderst geht, so werden viele leit wieder nach Haus gehn, wie es bisher gangen ist. Vetter, sie haben auch schun Pfert gekauft, aber ich mecht auch wissen, was der Keiser bezahlt für ein Pfert, dan die Leit müssen darauf legen, sie sagen, der Keiser zahlt nicht mehr als 20 Gulden für ein Pfert. Lieber Vetter, ich kann mich mit 2 Kreizer, das Kind mit 1 Kreizer nid verkosten. Lieber Vetter, mein Kinter Elisabetha ist gestorben den 6. Brachmonat und die Justina auch den 17. Brachmonat und in Földwar begraben und fier ein jetes Kint den Herren 17 Groschen zu bezahlen. Georg Hermann.

Mein Vetter, mir mechte auch wissen, wie tan die Heiser solle gebaut solle werten, den sie bauen lauter so Ungrisch

[48] Június 21.

Heiser. Mir haben gemeint, sie bauen deischer Heiser, so fragt auch danach und schreibe uns alles, wie es solle sein.

1783. Geörg Hermann."[49]

A levélíró az alábbi származási kimutatás szerint (l. 140. sz. alatt) Hofweyerből jött, a badeni nagyhercegségből. Vele együtt jött a felesége és négy gyermeke. Kettő közülük, a két leány, rövidesen megérkezésük után meghalt. A földvári plébánia halotti anyakönyve pontosan feltünteti mindkét halálesetet.[50] Nehezebb azonban megállapítani a címzettet. Erre csak a levél tartalmából lehet következtetni. A levéltári adatok nem adnak rá felvilágosítást, még az a többoldalas jegyzőkönyv sem, amelyet a levélben foglalt panaszokkal kapcsolatban felvettek és a levélhez csatoltak. A levél bizalmas hangja azt sejtetné, hogy rokonához irányította. Sajnos azonban, éppen a benne előforduló nevek vannak szinte olvashatatlanul írva. Ha viszont a tartalmát vizsgáljuk, hogy mire kéri a címzettet, mit vár tőle, miféle ígéreteket kaptak részéről, akkor az ember könnyen arra a feltevésre jut, hogy a levél vagy egy helytartótanácsbeli vagy pedig egy kamarabeli hivatalnoknak szól, akivel talán rokoni viszonyban volt, vagy legalább közelebbi ismeretséget tételez fel. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a levél semmiképp sem került a címzetthez, hanem a helytartótanács kezébe, ahová valószínűleg az állam részéről gyakorolt szigorú levélcenzúra juttatta. Az államnak természetesen érdekében állott, hogy kedvezőtlen hírek ne kerüljenek szárnyra a telepesek helyzetéről s ne terjedjenek el Németországban, mert ez nagyon megnehezítette volna a telepesek további toborzását. Hogy a telepesek panaszos levelei mennyire hátráltatták a telepítési akciót, láthatjuk a 18. századeleji telepítéseknél.[51] Később, amikor a délnyugati provin-

[49] U. o. Sess. 76. pos. 6.

[50] Ez a plébánia egyébként azon kevesek közé tartozik, amelyek megjelölik minden egyes telepesnek származási helyét, akinél születés, házasságkötés, vagy haláleset van bejegyezve. Kb. ötven családnál adja meg a származási helyet. Ezen adatok alapján pontosan ellenőrizhetők a származási lista adatai.

[51] Schilling, Roger: Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn in „Das Deutschtum in Rumpfungarn". Bpest, 1928. 60. l.

ciákból a jobbágyok oly tömegesen vándoroltak ki, hogy a fejedelmek egymásután emelték fel tiltakozó szavukat a kivándorlás ellen, az állam egyenesen rá volt kényszerítve a telepesek leveleinek ellenőrzésére. Igy pl. Elzász-Lotharingiából a francia kormány nem engedett telepeseket Magyarországba. S ha mégis jöttek elzásziak, lopva, titokban szöktek ki hazájukból és éjnek idején keltek át a Rajnán, ahol a vezetők már vártak rájuk. A francia követség azonban csakhamar nyomára jutott a dolognak és ezért mindent elkövetett, hogy visszatérésre bírja őket. Jól fizetett embereik gondosan ellenőrizték a telepesek leveleit s azoknak, akik elégedetlenségüknek adtak bennük kifejezést, a francia hatóság pénzbeli segélyt utalt ki és mindent elkövetett, csakhogy hazájukba való visszatérésre birja őket. A panaszos leveleket pedig arra használták fel, hogy az úton levőket elriasszák útjuk folytatásától. Többeket sikerült is visszatérésre birniok.[52] Ez a körülmény még indokoltabbá tette az államhatóságok részéről a levelek szigorú cenzuráját, hogy az ilyen panaszos levelek ne kerüljenek sem a különböző fejedelmek vagy földesurak exponenseinek, sem pedig a telepesek otthonmaradt hozzátartozóinak a kezébe.

Az állam részéről mindent elkövettek, hogy a telepeseket kielégítsék és a nehézségeket lehetőség szerint elhárítsák az útból, hogy ilymódon is megkönnyítsék és elviselhetőbbé tegyék amúgy is nehéz helyzetüket. Hermann esetében is az államnak ezzel a körültekintő gondoskodásával találkozunk. A helytartótanács Majláth gróf titkárt (Mittelsekretär) küldte Földvárra, hogy a panaszos levél íróját az inspektor és a számvevő jelenlétében hallgassa ki pontról pontra, de meg azért is, hogy az inspektor szerepét tisztázza.[53] Majláth gróf pontokba szedte a levélben foglalt panaszokat és mindegyikre nézve külön-külön számonkérte Hermannt és az inspektort. A kihallgatás lefolyását s Hermann válaszát a német nyelvű jegyzőkönyv őrizte meg számunkra. Ennek nyomán a panaszokat a következőképen csoportosíthatjuk:

[52] Huss Richárd: Zur Banater Ansiedlungsfrage. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter I. évf. 2. sz. 80. l.

[53] U. o. Kam.-Akten. 1784/85. Sess. 76. 2.

1. Hermann azt állítja, hogy nem tudják, miféle kedvezményeket biztosít az állam neki és a többi új telepesnek.

2. A szálláspénzt (Schlafkreuzer) sajátjukból kell fizetniök.

3. Panaszkodik, hogy nem kaptak szalmát szállásukba, és ezért puszta deszkákon kénytelenek hálni.

4. A személyi pénz- és természetbeni (gabona) járandóságért minden egyes alkalommal Kömlődre kell menniök, amely két mérföldnyire (17 km-re) van Földvártól, ideiglenes szállásuktól.

5. Megtörtént, hogy ezt az útat teljesen hiába tették meg, nem kaptak sem pénzt, sem gabonát.

6. A kincstár csak 20 forintot utal ki egy-egy lóért, a többit sajátjukból kell hozzáadniok.

7. A telepesek házait nem német mintára építik.

A kihallgatás során, amelyen jelen volt az inspektor és a számvevő, kitűnt, hogy a panaszt emelő tulajdonképen sohasem érdeklődött az inspektornál a telepeseknek biztosított kedvezmények felől. Hogy hasonló panaszoknak a jövőben elejét vegyék, Majláth titkár úgy rendelkezett, hogy minden egyes telepes kapjon egy kis könyvecskét (Einschreibbüchl), amelynek első lapja felsorolja, mennyi jószágot, miféle bútorokat, minő házi- és mezőgazdasági felszerelést kap az illető a kincstártól és mennyi segélyben részesül a napi ellátást illetőleg. A könyvecske további lapjaira pontosan bevezetendő, hogy a felsoroltakból miben részesült már a könyv tulajdonosa.

A második panasz abból a téves feltevésből indult ki, hogy az inspektortól kapott napi 3 krajcárt úgy tekintette, mintha azt kizárólag csak fenntartásukra (élelmezésükre) kapnák és azonkívül még ingyen szállás illetné őket. Pedig fenntartásukra a kincstár csak két krajcárt utalt ki és a harmadikat szállásköltség címén kapták.

A harmadik pontra vonatkozólag elismeri az inspektor, hogy szalma hiányában a telepeseknek csupasz deszkán kell hálniok, de nem tehet róla, a hosszú és kemény tél miatt ugyanis semmi pénzért sem kapni szalmát. Majláth maga is meggyőződhetett erről. Próbált is néhány paksi földbirtokostól szalmát szerezni, de kísérlete meddő maradt. A földvári

uradalomnak van ugyan szalmája, de az a házépítéshez kell. Az agyag ugyanis annyira laza, hogy a falak bunkózása, tömítése nem vezet célhoz, a föld nem köt eléggé. Ez a körülmény tette szükségessé az u. n. „fecskerakásokat". Hogy a telepesek nyugvóhelyét mégis kényelmesebbé tegye, Majláth megegyezett néhány bérlővel és földesúrral, hogy aratás után a telepesek bevonásával rögtön kicsépeltetnek . bizonyos mennyiségű gabonát és az így nyert szalmát a telepeseknek juttatják. Krascsenics e ponthoz hozzáfűzi, hogy nem minden telepes hált puszta deszkán; ezt beismerték a telepesek is, némelyek ugyanis szállásadójuktól részben szalmát, részben ruhaneműt kaptak, amin fekhettek.[54]

A negyedik panasszal kapcsolatban bevallja az inspektor, hogy egy ízben valóban hiába tették meg a telepesek a 18 km-es útat Kömlődre a napidíjért és a gabonáért, de őt e téren mulasztás nem terheli. Ő mindent elkövetett, hogy a szükséges gabonát Tolnáról megszerezze. Hogy a szállítmány a kellő időben mégsem érkezett meg, azt a kedvezőtlen szél okozta, amely a gabonával megrakott hajót a Dunán tartósan feltartóztatta és kényszerkikötésre bírta. Ez tehát olyan vis maior volt, amelyet nem lehetett kiküszöbölni. Hogy a telepeseket azonban a jövőben megkímélje ettől a felesleges úttól, Majláth két főfelügyelőt nevezett ki, még pedig Kapesz Jánost a Pakson elszállásoltak, Schgier Józsefet pedig a Földváron elhelyezettek számára. Mindkettőt a telepesek bizalma emelte e tisztségbe, Majláth csak megerősítette választásukat. Feladatuk abban áll, hogy kéthetenkint Kömlődre kell menniök (kocsin) a számvevőhöz, aki ellátja őket a szükséges pénzzel és gabonával két hétre. Ők aztán minden vasárnap kifizetik ill. kiadják a telepeseknek a járandóságot és pontosan bejegyzik mindegyiknek a könyvecskéjébe.

Minden telepes, aki földműves számba ment, a kincstártól 2 lovat, két ökröt és egy tehenet kapott. A két ökör helyett másik két lovat kívánhattak. Ami már most Hermann erre

[54] Hogy a telepesek helyzete az első években másutt sem volt valami rózsás, kitűnik a kömlődiekkel egyidejűleg betelepített kirvaiak panaszaiból is. Érdemes ezeknek panaszos levelét pontról-pontra összehasonlítani a fenti levéllel. L. *Schilling R.: „Zur Siedlungsgeschichte der Gemeinde Kirva."* (Esztergom m.) DUHBl. II. 213—217. ll.

vonatkozó panaszát illeti, hogy t. i. a kincstár nem fizet többet egy ló beszerzésére, mint húsz forintot, a többit pedig a telepeseknek a sajátjukból kell hozzáadniok, ennek az a magyarázata, hogy többen bejárták az egész környéket és a lovakból és tehenekből a legszebb példányokat szemelték ki maguknak és az inspektor elé mentek velük, hogy vegye meg azokat számukra. Az inspektor megajánlott egy bizonyos összeget (20 forintot), de mivel az eladó nem volt hajlandó annyiért megválni állatjától, a telepesek pedig mindenáron ragaszkodtak a kiszemelt lovakhoz és tehenekhez, maguk a telepesek ajánlkoztak, hogy a hiányzó összeget a magukéból pótolják. Itt tehát nem érte őket sérelem, annál kevésbbé, mert elvégre az inspektor mégis csak jobban meg tudja ítélni, megéri-e az az állat a kikötött árat vagy sem. Ő pedig erősen hangoztatta Majláth előtt, hogy a kincstár érdekeit tartva szem előtt tagadta meg a magasabb árt, amelyet szerinte nem értek meg az állatok. Jóllehet Majláth makacsságnak minősítette a telepesek eljárását és elítéli őket, hogy nem bíztak meg az inspektor szaktudásában, mégis úgy rendelkezik, hogy mindazoknak, akik sajátjukból toldották meg a ló árát, hiány nélkül visszafizessék a különbözetet. Ebből is látszik, mennyire igyekezett az állam a telepeseknek minden panaszát orvosolni, még akkor is, ha az nem volt egészen jogosult. Egészben véve 56 forintot fizettek rá 16 lóra és 15 tehénre. És ez az összeg 24 új gazda között oszlik meg, úgyhogy átlagban 2.30 forint esik egyre. Nevük elsorolását itt elmellőzzük, csak sorszámukat iktatjuk ide, amely alatt a telepítési listán alább megtalálhatók: (3. 20. 28. 34. 35. 38. 45. 47. 48. 51. 52. 57. 66. 71. 72. 74. 76. 77, 79. 82. 112. 138. 156. 202.)

Ez az eset arra késztette a helytartótanácsot, hogy ezt a kérdést, amely egyebütt is sok visszaélésre adott alkalmat, szigorú rendszabályokkal megoldja. A rendelet továbbra is megengedi a telepeseknek a beszerzendő lovak és fejőstehenek kiszemelését, de a Hofrichter tartozik azokat felbecsülni. Ha az ő véleménye szerint megérik a kért árat, fizesse ki az inspektor az egész árat a kincstár pénzéből. Ha nem érné meg a kikötött összeget, úgy a telepes nem veheti meg a kiszemelt állatot, a magáéból nem szabad hozzájárulni. A Hofrichter kötelessége arra is ügyelni, hogy ne csak szemre le-

gyenek mutatósak a kiszemelt lovak, hanem azt is nézze, alkalmasak-e a gazdasági munkák végzésére s főleg kancákat szerezzenek be; igyekezzék továbbá úgy irányítani a telepesek izlését, hogy ne éppen a legdrágábbakat válogassák ki. Az ő döntése alapján az inspektor mindig az egész árat tartozik kifizetni.[55]

Hermann utolsó panasza, melyre levelének utóiratában ismét visszatér az, hogy csupa magyar típusú házakat építenek. (Pedig frank típusú házakat építettek nekik!)[56] Ezzel a nehézségükkel már fentebb is találkoztunk. Ez volt az egyetlen panasz, melyre orvoslást nem nyertek. A házakat ugyanis a helytartótanácstól előírt egységes terv szerint kellett építeni. Panaszukat lassankint az idő orvosolta, úgy, hogy már Majláth is azt írhatta jegyzőkönyvében a helytartótanácsnak, hogy „ez a panasz különben is lassankint megszűnik, miután a telepesek beletörődtek a magyaros stílbe". Igen, így volt, lassankint beletörődtek a német telepesek a „magyaros" stílbe, nemcsak a házépítésnél és a külsőségekben, hanem érzésükben és gondolkozásukban is.[57]

[55] O. Lt. Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 212.

[56] A telepesek e panaszának megértése céljából szükséges tudnunk, hogy a rajnai- és moselfrank vidéken, ahonnan a telepesek zöme jött, a ház beosztása a következő volt: A ház két különálló épületből állott: a lakóházból és a gazdasági épületből. A lakóházban középen volt a konyha, ebből jobbra és balra egy-egy tágas, háromablakos szoba nyílott. Mindegyik szoba mögött volt egy kis, egyablakos hálószoba. A konyha mögött pedig az éléskamra foglalt helyet. Ez az u. n. *„fränkisches Doppelhaus."* Ilyenekhez voltak szokva telepeseink s ezért kifogásolták az egyszerű típusú hosszú házakat (Langhäuser), ahol minden egy vonalban következett s az istálló is a lakóház végéhez csatlakozott. V. ö. Schmidt, H.: Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBl. II. 179—180. ll. (L. a ház beosztását a 22. old.-on!)

[57] Hazafiasságukra eléggé jellemző 1848-ban tanusított magatartásuk. A magyar és osztrák sereg Ozoránál (Tolna m.) készült megütközni. Ennek hírére egy kis csapatot toboroztak a kériek és felszerelkedtek kapával, kaszával stb. Tüzes hazaszeretetükben megfeledkeztek még a papjuk iránti tiszteletről is. Plébánosukat, Bognár Istvánt, aki egyúttal Tolna megye tiszteletbeli táblabírája is volt, kihurcolták házából és őt közrefogva elindultak az elnyomó osztrákok ellen. „Das ist auch solch ein schwarz-gelber Hund" (ez is olyan vad osztrák párti) hadd pusztúljon, kiáltották. Igy vitték végig a falun, míg a falu végén többekben mégis felülkerekedett a jobb érzés és kiszabadították őt a veszélyből. Érdekes

Láthattuk a fenti levélből, hogy a telepeseket egy kérdés foglalkoztatta nagyon, ezzel tértek nyugalomra, erről álmodtak éjjel és ezzel a gondolattal ébredtek reggel, hogy t. i. miféle kedvezményekben fognak részesülni, mit fognak a kincstártól kapni. Joggal feltételezhetjük, hogy az ágensek még hazájukban ismertették előttük a telepítési pátenst. Hiszen éppen ezeknek az ígéreteknek kellett mint valami varázsnak az embereket kivándorlásra késztetniök. Legalább nagy vonásokban tehát tudniok kellett, mi vár rájuk az új hazában. Minden bizonnyal sokat vitatott pont volt ez útközben is. A levél tartalmából joggal következtethetjük, hogy Bécsben is tájékoztatták őket a külföldi telepeseknek járó kedvezmények felől s mégis azt látjuk, hogy ez a kínos bizonytalanság volt legfőbb oka minden nyugtalanságuknak. De érthető az aggodalmuk. Hiszen annyira emberi vonás ez! Az ember izgatott mindaddig, míg eleven valóságként testet nem ölt a szépen kifestett, színes jövő, míg be nem teljesülnek az álomba illő szép ígéretek. Ennek a rózsás jövőnek hajnala azonban csak lassan pirkadt. Ezért néhányan közülük türelmetlenségükben útra keltek Buda felé, hogy a helytartótanácsnál kétségükre felvilágosítást, biztos híreket szerezzenek. Egyik ilyen érdeklődő volt Phil. Igel.[58] Miután ez többször megismétlődött, a helytartótanács kénytelen volt az inspektor útján őket fenyegetésekkel figyelmeztetni, hogy ne utazgassanak folyton Pestre kérdezősködni, mily kedvezményeket fognak kapni, mert különben, nemcsak hogy kevesebbet kapnak, hanem ezenfelül még az időveszteséget és az útiköltséget is, amelyet az örökös ide-oda utazgatásra fordítanak, a maguk számlájára írhatják.[59] Érdekes világot vet a telepesek lelkiállapotára az a körülmény, hogy akkor sem hagytak fel ezzel a folytonos érdeklődéssel, mikor Majláth titkár 1785 nyarán személyesen ottjárt Földváron és Kömlő-

mindenesetre, hogy ők, a németajkúak képviselték a magyar hazafit és a magyar származású Bognár volt az osztrákbarát, az ellenség. (Traditio.)

A világháborúban a kériek közül 64, a kömlődiek közül 57 vérzett el a becsület mezején. Kömlődön is, meg Kéren is 2—2 közlegényt avattak vitézzé.

[58] U. o. Kameralakten. 1784/85. Sess. 69. 16. E. n. 1.

[59] O. Lt. Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 133.

dön és mindenkinek a könyvecskéjébe beíratta a járandóságokat. Még utána sem riadtak vissza a pesti út fáradalmaitól s ezért vált szükségessé, hogy fenyegetésekkel próbálják őket (1786. tavaszán) ettől visszatartani. Mint művelődéstörténeti adatokat ide iktatjuk Majláth titkár kiadásait a földvári kiszállás alkalmából:[60]

„Für drei Post Pferde auf 6 Stationen	13 f. 30 Xr.
Trink und Schmiergeld	3 f. 24 Xr.
In der Rückreise für ebensoviel Pferde	13 f. 30 Xr.
Trink und Schmiergeld	3 f. 24 Xr.
Zehrungskosten	7 f.
Summa:	40 f. 08 Xr.“

Lássuk már most, mit kapott egy külföldi telepes a kincstártól. Itt mindenekelőtt a letelepedés minősége jött tekintetbe, hogy t. i. mint földműves vagy mint iparos telepedett-e le. Az előbbiek kedvezményei összehasonlíthatatlanul felülmúlták az utóbbiakét. Ezért igyekezett mindenki, még az iparosok is, mint földműves elhelyezkedni az új koloniában. Az állam csak azt kívánta, hogy legalább valaki a családban értsen a mezőgazdasági munkákhoz, legyen az akár a családfő, akár valamelyik idősebb fia, vagy a családhoz beosztott más személy. Ha ezt a hozzáértést a hozzátartozók vagy telepestársaik bizonyították, minden további nélkül juthatott földhöz.[61] Mivel sem elméleti, sem gyakorlati próbának nem vetették őket alá, hogy valóban rendelkeznek-e legalább a legszükségesebb ismeretekkel, megtörtént, hogy boldog-boldogtalan jelentkezett az iparosok közül földművesnek, sokan olyanok is, akiknek soha életükben nem volt eke vagy más mezőgazdasági szerszám a kezében, sőt ezeknek még csak a nevét sem ismerték. Eredeti foglalkozásukat nem titkolhatták el s nem is tagadhatták le, mert hiszen ezt még hazájukban hivatalosan rávezették útlevelükre, úgy, hogy ez az adat változatlanul került bele a földvári számvevő-

[60] U. a. Kameralakten. 1785. Sess. 79. No. 13.

[61] Érdekes példát láttunk erre a nyitramegyei (Apát-)Kolos telepítéstörténetében, ahol a telepesek egy cipészről állítottak ki ilyen bizonylatot, hogy az a földműveseknek járó kedvezményekben részesülhessen. L. *Schilling R.: „Deutsche Ansiedlung im Komitat Neutra unter Josef II.“* DUHBl. III. 46. l.

től készített kimutatásba is.[62] A földvári uradalomba irányítottak közül 31 iparoscsalád volt. Ezek mind földművesekként telepedtek le, mert a telepítés korában az iparos faluhelyen tisztán iparából nem élhetett meg. Csak egy akadt, aki nem mert nekivágni a földműves életnek, aki lemondott a búsás kedvezményekről és szerényen beérte azzal az 50 forinttal, amelyet az iparosok kaptak az iparukhoz szükséges szerszámok beszerzésére.

Minden telepes kapott új házat kerttel együtt. Ezenfelül akkora telket helyezett a helytartótanácsi előírás az egyes családoknak kilátásba, amennyit a családtagok kényelmesen meg tudtak munkálni. Maga Majláth titkár is azt hangoztatta, hogy a földet a családtagok számához mérten kell kiutalni, de hozzátette, hogy az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy a félsessió az a mennyiség, amennyit egy telepescsalád megerőltetés nélkül megmunkálni képes. „Igaz, — folytatja jelentését, — hogy találtam 14 tagú családokat is".[63] Ezek többre képesek; azért úgy rendelkezik, hogy a felesleges, nélkülözhető családtagokat házasítsa ki, kapcsolja le a családfő és az így keletkezett új párok számára szintén építtessen házat az inspektor, s juttasson nekik is félsessiós telket.[64] Erre a bíztatásra néhány beosztott nőtlen megházasodott. A Kömlődre irányított családokhoz 14 legény (Knecht) és 9 lány (Magd) volt beosztva; a kériekhez 3 legény és 3 lány.[65] Rövidesen 6 pár kelt egybe, 4 pár pedig megtartotta eljegyzését s követelni kezdték a féltelket. De mivel a felmért határ ezt a többletet már nem bírta el, az inspektor nem tudta őket kívánságuk szerint kielégíteni. Most már a telepesek, az újdonsült párok érezték magukat a nyeregben és követelőleg léptek fel. „Ha nem kapjuk meg a féltelket,

[62] O. Lt. Adm. V. Eccl. 1785/1786. No. 137. Lásd a III. sz. mellékl.

[63] O. Lt. Kameralakten... 1784/85. Sess. 79. 6.

[64] U. o. Sess. 77. No. 20.

[65] A család kötelékén kívül álló nőszemélyeket, lányokat nem engedték át a határon. Ha tehát valamely egyedülálló lány akart kivándorolni, úgy cselédként kellett valamely családhoz szegődnie és akkor azzal a családdal közös útlevélre került, vagy még a régi hazában kelt egybe az új pár, vagy esetleg a hajón Bécsig. L. Schilling R.: *Joh. Heinzelmanns Brautfahrt.* DUHBl. II. 143. ll.

akkor elmegyünk Bécsbe magához a császárhoz s tőle fogjuk azt kérni, de jogainkat nem hagyjuk".[66] Az inspektornak szorongatottságában a halál jött segítségére, amely néhány családot utód nélkül magával vitt. Igy az üresen álló telepesházat és telket ezeknek a fenyegetően fellépő fiatal házasoknak juttathatta. Ugy látszik, hogy egyébként is sikerült még 8 féltelket kihasítania, mert számuk 145-ről 153-ra emelkedett.

A féltelek állt 12 kat. hold szántóföldből, 5 Tagwerk (1 Tw = 0.34 ha.) kaszálóból, ami közel 3 kat. holdnak felel meg.

Akadt azonban mindkét kolónián néhány népesebb család, akik sehogysem akarták beérni egy félsessióval. Mindenáron egész telket kívántak. Hogy ezt kierőszakolják, összeálltak és azzal kezdtek fenyegetődzni, hogy ha nem adnak hozzá még egy féltelket, a kapott földet parlagon hevertetik, mert a félsessió annyira kevés, hogy nem is érdemes vele vesződni. Állották is szavukat. Míg a többiek elvetették az őszit, ők sztrájkoltak. Az inspektor a helytartótanács elé terjesztette telepeseinek furcsa kérését, nem hallgatva el követelődző és erőszakos fellépésüket sem. Ellenállásuk azonban megtört a helytartótanács hajthatatlanságán. Félsessiónál több semmiesetre sem adható egyetlen családnak sem, hangzott a kurta válasz. Eljárását a helytartótanács ugyanazzal indokolta meg, amit már Majláth titkár is hangoztatott, mikor a telepesek között járt.[67] (L. fentebb.) Majláth József július végén tartózkodott Földváron illetve Kömlődön és Kéren, ez pedig okt. 31-én történt, úgy, hogy a telepeseknek volt alkalmuk az elmaradt vetést pótolni.

Egészen különös körülmények között és feltételek mellett telepedett le Kéren Rothenbücher János (útlevele másolatban megvan!) Sommerkahlból a mainzi tartományból. Mint

[66] Kameralakten. 1785. Sess. 77. No. 20. — E szokásukat, hogy t. i. minden csekélységért a legmagasabb fórumokhoz appellálnak, mind a mai napig megőrizték. Az egyik kéri gazdát pl. nemrég felszólította a községi előljáróság, hogy pótolja már háza előtt az építkezéskor kivágott gyümölcsfákat; mire az így felelt: Hát ha nem volnék beteg, egész a minisztériumig appellálnék!

[67] O. Lt. Kameralakten. 1785. F. 128. p. 1. 2. és Sess. 79. No. 6.

58 éves földműves szánta rá magát a fárasztó vállalkozásra, feleségével, felnőtt fiával és lányával. Hozta 150 forintnyi vagyonkáját, sőt még gazdasági cselédjét is — Schneider Györgyöt. Utlevelében azon óhajának ad kifejezést, hogy Kéren tartózkodó rokonával, Feld Ádámmal hadd lakhasson egy födél alatt. Nem kívánt sem házat, sem telket, csak ezt a szerény kérését teljesítsék. 1786 okt. 7-én indult Budáról rendeltetési helyére, Kérre. Itt sikerült neki potom áron egy féltelekre szert tenni egy belföldi telepestől. De most már a háznak a hiányát is kezdte érezni. Kérését azonban elutasítja a hatóság, mivel az útlevélben kifejezetten jelezte, hogy beéri mint „Beiwohner" mint lakótárs.[68]

A telepesek megkapták a szükséges gazdasági felszerelést: nemcsak kocsit, ekét, boronát, hanem minden elképzelhető hozzávalót is. A beköltözőket készen várták az akkori modern tűzoltóeszközök: egy hordós kocsi, két lajtorja, négy fejsze, 12 bőr és 1 favödör. Szétosztásra került 97 eke, 7 borona, 220 lószerszám, 105 kocsi, 283 kerékkötőlánc, 321 sarló fogantyúval, 177 kasza, fenőkővel és üllővel. 198 pokróc, 198 szalmazsák, 186 szőlőírtókapa, 189 balta, 169 fejsze, 188 kapa, 178 falapát, 183 ásó, 132 kétágú vasvilla, 179 favilla, 181 4 ágú villa, 184 vágókés, 177 fürész, 186 nagy fúró, 187 kis fúró, 77 hordó (víz számára), 77 hordó (tej számára), 77 vajköpülő, 97 kenyérsütőteknő, 96 szita, 185 kenyérsütő lapát, 507 zsák, 88 kötél, 110 rokka (Spinnradel), 210 ló, 107 tehén. Az adatok tehát a családok számához képest igen különbözők. Nem világlik ki a kimutatásból, hogy e holmik elosztásánál milyen szempontok játszottak szerepet. Csak az kapott volna, aki kérte (?). De hát ingyen jutottak hozzá, hogyne kértek volna mindenből. Talán megközelítjük az igazságot, ha azt mondjuk, hogy 1786. márc. 24-ig ennyit osztottak szét a telepesek közt. A többieket később látták el ezzel a felszerelésssel, amint éppen elkészült. Erről bizonnyal egy másik kimutatás készült és számolt be, amely azonban nem került kezünkbe.

A telepesek közt általános megelégedést keltett a kapott gazdasági és háztartási felszerelés, csak eggyel nem tudtak

[68] Adm. V. Eccl. 1788/89. No. 547.

kibékülni, az ekével. Két új telepes (valószínűleg bognárok) valami újfajta ekét készített. Most már mindenki ilyen típusú ekét óhajtott. El is vittek egyet a földvári szállítóhoz, hogy ilyen ekéket készítsenek számukra, de azok nem tudtak ilyenfajta ekét készíteni, s úgy látszik, nem is voltak hajlandók erre vállalkozni. A telepesek viszont ragaszkodtak az új típushoz s követelték, hogy ebből a fajtából csináltassanak nekik ekét. Nem maradt más hátra, mint hogy az inspektor a helytartótanács elé vigye az ügyet. Fölvetette, hogy talán Likaván vagy Árván lehetne ilyeneket csináltatni. A felterjesztésre kapott válaszról sajnos hallgatnak az akták. Annyi mindenesetre kitűnik a telepesek eljárásából, hogy nem sok szerénység szorult beléjük s hogy furcsa követelődzésükkel sokszor nagyon is megnehezítették a hatóságok amúgy is nehéz munkáját.

Az ismertetett kedvezményeken kívül a telepeseknek teljes lelkiismeret- és vallásszabadságot helyeztek kilátásba. A család legidősebb fiát felmentették a katonai szolgálat alól. A betegeket végleges elhelyezkedésükig államköltségen gyógykezelik. Ezenfelül a letelepedés napjától számítva 10 éven át mentességet élveznek az országos és úrbéri terhektől és kötelezettségektől.

A külföldi telepesekkel szemben a belföldiek, ha egyik vidékről a másikra költöztek, — akár magyar, akár idegenajkúak voltak, — lényegesen kevesebb kedvezményben részesültek. Ingyen kapták ugyan a házépítéshez szükséges fát, gerendákat, nádat, sást. A telekre azonban s a gazdasági *felszerelésre* (lovak, tehenek, eke stb.) ők csak előleget, kamatmentes kölcsönt nyertek, amelyet 6 éven belül vissza kellett fizetniök.[69] A belföldi telepesek közül csak egy kapott félsessiót, Hambalkó Antal. Neki ennek fejében a határt kellett őriznie. Adómentességet nem élvezett, házát is saját költségén kellett felépítenie.[70]

Joggal felvethetné itt valaki azt a kérdést, vajjon miért e nagy kivételezés. Mivel szolgáltak rá jobban az állam támogatására a külföldi telepesek, mint a bennszülöttek?

[69] O. Lt. Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 110.
[70] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 119.

Vagy egyáltalán, miért nem magyarokkal népesítették be a nagykiterjedésű lakatlan pusztákat? Ha e kérdésekre felelni akarunk, nem szabad szem elől tévesztenünk, amit Szekfű legújabb kötetében megállapított, hogy t. i. a nagybirtokosok, főként a főurak telepítési törekvései élénk ellenzésre találtak azokban a vármegyékben, ahol a török hódoltság meghagyta a jobbágyfalvakat s ahonnan tehát belső telepítés útján egyedül lehetett volna a törökdúlta vidékekre belföldi jobbágyot átültetni. Az új földesurak és a régi királyságbeli vármegyék urai közt tehát érdekellentét állt fenn. A telepítésellenesek közé tartozott maga a köznemesség is, amely nem volt hajlandó elereszteni saját munkaerőit. Németországban azonban másként állt a helyzet. Ott a sok egyházi és világi uralkodó a császár kérésére eleinte gyakran még az u. n. manumissió, az elbocsátási illetékről is lemondott. „A magyar jobbágyság gazdaságosabb elosztását, azaz a belső telepítést tehát a jobbágyság kötött helyzete akadályozta meg, nem pedig az, mintha a nagy telepítők és vagyonszerzők a magyar jobbágy iránt ellenséges érzülettel viseltettek volna".[71] Hiszen Károlyi Sándor megkísérelte, hogy magyar jobbágytelepeseket szerezzen, de alig kapott az egész országban. Az a kevés meg, aki akadt, csakhamar kereket oldott, vagy amint ő panaszosan írja: „az aranyos magyarok megint szétmentenek".[72]

S ha a nemesség búsás kárpótlás fejében szó nélkül át is engedi jobbágyait a telepítő főuraknak, könnyen előállhatott volna az a helyzet, hogy o t t kellett volna pótolni a lakosságot külföldiekkel, s így egy telepítés helyett végeredményben két telepítés költségeit kellett volna viselni.

A török korszak szomorú hagyományaként itt maradt pusztaságon elsősorban mezőgazdasági termelőnépre volt szükség. Ilyent pedig leginkább a Rajnavidék szolgáltathatott, ahol akkor virágzó mezőgazdasági élet járta, de ahol egyúttal a territoriális fejedelmek hatalma és költekező udvartartása súlyos teherként nehezedett a jobbágyszolgálta-

[71] Hóman-Szekfű i. m. 178. l.

[72] Vonház István: A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931. 330. l.

tásait fizetni nem tudó, földhöz ragadt szegény alattvalókra. Csak alkalomra vártak, hogy helyzetükön könnyítsenek. Szorgalmuk közismert volt. A territoriális fejedelmek abszolutisztikus kormányzása pedig kifejlesztette bennük a fegyelmezettséget és az engedelmességet. Ezek pedig mind oly vonások, amelyek mindenütt ajánlatossá tették őket. „Ők voltak a tipikus népelem, — írja Szekfű, — melyen a barokk korszak nagy tömegeket mozgató közigazgatása nagy és maradandó munkát végezhetett".[73] Az a tény, hogy a mohácsi vész előtti ősi magyar települési terület idegen nemzetiségű lakossággal tölt fel, mindenkor fájó pontja fog maradni a magyarságnak, de kétségtelen, hogy az akkori kényszerhelyzetben a német telepítés volt a magyarság jövőjére nézve a leghasznosabb.[74]

Arra, hogy a telepesek pontosan megkapják a telepítési pátensben biztosított kedvezményeket, az állam nagyon kényes volt. Ha valahol csak a legkisebb pontban is mutatkozott valami hiány vagy mulasztás, alapos vizsgálat indult meg nyomban annak kiderítésére, kit terhel a felelősség. A bajt pedig minél előbb orvosolták. Erre már az eddigiekben is találtunk ugyan példát, de talán még jobban megvilágítják állításunkat az alábbiak.

Kömlődön 18 belföldi telepescsalád is nyert elhelyezést. Ezek azonban nem részesülhettek a külföldieknek járó kedvezményekben, hanem csak a belföldi telepeseknek engedélyezett kedvezményekre tarthattak igényt.[75] De ezeket a jogokat aztán annál jobban megkövetelték. Előbb pontosan utánajártak, mi minden illeti meg őket és mikor erről hivatalosan meggyőződtek, gondosan számontartották, vajjon megad-e nekik mindent az inspektor, úgy ahogy azt a helytartótanácsi határozat tartalmazza. A földvári inspektor azonban megtagadta tőlük ezeket a kedvezményeket. Ezért írásba foglalták panaszaikat, amelyeket megbízottaik személyesen adtak át a helytartótanácsnak. Ez keményen rendreutasítja az inspektort és sürgeti, hogy mindenben az irányelvekhez

[73] Hóman-Szekfű: i. m. 195. l.
[74] U. o. 197. l.
[75] O. Lt. Kameralakten. 1785/86. Sess. 51. 7.

híven és a legpontosabban tartsa magát a kibocsátott rendeletekhez, hogy a jövőben ne szolgáltasson okot a telepeseknek ily „haszontalan és költséges utazgatásokra".[76] (1786. febr. 7.)

Ugyanakkor a telepeseket is intette a helytartótanács, hogy ne utazgassanak minduntalan minden ügyes-bajos dolgukban Pestre, még kevésbbé Bécsbe. (T. i. ilyenek is akadtak elég szép számban). Kíméljék meg magukat az út fáradalmaitól s ne verjék magukat felesleges kiadásokba. A helytartótanács nem engedi, hogy a jövőben személyesen emeljenek panaszt, hanem megkívánja, hogy írásban nyújtsák be panaszaikat, még pedig a közvetlen felettük álló fórumnál, s ha kell, ez majd továbbítja. Elítéli azt a telepesek közt nagyon is elharapódzott eljárást, hogy t. i. a közbeeső fórumok megkerülésével egyenesen a legfelsőbb hatóságokhoz fordulnak. Tartsák meg a sorrendet, hangzik a kemény válasz.[77]

Egy másik alkalommal Forster Simon fordult panaszával a helytartótanácshoz. Forster mint pék jött Budáról Kömlődre. Érthetett valamit a mezőgazdasághoz is, mert nem mint pék, hanem mint földműves telepedett le új otthonában. Mint budai ember személyesen igyekezett eljárni a helytartótanácsnál. Jelentette, hogy az inspektor még mindezideig (1786 máj. 25) nem részesítette őt a neki járó összes kedvezményekben. A helytartótanács a pécsi adminisztrátort (Philip D'Ellevouzt) bízza meg az ügy tisztázásával, hogy a károsult telepes mielőbb részesülhesen az őt megillető kedvezményekben.[78] A vizsgálat során azonban Forster panasza alaptalannak bizonyult. Ezért D'Ellevouz az inspektor útján keményen megdorgáltatja.[79]

Sok gondot okozott a vezetőségnek az egyes családokhoz beosztott személyzet, cselédek és cselédlányok. Némelyek kiváltak a családból, megházasodtak és így jogot formálhattak egy féltelek földhöz, házhoz stb. Megkapták. Ezekkel tovább nem is volt nehézség. De voltak olyanok, akik elhagyták gazdájukat és belföldiek szolgálatába szegődtek és emellett elvárták, hogy továbbra is részesedjenek a kiosztásra kerülő gabo-

[76] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 110.
[77] Adm. V. Eccl. 1786/87. No. 271.
[78] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 273. és 1786/87. No. 503.
[79] Adm. V. Eccl. 1786/87. No. 156.

nában és pénzben. Megint csak a helytartótanácsnak kellett a kérdésben döntenie. A rendelet különbséget tesz: ha valamely beosztott személy elhagyta ugyan gazdáját és másnál vállalt munkát, hogy megélhetését jobban biztosítsa, tovább élvezheti a kincstár kedvezményeit, de csak abban az esetben, ha megosztja keresetét az illető családdal, amelyből ideiglenesen kivált. Ha azonban elégedetlenségből vált meg gazdájától és állt belföldiekhez munkába, azaz végleg elhagyta urát, úgy elesett mindennemű kedvezménytől.[80]

Felhívja továbbá az inspektor figyelmét, hogy a kolónia alapításánál legyen gondja arra, hogy azokat a személyeket, akik a családban nélkülözhetők, sőt talán egyenesen terhére vannak, lekapcsolja és új háztartás alapítására bírja. Ha azonban a kolónia már megalakult és a telkek elosztása megtörtént, akkor ily módosítások már nem eszközölhetők, legfeljebb, ha valamely család teljesen kihal anélkül, hogy örököst hagyott volna maga után.[81]

4. A telepesek őshazája.

A telepesekről 1786. márc. 15-én készült részletes kimutatás 206 német család származási helyével ismertet meg bennünket. Mivel azonban a bevándorlók rendszerint nyelvjárási formájában mondották be származási helyüket a különböző hatóságoknak, vagy esetleg maga a helységnév ment át változásokon az azóta lefolyt másfél évszázad alatt, azért sokszor nagyon nehéz azokat a térképeken fellelni. Ezt a nehézséget nem mindig oszlatja el a helységnév mellé megadott területi hovatartozandóság: kerület, uradalom, melynek jobbágya volt, mert ezek az adatok a régi, a 18. századbeli birtoklási viszonyokat és államformákat őrízték meg. Előbb ezeket kell kinyomoznunk és csak azután nyerünk némi útbaigazítást a hely fekvését illetőleg.[1]

[80] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 195.

[81] Kameralakten... 1785/86. F. 7. p. 177. és Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 33.

[1] A 18. századbeli birtoklási viszonyok és államformák útvesztőiben *Petz* Gedeon, bpesti egyet. ny. r. tanár úrtól nyertem rendkívül értékes útmutatásokat.

A származási helyekről készült két térképmelléklet tartalmazza a mellékelt kimutatásban felsorolt összes helységeket. Mindössze csak 8—10-et nem sikerült lokalizálni, három pedig e területen kívül esik. Néhány családot azonban a kimutatástól eltérőleg át kellett csoportosítani, mert alig néhány év elteltével máris felcserélték eredeti települési helyüket. A későbbi változásokat már nem vezettük rá. Így került egyik-másik kéri telepescsalád származási helye a kömlődiek térképére és viszont. Másutt meg az anyakönyvi adatok alapján bővült a mellékelt kimutatás.[2] A családokhoz

A származási helyek lokalizálásának heteken át tartó munkájában nagy segítségemre volt *Wrede Ferdinánd*, a *Sprachatlas des deutschen Reichs*" marburgi (a. Lahn) intézetének igazgatója, aki ottartózkodásom alatt a legnagyobb készséggel bocsátotta rendelkezésemre az intézet kéziratgyüjteményét a német helynevek nyelvjárási formáival; sőt előzékenységében annyira ment, hogy kétes esetekben ő maga írt hivatalos leveleket a kérdéses helységek tanítóságának. Több helynév tisztázása asszistensének, *Bernhard Martin*nak érdeme. A származási helyekről készült két térképet *Nagy Nándor*, tanártársam rajzolta meg és *Bautz Frigyes*, berlini kartografus rajzolta át.

[2] A földvári, kömlődi és paksi plébánia egyházi anyakönyvei, főleg a házasultak és halottak anyakönyvei kitünő szolgálatot tettek e téren. Ezek a kérdéses helységnévnek néha egy másik változatát őrizték meg, ami a helynév tisztázásánál sokszor döntő szerepet játszott. A plébánosok ugyanis sok esetben bejegyezték az egyházmegyét is, amelynek hatáskörébe akkor az illető község tartozott; sőt nem egyszer még azt is feltüntették, hogy a telepesek származási helye mely nagyobb város közelében fekszik s attól hány óra járásnyira.

Itt mellőzhetetlenül fel kell említeni Kér egykori plébánosának, *Bognár István*nak, Tolna megye tiszteletbeli táblabírájának nagyszerű érzékről tanúskodó eljárását.

Az 1840. év kezdetén a kereszteltek anyakönyvének első kötete az utolsó lapig betelt. Ezt a hátralevő lapot a plébánia rövid történetének szánta, „minthogy eddig még semmi sem volt feljegyezve." Néhány szóval elmondja Kér-puszta sorsát, majd rátér a telepítésre. Hívei közül azokat, akik a bevándoroltak közül még életben voltak, 1840 febr. 6-án a plébániára hívatta s bejegyezte nevüket, származási helyüket, hogy *„az utókor lássa, mily különböző tartományokból származtak ezen helységnek elei."* Ugymint: 1. *„Szelmann János*, 81 éves *Wippenhausból*. (Schweppenhausen!) 2. *Rodenbücher Éva, Fischer János* özvegye, 77 éves, *Sommerkahl* faluból, a *mainzi* tartományból. 3. *Rodenbücher János*, özvegy, 75 éves, ugyanonnan. 4. *Rodenbücher Ádám* ugyanonnét. 5. *Rodenbücher Erzsi, Wepleugam Ádám* özvegye 66 éves, ugyanonnét. Mind a négy egy testvér. 6. *Schmuck Margit* 74 éves, *Scherschl József* hitvese.

beosztott személyzet (Knechte und Mägde) származási helyét a kimutatás ugyanis nem tünteti fel. Ezekről csak a házasultak vagy a halottak anyakönyve tájékoztat bennünket, még pedig míg a telepesek Földváron tartózkodtak eléggé kimerítően; a végleges elhelyezkedés után azonban csak Kéren találunk erre vonatkozólag értékes feljegyzéseket. Ily módon sikerült még kb. 20—25 telepes származási helyét megállapítani, akik hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak a kolóniában.

A könnyebb tájékozódás céljából kívánatosnak látszott néhány olyan nagyobb várost is felvenni e térképekre, ahonnan telepes egyáltalán nem jött. Ezek mellől hiányzik a családtagok (nem a családok!) számát feltüntető számjegy. Ha tehát valamely helységnév mellett pl. 12-es számot látunk,

Unterwesterből, az Imperiumból. 7. *Pók* (Bock!) *Margit, Szelmann Miklós* özvegye, 67 éves, *Michelau* faluból, a *würzburgi* tartományból. 8. *Klettlinger Anna Mária, Steigerwald János* özvegye, *Schönberg* faluból. 9. *Klettlinger Antal* a francia *Helvetiából* (Elzász), 10. *Till Mihály*, 64 éves, *Wingen* faluból és ennek felesége *Schonderfeld* faluból, a *würzburgi* tartományból. 11. *Feld János* özvegy 74 éves, *Sommerkahl* községből. 12. *Mayer Friedrik* 64 éves, *Jakobsthal* faluból, a *mainzi* tartományból és ennek felesége, *Engel Margit Schonderfeld* faluból, *Würzburgból*. 13. *Rauth Henrik*, 79 éves, *Kurpfalzból*. Imperiumból. 14. *Rauth János*, özvegy, *Eckenrothból*. 1½ óra Strombergtől. 15. *Schlosser Gertrud, Schönhardt Péter* özvegye 68 éves, *Hamheim* (Hahnheim!) községből. Középső-Pfalzból. 16. *Wunderlich Anna, Schönhardt Mihály* özvegye 61 éves, *Tetszwailer* (Dettweiler!) faluból, Strassburgtól 4 óra járásnyira. 17. *Haser Anna Mária, Bachmann Ferenc* özvegye, a rhenusi *Avernsackból*, (Achern-Sassbach?) *Rastatt*-tartományból. 18 *Mayer Katalin, Kiefer János* özvegye, *Jakobstalból*, a *mainzi*-tartományból, 76 éves."

A lap zárósorai ezek: „1785-ben Budán voltak úrnapján (május 26-án), innen három nap mulva hajón Földvárra érkeztek." (Május 30-án.) *Balassa Sándor: Németkér község eredetéről és századik búcsú ünnepéről.* „Tolna vármegye és a Közérdek" c. újság 1918. szept. 24. számában.

E kéziratot az eredeti papirlapon az anyakönyv későbbi beköttetésekor fehér lappal átragasztották, s csak legutóbb fedezte ott fel a jelenlegi plébános, Frost Péter. Helyenkint a betűk elmosódottak. Amint látható, a telepesek aránylag elég szép kort értek meg. Akadtak köztük olyanok is, akik öregségükre már el is felejtették, honnan származtak és csak annyit tudtak mondani, hogy az Imperiumból jöttek („aus dem Reich.")

ez azt jelenti, hogy az illető helységből 12 személy (nem család!) jött a kolóniába.

E térképek eleve megcáfolják azt a sokszor még művelt emberektől is vallott felfogást, mintha valamely német telep lakói egységes, zárt területről, mindössze néhány szomszédos faluból, vagy éppenséggel egy községből vagy városból kerültek volna ki. A Kömlődön elhelyezett 154 családot, akikhez rövidesen még 10 csatlakozott, nem kevesebb mint 106 különböző német helység szolgáltatta. Kér első telepesei, a kimutatásban feltüntetett 52 család, 35 németországi helységből rekrutálódtak. Ha azonban a kériek névsorát tüzetesebben vizsgáljuk, azt látjuk, hogy sok nőtlen férfi szerepelt a telepesek között, akik hamarosan, még földvári tartózkodásuk ideje alatt házasodtak meg. A lista jegyzetrovata mindenütt hűségesen megemlíti, hogy ki kivel kelt egybe. E megjegyzések tanusága szerint aránylag nem is annyira sűrűek az olyan házasságok, ahol mindkét fél ugyanabból a helységből való, mint ahogy az ember azt várná. *Így egy-egy családon belül sok esetben két származási helyet kell felvennünk.* Nem csodálkozhatunk tehát, ha a származási helyek száma Kéren 35-ről csakhamar 56-ra emelkedik; sőt 1800-ban már 82-re szökik fel. *Kömlődre zártabb tömegekben Trier vidékéről, a mai Bajor-Pfalzból, Luxemburgból, Lotharingiából és Bádenből jöttek telepes családok.* Még pedig *Kömlődre* jött:

A trieri érsekség	22	helységéből	35	család
A luxemburgi hercegség[3]	10	„	20	„
Német-Lotharingia	12	„	20	„
A nassaui hercegség	3	„	14	„

[3] Alig hagyták el hazájukat a luxemburgi telepesek, fejedelmük és a többi földesurak követelni kezdték a jobbágyoktól a manumissio, az u. n. elbocsátási illetéket, melyről eddig a császár kérésére gyakran lemondtak. Meg akarták ugyanis nehezíteni alattvalóiknak a kivándorlást, hogy megmaradjanak munkaerőik. De még így is akadt sok kivándorló. Ezért még erélyesebben emelték fel tiltakozó szavukat, mire 1785 okt. 1-én megjelent a császár tilalmi rendelete, mely a Luxemburgból való kivándorlást egyszersmindenkorra beszünteti; azokat pedig, akik még a tilalmi rendelet kihirdetése után merték átlépni hazájuk határát, megfosztja mindennemű kincstári kedvezménytől. — L. *Schilling R.: Auswanderungsverbot für Luxemburg und andere westliche Gebiete Deutschlands.* DUHBl.; III. évf. 3—4. sz. és Hóman-Szekfű: i. m. VI. 185—186. II.

A Nassau-Saarbrückeni grófság	5	helységéből	6 család
A Közép-Pfalz	6	„	6 „
A Pfalz-Zweibrückeni fejedelemség	5	„	6 „
A pfalzi választófejedelemség	3	„	8 „
A Leyen-grófság	4	„	8 „
A Siegen-grófság	1	„	2 „
A rajnai grófság	4	„	8 „
A hesseni hercegség	4	„	4 „
A badeni őrgrófság	5	„	10 „
Baden-Durlach	3	„	3 „
Ritterschäfisch (?) Délbaden	2	„	5 „
A mainzi érsekség	3	„	7 „
A würzburgi püspökség	3	„	3 „

Ezeken kívül egy-egy család jött a *Montfort grófságból, Svábhonból, Hanauból, Felső-Pfalzból, Poroszországból, Német-Sziléziából* és a *bambergi püspökség* területéről.

Kérre a következő tartományokból jöttek telepescsaládok:

A mainzi érsekség	18	helységéből	25 család
Elzász	5	„	7 „
A trieri érsekség	5	„	5 „
A pfalzi választófejedelemség	5	„	5 „
A badeni őrgrófság	5	„	5 „
A hesseni hercegség	4	„	4 „
A fuldai püspökség	3	„	3 „
A nassaui hercegség	3	„	3 „
A rajnai grófság	2	„	2 „
Ritterschäfisch (?) Délbaden	2	„	3 „
Lotharingia	1	„	1 „
A speyeri püspökség	1	„	1 „
A würzburgi püspökség	1	„	1 „
A Lorenz-uradalom (Pfalz)	1	„	1 „
Összesen	56	helység	66 család.

A telepítést nem szabad úgy felfognunk, mintha az az 1788-iki telekfelosztással lezárult volna. A kolóniák lakossága akkor még nem volt állandó, sőt csak akkor indult meg igazán a telepesek hullámzása. A telepesek sorait erősen megritkították a dühöngő járványok; több család teljesen kihalt, mások pedig csalódottan továbbálltak, hogy másutt próbál-

janak szerencsét. Helyükre újak jöttek részint közvetlenül a Németbirodalomból, (ezek többnyire rokonai voltak a már előbb bevándoroltaknak,) részint pedig közvetve, a magyarországi német telepekről. (Szekundär-telepítés.) Innen van az, hogy mindjárt az első telekkönyvben (1788-ban), majd meg az 1800-as telekfelülvizsgálattal kapcsolatban készült kimutatásban és még inkább az 1829-es jobbágyösszeírásban egész sereg olyan névre bukkanunk, amelyek a telepesek eredeti listáján még nem szerepeltek. Ezek később vándoroltak be. Viszont nem egy törzstelepes nevét hiába keressük az említett kimutatásokban. Ezek mind elvándoroltak vagy utód nélkül maradtak volna? Egyáltalán nem; mert az, hogy valamelyik telepest nem említi a kimutatás, még nem jelenti szükségképen azt, hogy az illető család akkor már végkép megszünt a kolóniának tagja lenni. Több kétségtelen bizonyítékunk van rá ugyanis, hogy a hivatalos kimutatásban elhallgatott egyének neve nem egyszer közvetlenül utána előfordul az egyházi anyakönyvekben s a legközelebbi hivatalos jegyzék is újra említést tesz róluk. Mi okból maradtak ki ezek egyik vagy másik hivatalos jegyzékből, nem tudjuk. A két telep között eleinte erős kicserélődés állott fenn. Néhányan a telepesek közül folyton változtatták helyüket; hol Kömlődön, hol meg Kéren találkozunk ugyanazzal a telepescsaláddal. Tagadhatatlan, akadtak olyanok is, akik csalódottságukban máshová költöztek. Több család meg, legalább is férfiágon, teljesen kihalt. Ha a telepesek különböző csoportjait ebből a szempontból egybevetjük, azt látjuk, hogy valamennyi közül a *luxemburgiak voltak a legkevésbbé szívósak*. Minden egyes kimutatásban fokozatosan csökken a luxemburgi családok száma (többnyire kihalás következtében), úgyhogy az eredeti 20 család közül ma már csak kettőnek a férfileszármazottait találjuk Kömlődön, akik azonban már szintén kihalófélben vannak.

Hogy a telepesek hullámzásáról és származási helyeiről még teljesebb képet nyerjünk, lássuk röviden, hogy az idők folyamán kik és honnan csatlakoztak a telep törzslakosságához. Itt azonban csak azok jutnak szóhoz, akik hosszabb ideig tartózkodtak a kolóniában. Azok felsorolását, akik csak átmenetileg fordultak meg ott és ennélfogva a nyelv

és népiség fejlődése szempontjából alig jöhetnek tekintetbe, elmellőzzük.

Kömlőd eredeti (az 1786-iki kimutatásban feltüntetett) lakossága idővel a következő családokkal tölt fel:[4]

207 Allmann János, 1800.
208 Ambach Ferenc, 1840, Allersheim (Mainz).
209 Andres János, 1788.
210 Aigner Mihály, 1829.
211 Bachmann Ádám, 1829, Jakobstal (Mainz).
212 Bialon Mátyás, (1835) Alsólipnica (Árva m.).
213 Bian Ignác, 1800.
214 Blatt Fülöp, 1788.
215 Botzem Konrád, 1788.
216 Brandtner Sebestyén, 1838, Paks (Tolna m.).
217 Braunwart Miklós, 1829.
218 Bulie Péter, 1800.
219 Dill István, 1800, Wingen (Elzász).
220 Dietrich János, 1829, Wiltz (Luxemburg).
221 Eisenfelder György, 1829.
222 Elchinger Mihály, 1829.
223 Ernst Márton, 1829, Wingen (Elzász).
224 Feil Katalin, 1840, Paks.
225 Fritsch Jakab, 1829, Erbach (Nassau).
226 Fetter Vencel, 1800, Oberkich (Bühl, Baden).
227 Fleck Miklós, 1800, Dromersheim (Mainz).
228 Forster Simon, 1788, Buda.
229 Fütterer Gáspár, 1788, Muggensturm (Baden).
230 Gräbig Anna (Tischlerné), 1788, Baumbach vagy Bausenweiler (Trier).
231 Gross Bálint, 1829, Pfalzenbach (Trier).
232 Haag Miklós, 1800, Dettweiler (Elzász).
233 Hambalkó György, 1785, Belföldi.
234 Hanf József, 1785, Belföldi.
235 Hartmann Péter, 1829, Dromersheim (Mainz).
236 Haschka Mátyás, 1788, Belföldi.

[4] E felsorolás folytatása a könyvhöz mellékelt kimutatásnak; ezért a számozást ott folytatjuk, ahol abbanmaradt. A ritka szedésűek leszármazottai ma is élnek Kömlődön. A név után álló évszám azt jelzi, hogy a hivatalos kimutatásban mikor kezd szerepelni.

237 Haser Fülöp, 1800, Achern-Sassbach (Baden).
238 Helferits János, 1800.
239 Heuchler János, 1800.
240 Himmelsbacher János, 1800.
241 Hirth József, 1788.
242 Holzer József, 1839, Jásd (Veszprém m.).
243 Hönn Mihályné, 1788, Imsweiler (Pfalz).
244 Ihrt Kristóf, 1788, Mittelburg (Baden).
245 Isen János, 1786, Hofweyer (Baden).
246 Isztl Flórián, 1829, Neukublitz (Troppau, Szilézia).
247 Jäckel Károly, 1788, Domscheid (Trier).
248 Jedlicska György, 1800.
249 Kern Mihály, 1785. Belföldi.
250 Kiefer János, 1829, Lingerhahn (Trier).
251 Kirchner György, 1800.
252 Klump György, 1829, Rotenfels (Baden).
253 Kőnig Rupert, 1800. Isztimér (Fejér m.).
254 Krail József, 1840, Adony (Fejér m.).
255 Kummer János, 1800.
256 Kungl Ferenc, zsellér, 1800, Jakobstal (Mainz).
257 Lang János, 1800.
258 Ledermayer József, 1800.
259 Maurer Nándor (Ferdinánd) 1829, Wellesweiler (Nassau-Saarbrücken).
260 Mayer Antal, Sommerkahl (Mainz).
261 Morschhauser Gáspár, 1835, Hammelburg (Fulda).
262 Nachtmann Ferdinánd, 1840, Paks.
263 Neichsler János, Luxemburg (?).
264 Orth Fülöp, 1788.
265 Paul Simon, 1788, Wittlich (Trier).
266 Pfeffer Tamás, 1840, Paks.
267 Pritz Ádám, 1788, Bosen (Rajnai grófság).
268 Regenold Károly, 1800.
269 Reichlinger Mátyás, 1800.
270 Rein Vilmos, 1835, Paks.
271 Rőmer Mátyás, 1788, Rapperat (Trier).
272 Schäfer Konrád, 1780, Bleidenstadt (Hessen).
273 Schäfer Vendel, 1788, Bexbach (Nassau).

274 Schilling György, 1794, Lautenbach (Nassau-Saarbrücken).

275 Schilling Mihály, 1794, Lautenbach (Nassau-Saarbrücken).

276 Schneider Konrád, 1800, Urweiler (Trier).

277 Schnepp Antal, 1841, Paks.

278 Schönweitz János, 1788, Paks.

279 Schrank János, 1829, Dromersheim (Mainz).

280 Staft János, 1842, Paks.

281 Steigerwald Péter, 1829, Schöllkrippen (Mainz).

282 Steil Vilmos, 1800, Feulen (Luxemburg).

283 Steinshorn Jakab, 1800, Paks.

284 Stenger Mihály, 1829, Jakobstal (Mainz).

285 Stieber György, 1829.

286 Szerafin Miklós, 1829, Galicia.

287 Szeđele István, 1839, Kruševlja. (Körtés, Bács-Bodrog m.)

288 Szigwart József, 1788, Rastatt (Baden)

289 Tischler János, 1800, Osterspäy (Hessen).

290 Terzics Frigyes, 1840, Diakovar (Szlavonia).

291 Tumpek Antal, 1841, Paks.

292 Weicherding János, 1800.

293 Weinberg Mihály, 1829, Saluy (?) Bamberg.

294 Weingärtner Jakab, 1788.

295 Weiter Jakab felesége, 1788, Wadrill (Trier)

295a Werschek János, 1788, Csehország.

296 Zenchen Ottilia, Fischer János felesége, 1800, Ottweiler. (Nas.-Saarbrücken.)

Kér eredeti (az 1786-iki kimutatásban feltüntetett) lakossága idők folyamán a következő családokkal gyarapodott:

297 Altmayer Mátyás, 1800, Reimsbach (Lotharingia).

298 Baumann Generos, 1829.

299 Bayerle Ádám, 1829.

300 Barta Mihály, 1800.

301 Becker Simon, 1829, Russhütte (Nassau).

302 Beer Mihály, 1800, Bexbach (Nassau).

303 Beszterics István, 1800.

304 Birkner Mihály, 1829, Hercegfalva (Fejér m.; előbb Esztergár, Veszprém m.).

305 Bock Gáspár, 1800, Michelau (Würzburgi püspökség).
306 Bock Jakab, 1800, Michelau (Würzburgi püspökség).
307 Bock Péter, 1800, Michelau (Würzburgi püspökség).
308 Bomiller József, 1829.
309 Bopp József, 1829.
310 Charles Margit (Elmauerné), 1800, Neukirch (Közép-Pfalz).
311 Csirás György, 1800
312 Dechan József, 1788, Rübenach (Coblenz).
313 Dumm N. (Stengerné) 1788, Pfalzfeld (Hessen).
314 Engel Mária (Dillné), 1788, Schonderfeld (Mainz).
315 Elsasser József, 1835, Hercegfalva (Fejér m.)
316 Frank Ferenc, 1800, Runzenheim (Elzász).
317 Fritsch Jakab, 1800, Erbach (Nassau).
318 Fröhlinger János, 1788.
319 Fuchs Ferenc, 1800.
320 Gayer Ádám, 1829.
321 Geisler Tamás, 1786, Weissenfels (Szászország).
322 Glatz Ádám, 1800.
323 Glosen Ádám, 1800, Bühl (Trier).
324 Goldschmidt József, 1835, Hercegfalva (Fejér m.).
325 Gras Kristóf, 1788, Schneppenbach (Mainz).
326 Haecker Tádé, 1800, Merscheid (Trier).
327 Haser Anna, 1788, Avernsack (Achern-Sassbach?) Rastatt.
328 Hőfer Anna (Bock P.-né), 1800, Schwarzbach (Fulda).
329 Hermann Mihály, 1800, Hofweyer (Baden).
330 Hoffer Sebastián, 1800.
331 Illek Ferenc, 1800, Horals (Csehország).
332 Illó József, 1800.
333 Juchum Katalin (Rotenbücherné) Ecksweiler (Saarbrücken).
334 Käfig Mihály, 1800.
335 Keller Anna, 1800, Partenstein (Mainz).
336 Keller Mihály, 1800, Partenstein (Mainz).
337 Kemmer Antal, 1800, Dingerheim (Trier).

338 Kiefer Erzsébet, 1788, Biekenbach (Mainz).
339 Klettlinger Antal és Anna Mária, 1800, Schönburg (Elzász).
340 Klitsch István, 1829, Hercegfalva; előbb Icser (Veszprém m.).
341 Kopf Orsolya, 1800, Altdorf (Pfalz).
342 Kozmann János, 1786, Weidenau (Szilézia).
343 Krausz István, 1830, Hercegfalva; előbb Aka (Veszprém m.).
344 Kremm József, 1788, Wiestal vagy Hessental?
345 Kreutzer Mátyás, 1778.
346 Luxemburger János és József, 1800, Bockweiler (Lotharingia.)
347 Mayer Frigyes, 1788, Jakobstal (Mainz).
348 Menczer Vendel, 1829.
349 Metzger János, 1800.
350 Mészáros Ádám és János, 1800.
351 Morschhauser Gáspár, 1800, Hammelburg (Fulda).
352 Ohm Mihály, 1829, Bexbach (Nassau).
353 Pamer Mihály és Pál, 1788, Romersreit (Felső-Pfalz).[4a]
354 Piller Menrad, 1800, Tolna.
355 Puri János, 1829.
356 Rauth Henrik és János, 1829, Eckenrot (Mainz).
357 Recktenwald Margit (Rotenbücherné) Ecksweiler (Saarbrücken).
358 Reich György és Katalin, 1829, Isztimér (Fejér m).
359 Reiländer Osvát, 1788, Előszállás, előbb Ausztria.
360 Reising János, 1788, Schöllkrippen (Mainz).
361 Reiter Gottfried, 1788, Würtemberg.
362 Resch Ferenc, 1788, Schonderfeld (Mainz).
363 Reszmann József, 1829, Isztimér (Fejér m.).
364 Roll József és Mátyás, 1800.
365 Ruff Jakab, 1800.
366 Sauer Jakab, 1829, Hain (Mainz).
367 Schadl Ferenc, 1800.
368 Schmidt Weigand, 1800, Kahl (Mainz).
369 Schmidt Ádám, 1788, Geiselbach (Mainz).
370 Schmuck Margit, 1788, Unterwester.

[4a] Két *Pamer* Előszállásról (Fejér m.) jött.

371 Schneider György és János, 1800, Peppenkum (Leyen) vagy Urweiler (Trier).

372 Schönhardt Mihály, 1800, Dettweiler (Elzász).

373 Schuhmacher Ádám, János és Mihály, 1800.

374 Seidenstricker Gáspár, 1829.

375 Selmann Miklós, 1788, Schweppenhaus (Pfalz).

376 Ser Miklós, 1800, Urmesheim (Leyen grófság).

377 Som József és felesége, 1800, Altdorf (Lorenz), Pfalz.

378 Sommer András, 1800.

379 Spesetter Márton, 1800.

380 Staub Mihály, 1800, Sommerkahl (Mainz).

381 Stollár György, 1840, Isztimér (Fejér m.).

382 Straub Konrád, 1788, Fulda.

383 Stumpf Mihály, 1788, Schönburg (Elzász).

384 Szakadits Ferenc, 1800, Hercegfalva; előbb Kovácsi (Veszprém m.).

385 Takács István, 1800.

386 Tedio Péter, 1786, Aschaffenburg.

387 Thes A. Maria, 1788, Hag (Trier).

388 Wächter Katalin, 1788, Niedermoschel vagy Kalkhof (Zweibrücken).

389 Weber Éva, 1788, Kahl (Mainz).

390 Wepleugam Ádám, 1829, Sommerkahl (Mainz).

391 Westergom (Wässerkom?) Ádám, 1788, Jakobstal (Mainz).

392 Wolf József, 1829, St. Johann (Nassau).

393 Zimmer János, 1788, Geisenheim (Mainz).

394 Zimmermann Borbála, 1788, Ransel (Hessen).[5]

E nevek nem mind újak. Jórészük már az 1786-iki kimutatásban is szerepel, csakhogy más viszonylatban. Mert, mint már említettük, a két község között nagy volt a kicserélődés. Azok közül, akiket eredetileg Kömlődre telepítettek, sokakat a legközelebbi összeírások alkalmával Kéren találunk és viszont. Máskor a család maga megmaradt ugyan eredeti települési helyén, csak leszármazottai költöztek át a szomszéd kolóniába. Származási helyül mindkét esetben nem Kért vagy Kömlődöt jelöltük meg, hanem azt a németországi hely-

[5] Lásd az első telepesek és a származási helyek betűrendes jegyzékét a Függelékben.

séget, ahonnan eredetileg jöttek; bár érezzük, hogy e tekintetben kissé önkényesen jártunk el, mert nyelvkeveredés és népiségfejlődés szempontjából jelentős szerepet játszik ez az átmeneti tartózkodási hely is. Egy-két-három évtized mulva a telepesek már nem azt a hamisítatlan nyelvet és viseletet (főleg szokásokat!) vitték egyik telepről a másikra, ahogy azt a telepítéskor hazájukból magukkal hozták; ők akkor már a lassú kiegyenlítődés útjára léptek.

5. Helyrajz.

Kömlőd és Kér határának, birtoktestének a felmérésére a kamara 1785 tavaszán *Wieser János*, Komárom megye hivatalos mérnökét küldte ki. Wieser előbb Kömlőd határát mérte fel. Még ugyanazon év júliusában már be is számolt a felmérés eredményéről. Majd Kérre került a sor. Az eredményeket aztán a tél folyamán telektérképekre fektette fel. Egy évvel kiküldetése után (1786 máj.) elküldte a kész *mappákat* és *telekkönyveket* a pécsi adminisztrátoron át a helytartótanácsnak. A térképek azonban a vármegye részéről még nem voltak hitelesítve. A *hydraulikus* (vízrajzi) *Departement* átvizsgálta azokat, de nem találta elég erősnek a Kormódon épített dunai gátat. A központi mérnök, Quits József azzal küldte vissza a térképeket, hogy az inspektor sürgesse meg a megyénél a mérések felülvizsgálását. Hitelesítés után pedig küldjék be újra a hatóságoknak jóváhagyás végett.[1] A térképeken sok pontatlanság mutatkozott. Wieser azonban már úgyszólván feléje sem nézett Kömlődnek meg Kérnek. Egyik asszisztense, *Rudolph* már több ízben átvizsgálta a felmérést, de javításait a térképész, *Jäger*, nem vette figyelembe, s így a térképek még mindig nem fedték a valóságot. A többszöri kiszállás, módosítás a községeknek máris jelentékeny költségtöbbletet jelentett. Wieser a hatóság felszólítására egyszer még ellátogatott Kömlődre, de a megye részéről kiküldött bizottságot nem várta be. Jäger pedig a térképek átdolgozására teljesen alkalmatlannak bizonyult. A bizottság sehogysem boldogult vele. Ezért az inspektor arra kéri az adminisztrátort, hogy vagy kényszerítse Wiesert Kömlődre, vagy pedig fogadjon annak

[1] Adm. V. eccl. 1785/86. No. 293.

költségén egy másik hozzáértő mérnököt. Legjobban szeretné, ha Pécs város hivatalos mérnökét, *Quits Ferencet* küldené ki, mivel ez már több új német község tervrajzát készítette el. A mappa kijavítása előreláthatólag két hetet fog igénybe venni.[2] Quits kiszáll és átdolgozza a mappákat. Majd megjelenik a megye kiküldött mérnöke is, Tóth János, hogy felülvizsgálja a felmérést. 1788 ápr. 21-én az inspektor már jelenthette, hogy a felmérést mindkét helyen befejezték és teljesen kielégítőnek találták. Erre az úrbéri tabellát a megye részéről végre hitelesítették.[3]

1789 febr. 17-én a helytartótanács felszólítja az összes adminisztrátorokat, hogy *kerületük német telepeseiről teljes*, részletes *kimutatást készítsenek*. A szétküldött blanketták a következő kérdéseket tartalmazták: 1. Névszerint hány új kolóniát népesítettek be a kerületben? 2. Hány német telepest számlálnak az egyes koloniák? 3. Hánynak jutott közülük egész, hánynak félszesszió, hányat helyeztek el zsellérként? 4. Mennyi az új telep jószágállománya? és végül 5. részesültek-e már a telepesek minden előírt kedvezményben s ha nem, mekkora összegből pótolhatók a hiányok?[4] Ezeket a kérdőíveket megküldték az egyes adminisztrátorok az alájuk tartozó hatóságoknak. Csak az első kérdést módosították. *Az inspektoroknak minden egyes telepest névszerint kellett felsorolniok*. A kimutatást egy hónapon belül kellett volna beküldeniök, de a földvári inspektor nagy huza-vona után csak a nyár vége felé (egy félév múlva) juttatta el a két példányt a kerületi udvarmesternek, ill. a mágocsi hivatalnak.[5] A részletes kimutatásra csak az összegezésnél volt szükség. A helytartótanácshoz csak ez az összesített kimutatás került, ez meg is van, pedig ránk nézve éppen a névszerinti felsorolás lenne fontos. Ennek azonban, sajnos, eddig még nem sikerült a nyomára jutnunk.

Kömlődre vonatkozólag ugyan bőségesen kárpótol érte bennünket az első kömlődi *telekkönyv 1788-ból* és az említett *telektérkép*. (A 4. és 5. sz. mellékletek.)

[2] Adm. V. eccl. 1787/88. No. 324.
[3] Adm. V. eccl. 1787/88. No. 574. és 1788/89. No. 361, 595.
[4] Adm. V. eccl. 1788/89. No. 231.
[5] Adm. V. eccl. 1788/89. No. 284, 512, 545, 708, 737, 776.

Kömlőd az Eszék-budai országút mentén, domboldalon fekszik. Az országút a községet úgyszólván egész hosszában szeli át. *A telektérkép* mindjárt kezdetben a *három nyomásos* vagy *fordulós rendszert mutatja.* A határ három részre van osztva. *Campus primus, secundus és tertius.* Az egyiket tavaszi, a másikat őszi gabonával vetik be, a harmadik ugarra marad. Az egyes részeket évenkint változtatják. A három nyomásos rendszernél tehát a föld ⅔ része terem. A telepesek földje nincs egy darabban a határ egyik részén, hanem elosztva minden dűlőre. Ha elemi csapás (pl. jégverés) éri a határt, csak részben károsodik a gazda, mert a jégverés rendszerint csak egyes sávokat ver el. Így a kár jobban megoszlik a gazdák között, míg, ha egy helyben lenne birtokuk, egyik-másik gazdát 100%-ban érintené a pusztítás.

Kömlőd határát délről és nyugatról Paks mezőváros, északról Bölcske község, keletről Madocsa község és a Pest megyében fekvő kalocsai káptalani „Imsós-puszta" zárja be.

A falú határának egyik része dombos. Vízrajzi magassága 86 és 187 m. között ingadozik. A határ másik része magasabb rónaságot alkot, ahol jóltermő földeket találunk. A határ harmadik részét az a lapály teszi, amely az országúttól keletre, a Duna mentén Bölcske és Madocsa felé terjed. Ez jól termő rétekből, pompás talajú szántókból és csekély nádasból áll. Ez a rész fekvésénél fogva a Duna áradásainak van kitéve s így elég sűrűn kerül víz alá.

A határ talaja nagyobb részben jóltermő és mérsékelten homokkal kevert fekete agyagból áll, mely kitűnő búzát terem.[6] Fényes 1836-ban ezt írja róla: „szép búzát termő határa van.....", „búzája sikérségéről híres."[7] A magasabb dombokon valamivel silányabb a talaj, mivel ott több homokot tartalmaz. A magasabb fekvésű dombok jobb részét szőlőültetvények borítják, a kopárabb részeket közlegelőkül használják. A belső telkek többnyire szőlőművelésre szolgálnak. A szőlőket 1856/57-ben váltották meg 2756 forintért.[8]

[6] Vályi A.: Magyar Országnak leírása. I—III. k. 1796—9., II. 428. l. — Thiele: Das Königreich Ungarn. I. Kassau. 1833. I. 251. l.

[7] Fényes Elek: Magyarország mostani állapotja. I—VI. k. 1836. I. 314. l.

[8] Kultuszmin. Közalapítványi oszt. 220. sz.

A legelők nincsenek parcellázva, mint sok más helyen. Csak közös legelők vannak.

Az uradalomnak Kömlődön levő összes birtokai után és más javadalmaiból évi 2563 forint nyers bevétele van. Ebből adók és állandó terhek címén lemegy 476 forint, marad 2087 forint tiszta jövedelem. (1867-es állapot.) Az uradalmi vendéglőt 1889-ben Eigner Antal vette meg 3150 f.-ért.[9]

Az 5. sz. melléklet magának a *falúnak a tervrajzát* tárja elénk. (1788-as állapot!) Délen nagyszerűen kivehetők az egykori *római castrum*, a későbbi *Bottyán-vár* konturjai. Ma már az erődítmény egész területét művelés alá fogták. Az 1839-es úrbéri térkép a Sánchegy, Bottyán-vár tetején *kálváriát* tüntet fel.[10]

A térkép délnyugati részén néhány kereszt jelöli a *cemeterium* (temető) helyét. Ez a régi temető 1873 ápr. 28-án telt meg, az újat u. a. év máj. 11-én Stallenberger József, paksi plébános szentelte meg. A cemeteriumtól kissé délre húzódik a *Wájer-patak*. A patakmalom (Häusler Jánosé a régebbi) nyomai is láthatók a térképen. A Wájer völgyet a gyakori kiöntések miatt 1787-ben szabályozták, egy 1650 öl hosszú csatornát ástak 250 forinton.[11] Már az akkori malomtulajdonos, Puckschrucker János, foglalkozott azzal a tervvel, hogy a szabályozás után a régi malom felett még egy másik malmot is lehetne létesíteni. A tervet hamarosan meg is valósították.

Ahol az említett patak a Dunába ömlik, kb. a Türk-vendéglő helyén épült a *statio nautica, hajóállomás*, amely a múlt század derekán szünt meg, amikor a Dunát mesterséges *átvágással eltérítették*. Az átmetszés idejére nézve nagyon eltérnek a vélemények. Thaly Kálmán a 19. század elejére teszi időpontját.[12] Ennek ellentmond az 1839-es határfel-

[9] U. o.

[10] U. o. 220. sz. térképtok.

[11] Kameralakten. 1786/87. F. 58. p. 2. A csatornázást az a körülmény tette szükségessé, mivel a patak rögtön a telepesek földjeit árasztotta el, ha a molnár a zsilipeket elzárta, hogy vizet gyűjtsön. Egy ilyen alkalommal a telepesek kinyitották a zsilipeket, mire a malomban tetemes kár esett. A károsult azonban hiába emelt panaszt a tolnai szolgabírónál a telepesek ellen, hiába követelt kártérítést.

[12] Thaly: Bottyán vára, i. h.

mérés alapján készült kataszteri térkép, amely az említett kanyart még hozza.[13] (L. a 6. sz. mellékletet.) A plébános a parochia történetében 1845-ben 8 dunai malmot említ. Akkor tehát a Duna útja még Kömlőd alatt vezetett el. Viszont Zawodovszky azt írja, hogy *„az imsósi átmetszés még az 1850-es évek előtt készült a megyei hatóságok által."*[14] Néhány öregebb ember emlékében úgy él, hogy az új medret (az átvágást) 1844-ben kezdték ásni. A kömlődi malomtulajdonosokat 1849-ben szólították fel, hogy malmukat Paksra eresszék le.[15] Ebből az következik, hogy az új mederbe 1849-ben terelték át a Dunát.

Az első térkép, amely az átmetszést már feltünteti, 1857-ben jelent meg, addig minden térkép a régi kanyarodást hozza. Az átvágás hossza 1400 m., az elvágott kanyar 6200 m., a rövidítés 4800 méter.[16] Azóta a kömlődi Duna-ág csak jelentéktelen holtágként szerepel.[17] A hagyomány szerint az 1850-es években még mindig vontattak lovakkal nehéz uszályokat Kömlőd alatt. A régi medret a természet munkája azonban azóta egyre jobban betemeti, úgy, hogy néhány évtized mulva már nyoma is alig marad a régi Dunának. Kömlőd fejlődésére a Duna elvezetése kétségtelenül károsan, szinte bénítólag hatott.

Ami már most a telepítéskori *Kömlőd utcáit, házsorait* illeti, a térkép két széles utcát tüntet fel. Az egyik északnyugat és délkeleti irányban húzódik. Ez a Hegy-utca. A másik az országút mentén terül el észak-déli irányban. Egy darabig egyes házsorból áll, majd délen kettős házsorban végződik. Ez a Szent Imre utca. (Már a Szent Imre-ünnepségeket megelőzően, a 20. sz. elején is így nevezték.) Az előbbi szakasznak a köznyelvben *Ober-Gasse*, az utóbbi-

[13] Közalapítv. 220. térkép és a kömlődi községháza irattárában.

[14] Zawodovszky Alfréd: Magyarország vizeinek statisztikája. 2 köt. Bpest, 1891. I. 174. l. Bővebbet sem a m. kir. Földmívelésügyi min. vízrajzi osztálya, sem pedig a bpesti m. kir. folyammérnöki hivatal nem tud e szabályozásról.

[15] Wolff György és Holzer Mihály, kömlődi lakosok elbeszélése alapján. Az egyik molnár ügyében perre került a sor, mivel felesége nem akart férjével malma után Paksra költözni.

[16] Zawodovszky: i. m. 175. l.

[17] L. a 7. sz. mellékletet.

nak *Hinter-Gasse* a neve. Ebben a két utcában laktak a telkes gazdák. A házszámozás a Hegy-utca alsó jobb oldalán kezdődik. A 27. sz. ház előtt, az utca közepén egy kis kör jelzi a telepítéskori első és egyetlen *kutat*. A 103. és 104. sz. ház között szabad teret hagytak az építendő *templomnak*. Mellette látható a *plébánia és iskola (parochia, ludirector)*. A 112. sz. házzal szemben volt a *macellum*, a *községi mészárszék* (155. sz. ház). A 154. sz. alatt *az uradalmi vendéglőt* találjuk.

A Hegy-utca elejétől az országút mentén északi irányban húzódik a *Katrvan* nevű házsor.[18] Számozása ismét előlről kezdődik. A falú rendezésekor 34 házat számlált. Ezek voltak a zsellérek házai. Az utca elnevezésén első pillanatban érezzük, hogy *francia eredetű szó*. A hagyomány szerint *ebben az utcában laktak a francia érzelmű telepesek*, míg a másik két utca lakói a német érzelműek közül kerültek ki. A telepesek kis töredéke állítólag csak franciául beszélt, vagy legalább is jól tudott franciául.

Katrvan jelenthet *80-at (quatre vingt)*, de rejtőzhetik benne még más is, valószínűleg szószerinti fordítása ez a lotharingiai *„Vierwinden"* helységnévnek: *quatre vents = négy szél*. Lotharingiából u. i. 20 család jött Kömlődre. A későbbi kimutatásokban, főleg pedig az anyakönyvekben a 19. sz. elején sok francia név fordul elő. Ilyenek: *Andres, Beaulieux, Bialon, Bian, Bullye, Brills, Cartare* (ma Kattári), *Charles* (Scharl), *Collignon, Cornely, Danis, Doson, Durans, Duffek, Irans, Rosan, Siquart, Vinquel* stb. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy a sekundär-telepítésnél is elég szép számmal volt képviselve a francia elem, s így nem csodálkozhatunk, ha nemzeti öntudatuknak utca elnevezésével is kifejezést igyekeztek adni.

A Katrvan legvégét, a Rosstandtól kifelé, *Véménder-Gasse*-ként emlegetik. Véménd német község Baranyában. A 18. sz. elején települt. 1785/86-ban közvetlenül Németországból származó telepesekkel (12 család) bővült. Ez új családnevek közül négy ritkább név Kömlődön is előfordul

[18] Az utóbbi időben Madocsának Kömlőd felé eső utcáját szintén Katrvannak nevezték el ref. magyar lakói.

(Bachmann, Eifler, Cornely, Zimmer).[19] Önként kínálkozik tehát az a feltevés, hogy a Véménder-Gasse lakói esetleg *Véménd*ről származtak Kömlődre, vagy hogy az azonos nevű családok legalább is rokonságban állottak és az érintkezést egymással hosszabb-rövidebb ideig fenntartották. Jelenleg 10 utcája van Kömlődnek.

Az első telekkönyv házszámszerinti sorrendben hozza a telepesek névsorát s így pontosan *tájékoztat* bennünket *arról*, hogy *ki hol, melyik házban lakott eredetileg*. Ezt azért is fontos tudnunk, mivel sok porta ma is a régi, első tulajdonosának nevét viseli.[20] Ugyanez vonatkozik a telki földekre is. Bizony nem egy telek szerepel ma olyan néven, melyet már a közelmultban is hiába kerestünk a családnevek között. Ezért talán nem lesz érdektelen az első telkesek és zsellérek nevét (1788-ból) itt felsorolni:

„Neugeometrische Abschrift des Flächeninhaltes von Kömlőd zur DFöfdvárer Herrschaft gehörig ... urberialisch reguliert und gegründet im Jahre 1788.

1 Schgier Jakob,
Hitz Martin,
Wächter Franz,
Kleckner Sebastian,
5 Dobstadt Johann,
Wassermann Johann,
Ohm Adam,
Lacher Heinrich,
Herzog Johann,
10 Hönn Michael,
Charles Nikolaus,
Friedrich Sebastian,
Karst Valentin,
Dickescheid Balthazar,
15 Schäfer Valentin,
Brockhauser Georg,
Wilhelm Nikolaus,
Cartare Kaspar,
Zug Karl,
20 Porth Adam,
Botzang Nikolaus,
Hirschinger Andres,
Kapesz Johann,
Altmayer Johann,
25 Wernoth Friedrich,
Alt Johann,
Edel Nikolaus,
Fränzel Benedikt,
Bernhard Nikolaus,
30 Pitz Johann,
Scheid Claudius,
Wernoth Jakob,
Lőwy Peter,
Schemer Johann,
35 Lang Johann,
Schulz Adam,

[19] O. Lt. Adm. V. eccl. 1786/87. No. 439.

[20] V. ö. Schmidt H.: Sprachinsel und Volkstumentwicklung. Münster, 1931. 33. l.

Mösinger Hubert,
Schneider Konrad,
Siegwart Josef,
Balof Jakob,
Bernhard Johann,
Waltsch Peter,
Wagner Johann,
Hau Wilhelm,
Jung Johann,
Zenger Ludwig,
Weiter Jakob,
Reichenstein Michael,
Recktenwald Jakob,
Keller Johann,
Wolf Filipp,
Heinz Johann,
Brem Johann,
Durang Margaretha,
Ruffing Peter,
Werschek Johann,
Leutner Michael,
Haschka Mathias,
Jochum Peter,
Merkl Michael,
Hirth Josef,
Stoll Josef,
Tischler Johann,
Rau Konrad,
Ludowitzy Jakob,
Hornung Filipp,
Häusler Anton,
Grell Georg,
Luxemburger Peter,
Bormann Heinrich,
Klell Josef,
Hirsch Adam,
Andres Johann,
Bormann Jakob,
Juchum Michael,
Colignon Mathias,
Schönweitz Johann,
Ihrt Christoph,
Steigel Michael,
Petesch Adam,
Schwitzenmayer Andreas,
Blatt Peter,
Walder Michael,
Walder Peter,
Beil Michael,
Dumm Anton,
Hildenbrand Michael,
Ochs Nikolaus,
Schneider Theobald,
Eifler Jakob,
Adler Johann,
Gusz Martin,
Waitzky Vendelin,
Weber Johann,
Lorenz Johann,
Redlmaier Johann,
Beer Johann,
Hofmann Andres,
Röckl Johann,
Hofmann Joh. Georg,
Gemeinde,
Emerich Adam,
Ring Johann,
Schwarz Michael,
Pfarrei,
Schule,
Sehr Mathias,
Novák Josef,
Wernoth (?) Georg,
Waltsch Michael,
Beckhauser Nikolaus,
Jäckel Karl,
Pfister(er) Kaspar,
Cornely Johann,

Cornely Johann junior,
Ulrich Johann,
Bosch Bernhard,
Müller Johann,
Baldauf Mathias,
Forstner Simon,
Schuck Hubert,
Schuck Michael,
Igl Filipp Jakob,
Schmidt Johann,
Müller Filipp,
Egner Heinrich,
Anton Mathias,
Gräber Peter,
Hilgerth Johann,
Römer Mathias,
Rechselner Jakob,
Vendel Vendelin,
Schorb Mathias,
Brills Ferdinand,
Brills Franz,
Schleisz Filipp,
Gutweiler Johann,
Schüssler Andreas,
Brills Wilhelm,
Rothärmel Josef,
Pritz Adam,
Buckschrucher Jochann,
Inquilinus,
Müller Lorenz,
Dentzel Franz,
Schäfer Lorenz,
Orth Filipp,
Schömer Jakob,
Basel Amalia,
Horb Andreas,
Reichlinger Mathias,
Hofmann Georg,
Schmidt Kunigunda,
Reicheimer Johann,
Mettler Johann,
Petz Peter.

Vergütungs Felder für Wiesen und Hofstellen haben:

Kasztner Franz,
Bosch Josef,
Durang Michael,
Fiszterer Heinrich,
Merkel Michael,
Bormann Jakob,
Röckl Karl,
Keller Johann,
Weingärtner Anton,
Paul Simon,
Schwarz Lorenz,
Blatt Filipp,
Schwarz Lorenz,
Maurer Ferdinand,
Botzem Konrad.

Intravillan-Gründe haben:

Schleisz Filipp,
Schuck Georg,
Schulz Anton,
Filippi Tobias.

Amilyen szerencsés összejátszása a véletlennek, hogy Kömlődre vonatkozólag szinte minden mozzanatról kimerítően szólnak forrásaink, éppen annyira mostoha a sors Kérrel

szemben.[21] Itt bizony sok esetben csak gyér adatokra vagyunk utalva. Nem maradt ránk sem első telekkönyve (tűzvész emésztette el), sem telepítéstervezete. A kultuszminisztériumban őrzött régebbi térképek alig felelnek meg itteni céljainknak. Az első használható kataszteri térkép, amely Kér fekvését, utcáit, házait pontosan feltünteti, a mult század 80-as éveiből való.[22] Eszerint Kér csaknem egy évszázadon át egyetlen utcából állott, amely északkeleti és délnyugati irányban a nagydorogi és dunaföldvári országút mentén húzódik. Eredeti neve „*Winschnor*", ami állítólag ugyanazt jelenti, mint a kömlődi Katrvan. Ma Széchenyi-utcának hívják. Az utóbbi félszázad alatt Kér rohamosan fejlődött; még kilenc utcája épült. Ezeket újabban részint kiválóbb magyar államférfiakról, részint pedig irredenta célzattal megszállt városokról nevezték el. Ilyenek: Hunyadi-, Deák-, Kassai-, Pozsonyi- és Kolozsvári utca.

Érdekessége Kérnek, hogy temetője közvetlenül a templom mellett terül el, úgy, ahogy ez a középkorban általános szokás volt.[22a] Kedves kép tárul az idegenek elé, amikor a vasárnapi istentisztelet után ki-ki hozzátartózóinak sírjánál térdel s azok lelki üdvéért imádkozik. Van Kérnek ezenkívül még egy temetője, de ezt csak átmenetileg használták. Eleinte kitüntetés számba ment ide temetkezhetni, később azonban elvesztette ezt a jellegét. Ezért néhány jómódú gazdán kívül úgyszólván csak idegenek, öngyilkosok s teljes szegénységben elhunytak sírjára akadunk benne. Másik nevezetessége Kérnek az egész vidéken szinte fogalommá vált „*Neuriss*". Kértől északkeletre (kb. húsz percnyire) terül el a kb. 140 épületből álló pince-negyed. A vidéken járatlan vándorok nem egyszer külön falunak gondolják s útjukat először oda veszik. A „*Neuriss*" jelentős szerepet játszik a kériek életében. Enyhébb időjárás beálltával itt töltik el vasárnapdélutánjukat és estéjüket a pincekulcstulajdonos gazdák (Weekend). 1882-ig a Neuriss árokkal, kerítéssel és kapuval volt ellátva.

[21] Kömlőd gazdag térképanyagát talán az is megmagyarázza némileg, hogy terepe már régtől fogva katonai hadgyakorlatok színteréül szolgál.

[22] M. kir. Földmérési Hivatal. Bpest, II. Fő u. 35.

[22a] Ezért is nevezték a temetőt *Kirchhof*-nak.

Kért keletről Dunaföldvár, délről Paks és Gyapa, részben még Tápé-puszta, nyugatról Tápé-puszta és Cece, északról Cece határolja. Határa rónaság, talaja túlnyomóan homokos, helyenkint jól terem; másutt azonban sovány, tiszta homokot találni, amely itt-ott futóhomokká válik.[23] Az egész határ vízhiányban szenved. Kaszálói szűken fizetnek. És ha e silány, sovány talaj ellenére is sikerül a kérieknek kielégítő termést kihozniok s meggazdagodniok (pedig meggazdagodtak), úgy ez csakis páratlan szorgalmuk és takarékos életmódjuk eredménye.[24] Burgonyatermésük már a mult század elején vált híressé.[25] De kár, hogy nem óvták tisztán a fajt. A kéri szőlőkben közepes értékű bor terem. Kérhez még 1891-ben 1560 holdnyi erdő is tartozott. A magyalosi erdőt azonban azóta már írtották s így ma már csak 800 holdra terjed erdősége. Az erdei fák között legnagyobbrészt akácfa szerepel, s csak kis mértékben fenyőfa. Az írtás előtt a jegenye- és gyertyánfa is sűrűn voltak képviselve.

A közalapítvány Kéren levő birtokaiból és egyéb javadalmaiból a mult század vége felé kb. évi 3000 forint tiszta jövedelmet húzott.[26]

Mindkét községben a legnagyobb csín, rend és tisztaság uralkodik. Tervszerű gondosság és jókora kultúrmunka látszik meg a községek külső képén. Az utcák egyenesek, szélesek. Az utca közepén (Kömlődön a Hegy utcában és a Hintergasse-ban), illetve két oldalt *vízlevezető árkok* húzódnak és gondosan *ápolt fasorok*. (Kéren gyümölcsfák vannak az utcán). Az utcák gyalogjáróit a háztulajdonosok községi rendeletre téglával rakatták ki. (Kömlődön 1909-ben, Kéren 1910-ben.)

[23] Galgóczi: Magyarország statisztikája. Pest, 1855. 255. l.

[24] Kéren általában több a jómódú gazda, mint Kömlődön. Míg ott 200- sőt 300 holdas gazdákat is találunk, addig Kömlődön csak egynek van 100-nál több holdja (130 körül), ez is Kérről nősült Kömlődre. Kömlődön a gazdák nagyjából így oszlanak meg. (A felosztásnál tekintetbe vettem a szomszédos határban vásárolt földet is): 8 holdas gazda von 23; 17 holdas 41; 20—30 holdas 2; 30—40 holdas 10; 40—50 holdas 6; 50—60 holdas 10; 60—70 holdas 6; 70—80 holdas 4; 80—90 holdas 2; 90—100 holdas 2. Több gazda 8 holdnál is kevesebb földdel rendelkezik.

[25] Thiele: i. m. I. 250. l. (1833-ban!)

[26] Németkér törzskönyve, Közalapítv. 219. sz.

A telepesház. A jozefinista telepesházak építésmódjáról, méreteiről és beosztásáról nemcsak a levéltári adatok tájékoztatnak bennünket (L. a 23. sz. old.), hanem az a néhány ház is, amelyek a telepítés korából úgyszólván minden módosítás nélkül maradt ránk. Ha ezeknek arányait közelebbről vizsgáljuk és a mai helyzettel egybevetjük, lehetetlen rögtön az első pillanatban észre nem vennünk, hogy a falak túlságosan vastagok, a gerendás mennyezetű szobák feltünően alacsonyak, az ablak- és ajtónyílások pedig aránytalanul kicsinyek. Magasabb növésű ember könnyen beleüthetné fejét a szemöldökfába és a mennyezet gerendáiba. Érdekes megfigyelni, hogy sem az utcai ablak, sem az első szoba udvari ablaka nincs a középen, hanem oldalt.[27] (L. a 9. és 10. sz. mellékl.) Padlóul maga a puszta agyagos föld szolgált. A szobák megvilágítása gyenge, levegője a talaj és falak nedvessége következtében nyirkos, dohos. A konyha nyitott, itt a nyilt tűzhelyen háromlábú állványon (Dreifuss) főztek. A kémény lényeges tartozéka a nyilt konyhának. Oda akasztják fel még ma is a füstölendő húst, szalonnát stb.

De bármily tartósan épültek is a telepesházak, éppen az említett tulajdonságok miatt csakhamar módosításra szorultak. Mihelyt a telepesek egy-két évtized múlva némi anyagi jólétre tettek szert, máris hozzáláttak a helyiségek kibővítéséhez. A mennyezetet felemelték, az ablak- és ajtónyílásokat tágították, sőt szükség szerint új ablaknyílásokat is vágtak. Az eredeti ház oromfala tulajdonképen csak deszkából készült, az ú. n. tűzfal pedig, amely a lakóház padlását a szénapadlástól elválasztja, fűzfafonatból állott. A gyakori tűzvész miatt mindkét falat vályogtéglából kezdték rakni, a padlást agyagsárral tették tűzállóvá. Így elérték azt, hogy a tűz a szobákban nem tudott kárt tenni. Deszkaoromfalat ma már mindössze csak két-három telepítéskorabeli házon látni. (L. a 9, 10. sz. mellékl.) Az átmeneti típust (rendes oromfallal és 2 utcai ablakkal) mutatja a 11. sz. mellékl. Ezen már folyosót is találunk faoszlopokkal. Később hasáb-, majd hengeralakú oszlopokat készítettek vályogtéglából. A folyosó mennyezetére, gerendázatára szokták függeszteni a csomókba font csöves kukoricát szárítás céljából.

[27] Schmidt, H.: Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBl. II. 177. l.

Némelyek azonban nem érték be a ház módosításával, hanem földig lerombolták és helyébe újat, tágasabbat, egészségi szempontból megfelelőbbet építettek. Máskor meg a tűzvész tette ezt szükségessé. Egyik-másik utca kizárólag ennek köszöni megújulását. (L. a 12. sz. mellékl. az 1910-ben újjáépült utcát Kömlődön az országút mentén.) Sok helyen az eredeti istállót átalakították magtárrá, hombárrá, az istállót pedig az udvaron keresztbe építették pajtával és kocsiszínnel egybekötve. (L. a 11. sz. mellékl.)

A telepes-portán eleinte hiába kerestük volna a *pincét*. Ennek hiányát annál fájóbban érezték, mivelhogy a telepesek zöme híres bortermő vidékről (mosel és rajnai frank) származott. A talaj eléggé kedvezett vágyaiknak s így szorgalmuk csakhamar szőlőt varázsolt a kömlődi dombokra és a kéri homokos talajra. Kömlődön a pince megásása nem okozott különösebb gondot. A házsorok mögött, az udvar végén egy 6—10 méter magas löszpart húzódik. Kéren azonban, mivel síkságon fekszik, lefelé kellett ásni.

A házak mögött találjuk a többnyire szőlővel beültetett *kertet*. A kertek mögött szorosan egymáshoz símulnak a *szérűskertek* (Tretplatz). Ide hordják össze boglyába a szénát, s kazalba a gabonát cséplésre. A takarmányból csak kisebb mennyiséget szabad a gazdáknak otthon tartaniok, hogy a tűz bent a falúban minél kevesebb gyúlékony anyagot találjon felhalmozva. Az újabban megjelent megyei rendelkezések azonban a jövőre vonatkozólag erősen megszorítják és megnyirbálják a szérűskertek rendeltetését. A gabonát künn a határban kell összehordaniok, ahol az esetleges tűzvész legfeljebb néhány gazda termését hamvaszthatja el, míg az eddigi gyakorlat mellett egyszerre sokan károsodtak, mert szinte egymás hegyén-hátán sorakoztak a kazlak.

A házakat eredetileg náddal borították. Idők folyamán azonban zsindelyre, majd cseréptéglára és pléhre, végül pedig eternitre tértek át. A lakások nedvességét azzal igyekeztek megszüntetni, hogy a fundamentumot téglából rakják, néha még 1 méter magasságban is a föld felett, ha a fal a szokottnál jobban ki van téve az időjárás viszontagságainak, pl. a nyugati oldalon az eresz alatt. A téglával manapság általában már nem takarékoskodnak annyira, mint évtizedekkel

ezelőtt.[28] Az agyag-padlót ma már igen sok helyen deszkaburkolat és futószőnyeg fedi.

Dűlőnevek. Dűlőneveken — írja Weidlein[29] — értjük nemcsak az azonos irányban fekvő szántóföldek és rétek csoportjának elnevezését, azaz nem csupán a szorosabb értelemben vett dűlőneveket, hanem értjük a határon belül felmerülő összes egyéb elnevezéseket is, aminők pl. a hegyek, völgyek, folyók, patakok stb. nevei.

Kérdés, érdemes és hálás dolog-e ezeket közelebbről figyelmünkre méltatni s velük behatóbban foglalkozni. A feleletet megadja rá *Vollmann:* érdemes, mert sok mondani valójuk van számunkra. *„Die Flurnamen erzählen uns von dem Feldbau und dem Wirtschaftsleben der Altvordern, sie spiegeln die Form und Beschaffenheit, die Pflanzen- und Tierwelt der Heimaterde wieder; sie rufen die Erinnerung wach an geschichtliche Ereignisse, deren Schauplatz der heimatliche Boden war; sie gewähren Einblick in alte Sitten, und Bräuche, in Besitz- und Rechtsverhältnisse einer Landschaft, sie haben alte Sprachformen aufbewahrt und die Namen abgegangener Siedlungen erhalten; sie vermögen auch wertvolle Aufschlüsse über die Ansiedlung zu geben."*[30]

Ennyi kiváló érdemet tulajdonít Vollmann a dűlőneveknek. Lássuk már most, vajjon valóra váltják-e a hozzájuk fűzött szép reményeket. Vagy meg nem érdemelt dicsőségben fürdenek? E tekintetben újra felette szerencsés helyzetben vagyunk, legalább is Kömlődöt illetőleg. Egy 1770-ből származó térkép ugyanis megőrízte számunkra a *telepítéselőtti dűlőneveket* is.[31] (L. az 1. sz. mellékletet.)

[28] Itt említjük meg, mert a gazdák vállalkozó szellemére jellemző, hogy néhány telkes a jelen század elején összeállt és téglaégetőt létesített. Hozattak kubikusokat s gyártottak téglát. Az égetés azonban nem a legjobban sikerült, mire 2—3 év mulva feladták a téglagyártást. A háború elején pedig kettő közülük megvette a paksi gőztéglagyárat. Üzembe is hozták, de néhány évi többé-kevésbbé sikeres működés (napi 15 ezer átlag) után a beállott súlyos gazdasági helyzet és a kellő üzleti szellem hiánya miatt ismét túladtak rajta.

[29] Weidlein, Johann: Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. DUHBl. IV. évf. 34. l.

[30] Vollmann, R.: Flurnamensammlung. München, 1926.[4] 12. l. idézve Weidlein i. cikkében.

[31] O. Lt. Map. No. 830. 119. sz. térkép.

Vollmann szerint a dűlőnevek az ősök gazdasági, növény- és állatvilágából sok olyan mozzanatot örökítenek meg, melyekre a letünt hosszú idő, a századok távlata már rég fátyolt borított. Állítását a következőkkel igazolhatjuk: 1. *Dohányos hát.* Rajta kétségtelenül dohányt termeltek a telepesek ősei, a régi magyar lakosok. 2. A *Méhes völgy* és 3. *Ló-völgy.* Mindkettő homlokán viseli elnevezésének eredetét, megfejtését. Az ősök növényvilágára vetnek fényt: a 4. *Diós völgy,* 5. *Cseresznyés völgy,* 6. *Körtefa,* 7. *Szilfa.*

Mennyi kioltott és meg nem újított életet takarnak! Van néhány megemlékező, hálás szavuk falvakról, községekről, várakról, családokról, melyeket a 16. és 17. század vérözöne eltüntetett, anélkül, hogy krónikásuk akadt volna, aki megénekelje őket. 8. *Kugatfalu.* Mi más lehetne ez, mint egy régi, romjaiból fel nem élesztett helységnek emléke? Bár sem a középkori okmánytárakban, sem Csánki idézett művében eddig még nem sikerült nyomára jutnunk, maga a hely mégis szolgáltat erre némi bizonyítékot régi leleteivel. 9. A *Gyűrűsvölgy* a hringjeiről híres avarokra emlékeztet, akik hosszabb ideig lakták e vidéket. 10. *Konatsy* völgyön át vezetett az út a 17. században még ráclakta Kanacsra.[32] 11. A *Bottyán-sánc* (Sánchegy) a kuruc-labanc világba vezet bennünket. Ez volt Vak Bottyán generális földvára, benne kerestek menedéket a környék szorongatott lakói.[33] 12. *Leányvár.* Ismét egy darab történelem. Biztosat nem sikerült megtudnunk róla. Állítólag szerepet játszott volna a török harcok idején. A hagyomány csak annyit tud róla, hogy a *dombtetőn csárda állott. A betyárvilág rémei e környéken húzódtak meg* s nem egy betöréses támadást intéztek e csárda ellen. Egy ilyen alkalommal a csárdatulajdonos leányát is megölték. Később, mikor a csárdát a sok betörés és gyilkosság miatt lebontották, romjait Leányvárnak nevezték el.

13. *Forrásvölgy.* Egy patak völgye. 14. *Szalóhegy,* bizonyára Szállóhegy. Valószínűleg ugyanaz a szóelem szerepel benne, mint Előszállás, Kisújszállás stb. összetételekben. 15. *Bénczös völgy.* Talán Pincevölgy? E völgyön át kígyózott fel a dombokra a régi *római műút.* (Alte Strasse.) 16. A *Barxas-*

[32] V. ö. a 9. old.
[33] V. ö. a 11. old.

ház és 17. *Kerekes-berek a birtoklási viszonyokra* világítanak rá. 18. A *Hidegvölgy a talaj* silányabb voltára, terméketlenségére utal. 19. *Imsós* a kalocsai káptalan birtoka, akkor még félsziget volt, az átmetszés óta a Duna jobb partjára, a Dunántúlra szorult, de azért Pest megyéhez tartozik. 20. A *Pap-ér* (patak) valószínűleg a káptalannal van összefüggésben.

Ez a térkép a felsorolt dűlőnevekkel az 1770-iki felmérés alapján készült, akkor, amikor Kömlődön 25 család élt, részint magyarok, részint németek. Ők jól ismerték a dűlőelnevezéseket, s bizonyára ők is mondták azokat tollba Kneidinger mérnöknek. Közülük 19 család még a telepítés évében is Kömlődön tartózkodott. Szükségképen akadtak volna tehát, akik a magyar dűlőneveket átplántálják, de a magyar családok a német jövevényekkel szemben oly jelentéktelen kisebbségben voltak, hogy számba sem jöhettek. Különben is ezeket a magyar családokat csak átmenetileg találjuk Kömlődön. 1800-ban már csak 3 családot mutat ki az úrbéri tabella. Ami kevés mégis megmaradt a németek közé vegyülve, azok hamarosan felszívódtak, elnémetesedtek. Ezek után nem lesz meglepő, ha azt látjuk, hogy a *dűlőket kettő kivételével németre keresztelték. Az eredeti magyar dűlőneveket seholsem fordították le németre, hanem új német névvel illették.* Az 1800-as úrbéri tabellán már négyet megtalálunk a ma dívó német dűlőnevek közül. *Kukurutz-, Schafler-, Kreuz-* és *Wajer-Tal.* Az első nem szorul magyarázatra, a Schafler-Talban tartották juhaikat a telepítéskor felsorolt juhászmesterek. A Kreuz-Tal bejáratánál már az 1788-as telektérképen is látható a kereszt.[33a] A Wajer-Tal mocsaras terület, egy helyen tóvá szélesül (Weiher = halastó). A közelmultban néhány gazda összeállt és halastavat létesített, de a kellő hozzáértés híján meghiusult az egyébként életrevaló vállalkozás. Az 1839-es térképfelvétel az előbbiekhez még néhányat hozzáfűz: *Erdzeisel*-Berg (ürgehegy), e név még megfejtésre vár. *Weingarten-Tal* (szőlővölgy), *Mittagsberg* (déli, ebédidei h.). *Langer-Strom* (hosszú folyam, tulajdonképen csak keskeny csatorna). *Fischergraben* (halászárok).

[33a] Nagyon valószínű, hogy ezen a helyen állott az árpádkori község temploma.

Wirts-Kopf, mert azon a domborulaton volt a községi korcsmához tartozó telki föld. „*Die Flurnamen* — írja Vollmann — *vermögen auch wertvolle Aufschlüsse über die Ansiedlung zu geben.*" Állításának igazolására három bizonyítékot szolgáltat az 1839-es, ill. 1853-ös kataszteri térképfelvétel.[34] (L. a 6. sz. mellékletet.) 1. *Lothringer-Flur* (oder hintere Kukuruztäler-Äcker), 2. *Obendorfer-Luxemburger-Flur* (faluvégi luxemburgi dűlő) és 3. *Bölcskeer Luxemburger-Flur* (Bölcske szomszéd község). *Lotharingiából* is, meg *Luxemburgból is 20—20 telepes család jött Kömlődre*, de nagyon valószínű, hogy a sekundär telepítéseknél a lotharingiaiak még nagyobb mértékben voltak képviselve.

Joggal felvetődhetik itt a kérdés, ha a Pfalz szolgáltatta Kömlődnek aránylag a legtöbb telepest, miért nincs róluk is utca vagy dűlő elnevezve. Csodálkozásunk csak fokozódik még, ha meggondoljuk, hogy a pfalziak természetüknél fogva szinte predesztinálva vannak vezető szerepre; ők voltak a legönérzetesebbek, a hangadók s a kolónia mai nyelvjárásának kialakulásánál az ő dialektusuk győzött. Tájszólásukat csaknem változatlanul tették magukévá a többi elemek, s mégis, sehol semmi nyomát sem találjuk annak, hogy oly módon örökítették volna meg őshazájuk emlékét, mint láttuk ezt pl. a luxemburgiaknál vagy lotharingiaiknál. E jelenségek okát talán abban kell keresnünk, hogy a Pfalz politikailag akkor nem volt oly egységes, mint ma. A telepítési listán igen sok pfalzi család mint a leyeni, siegeni grófság jobbágya van elkönyvelve, mások meg a zweibrückeni, nassaui vagy nassau-saarbrückeni hercegség alattvalójaként szerepeltek. Ők tehát politikailag nem voltak oly egységes elem, mint a luxemburgi vagy lotharingiai.

A következőkben lássuk, *melyek a régi magyar dűlőnevek német megfelelői*. Bottyán-sánc = Schanzenberg; Szállóhegy = Erdzeiselberg; Kugat-falu = Schaflertal; Kanacsi völgy = Kreuztal; Forrásvölgy = Wajertal; Dohányos hát =

[34] Eredetije Kömlőd irattárában van. A m. kir. Földmérési Hivatalban (Bp. II. Fő utca 35.) is találunk egyet, de ott a német dülőneveket már áthúzták és a megfelelő magyar elnevezéseket írták melléjük. Ezek szószerinti fordításai a meghonosított német d. neveknek; a régi magyar d. neveket nem elevenítették fel. A német írás mindamellett pontosan kivehető.

Kukuruzstück; Cseresznyés völgy = Oberschaflertal; Lóvölgy = Weingartental, hinteres Kukuruztal. Újabb elnevezések: Sauhohl, amerre a kondás a disznókat tereli; Kessel (katlan) formájáról kapta nevét. A *Niszetal* nevét a falubeliek nem tudják értelmezni.

Kér kataszteri térképein csak magyar dűlőneveket találunk, még elvétve sem akadunk német elnevezésre. A közhasználatban azonban gyakrabban említik a dűlőket német nevükön, mint magyar formájukban. Nehéz volna e jelenség magyarázatát adni. Kéren sem telepedett le több magyar, mint Kömlődön. 1800-ig mindössze négy magyar nevű lakost sorolnak fel a különböző kimutatások. 1800-ban az *úrbéri tabella* már 11-ről tesz említést. Nagyobb arányban később sem szaporodtak el. Igaz, hogy az 1829-iki jobbágyösszeírás már 18 magyar nevű jobbágy-családot tüntet fel, de ez nem jelenti, hogy ezek kivétel nélkül magyar anyanyelvűek lettek volna. Kettőről ugyanis bizonyos, hogy a német családnévnek csak elmagyarosított formájával állunk szemben. Így lett a „*Bock*"-névből Pók, a „*Wahl*"-ból pedig Váll. A gondos vizsgálat ugyanezt talán még többről is meg tudná állapítani. De ez a szám is (15—16) végeredményben oly elenyésző csekélység a 135 német anyanyelvű jobbágy-családdal szemben, hogy könnyen felszívódhattak a németek közt. A ma meglévő magyar nevű családok általában semmivel sem tudnak jobban magyarul, mint a német nevűek, ha csak nem újabb magyar bevándorlóról van szó. Ezzel tehát egyáltalán nincs megmagyarázva a dűlők magyar elnevezése. Lehetséges, hogy csak csekélységen múlt az egész dolog; talán a felmérésre kiküldött bizottságon, a térképészen, vagy esetleg a jegyzőn stb. Ez annál valószínűbbnek látszik, mivel a magyar elnevezések szószerinti fordításai a német dűlőneveknek; erősen megérzik rajtuk (legalább egyiken-másikon), hogy a német elnevezés az eredeti. Ilyen pl. 1. az *Ujtörés*. Az erdőírtás révén nyert földterületet nevezték „*Neuriss*"-nek. Az *Ujtörés* a *Neurisz-Äcker*nek felel meg. 2. Háti dűlő. Ki ne érezné ebben a „*Buckel*" szót, amely igen kedvelt dűlőnév a német telepeken (Buckel-Äcker).

Kér dűlőnevei egyébként sem nyújtják azt a változatosságot, amellyel Kömlődön találkoztunk e téren. Nem is

húzódik meg mögöttük annyi érdekesség, mint amott. Ezek csak a birtoklási és talajviszonyokra, valamint a felületi tagoltságra és növényvilágra adnak némi felvilágosítást. Ilyenek: Magyalos-, Cseresznyés-, Kálóczi-, Paksi-, Homoki-, Közép-dűlő (Mittel-Äcker), Erdei-dűlő (Wald-Äcker).

A helységnév fejlődése. Ha a két község nevének történetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nevük, főként Kömlődé, rendkívül sokféle változatban fordul elő. Kömlőd a rómaiak idejében *Lussonium* néven szerepelt.[35] Az 1266-ban kelt oklevélben *Kumleud;*[36] a madocsai apátság hamisított alapítólevelében *Kemled* olvasható.[37] A pápai adókimutatások (1333—1335) *Kewleud, Kemleus, Coulmod, Cumulod* változatokat őrizték meg. A fehérvári Johanniták (1468) *Kemlewd*-en tartottak határjárást.[39] Tomory és Török Bálint (1526) „*Kellőd*-nél keltek át a Dunán".[40] Palota várának összeírása (1573) *Keömleod*-öt említ.[41] Az 1630-as leltár *Keömlőd*-ről tesz említést.[42] Az 1689-iki összeírásban fordul elő első ízben mai alakjában „*Kömlőd*".[43] Vak Bottyán a „*gömlői*" sáncból címezi levelét Károlyi Sándorhoz.[44] (1703. ápr. 10.). A német bevándorlók új változatokat hoznak forgalomba: *Kimling, Gimbling, Kemling, Kömmling.*[45] Kömlődből talán népetimológia alapján lett Kömmling = jövevény. De nincs kizárva, hogy az -ing német helységnévképzővel van dolgunk.[45a] A község legelső pecsétjén (1787—1836-ig) „*Gimling*" áll.[46] 1836-tól Kömlőd, majd a század vége felé *Duna-Kömlőd* lesz általánossá, hogy megkülönböztessék a

[35] L. az 5. old.
[36] Fejér: Cod. dipl. IV. 3. 326. l.
[37] U. o. II. 122. l.
[38] Ortvay: i. m. I. 254, 296, 316. ll. Brüsztle J.: i. m. III. k.
[39] O. Lt. DC. 16741.
[40] Verancsics A.: i. m. II. 21. l.
[41] O. Lt. Urb. et conscr. Fasc. 37. No. 14.
[42] O. Lt. Act. eccl. Fasc. 31. No. 10.
[43] U. o. Urb. et. conscr. Fasc. 60. No. 59.
[44] Thaly: Bottyán I. élete. 49. ll.
[45] A telepítési aktákban.
[45a] Ilyen hnevek pl. Güssing, Stotzing, Freising stb. V. ö. Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932. 33—36. ll.
[46] O. Lt. Adm. V. eccl. 1786/87. No. 493.

komárommegyei Kömlődtől. Mai alakja Dunakömlőd. A nyelvjárásban ma is csak *Kimling*-et mondanak.

Hogy mit jelent e név „Kömlőd", azt helynévmagyarázóinknak (Pesthy Frigyes, Bátky Zsigmond, Virágh Rózsa,[47] Pais Dezső) eddig még nem sikerült megfejteniök. Mivel Kömlőd domboldalon fekszik, összefüggésbe lehetne talán hozni a latin *„cumulus"* = domb szóval. E magyarázat mellett szólna a pápai adókimutatásokban előforduló *„Cumulod"* változat. Szóba jöhetne *Kellőd* változat is = átkelőhely.

Ami Kér nevét illeti, történelmi forrásainkban sokkal gyérebben találkozunk vele, mint Kömlőddel. Alig ismerjük Kérnek néhány változatát. Először 1333-ban fordul elő a pápai tizedlajstromban *„Kyry"* néven.[48] A középkori oklevelek *„Kiskeer"*-t említenek.[49] A 17. és 18. században a helységnévnek már *Kér* és *Keér* formájával találkozunk. A német bevándorlók itt is különböző változatokat honosítottak meg: *Kír, Gir, Geren.* Mivel azonban már a 18. századvégi helységnévtárak is szinte kifogyhatatlanok a Kér-nevű helységek felsorolásában, (az egyik, Nagy L. 1828-ban 26 Kért sorol fel!) a félreértések elkerülése céljából szükségesnek mutatkozott őket egymástól megkülönböztetni akár a megye hozzáadásával, akár pedig valami más jelzővel. Tolna megyében van *Tótkér* is, azért, hogy ettől megkülönböztessék, már *1789-ben Németkér*-t hoz egyik-másik akta.[50] Lipszky Repertoriuma (1805) is ezt az alakját (Németkért) viszi bele a tudományos irodalomba.[51] *Pesty Frigyes* „Helynévgyüjteményében[52] foglalt értelmezés: *„geh her"!* = ide menj, (itt telepedj meg német!) nem állja meg helyét, mert hiszen Kér-nek hívták már a németség betelepülése előtt is. A nyelvjárásban *Kír*-nek hangzik.

[47] Virágh R.: Magyar helységnevek eredete. Föld és Ember. 1930. 1—6. számokban.

[48] Ortvay: i. m. I. 256. és 261. ll.

[49] O. Lt. DC. 9364; Csánki: i. m. III. 434. l.

[50] U. o. Adm. V. eccl. 1789/90. No. 640.

[51] Lipszky, Joh.: Repertorium aller Örter, die in Ungarn ... vorkommen. Ofen, 1805. 299. l.

[52] Kézirat a Nemzeti Múzeumban.

6. A telepítés költségei.

Az eddigiek során bőségesen volt alkalmunk rámutatni arra, hogy a bevándorolt német telepesek megszakítás nélkül érezték az államhatalom segítő, támogató kezét. II. József oly humánus érzékkel rendelkezett e telepítések dolgában, amilyenhez hasonlót azóta sem találunk a magyar haza népességének elhelyezését illetőleg. Példát mutatott az emberi élet és emberi sors megbecsülésére.[1] Az ő nemes felfogásának köszönhették a telepesek, hogy a kincstár sem fáradságtól, sem anyagi áldozattól nem riadt vissza. Ez utóbbinak beszédes adatai ez a kimutatás, mely a kömlődi és kéri telepítés költségeiről számol be. A nyomtatott blanketta szövege a következő:

Ausweis

„Darzeigend wievel von Jahr 1765 bis April 1787 in die zum Studien-Fond gehörige Földvárer Herrschaft Familien eingewandert, neue Dörfer angelegt, oder alte vermehret, wieviele Handwerker an Frei-Städte abgegeben und wieviel Inländische und Ausländische bereits angesiedlet worden und wieviel die ganze Impopulation mit Inbegriff des Verlustes des Zehnjährigen Pachtzinses, der sonst exarendierten Praedien gekostet haben."

Fel kellett tehát tüntetni, hogy 1765-től 1787 ápr. végéig hány külföldi és hány belföldi telepescsalád nyert elhelyezést a Tanulmányi-alap földvári uradalmában: Kömlődön és Kéren; s mennyibe került a kincstárnak a telepítés, beleszámítva a bérletveszteséget is.

Kömlődön ez idő alatt *161 család* telepedett le, akik közül egy belföldi, a többi mind németországi. 154 ház épült, három pedig még tervbe van véve. Kéren 75 család nyert elhelyezést, 66 német és 9 belföldi, ami azonban nem jelent szükségképen magyart, mert Inländer-számba ment a németajkú is, ha már több éve tartózkodott Magyarországon. A jelzett időpontig Kéren 58 házat építtetett a kincstár és még 11-nek a megépítésére adott megbízást. A külföldi telepe-

[1] Hóman-Szekfű: i. m. 193. l.

sekre a két helységben együttvéve 89.502 forintot fordított a kincstár. A belföldi család elhelyezése Kömlődön 63 forintba került, Kér 9 belföldi telepescsaládja 400 forintjába jött a kamarának. Az évi bérletveszteség együttvéve 2630 frt, tíz év alatt 26.300 forint. Hozzáadva a tényleges kiadásokhoz a 10 évi bérletveszteséget, a két helység benépesítése *116.265* forintba került.[2] Mivel azonban 1787 áprilisával a telepítés még nem zárult le, hanem még néhány súlyos tételt kívánt, azért ezeket hozzá kell számítanunk, ha tiszta képet akarunk nyerni a telepítéssel kapcsolatban felmerült kiadásokról. Ilyenek pl. az iskola és plébánia épület: 4000 frt.; a templomi felszerelés 700 frt és a két templom felépítése 24.800 frt.[3] *A két község megalapítása a kincstárnak 145.765 forintos tételt jelentett.* A telepesek hálásak is voltak telepítőjük iránt, szinte atyjukként tisztelték II. Józsefet. Hálájukat azzal is kimutatták, hogy halála óta évenkint egy requiemet (gyászmisét) mondatnak érte február 20-án.

[2] O. Lt. Adm. V. eccl. 1786/87. No. 436.

[3] U. o. Lit. Oec. Bon. 1787. F. 229. p. 4., Fund. Stud. 1791. F. 82. p. 1., 6., 7. és Fund. Lit. Bon. 1824. F. 3. p. 115.

II. A TELEPESEK BELSŐ TÖRTÉNETE.

1. Földművelés és állatgazdaság.

A földvári inspektor az uradalom földjeinek csak jelentéktelen kis részét tudta az 1785. évre bérbe adni. Igy történt, hogy a földek azon évben parlagon hevertek. Ősszel már az új telepeseknek kellett azokat művelés alá fogniok. Mikor átvették a telküket a teljes mezőgazdasági felszereléssel együtt, hogy most már a saját kezük munkájával teremtsék elő a mindennapi kenyeret, akkor kezdték csak érezni gazdasági előképzettségük hiányos voltát. Hányan voltak közülük, akiknek kezében nem volt még gazdasági szerszám, sőt azoknak még csak a nevét sem ismerték. Hogyan várhatta volna az ember ilyenektől, hogy szakértelemmel fogják az ekét, a kaszát, s hogy tudják, milyen mélyen kell szántani stb. Nem csoda, ha az iparosokból lett műkedvelő földművesek alig tudtak eleinte többet kitermelni abból a pihent földből, mint amennyit éppen belevetettek.[1] Hogy tudták volna ezek a föld termőerejét kiaknázni? Hiszen még ahhoz sem értettek, miként kell a takarmányt kaszálni, szárítani, forgatni, gyüjteni és a télire elraktározni. A sovány és romlott takarmányon tartott lovakkal és ökrökkel nem tudtak bánni, — agyon hajszolták őket, míg csak el nem hullottak. Szinte kifogyhatatlan az inspektor szókészlete, mikor a telepesek helytelen, sokszor fonák gazdálkodásáról panaszkodik a helytartótanácsnak. 1785. nov. 17-én ezeket írja: „Die, denen neuangesiedelten Kolonisten schon eingekauften Pferden werden durch vieles Fahren und unwissentlichen Gebrauch der-

[1] A vetőmagot az uradalomtól kapták, de aratás ill. cséplés után vissza kellett adniok. 1788. és 1789-ben többen akadtak, akik 2—3 évi vetőmaggal tartoztak a kincstári uradalomnak. Sőt még akkor is halasztást kértek, de hiába.

selben also zu Grunde gerichtet, daß einige von selben schon wirklich zugrunde gegangen und dem Ansehen nach aus Mangel der notwendigen Winterfutterage nicht wenig zu Grunde gehen werden, da einige die ihnen ausgemessenen Wiesen gar nicht gemäht, das Gemähte liegt, oder das wirklich schlecht auf einen Haufen zusammengemachte haben verfaulen und verderben lassen, also daß es zu nichts gebraucht werden kann."[1a] Az inspektor aggódva nézett a tél elé. Hogy a bajt megelőzze, 23 öl szénát gyüjtött. A helyzetet még az a körülmény tette súlyosabbá, hogy a járvány több gazdát hosszabb időre levett a lábáról s így sokszor senki sem akadt, aki gondozta volna jószágukat. Ez a kétségbeejtő állapot késztette az inspektort, hogy a helytartótanács engedélyével kincstári pénzen egy nagyobbfajta közös istállót építtessen, egy másik dülőfélben levő uradalmi istállót pedig kijavíttasson. A gondozás nélkül maradt lovakat aztán ezekbe gyüjtötték össze, és itt külön e célra felfogadott és fizetett emberek viselték gondjukat. A helytartótanács azonban, úgy látszik, nem bízott eléggé az új telepesek hozzáértésében, azért hozzátette: amennyiben pedig a felfogadott külföldiek nem végeznék a kellő gonddal és lelkiismeretességgel munkájukat, úgy bízza a jószág etetését-itatását jártas belföldiekre, hogy a kellő hozzáértés híján még ezt a kevés szénát is el ne pazarolják.[2]

A lovak számát azonban nemcsak a helytelen bánásmód apasztotta, hanem sűrűn tüntek el lopás folytán is, ami egyre nagyobb méreteket kezdett ölteni. Különösen Kéren cserélt sok ló ilymódon gazdát. Több mint 36 ló és szarvasmarha tünt el.[3] Kér határát — t. i. akkor nagy kiterjedésű erdők zárták körül. Kömlődön valamivel kevesebb panasz merült fel e téren. „Némely telepesnek már mind a négy lovát elorozták — írja az inspektor, s nagyon félő, hogy nemsokára az egész gazdasági élet megbénul, ha nem sikerül a lopásoknak gátat vetni".[4] Kéri a helytartótanácsot, hogy a legszigorúbb rendszabályokkal igyekezzék nagyobb vagyonbiztonságot terem-

[1a] U. o. 1785/86. No. 33.

[2] U. o.

[3] Adm. V. eccl. 1785/86. No. 403.

[4] U. o. Kameralakten . . . 1787. F. 41. p. 14. és Szekszárdi levéltár. 1788. No. 2793.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

teni.[5] A telepeseket a közös veszedelem fokozottabb éberségre kényszerítette, s így végre sikerült is néhány lótolvajt rajtakapniok, akik, sajnos, szintén a telepesek sorából kerültek ki és lócsiszárokkal álltak összeköttetésben. Eleinte botbüntetéssel sujtották őket, majd többnapi elzárással. De a baj még mindig nem szűnt meg, csak óvatosabbá, körültekintőbbé tette őket ez az enyhe büntetés. Végül kénytelen volt a helytartótanács a legsúlyosabb büntetést is kilátásba helyezni, azt t. i., hogy a ház és telek elkobzása után elkergetik őket.[6] Ez hatott. A gazdák ettől kezdve biztosabban hajthatták fejüket nyugalomra, nem kellett éjtszakákat átvirrasztaniok. Bár a hagyomány szerint később újra divatba jött a lószerzésnek ez az olcsó és egyszerű módja. Az egyik 100 botot kapott büntetésül. (A megbélyegzettek nevét az utódokra való tekintettel elhallgatjuk, hogy legalább írásban ne maradjon nyoma e fájó emlékeknek, ha a szájhagyomány tovább is adja talán). A lovakat enyhébb időjárás esetén a szabad ég alatt karámban tartották éjjel a jelenlegi „Rosstand" nevű utca helyén.

Az új telepesek közt csakhamar egy másik visszásság is kapott lábra. A baromfit pl. Kéren nem fogdosták össze levágás céljából, hanem lövöldözték. Ily baromfilövöldözés következtében aztán kigyulladt egy alkalommal az uradalmi vendéglő. Máskor meg egy leányt talált el a baromfi-vadász. A pécsváradi prefektus sürgető kérésére a helytartótanács vetett véget ennek az oktalan szokásnak.[7]

Míg az új telepesek saját kárukon lassan beletanultak a rendszeres gazdálkodásba, bizony sok furcsa és nevetséges dolog fordult elő, amit érdemes lett volna feljegyezni. De tévednénk, ha ezekből az esetekből általánosítani akarnánk, és azt gondolnók, hogy a telepesek zöme ilyen dilettánsokból került ki. Akadtak ilyenek is, de jelentékeny kisebbségben maradtak. Ezek talán inkább kényszerűségből fanyalodtak a földművelésre, mint bírásvágyból, mert ne felejtsük el, hogy a falu akkor nem tudott kellő megélhetést biztosítani a tisztán iparából megélni akaró családnak. Annál kevésbbé,

[5] Adm. V. eccl. 1785/86. No. 403.
[6] U. o. No. 403.
[7] Adm. V. eccl. 1786/87. No. 41.

minthogy sokan az új telepesek közül nagy kézügyességgel rendelkeztek s házilag készítették lenruhájukat, cipőjüket, kosarat, széket fontak, ekét, kocsit kökénycserjéből boronát, söprűt, különböző szerszámokat készítettek, kutat ástak stb. Ki tudná elsorolni, mi mindent nem állítottak elő egykor a telepesek, sőt állítanak elő manapság is ügyeskezű leszármazottaik. Iparosokra ők csak a legszükségesebbekben szorultak. A téli napok programmját az ilyen házimunkák töltötték ki. A többség jól gazdálkodott. Csakhogy róluk hallgat a krónika. Hisz éppen azért hozták a telepeseket a Rajna vidékéről, mivel ott a földművelés magas fokon állt. Ügyességük a legtöbb esetben szorgalommal és a munkában való szívósággal párosult. Kihasználtak minden talpalattnyi földet s igyekeztek annak termőképességét alaposan kiaknázni s mivel emellett még szerényen is éltek és az első tíz évben mentek voltak az adófizetéstől és úrbéri kötelezettségektől, egy keveset félre is tudtak rakni. Már 1828-ban így ír róluk *Egyed Antal*, paksi plébános: *„a munkára serények és a' pénz gyüjtésre kapzsik, azért sem olyan pompaszeretők, mint a' Magyarok, sem oly jól nem élnek"*.[7a]

Ez a fáradhatatlanság és szívósság, valamint a takarékosság jellemzi a németajkú gazdát a kényelemszeretetre, dinom-dánomra jobban hajló és a jobb módhoz inkább hozzászokott magyar gazdával szemben, akitől lassan-lassan elvásárolta földjét. Határuk ily módon egyre jobban kiterjedt. Különösen Kér lakosságának anyagi viszonyai kérnek itt szót. Még a hetvenes években messze urasági aratásokba, nyomtatásokra, cséplésekre jártak, most azonban már saját földjeikre járnak messze környéken. Kér birtokteste a telepítéskor 1600 kat. holdat ölelt fel, 1930-ban a m. kir. földmérési hivatal adatai szerint 3307 kat. holdat s még 4500 kat. holdat vásároltak hozzá a szomszédos határokban. Ezt a többletet mind a szomszédos magyar falvaktól vásárolták össze. Kömlődön ily nagy eltolódások nem mutatkoznak az iparosság aránytalan nagy száma miatt. Kömlőd eredetileg 2913 kat. holdra terjedt, 1867-ig 4078-ra emelkedett a holdak száma.[7b]

[7a] Egyed Antal: Tolna vm. leírásához. Tud. Gyüjt. 1828. VI. 53. l.

[7b] Kömlőd törzskönyve. (1867.) Közalapítványi irattár 220. sz. (Bpest.).

Ezenkívül a paksi határból 500, a bölcskei határból 450 kat. holdat vásároltak hozzá. A Vallásalap tulajdonából 307 hold áll a kömlődiek kezelése alatt.

Ezt a terjeszkedési ösztönt és a bennük kifejlődött földéhséget (Landhunger) kedvezően előmozdította a náluk érvényben levő örökösödési rendszer, a birtokfelaprózás. Kömlődön 1850-ig állítólag a majorátus érvényesült, a birtok egy darabban, megosztatlanul szállt át a legidősebb fiúra, aki aztán pénzben fizette ki a többi testvérnek az örökségrészt. Ez a körülmény némileg meg is magyarázza, hogyan tudott Kömlődön az iparosság oly óriási mértékben elszaporodni. (270 család!) Az úrbéri terhek eltörlése után azonban áttértek a birtokfelaprózásra. A gyermekek valamennyien egyenlő mértékben részesednek a családi vagyonból. Munkaerőben általában nem volt hiány, mert a gyermekáldás a legutóbbi időkig nagy becsülésben állott. A család szerény életmódja, kisigényűsége viszont lehetővé tette, hogy vagyonkájukat vétel útján gyarapítsák. Erre pedig a szomszédos magyar falvak kényelemrehajló vagy megszorult gazdái elég gyakran nyújtanak alkalmat, annál is inkább, mert egyik-másik birtokrészük nagyon messzire (2—3 órányira) esik lakóhelyüktől. Már pedig ez a körülmény sokszor nagyon is megnehezíti a gazdasági munka lebonyolítását. Hogy mire képes a kitartó szorgalom, ha kellő takarékossággal és hozzáértéssel is párosul, azt szemléltetően mutatja az egyik kéri gazdának anyagi helyzete. Feld János a múlt század második felében egymásután vette bérbe a szomszédos pusztákat, hogy aztán néhány évi bérlet után végképen saját tulajdonába menjenek át. Birtoka rohamosan gyarapodott, úgy, hogy 1905-ben, mikor meghalt, 1600 magyar holdat hagyott örököseire, pedig 1785-ben az ő ése is félsessióval kezdte. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy az őshazából hozott pénzen vásárolt össze egy-két sessiót. Mert jóllehet 1800-ban már meglehetős eltolódás mutatkozik a telki földek elosztását illetőleg, többen már 2—3 félsessióra tettek szert, de Feld kezén akkor is még mindig csak azt a féltelket találjuk, amely 1788-ban a telekrendezés alkalmával jutott neki osztályrészül.[8]

[8] O. Lt. Tabella urberialis Possessionis Kér. 1800. Tolna m. 39. b.

Birtok hozzávásárlással védekeznek tehát a kömlődiek s még inkább a kériek a birtok túlságos felaprózása ellen. Mivel a lányoknak férjhezmenetelükkor ugyanannyi föld jut, mint fiútestvéreiknek, az új házaspár birtoka két hozományból tevődik össze. Ez teszi kívánatossá, hogy mindkettőjük földje lehetőleg egymáshoz közel, esetleg szomszédos is legyen. Erre már a házastárs kiszemelésénél tekintettel van a legény, sőt akárhányszor ez a szempont vezérli a szülőket, amikor a fiatalok szívét úgyszólván még kora gyermekkorukban egymás felé irányítják.

Nem egyszer előfordul, hogy a népesebb családokban egyik-másik gyermeket valami iparágra szorítják s ezt azután pénzzel elégítik ki. Ez a körülmény is hozzájárult, hogy Kömlődön aránytalanul elszaporodtak az iparosok. Pedig emlékezhetünk még rá, mindössze egy telepes nem vállalt földet, tulajdonképen tehát csak egy iparos család vetette meg lábát az új telepen. A többi 24 iparost mind mint földműveseket könyvelték el a telekkönyvben. Ezek bizonyára csak nagynehezen tudtak zöld ágra vergődni s később újra visszavedlettek iparosokká.

Az az egy-két évi várakozási idő, míg végre kényelmes, meleg otthon jutott nekik osztályrészül a szükséglakásokban kiállott nyomor után, kissé elszoktatta egyrészüket a rendszeres munkától. S amikor a külső körülmények lehetővé, sőt szükségessé tették a gazdálkodás megkezdését, bizony nem egynek esett nehezére szakítani a tétlenséggel és a vele karöltve járó korhely élettel. Ezek közül kerültek ki azok a léha, munkakerülő telkesek, akik gazdaságukkal vajmi keveset vagy egyáltalán semmit sem törődtek. Mert hogy ilyenek is akadtak a szorgalmas, józan és minden tekintetben megbízható gazdák mellett, kitűnik abból, hogy többen fordultak közülük a pécsi adminisztrátorhoz azzal a kéréssel, hadd adhassák el potom áron gazdaságukat újonnan jelentkező német telepeseknek. Ők meg majd azon a pénzen Szerbiába mennek és ott telepednek meg. Persze ezt abban a reményben tették, hogy ott aztán mindent újra kezdhetnek. Az inspektor szívesen túladott volna ezeken a „léha és korhely telepeseken", amint ő nevezte őket, s pártolólag terjesztette fel ügyüket, csakhogy derék, becsületes, munkás telepeseket

kapjon helyükbe.[9] De csalódás érte őket mindkét részen. „Szerbiában a helyzet még nagyon bizonytalan", hangzott a válasz. A pécsi adminisztrátor igen keményen megdorgáltatta őket és utasította az inspektort, hogy ezeket a „léha" telepeseket, akiknél ugyan már semmi jóakarat sem mutatkozik a javulásra, igyekezzék mégis valamiképen rábírni a józanabb gazdálkodásra, különben elvesztik jogukat házukhoz és telkükhöz és vándor- vagy koldusbottal kezükben újra visszatérhetnek hazájukba.[10] További sorsukról az akták hallgatnak. Annyi kétségtelen, hogy sok telepesnév már nem szerepel az 1829-iki összeírás alkalmával; azt pedig egyáltalán nem tételezhetjük fel, bármekkora volt is kezdetben a halandóság, hogy annyi család kihalt volna. Minden jel arra mutat, hogy továbbálltak és másutt próbáltak szerencsét. Emellett szól a kéri anyakönyv is, melynek tanúsága szerint a 19. század elején kb. 15 család költözött a szlavóniai Krndja német telepre.

Egy ilyen természetű telepes 1787 nyarán 200 forintot kért a helytartótanácstól, hogy iparos szerszámokat szerezhessen be rajta. Miután kiderült, hogy az 50 forintot, amelyet e célra kapott volt, elherdálta és 200 forintnyi adósságba verte magát léhasága és iszákossága révén, természetesen elutasították kérését.[11]

1788 nyarán 11 kömlődi, illetve kéri család Gallersbergbe költözött a kassai kerületbe, ahol ugyanazon kedvezményekben részesültek. Ezek a következők: *Hatzenbeller Franz* és felesége, *Fischer Johann* és 4 gyermeke, *Nick Franz* és 5 gyermeke, *Wälter Marg.* és 2 gyermeke, *Staub Christoph* feleségével és 3 gyermekével a mainzi tartományból, Sommerkahl nevű helységből. *Grass Heinrich* feleségével és 4 gyermekével (Kurmainzból, Schönborn grófságból), *Weinschrott Joh. Jakob* feleségével és 4 gyermekével Eichenbergből, Mainz vidékéről, *Kroth Anton* feleségével és egy gyermekkel szintén Mainz vidékéről, *Mutterer Stephan* feleségével és négy gyermekével, *Bastin Katharina* két gyermekkel és *Steigerwald Jakob* Sommerkahlból, de ő az utolsó pillanatban *Zenger*

[9] Adm. V. eccl., 1790/91. No. 135.
[10] Adm. V. eccl. 1790/91. No. 135. és 154.
[11] Kameralakten... 1786/87. F. 105. p. 2.

Jánost küldte maga helyett.[12] Fischer azonban nem mehetett rögtön, mert a hadsereg szolgálatába lépett mint ács. Ha onnan visszatér, elfoglalja majd új helyét.[13] Pécsváradról Marmann Jakob ment Gallersbergbe.[14] A felsoroltak közül csak a 2. és 11. van a telepítési listán felsorolva, a többi úgylátszik később érkezett „auf eigene Gefahr", hátha sikerül megüresedett telken elhelyezkedniök. Mikor aztán Gallersberg számára verbuváltak 12 családot, kapva-kaptak az alkalmon.

A gyarapodó község egyik legnagyobb veszedelme *a tűz*. A házak náddal vannak borítva; csak egy kis vigyázatlanság és vagyonokat hamvaszt el pillanatok alatt. Az imént keletkezett községet már létének hajnalán támadta meg az enyészet. 1789 nyarán, mikor a kéri gazdák jó része Madocsa közelében (kb. 15 km.-nyire) szénát gyüjtött, ismeretlen okból kigyulladt az egyik telepesnek, Frőhlingernek háza. A tüzet csak nehezen sikerült lokalizálniok, mivel a lakók közül csak kevés munkabiró ember tartózkodott otthon. *Hat ház a lángok martalékául esett.* A tulajdonosok (Emele Fülöp, Ernst Márton, Feld Ádám, Frőhlinger János, Wassermann János és Zimmer János) valósággal koldusbotra jutottak. Az égő házakból semmit sem sikerült kimenteniök, még gabonakészletük is bennégett. A kárt az uradalom szakértői 2576 forintra becsülték. Az inspektor a kincstártól kért számukra anyagi támogatást. Kéri, hogy 1239 forinton építtessen számukra új házakat, 1337 forintot pedig juttasson nekik betevő falatra, bútorokra és gazdasági szerszámokra. A napszámosmunkát és fuvart polgártársai vállalják. A kincstár, hivatkozással a *háborús viszonyokra* (francia forradalom), megtagad mindennemű hozzájárulást. Utal arra, hogy a telepeseket a maga részéről 10 évi adómentességben részesítette, következésképen *ép oly elbírálás alá esnek, mint az ország többi alattvalója.* Kérésükkel a földvári uradalomhoz utasítja őket, amelybe a község be van kebelezve.[15]

[12] U. o. 1788. F. 34. p. 5. és Adm. V. eccl. 1787/88. No. 716.

[13] Adm. V. eccl. 1787/88. No. 54. Fischer önként lépett a hadseregbe.

[14] Adm. V. eccl. 1787/88. No. 589

[15] Adm. V. eccl. 1789/90. No. 32; Kam.-Akten. 1789. F. 174. p. 1. és 1790. F. 6. p. 10.

Az egyik tüzkárosultat, Emelét, a Gondviselés ezenfelül még súlyos betegséggel is meglátogatta. Betegsége alatt telepestársa, *Büttl Kristóf* viselte gondját; még ellátásáról is ő gondoskodott, mert a betegnek betevő falatja sem maradt. Emele beteges képzelődésében teljesen reménytelennek látja helyzetét. Úgy érzi, hogy házát sem fogja tudni felépíteni. Betegápolója iránt azzal szeretné tartozását és hálaját leróni, hogy a pécsi adminisztrátor hozzájárulásával átengedi neki telkét és leégett házát; ő maga pedig takácsként majd csak eltengődik valahogy, ha életben marad. Csak arra kéri a hatóságot, hogy utalják ki neki az iparosoknak járó 50 forintot.

A beteg állapota azonban váratlanul kedvezőre fordult. Emele felépült; életkedve is visszatért. Boldogan gazdálkodott tovább, miután előbbi elhatározását megváltoztatta, sőt egészen visszavonta. Ezt annál is könnyebben tehette, mert a hatóság még nem adta meg hozzájárulását a telek átadásához.[16] Gondozója szolgálatait másként igyekezett meghálálni és viszonozni.

A tüzvész után nemsokára két kéri telepes, *Haag Antal* és *Saal Frigyes* családjával együtt Belgrádba szökött, hogy ott mint ácsok biztosítsanak maguknak megélhetést. Telkét és házát Haag felsőbb hatósági engedéllyel Frőhlingernek engedte át az azt terhelő adósággal együtt. A tűzkárosult Frőhlinger a saját telkét és leégett házát férfikorban levő mostohafiának szánta, az újonnan szerzettet pedig magának tartotta meg. Mostoha fia azonban visszatért hazájába, Németországba, mielőtt még felépíthette volna ez elhamvadt házat. Frőhlingernek eltávozott mostohafián kívül más gyermeke nem volt. Mit kezdjen a Haagtól vállalt félsessióval, mikor még a sajátját is csak erőlködve tudja megművelni? A hatóság hozzájárulásával átengedte saját telkét a romokban heverő házzal együtt Büttl Kristóf nagyon népes családjának. Így tehát a Haag-telket terhelő adósságot tulajdonképen Büttl vette át a Frőhlinger-telek fejében.[17]

Haag társa, a magdeburgi *Saal Frigyes* is rendezetlen adósság-ügyet hagyott hátra. A hatóság őt 1786-ban irányí-

[16] Adm. V. eccl. 1790/91. No. 492.
[17] Adm. V. eccl. 1790/91. No. 319.

totta Kömlődre az elhúnyt Loosch helyébe. Mivel azonban az elhúnyt után 3 árva maradt, Saal nem kaphatta meg a kilátásba helyezett telket. Az inspektor Kéren juttatott neki földet és házat. De a földművelés Saalnak sehogysem volt inyére. Miután mindent elvert, egyszerre csak szó nélkül elszökött Belgrádba. Az inspektor rendkívül kemény bírálatot küld be róla a hatóságnak: *„Saal war der liederlichste Mensch, welcher das von Seiner Mayestät erhaltene Haus und alle Wirtschaftgerätschaften samt Zugvieh schon längst verschwendet und zu einem Bauer gar nicht getaugt hat. Wenn er nicht selbst entwichen wäre, ohnehin hätte verjagt werden müssen."*[18] Házát és telkét a dolgos és becsületes Heeg Antal, házatlan zsellér (Kleinhäusler) kapta meg az adóssággal együtt.

A falusi élet *Scholtz Antalt* sem tudta kielégíteni. Nem jól érezte magát Kömlődön. Városba kívánkozott. Ott szeretne szerencsét próbálni. De nincs pénze. Hogy a szükséges útiköltséget előteremtse, potom áron (50 forintért) túladott volna házán, ha a pécsi hatóság meg nem akadályozza.[19]

A telki földeknél mutatkozó eltolódás tehát nyomban az 1788/89-iki telekfelosztás után indult meg. A sessiós földek részint átruházás, részint adás-vétel útján sűrűn cserélnek gazdát. Igy pl. a *Reichenstein*-telket a pécsi hatóság a kömlődi *Pfisterer* árváknak engedi át ingyen![20] A *Beil*-család elárvult birtokát az ausztriai születésű *Reiländer Osvát*, volt előszállási lakos fogja művelés alá. Bár az 1800-as úrbéri kimutatás már a kéri telepesek között sorolja őt fel.[21] — *Wälder Katalin* birtoka vétel útján megy át *Kornéli János* tulajdonába.[22]

Ezek a sűrű eltolódások tették szükségessé, hogy az 1788/89-iki felosztást már 1800-ban ellenőrizni, illetve helyreállítani kellett.[23]

[18] Adm. V. eccl. 1790/91. No. 355., 340.
[19] Adm. V. eccl. 1790/91. No. 214. és 267.
[20] U. o. No. 317.
[21] U. o. No. 432.
[22] U. o. No. 318.
[23] O. Llt. Urb. et conscr. 1800. Tolna. 39. l.

2. Jogviszonyok.

Engedetlen, ellenszegülő és munkakerülő telepesekkel gyakran gyűlt meg a baja a hatóságoknak. Egyeseknek nagyon a fejébe szállt a dicsőség és elkapatottságukban aztán oly tettekre ragadtatták magukat, amelyek súlyos büntetéseket, fenyítéseket, sőt elzárást is vontak maguk után. Rájuk nézve is ugyanazok a büntetőtörvények voltak érvényben, mint a bennszülöttekre. A helytartótanácsnak azonban csakhamar be kellett látnia, hogy ezek sok esetben nem vezetnek célhoz, különösen a munkakerülő telepeseknél mutatkozott a büntetés elégtelensége, mert nem gyógyította ki őket bajukból, nem rázta fel őket nagyfokú tétlenségükből, naplopásukból. Ezért rendeletet bocsájt ki és elküldi az összes prefektusoknak továbbítás végett, hogy a kicsapongó s ellenszegülő telepeseket a jövőben ne botbüntetéssel, hanem elzárással sujtsák.[1] De néhány hónap tapasztalata megmutatta, hogy ez a büntetésmód sem hozta meg a várt eredményt. Most már a legkeményebb s a legérzékenyebb büntetést kellett kilátásba helyeznie: az összes kedvezmények megvonását, a háztól és a földbirtoktól való megfosztást; egyszóval a kolóniából való kitaszítással, a koldusbotrajutással kellett gyenge akaratuknak segítségére sietni.[2]

Lássunk néhány példát, hogy az egyes kihágásokat miként büntették. 1786 tavaszán panaszt emelt az inspektor az egyik kéri telepes ellen a pécsi adminisztrációnál. Az eset röviden a következő: A bennszülött kéri vendéglősnek a tehene egy ízben egy új telepesnek a kaszálójára tévedt és a szénaboglyánál kezdett legelni. A telepes ezt észrevette és behajtotta a tehenet. Mikor aztán a korcsmáros bérese visszakövetelte azt, veszekedés támadt. A lármára több új telepes csődült össze. Nekiestek a béresnek és jól elpáholták. Jajveszékelésére a korcsmáros és az erdőőr siettek segítségére, de megjárták. A felbőszült németek fejszével rohantak rájuk. Az összecsapás eredményeképen a vendéglősnek a fején, az őrnek pedig a karján tátongott egy-egy mély seb. Az inspek-

[1] Adm. V. eccl. 1785/86. No. 159.
[2] Adm. V. eccl. 1787/88. No. 675.

tor kéri az adminisztrátort, statuáljon elrettentő példát, mert maholnap — írja — már a hivatalnokok élete sem lesz biztonságban a telepesek gorombaságaival szemben.[3] Figyelemreméltó a hatóságnak óvatos eljárása. Jóváhagyja ugyan a tettesek megbüntetését s elrendeli, hogy az esetet az u. n. Herrnstuhl (úriszék) elé vigyék és a sérelmet szenvedett feleknek elégtétel adassék, de mégis olyképen „damit nicht unter dem neuen Volke ein Auflauf oder sonstige Gährung entstehen möge"; azaz, hogy az új telepesek közt valami csődület vagy zendülés ne támadjon ám.[4] Hogy miben állt az elégtétel, hogyan folyt le az ügy további része, azt az akták elhallgatják.

Mit eredményezett a gőggel párosult elbizakodottság, kitűnik az alábbi esetből. Bernhard Bosche, 43 éves kömlődi telepes (volt felesége és 2 gyermeke) nagyon a nyeregben érezte magát nyomban a megérkezés után, még 1785 nyarán. Földművesként telepedett meg; élvezte azoknak minden kedvezményét, kiváltságát. De ez őt még távolról sem elégítette ki. 1. Mindenáron még a húskimérés jogát is követelte magának. Az inspektor hajlandónak nyilatkozott ezt megadni, de akkor mondjon le a földműves-kedvezményekről és érje be azzal az 50 forinttal, mely az iparosoknak jár. Bosche az előbbiekről nem mondott le, de azért rendszeresen üzte a mészáros mesterséget. Az inspektor és a számvevő ezt neki több ízben mások jelenlétében is megtiltották és minden kimért állat után egy-egy forint bírságot róttak ki reá. 2. Bosche azonban egyáltalán nem zavartatta magát, hanem még másokat is biztatott hasonló eljárásra, pl. borkimérésre. 3. Máskor meg Petesch Ádámot 5 telepestársával alaposan elpáholtatta, mikor azok az uradalmi erdőben a fákról száraz galyakat gyűjtötték. 4. A vendéglőben minden ok nélkül félig agyonvert egy kiszolgált trencsénmegyei katonát. 5. Mindenben főkolompos és senkinek sem hajlandó engedelmeskedni, csak a császárnak, annak is csak akkor, ha minden járandóságát megkapta. 6. Folyton hangoztatja, hogy őt minden űzérkedés megilleti, a húskimérés csak úgy, mint a borkimé-

[3] Adm. V. eccl. 1785/86. No. 148 a.
[4] Adm. V. eccl. 1785/86. No. 149. b.

rés. Egyébként is senki vele nem rendelkezhetik, mert „én vagyok a Bosche, én vagyok a császár, majd én megtanítom a magyarokat móresre (Manier)." Ha pedig pénzbüntetést szabtak ki rá, lefitymálta az egészet. „Majd ha magának a császárnak az aláírásával kapom a felszólítást a bírságfizetésre, akkor lehet róla szó".[5] A helytartótanács gondos vizsgálatot rendelt el az ügyben. Hat tanút hallgattak ki, még pedig: Herzog Antalt, Schuck Hubertet, Kern István belföldi vendéglőst, Ohm Ádámot, Häuszler Antal kisbírót és Kern Istvánnét. A tanúk mindegyike a vádirat több-kevesebb pontját megerősítette, a két legutolsó pedig mind a 6 pontra megesküdött. Az aug. 27-én kelt vádiratra a szankció szept. 7-iki keltezéssel jelent meg. Majláth titkár 8 napi elzárásra ítéli Boschet, azzal a megokolással, hogy hibái gőggel vegyült elbizakodottságból erednek s így rászorul egy kis megaláztatásra.[6] Hisszük, hogy ez a megszégyenítés kissé leszállította őt a lóról s elnémította. Legalább is nincs tudomásunk róla, hogy újra összeakaszkodott volna a hatóságokkal. Ennyi kihágás, ily súlyos vádak után a mai fölfogásunk szerint mindenesetre sokkal súlyosabb büntetést várnánk. De akkor, úgy látszik, enyhébben bírálták el „csinyjeit." Bár az előbbi eset alapján jogunk van feltennünk, hogy egyrészt azért is bántak az új telepesekkel olyan kesztyűs kézzel, mert féltek a nép hangulatától, felzúdulásától.

Ha valamely telepes a hozzánemértő gazdálkodás vagy könnyelmű és kicsapongó életmód következtében anyagilag tönkrement és talán még adósságba is verte magát, akkor megfosztották házától, telkétől, útlevelet nyomtak a kezébe és sorsára hagyták.

A telepítési iratok több ilyen esetről számolnak be. *Rothärmel József* a telepítést megelőzően már több éven át Földvárott tartózkodott mint cipész. Ennek ellenére is sikerült neki Kömlődön külföldi telepesként elhelyezkednie. A cipészből lett földműves azonban sehogysem tudott zöld ágra vergődni. Egymásután vette fel a kölcsönöket, hogy „gazdaságát fejleszthesse". Elköltötte már egy telepesárvának, Beck-

[5] O. Lt. Kameralakten. 1785/86. Fors. 3. p. 2.
[6] Kameralakten. 1785/86. F. 3. p. 2.

hauser Péternek 130 forintját, amit a számvevőtől vett fel kölcsönképen és ráment az a 17 forintja is, amit vetőmagra kért kölcsön az uradalom pénztárából, anélkül azonban, hogy anyagi helyzete csak valamit is javult volna. Házát és telkét *Häusler Antal* kömlődi telepes kérte veje számára, mivel népes családját már alig tudta eltartani. Az inspektor Häuslert szorgalmas és minden tekintetben megbizható jó gazdának minősítette, mire a helytartótanács átengedte neki az eladósodott birtokot házastul, de vele együtt a rajtalevő 147 forintnyi adósságot is. A tönkrement gazda pedig újra visszatért Földvárra, a kaptafához.

Egy másik telepes, *Charles (Scharl) Ferenc, a helytartótanács engedélye, sőt tudta nélkül eladta telkét és házát 380 forintért Würtz Ulriknak.* Ez saját szakállára (auf eigene Gefahr) vándorolt volt be *Württembergből,* Gruol (?) helységből. Nem is volt saját útlevele, hanem *Mainzer Jánoséra* volt rávezetve. Mindkettőjüket a zombori kerületbe utasította a hatóság. Würtz azonban útközben lekapcsolódott, Kéren szeretett volna letelepedni rokonai körében.

Scharl a vételárat útlevelével együtt elásta káposztáskertjében, hogy alkalmas pillanatban elillanjon vele. Tette azonban időelőtt pattant ki. Az inspektorhelyettes keményen szóra állította őt és exhumáltatta vele az elásott pénzt. A *felsőbb hatóság* a vételt nem hagyta jóvá, és *Scharlt az összes reáfordított kincstári költségek visszatérítésére kötelezte. Majd utasította az inspektort, hogy Scharlt taszítsa ki s bízza „jószerencséjére"*, mint olyant, aki a kincstári telepítésre teljesen alkalmatlannak bizonyult. Würtz visszakapta pénzét és Pakson telepedett le. De az inspektor sorompóba lépett Scharl érdekében. Könyörgésre fogta a dolgot. Azzal mentette őt, hogy nem volt tudomása a hatóság szigorú rendelkezéséről. Tettét abban a hiszemben követte el, hogy szabadon rendelkezhetik telkével. Felemlíti továbbá Scharlnak a határ felmérése körül szerzett sok-sok érdemét, hogy mintaszerű gazdának bizonyult eddig, aki portáját és gazdaságát a legjobb rendben tartotta. A helytartótanács azonban hajthatatlan maradt és még csak hallani sem akart az ítélet megmásításá-

[7] Adm. V. eccl. 1790. No. 493. és 548.

ról. De az inspektor még mindig nem adta fel a reményt. Jelenti, hogy Scharl nagyon megtört s bánja eljárását, sőt elégtételül kész volna lemondani a 10 évi adómentességről is, csak ne taszítsák ki. A hatóság továbbra is kitartott a hozott ítélet mellett. Az inspektor szívvel-lélekkel magáévá tette Scharl ügyét. Mint utolsó érvre, arra hivatkozik, hogy a 10 évi adómentességről való lemondás a jelen esetben súlyosabb büntetést jelent az érdekeltre nézve, mint a kitaszítás. A telepesekre is jóhatással lesz, mert állandó felkiáltójel számba fog menni Scharl éveken át tartó, hosszú büntetése. Ily hathatós könyörgésnek *a hatóság* tovább már nem tudott ellenállni. Nemcsak hogy módosította, hanem teljesen visszavonta az ítéletet, *megkegyelmezett neki, sőt még a tízévi adómentességben is részesítette.*[8] Mennyi megértő szeretetről és mily tapintatos bánásmódról beszél ez az eset!

3. Népesedés.

A telepesek a hosszú, hónapokig tartó utazástól és a különféle nélkülözésektől elcsigázva, kimerülve érkeztek új otthonukba, vagy helyesebben az ideiglenes szükséglakásokba, amelyek bizony édeskevés kényelmet biztosítottak nekik. Kétségtelen, hogy az emberi szervezet ily lerongyolódott állapotban sokkal fogékonyabb mindennemű betegség iránt, mint egyébként. Hiányzik a szervezet ellenálló ereje. Ennek következtében a magyar klímához hozzá nem szokott telepesek között lassankint különféle járványos betegségek kezdik felütni fejüket.[1] A telepesek még mindig a szükséglakásokban összezsúfolva várják a telet, mert a házak közül csak alig néhány készült el őszre, a kikötött határidőre. A betegeket nem lehet elszigetelni az egészségesektől, annyi már a beteg. Ily körülmények között bizony szinte lehetetlenséggel határos gátat vetni a dühöngő ragály elharapódzásának. Az epeláz, váltóláz s vérhas egymás után veszik le az embereket lábukról.[2] Másokon meg mindenféle kiütések és daganatok jelentkeznek. Funk Antal megyei orvos júl. 11-től szept. 25-ig 348 beteget kezelt. Fel is sorolja, hogy az egyes

[8] Kameralakten. 1788. F. 132. p. 1—5.
[1] Das Deutschtum in Rumpfungarn. (Schilling.) 77. l.
[2] Kameralakten... 1785/86. F. 18. p. 2. és 6.

betegségekkel hányan küzdöttek. Hideglázban (in kaltem Fieber, talán malária, mocsárláz?)[3] 188, rothadási lázban (Fäulungsfieber) 59, forrólázban (in hitzigem Fieber) 27, vérhasban 46 (in der rothen Ruhr 38, in der weissen Ruhr 8), skorbutban (Scharbock) 28 telepes szenvedett. Súlyos beteg volt 134. Haláleset 45. Ezek a bajok azonban nem magukban, elszigetelten fordultak elő, hanem többnyire kombinálva vízibetegséggel (anassarca) vagy vizenyővel (oedema). A forróláz többnyire tüdőgyulladással kombinálva ütötte fel fejét. Mivel a telepesek közt oly sok a beteg, Jeszenszky, a tolnai alispán egy külön orvost állított be. Két házat máris kórháznak nyilvánítottak, ott 41 beteg nyer ápolást, de legalább még hármat kellene kórházzá alakítani.[4] A számvevő külön betegápolókat fogadott fel. A chirurgus hűségesen járja sorra betegeit, és diétás kosztot készíttet a felfogadott betegápolók által. A külön kosztot mindig az orvos és egy másik hivatalos személy jelenlétében nyujtják a betegeknek. A lábbadozóknak egy kis bort is juttat.[5] Azonban még ez a gondos ápolás sem tudta megakadályozni a tömeges halálozást. A pécsi adminisztrátor szinte megrémül, mikor a betegek és elhaltak nagy számáról értesül. Tudni óhajtja, mi dönti oly tömegesen ágyba a telepeseket. Az orvos a vadkörtét okolja; ezért a pécsi adminisztrátor kivágatja a vadkörtefákat (von welchem Obst eben diese Krankheiten entstanden)[6] és elrendeli, hogy a számvevő készítsen pontos kimutatást,[7] és ebben tüntesse fel a telepesek nevét, feleségét, a gyermekeket nem szerint, a családhoz beosztott személyzetet (cseléd, béres stb.), az ideiglenes szállást és a végleges letelepülési helyet. A számvevőnek pontosan be kellett jegyeznie, kik haltak meg 1785 jún. 1-től 1786 febr. 28-ig. Ennek a kimutatásnak adatai szolgáltatják a mellékelt részletes kimutatás adatainak jó

[3] A betegségek előidézésében nagy része lehetett a Kömlőddel szemben fekvő „sziget"-nek, amelyet a terület felmérésére kiküldött mérnök nem is tudott felmérni, mivel az esőzések és a Duna kiöntése miatt már harmadik éve csupa ingoványos terület.

[4] Kameralakten... 1785/86. F. 87. p. 6.

[5] Adm. V. Ecl. 1785/86. No. 177.

[6] Kameralakten... 1785/86. F. 87. p. 6.

[7] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 177. A kimutatás kb. 80 rubrikát (rovatot) tartalmaz.

részét. Eszerint 9 hónap alatt 879 telepes közül meghalt 207 személy, az összlakosság 23%-a. A meghaltak kor szerint így oszlanak meg:

0—1	éves korig	35	személy (16.9%)	40—50	éves korig	27	személy (13·0%)
1—10	„ „	57	„ (27·5%)	50—60	„ „	14	„ (6·7%)
10—20	„ „	16	„ (7·7%)	60—70	„ „	9	„ (4·3%)
20—30	„ „	17	„ (8·2%)	70—80	„ „	6	„ (2·9%)
30—40	„ „	25	„ (12·0%)				

A Kömlődre szánt 693 telepesre esik 187 halálozás (27%), a 189 kéri telepes közül 9 hónap alatt 20 esett a járványos betegségeknek áldozatul (10.58%). A kömlődiek 187 halálesete a következőképen oszlik meg: férfi 41, asszony 39, fiú 44, lány 36, újszülött 27.[8] A kömlődi számvevőnek egy másik kimutatása szerint 1785 szeptemberében 680 telepes közül meghalt 36 személy, a telepesek 5.3%-a (évi 63.5%.) (Hogy a halálozás nagyságáról még tisztább képet nyerjünk, hasonlítsuk össze a mai helyzettel. Az utóbbi években Kömlődön 2000 lakosra átlag évi 50 halálozás esik (2.5%). Havi 5.3% mellett havonkint 100 ember halna meg, tehát éppen még egyszer annyi egy hónapban, mint normális körülmények mellett egész évben. S ha ugyanaz a járvány most grasszálna, a halálesetek száma 1270-re emelkednék egy év leforgása alatt.) A további hónapokban (1786 márc. 1-től 1787 márc. 1-ig) a halálozások száma jelentékenyen csökkent. Az újabb bevándorlás folytán 673-ra felszaporodott telepesek közül a halál már csak 56-ot ragadott el (8%). 1787 márc. 1-én tehát a törzstelepesekből életben maradt 617. Ezekből még lemegy 14 személy, akik a nyomasztó viszonyok miatt tovább vándoroltak, hogy másutt próbáljanak szerencsét. Maradt tehát 603 személy. Ezekhez természetesen hozzá kellene még adni a természetes szaporulatot, aztán új telepesek is jöttek az elhal-

[8] U. o. 1785/86. No. 177. Az enormisan nagy halálozás a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a telepesek helyezete egyáltalán nem volt valami rózsás, bármennyire is támogatta őket az államhatalom a legmesszebbmenő jóakarattal és nagylelkűséggel. És ha most meggondoljuk, hogy a Mária Terézia-féle telepítések, főleg pedig a 18. sz. eleji telepítések még nem voltak oly nagy körültekintéssel és apparátussal előkészítve, mint a jozefinista telepítés, akkor könnyen be fogjuk látni, hogy az első telepesgeneráció munkája kemény hadiszolgálat volt a magyar hazáért, a halál pedig, melyet haltak az első telepesek, hősi halál számba ment.

tak helyére. 1787 márc. 27-ig jött 1002 telepes, meghalt 261, tényleges állapot *741 személy*.[9] Sokan jöttek, de nem mindnek adatott meg, hogy céljukat elérjék, mert előbb haltak meg, mielőtt még az új otthonban nekiláthattak volna családjuk felvirágoztatásához. Hamvaikat magyar földbe temették, amely testvéreiknek, fiaiknak és utódaiknak előbb nagy halálozás, majd kimondhatatlan sok fáradság és munka árán lett új hazájává.

A telepesek gyógykezelése a telepítési pátens értelmében a kincstár számlájára ment. Amikor Nagy Mihály, a kömlődi számvevő felterjesztette elszámolását az orvosságra kifizetett összegről, a helytartótanács nagyon sokalta ezt az összeget (264 forint 54 krajcárt). „A földvári uradalomban a patika számla két hónap alatt nagyobb — úgymond — mint Bácskában egy félév alatt, pedig Bácskában több a beteg".[10] Az inspektor azt hozza fel mentségül, hogy az orvos gondatlansága folytán néhány üveg orvosság megromlott. Az elhalt telepesek ágya alatt egész sereg üveget találtak megromlott orvossággal. A helytartótanács ezzel kapcsolatban elrendeli, hogy a recepteket kivétel nélkül a legújabb bécsi taxa szerint kell számítani. A számvevőség pedig gyűjtse össze az összes kifizetett recepteket, hogy a felettes hatóság kívánságára azokat bármikor felmutathassa.[11]

A járványos betegségek, amint láttuk, erősen megtizedelték a telepeseket. Ha gondosan átolvassuk a telepítési lista jegyzetrovatát, azt látjuk, hogy öt- vagy hat család teljesen kihalt[12] anélkül, hogy örököst hagytak volna hátra, másutt meg serdületlen gyermekek maradtak az elhalt szülők után. Mi történjék ezekkel, kié legyen a telek? Ezek a kérdések foglalkoztatták az inspektort, ezekre várt sürgős feleletet a helytartótanácstól. A válasz nem soká késett. A legfőbb fórum gondjaiba vette ezeket az apátlan-anyátlan árvákat és kimondotta, hogy a szüleiknek odaígért kedvezményeket minden megszorítás nélkül a gyermekek is élvezik. Ezért lelkére köti az inspektornak, hogy az ily haláleseteknél rögtön

[9] Adm. V. Eccl. 1786/87. No. 285.
[10] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 118.
[11] Kameralakten... 1785/86. F. 87. p. 6.
[12] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 137.

tegye rá kezét a hátrahagyott készpénzre és tartsa pontosan számon. Az ingóságokból a felesleges, könnyen nélkülözhető dolgokat árvereztesse el; az igy befolyt összeget a hátrahagyott készpénzzel együtt adja át valamely megbízható gyámnak az elhaltak rokonságából. Ha ilyen nem akadna, akkor belföldi is forgathatja a pénzt kellő jótállás mellett; vagy pedig adják be a számvevőnek az „árvák kasszájába". A birtokot a rokonok vegyék művelés alá — ha ilyenek egyáltalán vannak — és ennek fejében tartsák el, neveljék fel az árvákat, míg ezek maguk lesznek képesek földjeik megmunkálására. Igy pl. biztos tudomásunk van arról, hogy a Ludowitzy gyermek féltelkét közeli rokona Schneider Konrád vette bérbe.[13] Közben a gyámnak azonban ne csak arra legyen gondja, hogy a gyermekekkel elsajátíttassa a szükséges gazdasági ismereteket, munkákat, hanem szorítsa rá őket arra is, hogy az elemi iskolát, amennyiben ilyen rendelkezésre áll, szorgalmasan látogassák.

Ha rokonok nem volnának s a telepesek közül sem akadna senki, aki minderre vállalkoznék, úgy belföldiek is jöhetnek tekintetbe. Egyébként, ha senki sem vállalná a gyermekek nevelését, az inspektor tartozik a birtokot bérbe adni vagy uradalmi robottal megmunkáltatni. A jövedelmet fordítsa részint a gyermekek fenntartására, részint pedig kamatoztassa azt számukra.[14]

A helytartótanács figyelme és gondoskodása kiterjedt arra az esetre is, amikor a szülők teljes szegénységben hagyják hátra árváikat (pl. az iparosok, akik a házon és kerten kívül mindössze 50 forintot kaptak a szerszámok beszerzésére). Ily esetekre kieszközölte a püspököknél, hogy a papok ingyen temessék el a teljes szegénységben elhúnytakat, azaz mondjanak le arról a szokásos 17 garas stólapénzről.[15] (Ez az akta ugyan a kalocsai egyházmegyére vonatkozik, de az eljárásokból tudjuk, hogy mindent egységesen intéztek). Ha az ilyen szegény szülők után maradtak gyermekek, úgy napi 3 krajcár tartásdíjat folyósít nekik a kincstár mindaddig,

[13] Adm. V. Eccl. 1790/91. No. 109.
[14] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 33.
[15] Kameralakten... 1785/86. F. 63. p. 1—3.

míg saját erejükből lesznek képesek magunkat fenntartani.[16]

Kérdéses volt még, hogy mi történjék az elhúnyt férj özvegyével, ha az más kolónián valamely német telepeshez, vagy éppen belföldihez megy férjhez. A császári rendelet értelmében semmiképen sem szabad az özvegyet azon kincstári javak visszatérítésére kötelezni, amelyeket elhúnyt férjével együtt élvezett, még az esetben sem, ha nem némethez megy férjhez. Sőt a kedvezmények sem vonhatók meg tőle, még az utóbbi esetben sem. A rájuk fordított kincstári kiadásokat csak egy esetben kellett az államnak megtéríteniök, ha t. i. hazájukba akartak visszatérni. A hazájukba való visszatérésnek csak ez az egy akadály állta útját. Míg valaki a ráfordított kincstári kiadásokat vissza nem fizette, nem juthatott útlevélhez, amellyel a kezében újra átléphette az ország határát.[17]

A költséges telepítési akció a telepesek tömeges elhalálozása miatt már közel volt ahhoz, hogy teljes fiaskóval végződjék. S mivel mindenki a magyar éghajlatban látta a katasztrófa végső okát, a császár 1785 őszén elrendeli, hogy „elsősorban az országban lakó s az ország éghajlatához jobban hozzászokott családokkal, belföldiekkel kell a létesítendő helységeket benépesíteni, annyival is inkább, mert ez kevésbbé költséges az állam szempontjából".[18]

Valamely népnek életképességét, természetes szaporodását legszemléletesebben a születések és halálozások arányszáma tünteti fel. (Természetes szaporodáson az élve születések és halálozások különbségét értjük.) Az arányszám azt mutatja, hogy valamely évben átlag hány születés, illetőleg halálozás esik ezer emberre.

Az első táblázat (L. a 2. sz. ábrát) elénk állítja a két nyelvszigetnek, Kérnek és Kömlődnek különleges helyzetét, melyet az országon, a nemzet testén belül, az új miliőben elfoglal, de egyúttal összehasonlítja azt a régi hazának, Németországnak a születési grafikonjával, ahonnan a telepesek másfél évszázaddal ezelőtt ideszakadtak. Itt mindenek-

[16] Adm. Eccl. 1785/86. No. 109.
[17] Adm. V. Eccl. 1785/86. No. 433.
[18] Kameralakten... 1785/86. F. 7. pos. 26. és 29.

előtt két dolog ötlik szemünkbe: először, hogy a két község görbéje nagy ingadozásokat mutat a magyarországi s főként pedig a németországi görbével szemben. De ez természetes is. Minél nagyobb közösséget veszünk alapul, annál nagyobb a kiegyenlítődés. A kisebb közösségnél már jelentéktelen csökkenés vagy növekedés is jelentékeny kilengést idéz elő. A másik dolog pedig, amit lehetetlen első pillanatra észre nem vennünk az, hogy a két község születési arányszámai jóval magasabbak, mint a magyar-, illetőleg németországiak.

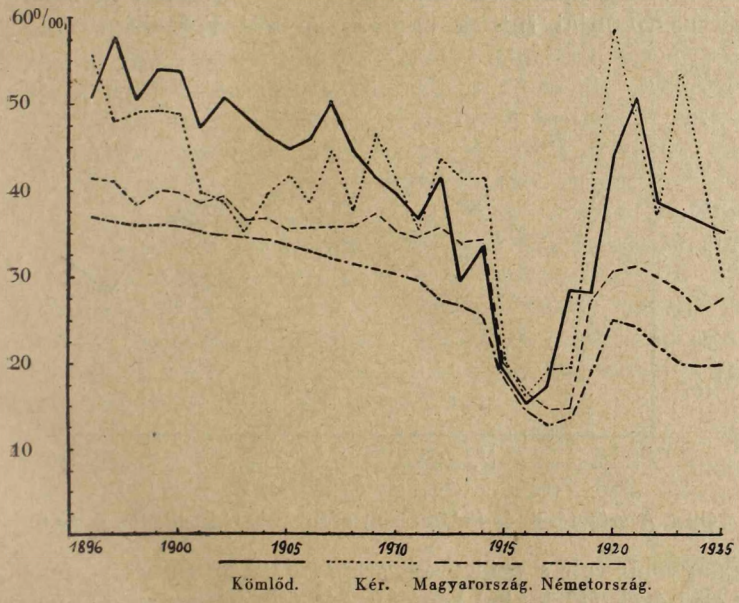

2. sz. ábra. **A születések arányszámai.**

Az első tizenkét év alatt Kömlőd erősen vezet Kérrel szemben. 1909-ben aztán szerepet cserélnek s ettől kezdve Kér tartja az elsőséget 1925-ig, amikor újra Kömlőd kerekedik felül. Az első 6 évben (1896—1902) Kömlődön 1000 emberre esik évi 54 születés, Kéren ugyanakkor 48, Magyarországon 40, Németországban 36; a további hat évben Kömlődön 48, Kéren 40, Magyarországon 38, Németországban 34 az évi átlag. A háború mindenütt nagy zuhanást idézett elő, de Németország mindig alul marad. Annál feltűnőbb, hogy a

háború első két évében mindkét község születési arányszáma alatta marad a magyarországinak s ez vonatkozik főleg Kömlődre, ahol már a háborút megelőzően állott be hirtelen esés. (1913-ban 40-ről 30-ra.) Legkevesebb a születés 1916-ban: Kömlődön 16, Kéren 17 és 1917-ben: Kömlődön 18, Kéren 20. A háborús évek lezajlása után a születések terén örvendetes javulás, emelkedés áll be; számuk hirtelen felszökik a békés idők színvonalára, sőt még azon is túl, de csak átmenetileg, hogy aztán újra leszálljon még a háború előtti nívó alá is.

A 3. sz. táblázaton Kömlőd és Kér születési és halálozási grafikonjai futnak egymás mellett 1790-től 1930-ig.[19]

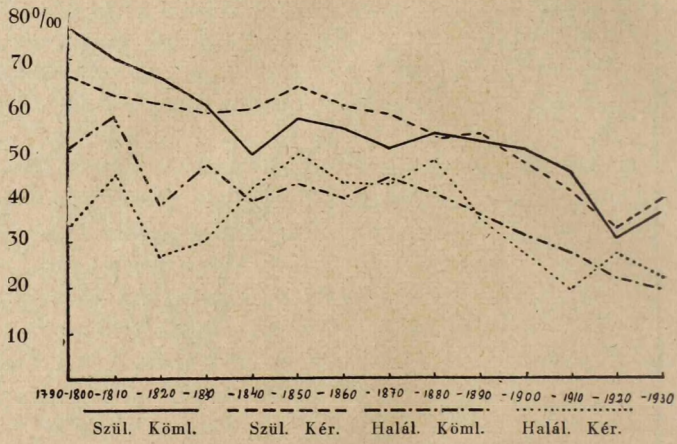

3. sz. ábra. **A születések és halálozások arányszámai Kömlődön és Kéren.**

Legnagyobb volt a születések száma a telepítés befejeztével. Az első évek (1785—89) kemény, küzdelmes munkája, a velejáró nélkülözés, a még meg nem szokott klima, főként pedig a különböző járványok erősen megtizedelték a telepesek sorait. A föld megmunkálásához kellő munkaerőről kellett

[19] Az egyes éveknek 10-es csoportokba való foglalását az tette kívánatossá, hogy a születési arányszámok esetleges ingadozása kiegyenlítődjék, viszont a rendes és tartós kilengések kifejezésre jussanak. Hogy ily kis alapszámok mellett aránylag igen nagy kitérések mutatkoznak, azt a további görbék, ahol az egyes évek külön szerepelnek, világosan feltüntetik. — A %-ok jórészének kiszámításában Hadarits Vendel és Lovas Ambró tanártársaim segítettek logarlécükkel. Szíves támogatásukért e helyütt is hálás köszönetet mondok.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

gondoskodni. Az első tíz évben Kömlődön átlag 76 születés esik 1000 emberre, Kéren csak 66. A különbséget a két arányszám között eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy Kömlődön jóval nagyobb veszteség pótlásáról kellett gondoskodni, mint Kéren. A járványos betegségek ott sokkal sűrűbben szedték áldozataikat, mint itt. Az előbbi helyen 1785—86-ban 27% esett a ragálynak áldozatul, míg az utóbbiak közül csak 10·5%. A további négy évtized folyamán is aránytalanul több a halálozás Kömlődön, mint amennyi a születések számának Kérhez viszonyítva megfelelne. A születések terén kezdettől fogva állandó, lassú csökkenés észlelhető. Az első magas arányszámokat sehol sem éri el. Kér görbéje egyenletesebben halad, ott a 60-as évi átlag elég sokáig tartja magát, és éppen akkor kezd emelkedni, amikor Kömlődön a rossz gazdasági viszonyok, árvíz és súlyos járványok következtében még hirtelenebb esés áll be. (1831-ben 35-re esik a születések arányszáma! 1830- és 1831-ben Kömlődön a halálozási arányszám 83!) Utána Kér kerekedik felül és elsőségét megtartja egészen a 80-as évek elejéig. Ott újra találkoznak és öt évtizeden át szinte egymásba fonódva haladnak. A századforduló körül a születések korlátozása kezdi fejét felütni s bár eleinte alig észrevehető formában jelentkezik, lassankint mindjobban erőre kap.

A születések korlátozását szeretik általában német jelenségként feltüntetni, pedig egyáltalán nem szorítkozik csupán Németországra. Fellelhető az Európa egyéb államaiban is éppen oly mértékben, sőt helyenkint még ijesztőbb arányokat öltve. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy Németországban ringott a modern társadalom e rákfenéjének bölcsője, mert hiszen Franciaországban már a 18. század hetvenes éveiben találkozunk a gyermekáldás korlátozásával, sőt, nem is szórványosan, hanem már szélesebb rétegekben fellelni e nyavalyát.[20] Németországban csak egy századdal később, 1875 körül kezdi szárnyát bontogatni a nagyobb gyárvárosokban: Dresden-, Leipzig- és Berlinben. Majd 1881-ig stagnálás áll be és csak 1888-ban harapódzik el szélesebb körökben és ettől kezdve feltartóztathatatlanul zuhan a születések száma anélkül, hogy újabb emelkedés állott volna be. 1888

[20] Müller i. m. 11. l. és 104—105 ll.

és 1893 között a Németbirodalom legkülönbözőbb részein ver gyökeret, még pedig oly arányokban, hogy immár országos jelenséggé fajult.[21] Hogy másutt sem voltak sokkal kedvezőbbek a viszonyok, kitűnik a következő táblázatból, amely az európai helyzetet tárja elénk a mult század végén és a jelen század elején:

Születések arányszáma:[22]

	1881/1890	1891/1900	1901/1910	1901	1910
Magyarország	44·0	40·6	37·0	37·8	35·7
Németország	36·8	36·1	32·9	35·7	29·8
Ausztria	37·9	37·1	34·7	36·8	32·6
Oroszország	—	49·2	46·4	48·0	44·1
Finnország	35·0	32·2	31·2	32·5	30·1
Szerbia	45·0	41·7	38·9	38·0	38·5
Románia	41·4	40·6	39·8	39·3	39·2
Bulgária	—	39·4	41·4	37·7	42·0
Olaszország	37·8	35·0	32·7	32·5	33·3
Spanyolország	36·2	34·8	34·4	34·9	33·1
Svájc	28·1	28·1	26·9	29·0	25·0
Franciaország	23·9	22·2	20·6	22·0	19·6
Belgium	30·2	29·0	26·1	29·4	23·8
Hollandia	34·2	32·5	30·5	32·3	28·6
Dánia	32·0	30·2	28·6	29·7	27·5
Svédország	29·1	27·1	25·8	27·0	24·7
Norvégország	30·9	30·3	27·4	29·6	26·1
Anglia	32·5	29·9	27·2	28·5	25·1
Dunakömlőd	52·5	50·5	46·3	47·3	40·0
Németkér	53·3	47·5	42·4	40·1	42·9

[21] Müller i. m. 5. l.
[22] Müller: i. m. 10. l.

A görögkeleti államok: Oroszország, Szerbia, Bulgária, Románia vezetnek. Második helyen állanak a katolikus államok, bár ebbe nem illeszthető bele Franciaország és Belgium. Az Európán kívüli államokban Ausztráliát kivéve seholsem mutatkozik csökkenés a születésekben, sőt legtöbb helyen emelkedésről számolnak be a statisztikák.[23]

Kéren először 1897-ben, majd 1901-ben mutatkozik erősebb csökkenés. Kömlődön 1902-ben kezd apadni a születések száma, de csak kis mértékben, sőt újabb emelkedés is áll be 1906-ban, de azután rohamosabban száll alá, bár nem véglegesen; még egy utolsót lobban 1912-ben. Kér 1905-től kezdve emelkedő tendenciát mutat egészen a háború kitöréséig.

Ha a gyermekáldás korlátozásának okait keressük, azt látjuk, hogy ez a baj számos komponensnek az eredője. Kétségtelenül különféle okok, tényezők játszottak itt közre. Müller a következőkben látja a baj főokait: 1. Az orvostudomány fejlődése és az egészségügyi viszonyok fokozatos javulása következtében egyre csökken a gyermekhalandóság. Kevesebb születik ugyan, de jóval kevesebb is hal meg, úgy, hogy végeredményben nem sokkal kevesebb marad életben, mint azelőtt, amikor többen születtek. Ez természetesen csak azokra az országokra áll, ahol még aránylag jó a helyzet. 2. A szociális és gazdasági viszonyok terén óriási eltolódások mutatkoznak. Az igények egyre növekednek, az élet, a megélhetés pedig napról-napra drágább lesz. Az idő haladtával bizony mindannyian nagyobb igényűek lettünk, s velünk együtt a gyermekek is; pedig a gyermeknevelés egyébként is mindig költséges dolog volt. Még ha eltekintünk is az étkezéstől, a ruházkodás terén az igények erősen fokozódtak. És ez nemcsak a városiakra áll, hanem éppen úgy vonatkozik a falusiakra is. Az öregebbek még élénken emlékeznek rá, hogy mindkét kolónia lakosai évtizedeken át csaknem kizárólag házilag készült ruhát viseltek. Annyi kendert termesztettek, amennyi a házi szükséglet kielégítésére kívánatos volt. A vásznat festették és abból készítették a szükséges ruhadarabokat. Ma, a legnagyobb gazdasági válság idején is csak elvétve találkozunk a ruházkodásnak ezzel a szerényebb

[23] Müller: i. m. 13. l.

módjával, de annál sűrűbben találkozunk finomabb kelméből s nem ritkán selyemből készült ruhákkal.

Kérdés már most, hogy a két község közül melyik volt szaporább, melyiknek nagyobb a természetes szaporodása. Ha a megfigyelt 140 év születési középértékét vesszük, azt látjuk, hogy mindkettőre évi 30 születés esik. *Kömlődön* tehát *aránylag ugyanannyian születtek, mint Kéren.* De ez még csak egyik oldala az éremnek. Tekintetbe kell vennünk a halálozási középértéket is; ez pedig Kérnek juttatja az elsőséget, amennyiben itt 32·5 halálozás esik 30 születésre, míg Kömlődön 35 halálozás felel meg az 30-es születési átlagnak. Kérnek természetes szaporodása tehát nagyobb mint Kömlődé. A tényleges szaporodása azonban Kömlődnek jobb, mert Kérről többen vándoroltak el.

1787-ben Kömlőd 665 lelket számlált, Kéren 1789-ben 365-re rúgott a telepesek száma. A kömlődi anyakönyvek 1790-től kezdve 1930-ig 9847 élve születést tüntetnek fel és 6956 halálozást. Kéren 8814 születés és 5688 halálozást könyveltek el. Kömlődön a különbség 2891, Kéren 3126.[24] Ennyi lakosának kellene lennie mindkét községnek, ha nem vándoroltak volna el. A tényleges helyzet ezzel szemben az 1930-as népszámlálás alapján: Kömlőd 2227, Kér kb. 2100 lakost számlál. Ezek szerint Kömlődről 664, Kérről kb. 1026 ember vándorolt el részint az ország más vidékére, részint pedig Amerikába. Kérről nagyobb számban a szlavóniai Krndja nevű (horvát-német) községbe vándoroltak[25] (állítólag 15 család) és Nagyfreditsre (Temes m.) 7 család (1829 és 1839 között).

A többi születési és halálozási grafikon három kort tesz vizsgálódás tárgyává, az 1790—1815-ig, 1850—1875-ig és 1895—1920-ig terjedő éveket. Itt az egyes éveknél igen nagy kilengések mutatkoznak, amelyeket negativ irányban legtöbb esetben a természeti csapások, rossz termés, árvíz, tűzvész, különféle járványok és egyéb okok magyaráznak meg. Sokszor csodálatos összefüggést találni a kettő között. Szemlélte-

[24] E születések száma természetesen nemcsak az eredeti telepesek leszármazottaira vonatkozik, hanem bele vannak számítva a későbbi bevándorlók ivadékai is.

[25] Ma is fenntartják velük a kontaktust. Leveleznek egymással, sőt időnkint meg is látogatják egymást.

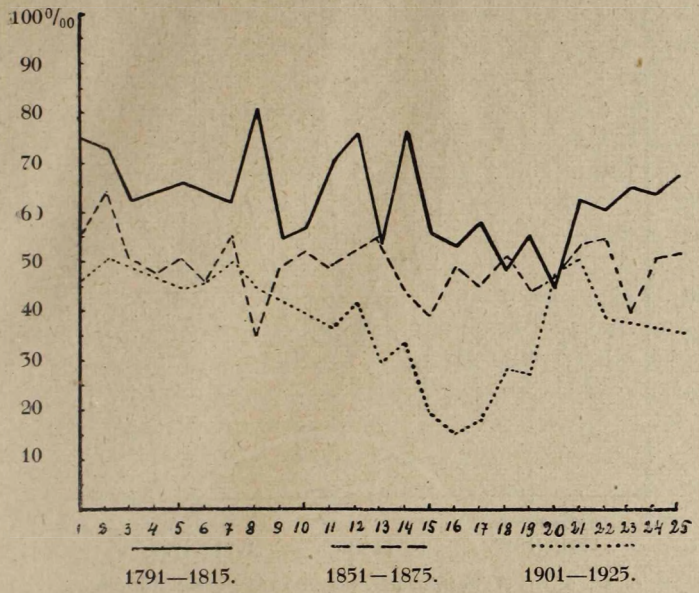

4. sz. ábra. **A születések arányszámai Kömlődön.**

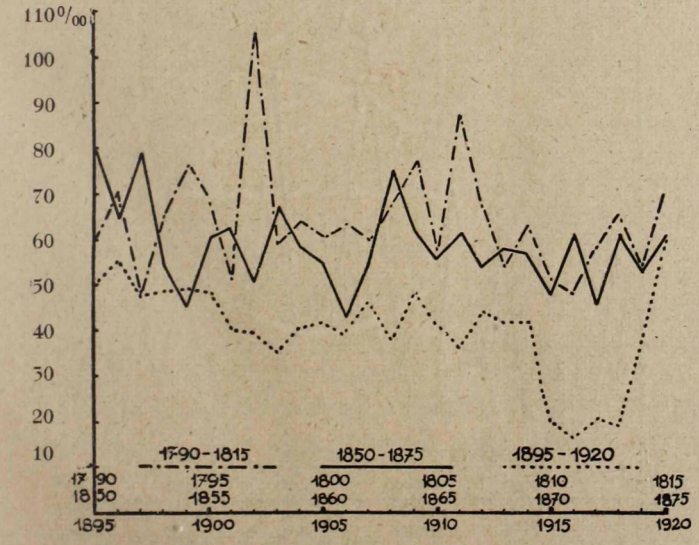

5. sz. ábra. **A születések arányszámai Kéren.**

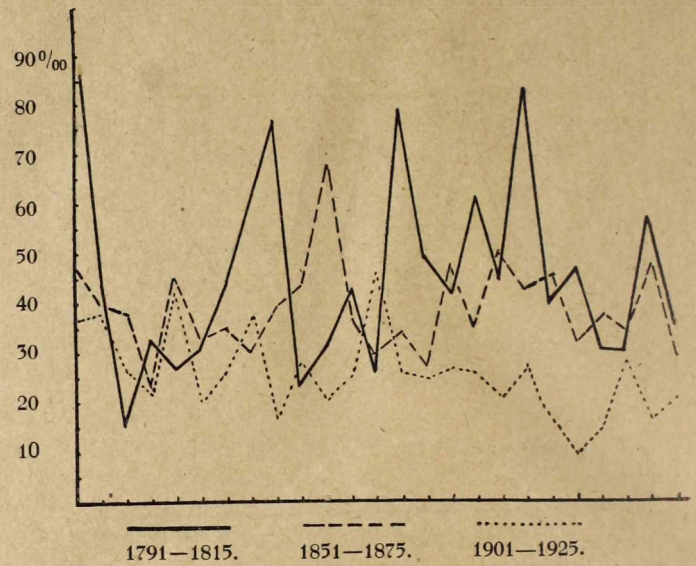

6. sz. ábra. **A halálozások arányszámai Kömlődön.**

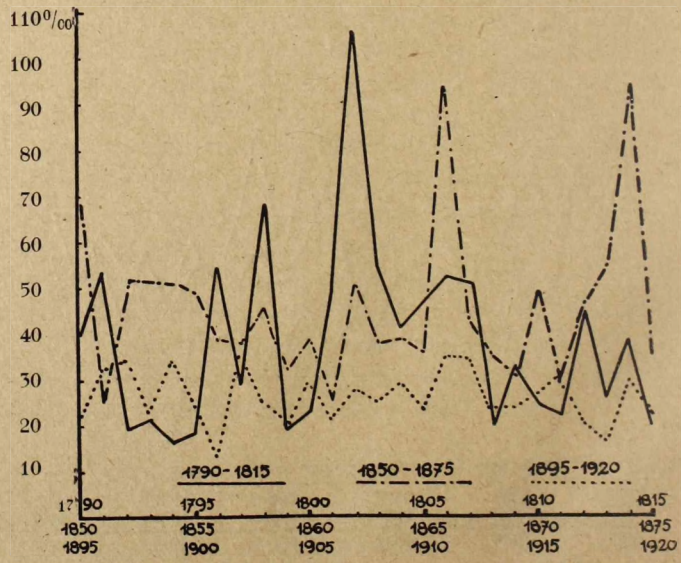

7. sz. ábra. **A halálozások arányszámai Kéren.**

tően mutatják e görbék, hogy legnagyobbak és legsűrűbbek a kilengések az első időszakban. A másodikban már ritkábbak és mérsékeltebbek. A harmadik a legegyensúlyozottabb. Amily szomorúan veszi az ember tudomásul a születések fokozatos csökkenését, éppen oly örömmel állapíthatja meg, hogy a halálozások görbéje is állandó javulást mutat. Jóval kevesebben halnak meg most évenkint, mint néhány évtizeddel ezelőtt. A koloniák öregednek. A múlt században elég sűrűn léptek fel járványok: difteritisz (torokgyík), vörheny, tifusz. Az 1850-es években nagy a nyavalyatörésben elhaltak száma. A tifusz bizonyára a nyitott kutakra vezetendő vissza. Sok a tuberkulótikus halálozás. A szobák padlója sok helyen agyag, a szellőztetés még nem vált életszükségletté, nyáron a legyektől félnek, télen pedig a hidegtől. A ráolvasás (Brauchen), amely annyira divatos volt a mult században, most egyre inkább kiszorul. Kérnek 1919 óta saját orvosa van: Kömlődre a madocsai körorvos látogat el hetenkint. Ma már könnyebben szánják rá magukat a betegek, hogy orvoshoz forduljanak. Azelőtt ritkaság számba ment, hogy valakit megoperáltak; ma már sűrűn adódik rá eset, még a budapesti klinikákon is kezeltetik a súlyosabb bajokat.

Házasodás. A század elejéig mindkét község meglehetősen elszigetelten élt. Idegen községből nem hoztak lányt, legfeljebb kömlődiek és kériek házasodtak össsze. Csak a mult században vált átmenetileg divatossá, hogy neuhofiak (hercegfalviak) Kérről választottak maguknak élettársat. Az utóbbi évtizedekben azonban már más községek számára is megnyilt az út. Kér e téren konzervatívabb, mint Kömlőd, ahol főleg a sok iparos és cselédleány házasodik idegenbe. Közeli rokonok általában nem házasodnak össze, legfeljebb harmadfokon. Egy-két elrettentő példa visszatartja a közeli vérrokonokat az egybekeléstől. A gazdák és zsellérek közt házasság szempontjából szinte áthidalhatatlan az űr. Elképzelni is nehéz, hogy egy gazda fia zsellérlányt vegyen el.

Csak polgári házasságot aránylag igen kevesen kötnek, azok is többnyire vidékihez mennek férjhez. Ezeknél a fennforgó házassági akadályok miatt egyházilag érvényes házasság rendszerint nem is lehetséges.

Házasodási kor. A telepítési lista szerint 1785/86-ban 9 hó-

nap alatt nem kevesebb mint 45 pár kötött házasságot. Úgy látszik, a telepesek csakhamar megbarátkoztak a belföldiekkel, mert a 45 pár között már 10-nél szerepel belföldi. Mi siettette annyira a fiatalok egybekelését? Láttuk az eddigiek során, hogy bármilyen népes volt is valamilyen telepescsalád, félteleknél többre nem tarthatott igényt. Ezért Majláth gróf, helytartótanácsi titkár biztatására lekapcsolták a család nélkülözhető tagjait s ha megfelelő korban voltak, összeházasí-

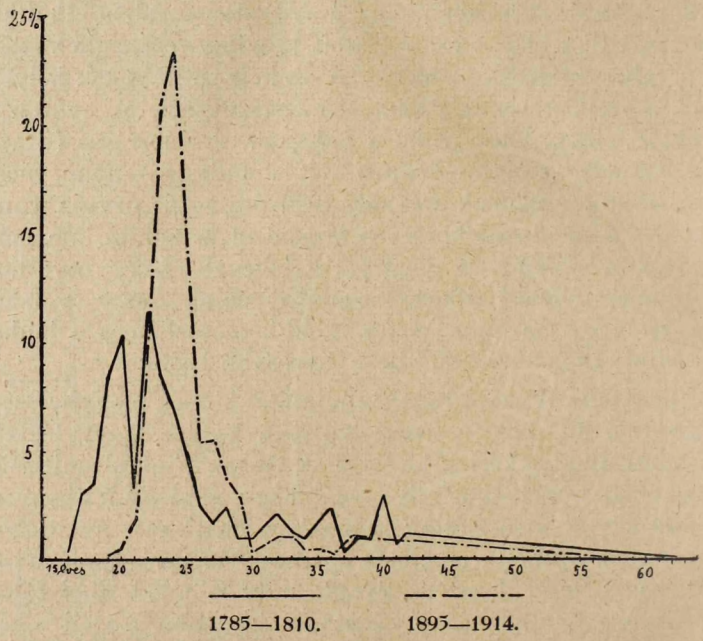

8. sz. ábra. **A férfiak házasodási kora Kömlődön.**

tották őket. Igy aztán néha 1—2—3 tag is kivált a családból és fiatalon keltek egybe, csakhogy nekik is jusson egy féltelek az összes hozzátartózandóságokkal együtt. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy az első években sokszor nagyon is fiatal házasokkal találkozunk. A 8—9. sz. ábrák szerint akadtak 17, sőt 16 éves vőlegények is, és 16, 15, sőt 14 éves menyasszonyok is. A korai házasodás főként pfalziaknál szokás. Az első időszakban (1785—1810) a férfiak többnyire 20,

ill. 22 éves korban nősültek. A 20. század fordulóján már meglehetős eltolódást látunk.[20] A 20. és 22. évek helyett a súlypont a 23. és 24. életévre csúszik át. Ugyanezt figyelhetjük meg a másik nemnél, a nőknél is. A 18. század végén a 18. év a legkedveltebb menyasszonyi kor, a jelen század elején a házasságok 11.5%-ánál a menyasszony 18 éves korban ment férjhez, 17.5%-ánál 19 éves, 11.5%-ánál 21 éves és 15.5%-ánál pedig 22 éves a menyasszony. A maximum a 18. évről a 19.-re

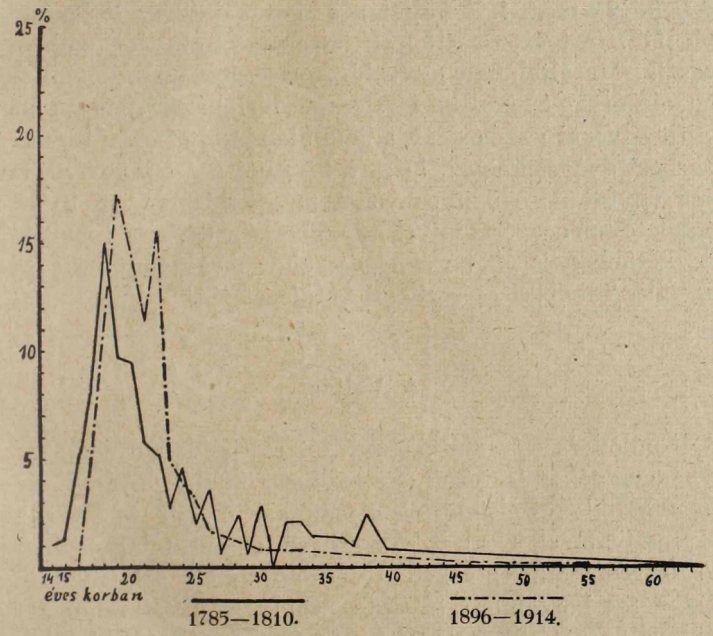

9. sz. ábra. **A nők férjhezmenetelének kora Kömlődön.**

tolódott el. Szinte megmagyarázhatatlan jelenség, hogy a férfiaknál és nőknél egyaránt a 21. év aránytalanul kisebb százalékkal van képviselve, mint a szomszédos évek.

Kérdés már most, mi idézhette elő a házasodási korban mutatkozó eltolódást. Semmi esetre sem szabad itt mindjárt és kizárólag a kedvezőtlen gazdasági és szociális viszonyokra

[26] Ugyanezt állapította meg Kuhn Walter a galiciai német telepekről is, i. m. 108—110. ll.

gondolnunk. Mert bármennyire megcsappant is az elhelyezkedési lehetőségek száma, ez a szempont jobbára mégis csak a városiakat érinti; a földmüveseknél ez kevésbbé jöhet számításba. Az örökségrész, a föld csak úgy rendelkezésére áll a legénynek 20 vagy 22 éves korában, mint akár 24 éves korában. Itt tehát az elhelyezkedési lehetőség alig játszik szerepet. Ennél a kasztnál másban kell keresnünk az okokat, amelyek ezt a korbeli eltolódást maguk után vonják. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezeket az okokat a következőkben jelöljük meg. 1. Az általános katonakötelezettség egyre több ifjút tart vissza a korai házasságtól. 2. Az emberiség öregszik. Ma általában nagyobb kort érnek meg az emberek, mint azelőtt.[27] A gazda férfiereje birtokában ma tovább óhajtja élvezni gazdaságát, s nem akarja oly korán kiadni az örökséget gyermekeinek, hogy a birtokot ezzel is tovább tarthassa együtt. De hiányos volna megokolásunk, ha itt megállnánk. Éppen azért, mivel az emberiség egyre jobban öregszik, később is áll be a házassághoz megkivánt testi érettség, valamint lelki és szellemi befejezettség.[28]

4. Vallás.

Kömlőd és Kér már a telepítés előtti időben is a pécsi egyházmegyéhez tartozott. Az egykori, önálló plébániát azonban nyomtalanul elsöpörték a magyarirtó XVI. és XVII. század vérzivatarai. Csak a XVIII. sz. elején találkozunk itt újra lakossággal. Az a néhány család, amely a kuruc-labanc világ véres borzalmait túlélte, a földvári plébániához tartozott. Lelkivezetésüket azonban az *1776 szept. 18-iki földvári visitatio canonica* szerint a földvári plébános a paksira bízta, mivel ez csak 4 km. távolságot jelentett, míg Földvár 18 km-re fekszik. Az említett évben kb. 25 katholikus kömlődi családot említ a földvári feljegyzés. Mivel azonban a stólajövedelem és egyéb járandóságok beszolgáltatásáról az

[27] Ezt Németországra vonatkozólag legutóbb Mises, R. v. egyetemi tanár mutatta ki: Altersschichtung und Bevölkerungszahl in Deutschland. „Die Naturwissenschaften" 1932. évf. 59—62. ll.

[28] Kuhn Walter: i. m. 110. l.

inspektornak kellett gondoskodnia, azért, hogy ettől a terhes feladattól megszabadulhasson, azt indítványozza, hogy Kömlődöt csatolják véglegesen Pakshoz.

Tervét azonban csak később, a telepesek megérkezése után valósították meg, amikor a pusztító járványok egyre ijesztőbben harapództak el a telepesek között és nagy részüket ágyba döntötte. A könyörtelen kaszás sűrűn kopogtatott be ajtajukon és oly tömegesen szedte áldozatait, hogy egyenesen fizikai lehetetlenség volt a földvári pap részéről ellátni a sorvadásra szántak százainak lelkiszükségleteit és eltemetni a számtalan halottat. A paksi plébános tehát átvette a már Kömlődön tartózkodó telepesek lelkigondozását, de csak ideiglenesen. Valamit ez a körülmény is lendített mostoha sorsukon, de még mindig nem volt saját lelkipásztoruk, igazi atyjuk. Pedig ha valaha, úgy a letűnt 150 évnek éppen az első nyomasztó éveiben szorúltak volna rá leginkább a megértő, atyai szív enyhítő balzsamára, s talán sohasem hiányzott annyira egy erős kéz biztos útmutatása, mint éppen akkor, amikor ezt a sokfelől ideözönlött heterogén anyagot egységbe, harmóniába kellett hozni és eggyé olvasztani. Mily áldást jelentett volna akkor rájuk nézve, ha a bevándoroltak közül került volna ki első papjuk, aki végigélte volna velük ugyanazt a viszontagságos életet, amelynek súlyos terhe alatt ők roskadoztak. Mennyivel másként tudott volna az hatni rájuk, mily erős kézzel tudott volna az hónuk alá nyúlni, hogy újra felsegítse őket. De így alig részesültek egyéni vezetésben. Hisz olyanok közé vegyülve kellett az evangélium igéit hallgatniok, akiknek életkörülményei teljesen elütöttek az övéktől. A szószékről sohasem szóltak hozzájuk közvetlenül, az ő egyéni, sajátos helyzetüknek megfelelően. Csak nehezen tudtak adott helyzetükbe beletörődni. Egy-két évig csak tűrték szótlanul, de aztán egyre sűrűbben szakad fel szívükből a panasz. Könnyekig megható levelekben és kérvényekben öntik ki csordultig telt szívük keserveit (főleg a kériek), hogy a perzselő forróságban, szélben-esőben és zimankós fagyos hidegben mily hosszú útat kell megtenniök, ha a vallás vígasztalásaiban akarnak részesülni; hogy gyermekeiket nem vihetik magukkal a kimerítő útra s így azok éveken át nem részesülhetnek a keresztény tanításban, az

újszülöttek hosszabb időn át kereszteletlenül maradnak, a betegek pedig a szentségek felvétele nélkül lépnek az örökkévalóság útjára. Mindmegannyi fájó seb!

Ismételten kérték már az illetékes hatóságokat, hogy adjanak nekik helyi lelkészt. A kapott válasznak refrénje azonban mindig csak ez volt: menjenek csak be Paksra. (A kériek 1788 november végéig Földvárhoz, majd pedig Pakshoz tartoztak).

Vígasztalan helyzetükben a kériek végre is (1789 febr. 5-én) azzal a kéréssel fordulnak a helytartótanácshoz, hogy engedje át nekik haszonélvezetre a kéri plébánia számára fenntartott egész telket, ők majd ennek jövedelméből évi 150 forintot felajánlanak a vajtai papnak, aki ennyiért hajlandó a teendőket vállalni s ez mégis csak közelebb esik hozzájuk (7 km.)[1] Kér ekkor 365 lelket számlált, míg Kömlőd 630-at.[2] Erre a felvetett megoldásra azonban nem került sor, mert közben megépült mindkét helyen a plébánialak, melynek 2—2 termét ideiglenesen az istentisztelet céljaira fogják felhasználni. (Interims Kapelle.) Kömlődön 1789 március elején állították fel a helyi káplánságot. (Plébániává csak 1805-ben alakult át Kömlőd is, Kér is.) A kériek ennek láttára jún. 17-én újból megsürgették a káplánság felállítását.[3] Ennek eredményeképen a püspök még ugyanazon évben a ferences tartományfőnök hozzájárulásával Spáth Tamás földvári ferencrendi atyát bízza meg a lelkészséggel. A kömlődiek lelkigondozását Kupecz János Alajos, volt pálos szerzetesre bízta. A nép örömújjongva fogadta első papját, aki 1789. márc. 6-án tette le Kömlődön a lelkészi esküt.[3a] Régi vágyuk teljesült ezzel és most felcsendülnek harsogón, a saját otthonukban a *Te Deum* ünnepélyes akkordjai. Hálát rebeg szívük s ajkuk az Úristennek, hogy új hazát s új otthont készített nekik.

A plébánia elkészítésére az első felszólítás még 1786 őszén

[1] O. Lt. Kameralakten. 1789. F. 397. p. 1; Adm. V. eccl. 1785/86. és 1786/87. No. 134.

[2] U. o. Eccl. Oec. 1790. F. 15. p. 68.

[3] U. o. F. 397. p. 1. 2.

[3a] O. Lt. Eccl. oec. 1790. F. 15. p. 59.

történt a helytartótanács részéről.[4] Ugyanakkor esett szó első ízben a helyi káplánság felállításáról is. A következő évben Niedermayer Xavér, budai ácsmester és tervező elkészíti mindkét templom tervét.[5] A mellékelt költségvetés szerint a tervek kivitelezése egyenkint 6000 forintba került volna.[6] A templomépítést azonban egyelőre még el kellett ejteni a telepesek más irányú elfoglaltsága miatt. (A templomépítésnél ugyanis a lakosok tartoztak szolgáltatni az összes napszámosokat és a fuvart.) Ezért csak az iskola és a plébánialak (a szükségkápolnával) megépítésére került a sor, melyeknek költségei együttvéve újabb 4000 forintot jelentettek a kincstárnak.[7] Az épületeket Kömlőd és Kér számára teljesen egyformán méretezték.[8] Előbb Kömlődön láttak a tervek kiviteléhez. Miként a telepesházak, úgy ezek az épületek is u. n. fecskerakások voltak, szalmatörekes földből, nádtetővel.

Az építkezés befejezése után Páffán Ignác, földvári plébános, pécsi kanonok felülvizsgálja a kész épületeket (1789 febr.) és egyúttal összeállítja a kimutatást a szükséges templomi felszerelésről. Ezt aztán beküldötte az *Officium Depositorumhoz*. Ez egy külön szerv volt, amely az eltörölt szerzetesrendek templomaiból és kápolnáiból lefoglalt és egy központi helységben megőrzött egyházi szerek felett rendelkezett. Ez a hivatal tartotta számon és elégítette ki a Vallásalap kegyurasága alá tartozó templomok szükségleteit. Új felszereléshez csak abban az esetben jutottak az újonnan létesült telepek, ha megfelelő és jóállapotban levő használt darab nem akadt a központi raktárban. A kívánt szerek kiválogatása után aztán értesítette ez a hivatal az érdekelt lelkészt, hogy azok leszállítását megsürgethesse. Kér számára 1790 nyarán érkezett meg a felszerelés.[9] Kömlődé még mindig késett. Kupecz János káplán ezért új kimutatást készít, bővebbet az előbbinél és szinte méltatlankodva terjeszti fel

[4] U. o. Fund Stud. 1786. F. 256. p. 2. és Adm. V. eccl. 1785/86. No. 415.
[5] U. o. Map. Div. 8. No. 105.
[6] O. Lt. Fund. Stud. 1787. F. 229. p. 3.
[7] U. o. Lit. Oec. Bon. 1787. F. 229. p. 4.
[8] U. o. Fund. Stud. 1789. F. 101. p. 1—3.
[9] U. o. Eccl. Oec. 1790. F. 20. p. 29. 45. 46.

a pécsi kam. adminisztrátorhoz. Az ő közbelépésére 1791 januárjában kielégítik Kömlőd igényeit is, bár kissé redukálták azokat.[10]

Annak illusztrálására, hogy egy ilyen templomi felszerelés mi mindent foglalt magában, s főként, hogy hány különböző helyről szedték össze az egyes darabokat, hadd álljon itt szószerint a kimutatás a maga rendkívül érdekes, beszédes adataival:

(Lásd a túloldalon levő táblázatot.)

[10] U. o. Eccl. Oec. 1790. F. 20. p. 49. és 1791. F. 54. p. 1. 6. 21. 34.

Verzeichnis deren für die Kömlőder Studienfonds Kirche ausgesuchten Kirchengerätschaften.[1]

No. der Haupt-inventur	Betrifft	Anzahl der Stücke	Benennung der Kirchen-Sachen	Schätzungswert Fl.	Kr.
10799	Neuverfertigt	1	Kelch samt Paten von Kupfer vergoldet	12	57
10781	„	1	Ciborium samt Deckel von Kupfer vergoldet — — — — — — — — —	15	57
10577	„	1	Monstranz von Kupfer vergoldet und versilbert — — — — — — — —	18	32
10955	„	1	Versehe-Büchse von Kupfer vergoldet und versilbert — — — — — — — —	1	40
10912	„	1	Chrysam Büchse von Kupfer vergoldet und versilbert — — — — — — — —	6	57
10850	„	1	Pacifical-Kreutz von Kupfer versilbert —	2	20
10976	„	1	Rauchfass von Messing samt Zugehör —	6	26
933	Ofner Clarissen	1	Osterkerzenleuchter — — — — — —	2	00
11790	Neuverfertigt	1	Hostien Backeisen — — — — — —	7	30
12300	„	2	Ein kleines und ein grösseres Hostien Ausstecheisen — — — — — — —	1	45
10311	„	1	Lampe von Messing — — — — — — —	9	00
11896	„	1	Ceremonienkreutz — — — — — — —	7	00
11912	„	1	Messkleid von broschiertem weissem Stof mit goldenen Halbborten — — — —	25	00
8596	„	1	Messkleid von broschiertem Atlas und von weissem broschiertem Persianerzeug mit halbseidenen Borten — — — —	15	00
4521	Stoczinger-Serviten	1	Messkleid dessen Spiegel von Gold traget die Seiten: von blauem broschiertem mit Silber und Gold geblumten Creditor (?) und silbernen Sommerborten[2]	50	00
6321	Gross Szigeter S. F. Gürten-Brüder	1	Messkleid dessen Spiegel von perlfarben; die Seitentheile: von lichtblauem, durchaus broschierten Stoff mit silbernen Sommerborten — — — — — — — —	30	00
401	Michna Gräfin	1	Messkleid von Glattem schwarzem Creditor mit weisseidenen Borten — — —	18	00
1795	Stuhlweissenburger Pauliner	4	Alm (Alba) à 1 fl. 30 Xr. — — — —	6	00
2416	Tyrnauer Clarisserinnen	7	Humeralien à 15 Xr. — — — — — —	1	45
22161	Neuverfertigt	2	Rochetter à 4 fl. 44 Xr. — — — — —	9	28
12183	Neuverfertigt	2	Chorröcke à 3 fl. 36 Xr. — — — —	7	12
1984	Skalitzer Karmeliten	8	Corporalia à 12 Xr. — — — — — —	1	36
854	Pressburger Trinitarien	12	Purificatorien à 2 Xr. — — — — — —	0	24
1388	Sátoraljaújhelyer Pauliner	1	Almgürtel — — — — — — — —	0	20
1680	Papaer Pauliner	1	Schwarze Almgürtel — — — — — — —	0	20
6896	Steinamanger Franciskaner unbet. Brüder	1	Almgürtel — — — — — — — — —	0	30
10542	Dossauer Prämonstratenser	1	Almgürtel — — — — — — — — —	0	20
776	Ofner Carmeliten	6	Altartücher à 45 Xr. — — — — — — —	4	30
393	Dossauer Prämonstratenser	2	Altartücher à 3 fl. — — — — — — —	6	00
1277	Lepoglaver Pauliner	1	Pluviale von blauem mit Silber und Seiden ausgenähten Creditor und von violetfarben silber geblühmten Atlas mit goldenen Halbborten — — — —	35	00
5122	Martinsberger Benediktiner	1	Pluviale von schwarzem weissbroschierten Creditor mit silbernen Sommerborten samt einer gleichen Stola ohne Quasten und Schliessel — — — — — — — —	30	00
9431	Skalitzer Pauliner	1	Fahndel von rotem Damast mit gleichen Franzen und Quasten, dessen Bildnis auf einer Seite die allgemeine Schutzfrau, auf der anderen aber Dominicum vorstellt — — — — — — — —	2	00
736	Ofner Augustiner	1	Velum von gestreiften Seidenzeug mit lernichen (?) chronischen (?) Silberspitzen — — — — — — — — —	0	30
1967	Skalitzer Karmeliten	1	Velum von lichtblauem Creditor — — —	0	30
1763	Stuhlweissenburger Pauliner	1	Fahndel von rotem Damast worauf ein Frauen- und Paulus bild gemalet mit rotseiden Schnüren franzen u. Quasten samt einer Stange — — — — ——	3	30
5419	Loretto Serviten	1	Romanisches Messbuch — — — — —	3	00
3662	Varadiner Pauliner	1	Requiembuch — — — — — — — —	0	30
			Summa —	341	28

Ofen den 31. Jan. 1791.

1 O. Lt. Fund Stud. 1791. F. 82. p. 1. 6. 7.

2 A 4521. és a 6321. sz. miseruhák ma is megvannak; a leírás alapján könnyű rájuk ismerni .Kb. 200 évesek. Egy rajnai forint = 60 krajcárral.

A plébánia-épület 3 szobája közül kettő az istentisztelet céljaira szolgált. A szűk hely azonban mindjárt kezdetben elégtelennek bizonyult a telepesek befogadására. A 26 m²-nyi területen csak az asszonyoknak és gyermekeknek jutott hely, a férfiak kiszorúltak a szabad ég alá, ahol vídám tere-fere és pipafüst mellett vettek részt a szent cselekményeken. De ez még a jobbik eset volt; akadtak t. i. olyanok is köztük, akik — mivel az istentiszteletből úgysem láttak semmit — lassankint elszoktak és inkább a szomszédos korcsmában boroskancsók mellett szórakoztak vasár- és ünnepnapok délelőttjén.[11] Ez a tarthatatlan helyzet sokszor felvetette a templomépítés szükségét. A kegyúr elvben jóvá is hagyta az építkezést, csak sohasem tudott fedezetet találni rá. Már 1792-ben a Vallás-alap zilált anyagi helyzetén feneklik meg az építkezés.[12] (Ob arctas Fundorum Politico-Fundalium Lit. circumstantias ecclesia aedificanda prolatabitur.) 1807-ben újra előkerülnek a templomtervek, a pécsváradi prefektus felküldi a helytartótanácshoz, amely az ügyet az „Építkezési Igazgatósághoz" teszi át. Az igazgatóság két ízben is kiküldi szakemberét a helyzet megvizsgálására, először 1808-ban, majd 1814-ben Thaalher Domokos főépítészt. S bár mindkét hivatalos szakvélemény tarthatatlannak minősíti a rozoga szükségkápolnát (unstandshältig) és feltétlenül szükségesnek mondja az építkezést, komoly lépés még sem történt Kömlődön.[13] Úgy látszik, Kéren még rosszabb állapotban találták a „kápolnát", mert ott 1808 és 1818 között nagy huza-vona után végre megépült a templom. (Ad titulum Exaltationis s. Crucis — Keresztfelmagasztaltatásnak dedicálva.) A kéri építkezés a kömlődiek ügyét ismét hátravetette néhány évvel. Több éven át egyáltalán nem is foglalkoznak vele. Csak 1821-ben kerül újra szóba. Az 1787-es tervet eleve elejtik. Új terv készül, de ez sem felelt meg építési szempontokból.[14] Míg az ügy húzódott, a telepesek száma Kömlődön már meghaladta az 1000-et. A kápolna is folyton rongálódott, úgy, hogy már be-

[11] Historia parochiae Kömlődiensis. Kézirat a plébánián 1845-ből.

[12] U. o. Fund. Lit. Bon. 1822. F. 3. p. 92.

[13] U. o. Fund. Lit. Bon. 1822. F. 3. p. 91.; 1823. F. 3. p: 198: és 1824. F. 3. p. 24.

[14] U. o. 1822. F. 3. p. 91.

dőléssel fenyegetett. („Iam ruinis vicuum est interimale oratorium").[15] A plébános a hívek nevében egy latin nyelvű kérvényben szorgalmazza az építkezést, mivelhogy a kápolna a híveknek csak negyedrészét képes befogadni és 38 év óta folyton csak hitegetik őket. A válasz újra csak a régi volt: súlyos anyagi helyzete miatt a Vallás-alap nem vállalhatja az építkezést, de előjegyzésbe veszi kedvezőbb időre. (Structura suscipienda ad feliciora tempora praenotabitur).[16]

Végre is a pécsi püspöknek kellett közbelépnie. A kápolna dülőfélben van — írja, — szinte életveszélyes benne istentiszteletet tartani. Ezért azzal fenyegetődzik, hogy a közeljövőben egyszerűen bezáratja és nem engedélyezi benne továbbra a misézést.[17] Ez hatott. Az Építk. Igazgatóság felszólítására még egy terv készül. Ennek megvalósítása ugyan 1225 forinttal drágább az előzőnél, Szvoboda, az Építkezési Bizottság igazgatója mégis pártolólag terjeszti fel a drágább tervet. „Ungeachtet nun der letztere Antrag um 1225 Fl. höher als der vorige zu stehen kommt, — írja, — so erachtet man doch, dass dieser letztere, hierorts entworfene Antrag um so mehr vorgewählt werden dürfte, da eines Teils *dieser Entwurf mehr nach der Bau-Aesthetik erfasst ist,* und *Kömlőd wegen der da durchführenden Hauptpoststrasse mehr Aufmerksamkeit verdient,* andernteils, weil die *Ortsgemeinde* nebst der unentgeltlichen Stellung aller erforderlichen Hand und Zugarbeiten zu diesem Bau *noch 400 Fl.* beizutragen sich verpflichtet hat".[18]

II. Ferenc császár erre az építkezést a legújabb terv szerint jóváhagyta és elrendelte[19] (1824. aug. 6-án). A következő év tavaszán megindult a templomépítés, mely 14736 forintba került. A kivitelezést valószínűleg Fichtner János, pécsváradi urad. kőmívesmester kapta meg, aki a környéken már több templomot épített. A reneszánsz stílben épült templomot Egyed Antal paksi plébános szentelte fel 1826. nov. 5-én, Szent Imre herceg ünnepén. Főpatrónusa Szent Imre,

[15] U. o. 1823. F. 3. p. 198.
[16] U. o. 1824. F. 3. p. 21.
[17] O. Lt. Fund. Lit. Bon. 1824. F. 3. p. 21.
[18] U. o. 1824. F. 3. p. 20.
[19] U. o. 1824. F. 3. p. 113. — No. 10442/1824. és 21309.

védőszentjei még Szent Erzsébet és boldog Margit, csupa magyar szentek. Sokan szeretnék ebben a tényben, hogy t. i. tiszta német származású községnek kizárólag magyarok a védőszentjei, a magyarosítás első nyomait látni. Pedig nincs igazuk. Általános szabály volt ugyanis, hogy ha valahol új templomot építenek a régi helyén vagy közelében, az a régi templom védőszentjeit kapja meg.[19a] Kömlőd középkori temploma Szent Imre tiszteletére volt szentelve. A pápai adókimutatásokban szerepel 1334-ben Demetrius sacerdos ad Sanctum Emericum in Kemleus solvit 15 banales.

A templom hegyoldalon épült. 48 méter magas tornya (a földszinttől) már messziről magára vonta az emberek figyelmét. Haas Mihály püspököt nagyon megkapta ez a fenséges kép, amikor hajón lefelé utazott a Dunán. Emlékkönyvében kedvesen és elismerően nyilatkozik róla.[20]

A talajnedvesség következtében azonban időelőtt kiütköztek rajta az idő nyomai. Az oltár, a szószék vetemedett, az Oltárkép (Szent Imre, Weyde V. műve, 300 frt.) penészesedésnek indult, a falakról lemállott a vakolat, és jelentékeny repedések jelentkeztek. Azóta is folytonos restaurálásra szorul. 1856-ban a templom is martalékul esett a tűzvésznek, mely a fél falut elhamvasztotta. A 90-es években a templom roskadozni kezdett a magas torony súlya alatt. A repedések már oly arányokat öltöttek, hogy komoly katasztrófa fenyegette a templomot. Hogy ezt megelőzzék, 1896-ban lebontották a tornyot, a templomot keresztbe fektetett vaspántokkal mentették meg a beomlástól. Azóta három évtizeden át legszebb ékességétől megfosztva állt a templom, és csak egy hatalmas kereszt hirdette ormán az épület rendeltetését. Míg végre 1929-ben Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszter személyes látogatásának eredményeképen a Vallás-alap egy 29 m. magas tornyot épített a templom mellé.

Eredeti, alacsony, reneszánsz oltárát, melynél nagyszerűen érvényesült az oltár mögött álló két remek reneszánsz oszlopfő, 1907-ben egy magas oltár váltotta fel s azóta a tem-

[19a] V. ö. Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi helységnevek. Bpest, 1932. 132—136. ll.

[20] Haas M. Danielik Emlékkönyv. Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig. I—II. kt. Pécs. 1852. II. 358. l.

plomnak ez a két dísze észrevétlenül húzódik meg az oltártól eltakarva. Ugyanerre az évre esik a szentély kifestése is.

Kömlőd plébánosai: Kupecz János, v. pálos rendi szerzetes, adminisztrátor, 1789—1797; *Löscher Domokos*, plébános, 1797—1828; *Németh József*, 1828—1850; *Stallenberger József*, 1850—1868; *Ruzsinszky Nándor*, adm. 1868—1870; *Zányi György*, adm. 1870—1871; *Sonecker József*, 1871—1898; *Dr. Loncsár József*, 1898—1917; *Sebő Pál*, adm. 1917—1918; *Ambach Mihály*, esp. 1918—1929; *Schultz Gábor*, 1929. *Németkér plébánosai: P. Spath Tamás*, ferencrendi, adminisztrátor, 1789—1795; *P. Strasser Anzelm*, ferencrendi adm. 1795—1805; *Varga József*, 1805—1810; *Gotzy Konrád*, 1810—1818; *Markovits György*, 1818—1832; *Bognár István*, tiszt. táblabíró, 1832—1858; *(Kunszt) Művész János*, nagy házi gyógyszerész, 1858—1883; *Halvax József*, orsz. gyűlési képviselő, 1883—1887; *Dr. Onczay Géza*, 1887—1916; *Hal Pál*, admin. 1916. jan.—jún.; *Frost Péter*, 1916. jún.—

5. Társadalom.

Láttuk, hogy a telepesek zöme leginkább Németország délnyugati kerületeiből toborzódott, azaz Franciaországgal határos területről, még pedig alig néhány évvel a francia forradalom előtt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha azt vesszük észre a telepesek gondolkozásmódján, hogy a forradalom előszele már erősen megcsapta őket. Jakobinista felforgató eszmékkel eltelve özönlöttek ide a nagyobb szabadság reményében. Itt aztán tíz évre felszabadultak a nyomasztó jobbágyterhek alól, hirtelen, minden átmenet nélkül a legteljesebb szabadságba csöppentek bele. De ez a túlságos szabadság sokaknak megártott. A tíz adómentes év után nehezükre esett úrbéri kötelességeiknek eleget tenni. S ha az állammal szemben nem is tagadták meg a járandóságok pontos beszolgáltatását, annál nehézkesebbek lettek a párbért illetőleg. Sőt még tovább mentek. Nemcsak, hogy a járandóságot nem fizették ki a papnak, hanem még úton-útfélen károsították is. Lelkiismeretükkel összeegyeztethetőnek tartották, hogy szántóföldjeit letarolják, a vetést kitépdessék, kertjéből a gyümölcsöt lopkodják és folyton csak azt hangoztassák „er hat eh genug" — úgyis bőven marad neki. A plébá-

nos egy ideig csak elnézte, hogy sehogy sem tud jövedelmének birtokába jutni, de amikor 1811-ben Király József püspök az első canonica visitatio alkalmából pontosan körvonalazta a párbérkérdést, s a hívek még mindig vonakodtak enemű kötelességüknek eleget tenni, előbb az uradalmi inspektor, majd pedig a világi hatóság részéről várta a baj orvoslását. A telepesek azonban továbbra is ellenszegültek. Érdekes, hogy éppen a leggazdagabbak húzódtak adófizetési kötelességüknek eleget tenni, azok, akik vagyoni eltolódás, gazdagodás folytán már több szesszióra tettek szert. A fizetési felszólításra egyre csak azt felelték „wir sind nicht hieher geschickt worden um zu zahlen, sondern um zu schichten"[1] azaz nem adófizető alanyoknak hoztak ide bennünket, hanem, hogy Magyarországot benépesítsük. A megyei hatóság eleinte époly tehetetlen volt velük szemben mint a papjuk. Erőszakos beavatkozásra volt szükség. A kömlődiek heves ellenállásának megtörésére Cseh László első alispán, kir. tanácsos 1812-ben végrehajtó-bizottságot küld ki katonai kísérettel. „Ezeket a katonákat megtámadni és zenebona szavakra fakadni, plébánosukat megtámadni merészkedtek" — írja a szekszárdi vádirat.[2] Az alispán újabb bizottságot szervez a különböző hatóságok vezető embereiből, hogy az ügyre teljes fényt derítsenek. Ennek nyomozása során kiderült, hogy amikor a vármegye hajdúi a faluban feltüntek, a férfiak botokkal s dorongokkal, a nők pedig seprűkkel rontottak rájuk s külön kiemeli, hogy a nők hősiesen állták meg helyüket ebben a közelharcban. Sokan közülük rögtön ott a helyszínén szenvedték el jól megérdemelt büntetésüket, másokat meg Szekszárdra hurcoltak a megyei törvényszék elé. Itt a vallatások során kitünt, hogy az előző évi községi elöljáróságot terheli a felelősség, mert az bujtotta fel a népet. A két fölbujtót K.... János előző évi bírót és Beer János v. esküdtet 8 napi elzárásra ítélték és ezek a büntetést Szekszárdon ki is töltötték.[3]

Ezzel azonban a viszálynak a hullámai még nem simultak el, elhúzódott az még vagy másfél évtizeden át. Csak Németh

[1] Brevis historia parochiae Kömlődiensis.

[2] Szekszárdi megyei levéltár: 1812. No. 913. és 1670.

[3] Szekszárdi levéltár. 1812. Proc. Crim. No 3849. és 3884. V. ö. „Brevis historia parochiae Kömlődiensis" c. kéziratot 1845-ből a Kömlődi plébánián.

József tapintatos és bölcs egyéniségének sikerült a harmóniát újra helyreállítani 1828-ban, amikor a plébánia vezetését átvette. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy nem kizárólag a népben gyökerezett a baj, hanem a lelkész sem találta el a hangot velük szemben.

Az első évtizedek mostohaságának szomorú következményeit sokáig érezték és sínylették. Gyászos örökségképen szállott át nemzedékről nemzedékre s talán még máig sem heverték ki egészen. Az említett plébános nagy jóindulattal és türelmes szeretettel nyesegette népének fattyúhajtásait, még anyagi áldozatoktól sem riadt vissza, (szegényebb sorsú tanulók számára 200 forintos alapítványt tett, hogy ingyen részesülhessenek tankönyvekben és írószerekben) s mégis, mikor 1845-ben a canonica visitatio számára jellemzést kell adnia híveiről, szinte sajog a szíve. Szeretne jót, szépet, nemeset írni róluk, mert nagyon szereti őket, de nem hunyhat szemet rossz szokásaik s féktelen szenvedélyeik felett. Fájlalja nagyon, hogy hívei túl sűrűn látogatják a korcsmákat és boros pincéket, örömüket lelik abban, ha egymás életét megkeserítheti. A veszekedések és pereskedések szinte napirenden vannak. A közelmultban elhunyt öreg emberek elbeszélései csak megerősítik ezt a jellemzést. Sőt ők *még egyet-mást* közölnek az utókorral. Mesélik, hogy a németek és a francia érzelműek között sehogy sem tudott valami barátságos, rokonszenves viszony kifejlődni.[4] Állandó ellentétben állottak egymással. Idővel ez az ellentét állítólag annyira kiéleződött, és oly arányokat öltött, hogy szinte tiltó akadály számba ment a házasság szempontjából. Ez a feszes viszony aztán sok veszekedésre adott okot. A perek elvesztésébe azonban egykönnyen nem nyugodtak bele, hanem fellebbeztek a megyei törvényszékhez, és sokszor mosolyogni való, kicsinyes ügyükben egy tapodtat sem engedtek, míg csekély vagyonkájuk rá nem ment, mintha csak a magyar emberen is túl akartak volna tenni ebben a pontban. Ezt a rossz tulajdonságukat már Egyed Antal is szóvá tette említett cikkében.[4a]

Mentségükre több körülményt lehet és kell is felhoznunk. Már az említett plébános is ezzel menti őket a canonica visi-

[4] L. a 62. old.

[4a] Tud. Gyüjt. 1828. VI. 53. l.

tatióban. Nec miretur quis de his; populus hic ex diversis familiis et variis provinciis Germaniae: Badensi, Luxemburgensi, Lotharingia, Belgio, finibus Hollandiae, Galliae... huc confluxit. Nem szabad elfelejtenünk, hogy negyven éven át nagyon is hiányos lelkigondozásban volt részük, továbbá, hogy a kömlődi telepesek nagyobbrészt (a kériek kevésbbé) olyan területről jöttek, amely vallásilag nagyon széthullott. Diaszporából szakadtak ők ide, a Pfalzból, a Saar vidékéről, ahol katholikusok és protestánsok teljesen összekeverve laktak. Legtöbbjük valamely világi földesúrnak a szolgálatában állott jobbágyként. Már pedig a 17. és 18. században talán seholsem érvényesült oly vaskövetkezetességgel ez a lelkiismereti szabadságba beleütköző elv: a *„cuius regio, eius religio"* elve, hogy t. i. az alattvaló tartozik földesurának vallását követni, mint ott. Ez a gyakori kierőszakolt vallászcsere előbb-utóbb teljesen eltompította az emberek vallásos érzését. A kegyelemdöfést aztán a francia felvilágosodottság adta meg vallási felfogásuknak. Németkér körülményei valamivel kedvezőbben alakultak. Lakosai többnyire Mainz vidékéről, vallásilag egységesebb területről rekrutálódtak. Őket a forradalmi eszmék még nem mételyezték meg. Alapjában mélyebb vallásosságot hoztak hazájukból magukkal, ami pedig megbecsülhetetlen kincset jelentett számukra. Mindamellett Kér felett is elég gyakran vonultak el viharfelhők az első három évtized folyamán. A plébános és a nép közti viszony ott is igen sok kívánnivalót hagy hátra, amiről ma már talán csak a vármegyei levéltár poros aktái tudnak. De későbbi fejlődése Kérnek szerencsésebb mint Kömlődé. A vallásos élet iránt fogékonyabb, jobban tud lelkesedni nemes célokért. Nagy előnyük, hogy éppen csak annyi iparosuk van, amennyit a falusi szükséglet megkíván. Az istentisztelet érdekében nagy áldozatokra képesek. Az egyházi zenét különös gonddal művelték kántoraik. (Herold János 1789—1837, Herold István 1837—1873 és Stelczer Antal 1873—1902.) A jelenlegi kántor pedig (Welsch Károly) az egyházi éneket, különösen a gregorián éneket karolta fel és tette híressé az egyházmegyében.[4b]

[4b] 1918-ban pl. templomuk száz éves jubileumán Griesbacher: Missa, Stella Maris op. 141, vegyes karra írt miseéneket adta elő 30 tagú énekkarával. (L. a 23. sz. képen.)

Itt felmerülhet a kérdés, vajjon a fenti jelenségek nem voltak-e természetszerű, szükségképeni következményei annak, hogy egy ilyen német telepen egymásnak teljesen vadidegen emberek kerültek össze. Igaz, hogy volt egy rendelet a telepítési utasítások között, mely előírja, hogy lehetőleg azonos vidékről származott családokat kell egy közösségbe tömöríteni,[5] de ez inkább csak papiron volt meg, gyakorlati megvalósítása szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Csak elvétve találunk a kömlődiek származási helyei között olyanokra, amelyek tömegesebben szolgáltatták volna a telepes családokat. Pedig, ha szemügyre veszük az egyidejűleg települt német községeket, azt látjuk, hogy bennük szintén találunk ugyanazon pfalzi, triervidéki stb. helységekből származott telepeseket. Miért nem lehetett volna őket egyazon községbe letelepíteni, ha már ugyanabban az évben költöztek be? De, ha egyetértés, békés, harmónikus élet szempontjából ezt fájlaljuk is, vérkeveredés szempontjából örülnünk kell, hogy nem így történt. Egy ilyen kis elszigetelt község lakói ugyanis sokszor néhány család kivételével előbb-utóbb mind vérrokonságba kerülnek egymással, ami idővel degeneráltságra vezet. Ha már választanunk kellene, a magunk részéről mégis csak szívesebben látunk egy egészséges vérű, életerős kolóniát, ahol átmenetileg talán nagyon is éles ellentétek választják el egymástól az embereket, mint olyan közösséget, amely példás harmóniában él ugyan, de alig tud életerős generációnak életet adni.

Sokáig, hosszú évtizedekig tartott, míg leomlottak azok a falak, amelyek a telepeseket egymástól elválasztották, míg ezek a különböző elemek egységben, harmóniában össze tudtak olvadni. Alapos szelekcióra, rostálásra volt szükség, s ezt elvégezte legalább részben az első évek kemény munkája, nélkülözése, nyomora, sok-sok viszontagsága, amely aztán a kevésbbé értékes elemeket mint valami férges gyümölcsöt lerázta az egyébként nemes fáról.[6]

Évtizedes belső harcok kellettek ide, míg győzött a nyelv-

[5] O. Lt. Kameralakten... 1785/86. F. 233. p. 3.

[6] Kuhn Walter: Die jungen deutschen Sprachinseln in Galizien. Münster i. W. 47 l. és Schmidt H.: Sprachinsel und Volkstumsentwicklung. Münster. Aschendorf 1931. VII—VIII. ll.

sziget megnemesítő ereje és az összeverődött népből derék, életerős törzset hozott létre, amely bár nyelvében és szokásaiban német, de érzésben és felfogásban izig-vérig magyar. Csak egy mozzanat homályosítja el ezt a harmónikus képet: az iparosság és a földművesek közti ellentét. A falu természetesen nem képes annyi iparosnak (közel 300 család) munkát adni, megélhetést biztosítani, s így a városokba, főleg Budapestre járnak dolgozni. Innen aztán más szellemet, idegen szokásokat, nagyvárosi modort és erkölcsöket hoznak a faluba, és ezek lassankint kivetkőztetik azt eredeti jellegéből.

6. Szellemi élet.

A helytartótanács gondoskodása a telepeseknek nem csupán anyagi jólétére szorítkozott, hanem kiterjedt arra is, hogy az újonnan létesített telepeken az élet s a kultúra ne a szellemi zökkenők jegyében induljon meg. A német telepítés ugyanis egy darab német kultúrának az átplántálását is jelentette a magyar földbe. A telepeseknek magukkal hozott szellemi kincstárát őrízni és gyarapítani kellett. Ezért, mihelyt a telepítés legalább nagy vonásokban lezajlott, a helytartótanács máris sürgette a schola vernacula, az anyanyelvi iskola felállítását, amelyben a nép anyanyelvén tanítsanak. Az inspektort már 1786. nov. 6-án felszólítja, hogy foglalkozzék az iskola kérdésével.[1] Az ügy azonban csak nehézkesen halad előre. A tervek előkészítése, jóváhagyása és kivitelezése közel két esztendőt vett igénybe s még sem történt kellő körültekintéssel. Mindkét község számára ugyanis egyformára méretezték az iskolatermet, pedig Kömlődön 160 család gyermekeit kellett befogadnia Kérnek 70 családjával szemben. Mindössze 40 gyermekre számítottak. Csak később jött az inspektor szomorú tévedésének nyomára, amikor már a befejezéshez közeledett az építkezés. Kiderült, hogy 140 a tanköteles gyermekek száma. A helyzeten úgy segítettek, hogy a 18□-ölnyire tervezett tanteremhez hozzácsatolták a vele szomszédos tanítói lakást (7□-öl). Miután a tantermet így kibővítették, bár nem arányosan a gyermekek számával, tanítói lakásul a kamrának

[1] O. Llt. Fund. Stud. 1786. F. 256. p. 2.

és istállónak szánt helyiséget alakították át.[2] Az iskola, miként a telepesházak, szalmatörekes földből készült (u. n. fecskerakás) és nádtetővel látták el. A kömlődi iskola 1788 őszén, a kéri pedig 1789 nyarán készült el. Az iskolaszerződést még 1788-ban megszövegezik és jóváhagyás végett felterjesztik a helytartótanácsnak (1788. aug. 14.), amely a kancellária útján még ugyanazon év őszén megszerzi a császár jóváhagyását.[3] A pécsi kerület tanfelügyelőjének jelentése szerint a kömlődi iskolát 1788 nov. 1-én, a kérit pedig 1789. aug. 1-én adták át rendeltetésének.[4]

Kömlődön Hinterscheid Mátyás, Kéren pedig Kreutzer Mátyás volt az első tanító. Mivel egyikük sem szerepel a telepesek 1786-iki (fenn leközölt) listáján, valószínűnek látszik, hogy a kimutatás kelte (1786. márc. 15) után vándoroltak be. A későbbi bevándorlók származási helyét ugyanis néhány szórványos esettől eltekintve az akták, sajnos, nem őrizték meg számunkra.

A kivételes esetekből, amikor a későbbi bevándorlónak születési helyét mégis feltüntetik a ránk maradt írások, következtethető, hogy az utóbb bevándoroltak többnyire a többi telepesekével közös területről származtak, főleg az itteni telepesek, — rokonaik — biztatására és csalogatására hagyták el hazájukat. Az említett kimutatásban Grell György (sub. No. 151) szerepel mint „Bauer und Schulmeister", de még sem őt állították a kömlődi tanügy élére. Hogy az első tanítót mint kegyúr a kincstár jelölte-e ki ennek a két telepnek, vagy hogy a telepesek szabadon választották-e őket, arra vonatkozólag a telepítési adatok nem nyujtanak felvilágosítást.

A ránkmaradt iskolaszerződés hű másolatban a következő:

Schulkontrakt.

„Wir Endesgefertigte, Richter, Geschworene und die ganze Gemeinde des im Komitate Tolna zur k. Studienfondsherrschaft Földvár gehörigen neuangesiedelten Dorfes Kér — verbinden uns und unsere Nachkömmlinge freiwillig,

[2] O. Llt. Fund. Stud. 1789. F. 101. p. 1.
[3] O. Llt. Schol. Nat. 1788. F. 106. p. 8—9.
[4] O. Llt. Nat. 1789. F. 133. p. 9.

dass wir zur Beförderung der in diesem Orte nach der höchsten Willensmeinung Einzuführenden Schule und unserer nachwachsenden Jugend den nöthigen Unterricht und Aufklärung zu verschaffen die nachstehenden Kontraktspunkte genau beobachten wollen; und zwar:

1. Verbinden wir uns bei jeder künftig vorfallenden nöthigen Umänderung oder Ausbesserung unseres neuerbauten Schulhauses alle Hand- und Zugarbeiten zu leisten.

2. In Ermanglung einer eigenen Waldung versprechen wir zur Beheizung der Schulstube jährlich drei, zu dem eigenen Gebrauche des anzustellenden Lehrers aber, welcher zugleich auch die Cantorstelle zu vertreten haben wird, sechs Klafter von der Grundherrschaft zu erbittendes hartes Baumholz zu machen und zu führen. Jede der letzteren sechs Klafter zu ein Gulden u. 30 Kreutzer genommen, beträgt 9 fl.

3. Zu seinem Unterhalte soll derselbe von uns jährlich bekommen: 1. Im Baaren

a) Anstatt des sonstgewöhnlichen Schulgeldes überhaupt 15 Gulden.

b) Insbesondere von jeder Ehe, derer itzt 84 gezählt werden, fünfzehn Kreutzer, welches ausmacht 21 fl.

2. An Naturalien:

a) von jedem der gedachten 84 Ehepaare einen Osmack Mischfrucht; das Osmack zu 11¼ Xr. genomen, beträgt 15 fl. 45 Xr.

b) Auch der Nutzen der ihm von der Grundherrschaft ausgemessenen halben Session Ansässigkeit, deren Bearbeitung wir unentgeltlich besorgen wollen, kann gerechnet werden auf 32 Gulden.

4. Da die Kräfte dieser aus 70 Hausnummer bestehenden Gemeinde nicht hinreichend sind, um dem anzustellenden Schullehrer den Vollkommenen Unterhalt zu verschaffen, so wird demselben von Seite der Grundherrschaft noch folgendes vorgeschlagen, und zwar:

1. Im Baaren jährlich 30 Gulden.

2. An Naturalien 6 Eimer Wein, den Eimer zu 1 fl. 30 Xr. gerechnet beträgt 9 fl.

Summa *131 fl.* 45 Xr.

Endlich verpflichten wir uns das im 3-ten Punkte erwähnte baare Geld so wohl als die Frucht jedesmal vermittelst des Richters selbst einzutreiben und da unser Schulmeister vermöge des 2-ten Punktes auch das Cantorat zu versehen haben wird, demselben auch die gewöhnlichen Stolareinkünfte, die man dermals genau zu bestimmen ausser Stand ist, beizulassen. Kér, den 16. Juny 1788.

Adam Bachmann Richter in Ker
Frantz Briener Notary
Martin Vetter Geschworener
Johannes Fröhlinger Geschworener
Johannes Schranck Insass
Und die ganze Gemeinde (S.)

In Gegenwart meiner:
Johann Bachmann,
k. Inspektor des fünfkirchner Schulbezirks. (S.)

In Gegenwart meiner:
Johann Rehák,[1]
Inspektor der königl. Studienfondsherrschaft Földvár. (S.)

Coram me Forster
... Cottus Tolnensis.[1a] (S.)

A község tehát kötelezte magát, hogy az iskola tatarozásánál és esetleg szükségesnek mutatkozó átalakításnál a napszámos munkát és fuvart szolgáltatni fogja. Továbbá mivel saját erdejük nincs, fát az uradalomtól fognak kérni, még pedig az iskolaterem fűtésére 3, a tanító egyéni használatára pedig 6 öl fát (9 frt.) Ennek kivágását és szállítását maguk vállalják. Készpénzben évi 15 frt tandíjat fizetnek neki, továbbá a 84 házasság mindegyike után 15 krajcárt = 21 frt (60 kr. = 1 frt.) Természetben minden házaspár után egy véka kétszerest à 11¼ kr. = 15 frt. 45 krt kap. Fél szesszió földjét ingyen munkálják meg (32 frt.). Ezenfelül kap az uradalomtól 30 frtot készpénzben és természetben 6 akó bort à 1 frt. 30 kr. = 9 frt.) Mindez kitesz 131 forint 45 krajcárt. Ehhez járul a

[1] Krascsenics Imre, inspektor, 1788-ban vált meg hivatalától sok elintézetlen ügyet hagyván hátra. Utódja Rehák János lett. Kameralakten 1788. F. 150. p. 5—6.

[1a] O. Lt. Schol. Nat. 1788. F. 106. p. 1.; Szekszárdi lt. 1788. No. 2563; O. Lt. Cancellaria 1788. No. 3193/2990. és 13288/L. 982.

föld haszonélvezete, valamint a stólajövedelem is, mivel neki kellett egyúttal a kántori teendőket is ellátnia. Ezekből látható, hogy munkáját az akkori viszonyokhoz képest méltányosan honorálták.

A kömlődiek szerződését sajnos nem sikerült megtalálni, pedig a kettőt mindvégig együtt kezelték. A kísérő iratok és jegyzőkönyvek minduntalan hivatkoznak a mellékelt két iskolaszerződésre, s kifejezetten említik a csatolt kömlődi és kéri szerződéseket. De ha nem is áll rendelkezésünkre, főbb vonásokban így is rekonstruálhatjuk. E szerződéseket azután az idők folyamán több ízben módosították, így pl. biztos tudomásunk van róla, hogy még a 18. sz. 90-es éveiben, majd meg 1852-ben újból körvonalazták a föntebbi pontokat.

Az iskolában németül tanítottak, de a tanítónak a helytartótanácsi utasítás szerint magyarul is kellett tudnia (Buda, 1795 dec. 11.). Bővebbet az iskola első évtizedeiről nem is tudunk. 1811-ben Király püspök az első canonica visitatiokor az iskolát még jó állapotban találja. 1829-ben azonban az új plébános már lépéseket tesz a pécsi aulában az iskolaépület újjáépítése érdekében. Egy a kömlődi plébánia irattárában őrzött püspöki iratból megtudjuk, hogy a püspök magáévá tette ezt az ügyet s bizonyára az ő közbelépésére építette újjá a vallásalap 1836-ban Kömlőd és Kér iskolaépületét. A tanítás még mindig egy nagy, közös tanteremben folyik. Az iskola jellege osztatlan iskola, melyen belül három osztályt különböztettek meg. Az egyes osztályok tanulóit előmenetel szempontjából 1) a jelesek (legjobb tanulók), 2) első kar és 3) második kar csoportjába sorozták. A tanév kezdetben aug. 1-én, majd később szept. 1-én indult meg. Húsvétkor megtartották a vizsgálatot. Azt várnók, hogy ezzel a tanévnek vége is szakadt. Pedig nem. Ez csak azon tanulók számára jelentette a tanév befejezését, akik a mezőgazdaságban nélkülözhetetlenek voltak. Azok a gyermekek, akikre a gazdaságban nem volt feltétlen szüksége a szülőknek, tovább jártak iskolába, egészen július végéig. A tanulók osztályzatát a tanterem falán ki kellett függeszteni serkentés céljából és ez ott maradt a következő tanév végéig.[2] A gyermekek hűségesen lá-

[2] Kömlődi plébánia irattárában, 1839. év.

togatták az előadást, annyira, hogy a dunaföldvári tanfelügyelő legteljesebb megelégedését fejezte ki. Kömlődön minden tanköteles gyermek buzgón járt iskolába, holott ugyanakkor a szomszédos községekben (Paks, Kér, Bölcske) 15—20 gyermek egyáltalán nem járt iskolába, 30—40 tanuló pedig csaknem ugyanannyit mulaszt, mint ahányszor az előadáson résztvesz. A helytartótanács soproni osztálya, ahova Kömlőd és Kér be volt osztva, nagy örömmel veszi tudomásul a tanfelügyelő jelentését a kömlődi helyzetet illetőleg és egyben utasítja a paksi szolgabírói hivatalt, hogy a kömlődi szülőket és gyermekeket dícsérje meg és tolmácsolja nekik külön elismerését mintaszerű kötelességtudásukért.[3]

Míg az előző időszakban az osztatlan iskolán belül hármas tagozódással találkoztunk, addig a 60-as évek már négyes csoportosítást tüntetnek fel. Vannak: 1. táblások (kezdők), 2. hangoztatók, 3. kezdő olvasók és 4. nagyobb olvasók. Ez az állapot 1878-ig állott fenn, amikor a régi, szűkös iskola iskola helyén új iskolát építettek két nagy tanteremmel, 3—3 osztály számára. Kéren már néhány évvel előbb (1870-ben) egy fallal kettéosztották a tantermet. Az 1892. év Kérnek új iskolát hoz (középső iskola), miután már 1890-ben tettek eredménytelen kísérletet a harmadik tanítói állás megszervezésére. 1891-ben felvetődik a terv, hogy Grácból apácákat telepítenek be. A közös képviselőtestület iskolaszéki gyűlésén el is határozzák az apácák meghívását. Megbízzák Hillebrandt Mihály paksi építési vállalkozót a költségvetés és terv elkészítésével s bár Feld János és neje Bachmann (jómódú kéri házaspár) 5000 forintot ajánlottak fel az apácák fenntartására, az apácákat mégsem telepítették be. Aztán jött a háború, amikor az alap teljesen elértéktelenedett. A kérdést csak ideiglenesen oldották meg. 1892-ben Kér (a politikai község) megveszi az uradalmi korcsmát, mely 1899-ben a hitközség tulajdonába megy át. E korcsmának a kertjében épült 1892/93-ban az iskola. Ugyanakkor épült Kömlődön is a nagy iskola udvarában egy harmadik tanterem s megnyílik az óvoda. De már a következő évben a negyedik tanítói állás megszervezését sürgeti a hatóság (a tanfelügyelőség). A kérdés megoldását

[3] Kömlődi plebánia irattára. (1854. nov. 29.)

azonban sikerült egyelőre elódázniok, Kéren 1902-ig, Kömlődön 1908-ig. Kéren a korcsma nagytermét alakítják át tanteremmé, Kömlődön új épület emelkedik két tanteremmel. 1927-ben végre megvalósul a kériek régi álma, megépül a hívek áldozatkészségéből a gyönyörű emeletes iskola, mely egy kisebb vidéki városnak is méltó dísze lenne, nem hogy egy falunak. Az építkezés költségei kb. 120.000 P-t tesznek ki. Ebből az Orsz. Iskolaépítési Központ 16.000 P-t adott segély címén, a többit különböző kulcsok alapján a lakósok vállalták magukra. Megjelennek az apácák... Ha a gazdasági válság következtében néhány évig kissé jobban is nyomja vállukat az új iskolaépület, vígasztalja őket az a tudat, hogy a tudománynak méltó hajlékot emeltek és jó kezekre bízták gyermekük szellemi és lelki gondozását.[3a]

A tanítás nyelve a századfordulóig kizárólag német volt. Majd átmenetileg mindent két nyelven tanítanak, de csakhamar felülkerekedik a magyar nyelv és azóta anyanyelvükön csak írni és olvasni tanulnak és a hittant tanulják, bár ezt is kezdik már két nyelven tanítani, főleg Kéren, hogy a középfokú iskolára beiratkozóknak kevesebb nyelvi nehézséggel kelljen megküzdeniök. A háború előtt erős magyarosítási láz volt észlelhető, amely a háború után öntudatos németesítésbe csapott át. A fiatalság általában egészen kifogástalanul beszél magyarul. Az idősebbek még meglehetősen törik a magyar nyelvet, az öregek pedig, főként az asszonyok, meg csak éppen hogy meg tudják értetni magukat. A kériek magyar nyelvismerete nagyobb, mint a kömlődieké. Ott kb. 95% beszél magyarul. Ők persze többet is érintkeznek magyarajkúakkal. Kömlődön csak az utóbbi években indult meg erősebb mértékben a magyarosodás. A lakosságnak közel a fele iparos, kiknek jórésze sokat fordul meg a városokban s így a velük való érintkezés folytán a földművesek is egyre jobban elsajátítják a magyar nyelvet. Ezt a folyamatot eléggé illusztrálják a karácsonykor tartani szokott műkedvelő előadások. A háború előtt németül adták elő, a há-

[3a] A kéri iskolafejlődésre vonatkozó adatokért, valamint a jelenkori viszonyokról nyert tájékoztatásért Frost Péter, esperesplébános úrnak adózom hálával.

ború után felesben, egy darabot németül, egyet magyarul; legutóbb csak magyar nyelven adták elő az egyes műsorszámokat.

A tanügy terén Kömlődön az első tanítói állásban Hinterscheid Mátyás (1788—1801), Rottler Benedek (1801—184..), Skultety János, Szauter János, Rott József, Rott József és Schönweitz István fejtettek ki tevékeny munkát. Kéren pedig Kreutzer Mátyás, Herold János, Herold István, Stelczer Antal és Welsch Károly. A többi tanítói állást *Kömlődön: Bayer Wanda, Sanek Izabella, Scheuer János, Rauh Konrád, Rotter Anna és Keller Katalin* töltötték, ill. töltik be. *Kéren* ezekben az állásokban igen *sűrűn váltakoztak a tanítók,* azért felsorolásukat itt mellőzzük.

A falu szellemi élete azonban nem zárult le az iskolai tanulmányok befejeztével. Az ifjúság a könyvek szeretetét mélyen magába szívta és ez később sem veszett ki lelkükből. Szívesen olvasgatnak házas korukban is. Egyesek egész kis családi könyvtárt rendeztek be maguknak. Akad több olyan család, amely 20—30—40 könyvvel rendelkezik. Ezeket aztán egymás között cserélgetik és sorra elolvassák őket.

Mivel a falu lelkére érdekes világosságot vet, hogy milyen természetű szellemi táplálékon nevelődik, ideiktatjuk azoknak a műveknek a felsorolását, amelyek úgyszólván minden családi-könyvtárban többé-kevésbbé képviselve vannak. Megfigyelésünk 8 kömlődi család könyvgyűjteményére támaszkodik.

Legkedvesebb olvasmányaik a 16. századbeli komoly és víg tárgyú prózai elbeszélések és az u. n. népkönyvek. Ilyenek:

Geschichte von Grizeldis und dem Markgrafen.
Geschichte von Fortunat.
Geschichte von Fortunats Söhnen.
Geschichte von Kaiser Oktavianus.
Die sieben weisen Meister (Pontianus).
Geschichte von den sieben Schwaben.
Geschichte vom gehörnten Siegfried.
Geschichte von Rübezahl, dem Berggeist.
Geschichte von der schönen Magelone.
Geschichte von Wigalois vom Rade.

Geschichte von den vier Haimonskindern.
Geschichte von der wunderschönen Melusina.
Gregorius auf dem Stein.
Geschichte vom Schneeweischen.
Geschichte von Hirlanda.
Geschichte von Jolanta.
Geschichte von Genoveva.
Leben, Drangsal und seltsame Abenteuer der wunderschönen Elmira.
Till Eulenspiegel.
Der wiederstandene Eulenspiegel.
Die Stumme von Portici.
Libussa.
Rosa von Tannenburg.
Melechsala, das schöne Sarazenenmädchen.
Die schöne Helena von Lónyai.
Robinson.
Kätchen von Heilbronn.
Agnes Bernauerin.
Hebels Schatzkästlein. (19. század elejéről.)

2. Ezek mellett mohón olvassák a természeti csodákról, égi tüneményekről, szellemjárásokról, rettenetes gaztettekről, titokzatos esetekről szóló történeteket, varázsló-, jósló-, és álmoskönyveket és az iparosok újabban rémregényeket, detektívregényeket.

Rinaldo Rinaldini.
Die geheimnisvolle Burgruine.
Wunderbares von dem Zauberer Vergilius.
Leben, Taten und Höllenfahrt des berufenen Zauberers und Schwarzkünstlers, Doktor Johann Faust.
Wendelin von Hollenstein, oder die Totenglocke um Mitternacht, eine Scheuersage aus der Vorzeit.
Hexe mit der eisernen Nase.
Geschichte von den drei verzauberten Goldhirschen.
Geschichte vom verlornen 7 jährigen Fischersohn und dem alten Zauberer.
Der eingemauerte vom blauen Herrgott.
Das 8. und 9. Buch Moysis, oder enthüllte Geheimnisse der Zauberei.

Traumbuch.

Glücksbüchlein, welches auf sechs Fragen antwortet.

Durch Länder und Meere. Die Schrecken des Himalaja.

Luise Lateau, die mit den hl. Wundmalen des Erlösers geschmückte blutende Jungfrau.[3b]

Ezeken kívül akadtak népszerű egészségügyi, mezőgazdasági, kertészeti könyvek, 10—12-féle kalendárium és néhány aszketikus könyv.

Imakönyvekül Winterberg különböző imakönyveit használják, továbbá Sibour párisi érsek: Das Paradies der christlichen Seele c. könyvét.

Az olvasmányok terén, amint a felsorolt irodalomból kitűnik, meglehetősen konzervatívoknak bizonyultak. Szigorúan kitartottak a hagyományok mellett és alig mentek egy lépéssel is előre. Nagyjában ugyanazokat olvashatták elődeink őshazájukban a kivándorlás előtt.

Igazi irodalmi értéket képviselő könyv 1917-ig csak elvétve akad kezükbe. Ez az év azonban fordulópontot jelent olvasmányaik történetében. Loncsár József plébános ugyanis, az egykori pécsi jogakadémiai tanár, háromszoros doktor halálos ágyán közel háromezer kötetes könyvtárát és sokoldalúságánál fogva rendkívül értékes folyóiratgyüjteményét a politikai községre hagyta azzal a kikötéssel, hogy sem elajándékozni, sem eladni nem szabad. Ez a könyvtár, bár igen sok magasszínvonalú tudományos művet ölel fel, ami a nép számára holt tőke marad, mégis gazdag változatosságot vitt bele az olvasni vágyók szellemi életébe; hozzáférhetőkké tette számukra a világirodalom klasszikusait. S ha egyelőre nem is aknázzák ki a bennük rejlő szellemi kincseket, hisszük, hogy azért nagyban hozzájárul ízlésük finomításához, és emelni fogja szellemi életük színvonalát.

Ezt igyekszik egyébként előmozdítani a községben (Kömlődön) két évtized óta fennálló „Gazdakör, Bauernverein" is, amely kis könyvtárával napi- és gazdasági szaklapokkal

[3b] A könyvek között a leggondosabb utánjárás ellenére sem sikerült olyanokra bukkannom, amelyeket a telepesek még az őshazából hoztak magukkal. 1860-as kiadású könyveknél régebbi nem akadt a kezembe. A füzetek eleinte Bucsánszky Alajosnak, majd ennek utódjának, Rózsa Kálmánnak, pesti nyomdájából kerültek ki.

igyekszik némi tájékoztatást nyujtani a tagoknak a politikai és gazdasági élet fontosabb kérdéseiben. Itt szoktak nyáron vasárnaponkint, télen esténkint összejönni a gazdák egy kis eszmecserére. Ezen egyesületen kívül aztán más nem is talál kedvező talajra, legyen az akár „Credo-egyesület", akár „Népművelődési-egyesület."[3a] (Volksbilbungsverein.) Más iránt tartós érdeklődést kelteni, eddig még nem sikerült.

Dalgyüjtemények. A kömlődiek sokat és szívesen énekelnek. Ha két vagy három fiatal összejön, máris dalra nyílik ajkuk esti összejöveteleknél és munkaközben egyaránt. De még fokozottabb mértékben áll ez a kériekről, akik rögtön tercelnek is hozzá. Az utóbbiak bizonyos mértékben különös ének- és zenei talentummal vannak megáldva, ha nem is fogadjuk el azt, amit a faluban élő hagyomány tart, hogy t. i. Kér első telepesei állítólag csupa muzsikus családokból kerültek ki. A fiatalság kezén sok írott dalgyüjtemény forog, melyek közül egyik-másik annyira terjedelmes, hogy 100-nál több dalt tartalmaz. A gyüjtemények dalanyagát kb. 150—200 különböző dalra tehetjük. A gyakran énekelt, felkapott nóták mellett akadnak bennük divatjátmult s feledésbement énekek is. Ami a nóták eredetét illeti, azt kell mondanunk, hogy talán ebben a pontban voltak legkevésbbé konzervativak őseink. Az őshazából magukkal hozott régi dalokat feladták, közülük legfeljebb talán egy-kettőt tudna a gondos kutatás az öregebbek dalkincsei között kimutatni. Azon dalokhoz, amelyeket a jelen fiatal nemzedék énekel, csaknem kizárólag vagy bécsi közvetítés, vagy pedig a Magyarországon kiadott német dalgyüjtemények folytán jutottak.[4] A világháború jelentékeny mértékben szaporította énekkészletüket. Legujabban a dalosfüzet végén egyre nagyobb számban sorakoznak a magyar nóták. A dalosajkú ifjúság ma már talán époly szívesen gyújt rá magyar nótákra, mint a hagyományos német nótákra. Mint sok egyéb tekintetben, ezen a téren is rálépett e két nyelvsziget a magyarosodás útjára s a rádió által is támogatva gyors lépésben haladnak előre. Mint legáltalánosabban ismert nótákat a következőket lehetne felsorolni:

[3a] Németkéren azonban szépen virágzik a Volksbildungsverein.
[4] Ez a kérdés egy külön tanulmány tárgyául fog szolgálni.

Ich hatt' einen Kameraden... (egy új alkalmi strófával gyarapítva.)
Morgenrot, Morgenrot,
Schönstes Rosinchen, ich bin auch so schöhn wie du...,
In einem Städtchen, in einem tiefen Tale...
Mein Schatz hat mir den Abschied gegeben...
O Strassburg, O Strassburg, du wunderschöne Stadt...
Zu Strassburg auf der Schanze...
Wie ist doch die Falschheit... so gross...
Der Bauer ist ein Ehrenmann...
Jetzt reisen wir zum Tor hinaus, adieu.
Schön ist die Jugend...
So leb denn wohl, du stilles Haus...

A felnőttek énekei mellett szép számban találkozunk gyermek- és dajka versekkel, továbbá igen változatos újévi köszöntőkkel. Lakodalmakon azonban mindig ugyanazzal a köszöntővel éltetik az új házaspárt. Olykor alkalmi eseteket versbefoglalnak és megéneklik. Ilyen állítólag Kömlődön az u. n. „Schwartlmalied".[5] A fiatalság ajkán sok német eredetű mese, monda és történet él. Téli estéken szinte kifogyhatatlanok a mesélésben.

E fejezet végén nem mulaszthatjuk el, hogy legalább néhány szót ne szenteljünk a különböző varázsformuláknak (ráolvasás, Zaubersprüche.) 25 ilyen varázsformula áll rendelkezésünkre a legkülönbözőbb betegségek és bajok ellen. Érdekes, hogy felépítésük sok esetben megegyezik a merseburgi varázsigékével. Két részből állanak. Az első, az epikai rész a multra vonatkozik, a második rész a jelenre és ez tartalmazza a tulajdonképen varázsigéket. Mutatóba álljon itt kettő:

I. Unser Herr Christus ging über das Land,
Er fand ein rotseidenes Band.
II. Das nehme ich in die Hand,
Damit segne ich den Rotlauf und den kalten Brand.
— (Orbánc és üszök ellen.)
Es helfe dir Gott Vater, Gott Sohn, Gott Heiliger Geist.
I. Maria geht über das Land,
Sie hat das Buch in ihrer rechten Hand.

[5] Schwartenmagenlied = ének a disznósajtról. Egy disznósajt-tolvaj viszontagságos kalandjairól szól.

Darin ist Johannis Evangelium.
Da steht ein schwarzer verbrannter Stock,
Den segnet sie mit ihrer rechten Hand.
Da hat ihn verlassen der warme Brand.
II. Heilige Maria gib den heiligen Segen,
Den du den Aposteln aus Lieb hast gegeben.
[Üszök (bőrbaj) ellen.].

Az epikai részben legtöbbször Krisztus urunk szerepel, ritkábban Szűz Mária és egyes esetekben valamely különleges szent. A szentek neveit azonban néha a felismerhetetlenségig eltorzították.

Régebben a ráolvasás (Brauchen) nagyon divatozott, ma már ritkábban alkalmazzák. Az emberek ma már könnyebben szánják rá magukat, hogy bajukkal orvoshoz forduljanak, főként, mióta a körorvos hetenkint meghatározott órában ingyen vizsgálja meg a jelentkezőket.

Intelligencia. Az újonnan keletkezett kolóniákra nézve nagyhorderejű kérdés, vajjon magasabb szellemi kultúrájának megteremtéséhez és felépítéséhez tudott-e magából olyan intelligenciát kitermelni, amely eléggé rátermett arra, hogy vezetőszerepet játsszon azok között, akikkel közös származás és életközösség fűzi őket össze.

Kömlőd az első száz év folyamán híjával volt az ily értelemben vett intelligenciának. A telepesekkel jött Schulmeister földművesként telepedett le, talán nem is volt képesítése. Az első jegyző ugyan a telepesek sorából került ki, de a későbbiek éppen úgy, miként a tanítók, máshonnan származtak be a faluba. A 19. század folyamán általában csak praeceptorokat, képesítés nélküli értelmesebb földműveseket tudott átmenetileg a tanügy szolgálatába állítani. Érdekes, hogy éppen ezekből a családokból kerültek ki az első bennszülött tanítók. A paksi polgári fiúiskola megnyitása (a 19. sz. végén) örvendetes fordulópontot jelent a község szellemi életében. A tudni- és tanulni vágyó ifjúságnak ilymódon alkalma nyilt végre tanulmányai folytatására. Eleinte ugyan csak gyéren iratkoznak be, de lassankint egyre sűrűbben kezdik látogatni ezt a középiskolát. Ennek elvégzése után többen megszerezték a tanítói képesítést (Baján), mások a gimnáziumban (Kalocsán, majd Pécsett) folytatják tanulmányaikat, hogy aztán az egye-

temen fejezzék be azokat. A polgári iskolát átlag 15—20 fiú látogatja évenkint. Többen közülük beérik azonban két osztállyal s aztán földművesnek, vagy iparosnak mennek. Ezt a szokást mindenesetre örvendetes jelenségként kell üdvözölnünk és elkönyvelnünk, hogy t. i. sokan már eleve azzal a szándékkal fognak hozzá enemű tanulmányaikhoz, hogy azoknak részbeni vagy teljes elvégzése után mint „pógárok" gazdálkodjanak. A lányok taníttatása terén azonban tartózkodóbbak. Nem látják célját. Kömlőd a századforduló óta 1 szerzetes paptanárt, 1 tanárnőt, 8 tanítót, 1 gépészmérnököt, 2 jegyzőt és egy ferences papnövendéket nevelt. Ez kétségtelenül azt igazolja, hogy a mult században észlelt szellemi stagnálás tulajdonképeni okát nagyrészt abban kell keresnünk, hogy a közelben nem akadt megfelelő iskola.

Németkéren ezzel szemben a mult században valamivel kedvezőbben alakult a helyzet. A tanítók és jegyzők sorában itt már előbb találkozunk bennszülöttekkel, az egyházat is több pappal ajándékozta meg mint Kömlőd. A tanulási láz Kéren előbb lépett fel, bár az utóbbi időben nem tudott lépést tartani Kömlőddel, amennyiben az utóbbi harminc év alatt Kömlőd kb. ugyanakkora intelligenciát teremtett, mint Kér közel 50 év alatt. A kériek közül 3 pap, 1 orvos, 8 tanító, 3 jegyző és egy óvónő került ki. E jelenséget talán abból a körülményből magyarázhatjuk meg, hogy Kömlőd közelebb esik Pakshoz, a polgári iskolához (4 km.), mint Kér (14 km.) és így mint bejárók többen tanulhatnak tovább, ami mindenesetre fontos szempont, mert igen sok esetben éppen itt bontakozik ki a tanuló tehetsége a maga teljes egészében s válik el, vajjon képesíti-e őt tehetsége további tanulmányokra.

7. Néprajzi jellegzetességek.

A telepesek őshazája c. fejezetben rámutattunk arra, hogy a két kolónia telepesei a Németbirodalom legkülönbözőbb vidékeiről rekrutálódtak. S ha most meggondoljuk, hogy az egyes vidékeknek, ahonnan a telepesek jöttek, mint egységes, zárt területeknek megvolt általában a maguk külön nyelvjárása, akkor némi fogalmat nyerünk arról a szinte nevetséges nyelvegyvelegről, ami az újonnan létesített német

telepeken az első években uralkodott. De ugyanez vonatkozik a telepesek viseletére is, mivel ez nem kevésbbé változik vidékenkint, mint a nyelvjárás, sőt még fokozottabb mértékben, mert akárhányszor még az egy nyelvjárást beszélők között is találkoznak népviseletbeli eltérések. Ma már szinte el sem tudjuk képzelni azt a tarkaságot, ami az új német telepeken ezen a téren jelentkezett.

Hogy a bevándorlóknak nemcsak a nyelvében mutatkoztak a legélesebb eltérések és ellentétek, hanem, hogy ruházkodásukban is kifejezésre jutott ez a tarkaság, eléggé kitűnik egyrészt Eimann híressé vált könyvecskéjéből,[1] másrészt azokból a viselet-leírásokból, amelyek a telepítés idejéből maradtak ránk.[2] A telepesek közül ugyanis többen csalódottságukban elszöktek, hogy más telepeken, főleg a Bánátban próbáljanak szerencsét, vagy pedig visszatértek német hazájukba. E szökevényeket aztán a hatóságok többékevésbbé kimerítő személyleírások alapján körözték az egész országban. Ilymódon kb. 15 telepes viseletével, ruhadarabjaival ismertetnek meg bennünket az akták. Ezen leírások alapján a telepesek ruházatát nagyjából a következőképen rekonstruálhatjuk: A férfiak többnyire háromszögletű, fönt éles csúcsban végződő kalapot viseltek. De képviselve volt a kerek formájú kalap is. Kabát is kétféle járta, még pedig a rövid zakó és a hosszabb, csaknem térdig érő kabát. Ez utóbbi volt az általánosabb s rendszerint sötét- vagy világoskék szövetből készült. De találkozunk feljegyzéseink között barna, sőt itt-ott durva vászonból házilag készült kabáttal is. Az ujjatlan mellényhez általában szintén világoskék szövetet használtak, vagy esetleg házilag készült vásznat. A kabátnál sárga, kerek gombokat, a mellénynél pedig gömbalakú fémgombokat alkalmaztak. Nadrágot szintén kétfélét viseltek. A többség rövid, térdigérő fekete bőrnadrágban járt. Néhányan azonban világos- vagy sötétkék pantallót viseltek. A szegényebb elemnél ehhez is durva házi vászon szolgáltatta az anyagot.

[1] Eimann Johann: Der deutsche Kolonist. Pest. 1821. 77. l. V. ö. Schmidt Henrik: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBl. IV. 23—24. ll.

[2] Schilling R.: Deutsche Volkstrachten in der Ansiedlungszeit. DUHBl. I. 152—158. ll.

A rövid nadrághoz fehér harisnyát, csatos cipőt húztak. (A nagy négyszögletű csat még ma is divatos a Pfalzban.)[3] De helyenkint csizmát is említenek a leírások.[4] A csizma rendszerint felért a nadrágszárig vagy pedig egy kis aranyival rövidebb lévén látni engedte a fehér harisnyát.[5]

A nők viselete felől már nem tájékoztatnak bennünket oly kimerítően leírásaink. A fejviselet a legkülönbözőbb formákat öltötte. Legjellemzőbb volt a pfalziaknak fejkötője, a Haube. Kabátszerű bő, lompos ujjú bluzt viseltek. A szoknya általában jóval rövidebb volt, mint a mai divatnál. A széles, berakott (ráncos) kötény hátul majdnem összeért. A rikítószínű harisnya (piros, rózsaszínű, kék, fehér) meglehetősen kilátszott. Lábbelijük a négyszögű csattal zárható bőrcipő volt.

A viselet állandó változásnak van alávetve, folyton módosul, változik, fejlődik. Az előkelő körökben szinte mesterségesen, mintegy központilag irányítják az ízlést. (Páris!) Mikor aztán az előkelők divatját évek, esetleg évtizedek mulva átveszi a városi nép, megint új formákat eszelnek ki az előkelők számára. S ahogy a városiak divatja az előkelő köröké után kullog, úgy kullog a falusi nép viselete a városiaké után.[6]

Németországban, a telepesek őshazájában, a népviselet nem maradt meg a fejlődésnek azon a fokán, ahol a kivándorláskor tartott, hanem haladt tovább. Ma hiába keresnők ott ugyanazokat a formákat, amelyeket a bevándorlók annak idején magukkal hoztak és a leírások számunkra megőríztek. De viszont a telepesek viseletében sem állott be stagnálás. A fejlődés törvényszerűségének hódolt az ő viseletük is, csakhogy kivonta magát a közvetlen németországi befolyás alól. A bevándorlók új környezetbe kerültek. Az új telepeken a legváltozatosabb viseletek voltak képviselve és kerültek egymással szembe. Megindult tehát köztük a hosszú.

[3] Julien, Rosa: Die deutschen Volkstrachten. München. 1912. 90. l.

[4] O. Lt. Kameralakten. 1785/86. F. 23. p. 20. 22.

[5] O. Lt. U. o. F. 23. 22. V. ö. Hottenroth, Friedrich: Deutsche Volkstrachten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1923. 2. köt. 37. l.

[6] Neumann, Hans: Grundzüge der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1922. 7. l.

kemény harc, míg az évtizedeken át tartó ingadozás után végre kiegyenlítődés állott be. Annak a kimutatása, hogy ez a folyamat, a kiegyenlítődés hogyan folyt le, melyek voltak a közbeeső fázisok, behatóbb tanulmányozást tenne szükségessé. De annyit kétségbevonhatatlanul megállapíthatunk, hogy, miként a nyelvjárás alakulásánál a pfalziak ragadták magukhoz a döntő szót (legalább is Kömlődön), úgy a viseletre is ők nyomták rá a bélyeget, érvényre juttatták a pfalzi jelleget. Ezt a megállapítást megerősítik részint az öregek elbeszélései és a régi családi fényképek, részint pedig a mai formák és azok elnevezései. Az új viseleti formák kialakulásában természetesen szóhoz jutott a távolabbi környezet: a szomszédos városok és községek is.

A viselet a legtöbb esetben nem máról-holnapra változik meg. Előbb csak módosítást eszközölnek egyik-másik ruhadarabon, végül egészen kiszorul a használatból. Majd meg egy másik darab kelt feltűnést s bizonyul szokatlannak vagy kényelmetlennek. Itt is, ott is változtatnak rajta, míg egyszerre csak azt látják, hogy alig maradt valami eredeti formájából. Így vedlik át lassankint az egész viselet. De, mint mindenütt, ezen a téren is találkozunk kivétellel. A tapasztalat tud olyan esetekről is, amikor átmeneti fokok nélkül, egyszerre változott meg az egész viselet.[7]

Ha Kömlőd és Kér népviseletének fejlődését vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a nők e téren sokkal konzervatívabbaknak bizonyultak, mint a férfiak, bármennyire általánosan elterjedt is az a felfogás, hogy a nők jóval nagyobb mértékben hódolnak a divatnak, mint a férfiak. Kissé paradoxonszerűen hangzik, de a tények kétségtelenné tették, hogy e két nyelvszigeten *a férfiak adták fel előbb régi, jellegzetes viseletüket.* Amikor Egyed Antal, paksi plébános, 1828-ban a tolnamegyei németséget jellemezte, szembeállította a korábban bevándoroltakat, akik „a nemzeti ruhát felvették és a' Nyelvet megtanulták", az utóbb bevándoroltakkal, akik *„még térdigérő bugyogót, harisnyát és cipellőt viselnek".*[8]

[7] Schmidt Henrik: i. c. DUHBl. IV. 23.

[8] Tolna megye topographiai leírása. Tud. Gyüjt. 1828. VI. 53. l. Ő szentelte fel a kömlődi templomot 1826-ban; tehát jól ismerhette viseletüket.

A harmincas évekig tehát kétségtelenül kitartottak eredeti viseletük mellett. A közelmultban elhúnyt legidősebb emberek azonban már csak hírből ismerték ezt a *„furcsa"* viseletet, t. i. a rövid nadrágot. Nagyon valószínű tehát, hogy már a 40-es években lettek hűtlenek hozzá és vették át a szomszédos magyar községek (főként Paks) lakóitól a szorosan testhez álló, zsinóros magyar nadrágot. Ezzel együtt lett általánossá a magyar csizma is.

A nőknél ellenben jelentéktelen módosítással még a 70—80-as években is tartotta magát az eredeti viselet. Azóta azonban gyors egymásutánban vándoroltak a ládák és szekrények mélyére a jellegzetes, de kényelmetlennek bizonyult vagy feltűnést keltő ruhadarabok. Előbb a hétköznapi ruhán hajtottak végre korszerű, praktikus újításokat, átalakításokat, majd az ünnepi ruhára került a sor. Ez utóbbit adják fel általában legnehezebben. S ha már meg is váltak tőle, ünnepélyesebb alkalmakkor egy ideig még elő-elő kerül a szekrény mélyéről. Egy darabig büszkén őrízték ezeket a divatját mult ruhákat mint a régi, jó idők kedves emlékeit, de aztán ránk szakadt a háború a velejáró nehéz gazdasági válsággal, amikor már alig tellett ruházkodásra. Szorult helyzetükben előszedték az emberek az ereklyékként őrzött régi, szép ruhákat és kezdték azokat szétfejteni, hogy „divatos" ruhát készítsenek belőlük. Mily értékes, pompás gyüjteményt lehetett volna belőlük összeállítani még két évtizeddel ezelőtt! Így, sajnos, csak kifakult, penészedésnek indult (klisékhez alkalmatlan) családi fényképeken gyönyörködhetünk az ősök érdekes és jellegzetes viseletében. Az öregebb asszonyok még élénken emlegetik a bő újjú réklit, a berakott, hátul csaknem összeérő köténytt. A pfalzi fejkötőt (Haube), szórványosan még ma is viselik az idősebb asszonyok és a 2 éven aluli gyermekek, fiúk és lányok vegyesen. Eddig a korig t. i. szoknyában járatják a fiúgyermekeket is, akiket legfeljebb arról lehet a lányoktól megkülönböztetni, hogy nem viselnek fülbevalót. (Orengl = Ohrgehänge). Évtizedekkel ezelőtt még lányok is viselték a Haube-t, asszonyt meg el sem lehetett képzelni enélkül. Még a fejkendő alól is kikandikált a remek csipke és az értékes hímzésekkel ellátott két fehér szalag a kérieknél és kömlődieknél egyaránt. A

Haube fehér vászonsapka, mely az arc kivételével az egész fejet beborítja. Két szalaggal kötik meg az áll alatt. (L. a 22. sz. képen.)

A használatból kiment ruhadarabokból mindössze csak egyet sikerült megmenteni és megörökíteni. Ez az ú. n. *passend Jacke* vagy *Schurack*. Ez a bluz, mint a neve is mutatja, szorosan a derékhoz simul és a csípőben le van kötve. A kötés alatti arasznyi széles szegélyt értékes csipkék díszítik. Ez sok, legalább is 6—8 keményre vasalt, berakott alsószoknyát kíván. Csakis így simul rá a szegély a szoknyára. Mihelyt kevesebb alatta a szoknya, már hullámosan fekszik rajta. (L. a 20. sz. képen.) A háborúelőtti időben ez a derékalj járta Kéren is, meg Kömlődön is. Előbb Kéren adták fel. Kömlődre az újszabású réklit éppen a kériek közvetítették. Kömlődön a földmíves-legények eleinte heves ellenállást fejtettek ki az új típus ellen, egyszerűen bojkottálták a táncnál azokat a lányokat, akik ilyent viseltek. Mivel azonban az iparoslányok közé szabad utat talált ez a reprodukálhatatlan jelzővel illetett ruhadarab, lassankint megtört a gazdalegények ellenállása is és kénytelen-kelletlen elnézték térfoglalását a gazdalányok körében. (Itt említjük meg, hogy a női viselet szempontjából eddig semmi különbség sem merült fel az iparos és gazdacsaládok között.) Kömlődön az idősebb asszonyok egy átmeneti bluz-formát vezettek be. Hasonlít ez a passend Schurackhoz, de bővebb, s a kötés alatti szegély jóval keskenyebb. Kéren a fiatalok és öregek egyaránt az új típusú bluzt viselik. Ez köröskörül szabadon lóg le és újja a vállban néha 5—6 cm-re is feláll. (L. a 21. és 24. sz. képeken.) Az előbbi, a passend Schurack mindenesetre sokkal ízlésesebb ruhadarab, mint ez utóbbi fajta.

A *kötény* (Scharts = Schürze) jóval keskenyebb, mint volt régen s nem ráncos. A fiatalok többnyire liszter-, ritkábban fekete bársonykötényt viselnek, fekete csipkeszegéllyel. Az öregebbek egyszerűbb és olcsóbb kelmével is beérik, de feltétlenül feketének vagy legalább is sötétkéknek kell lennie.

A *szoknya* (Rock) erősen ráncos (rakott) és egészen bokáig ér. Szeretik az egyszínű, síma szoknyát. Serdülő lányoknál látni világos színűt is, főleg rózsaszínűt, egyébként inkább a sötétszínek mellett törnek pálcát. Az ünnepi ruhánál a

felsőszoknya alá a lányok 4 nyersen, keményre vasalt, ráncos alsószoknyát húznak, de az ember legalább is 15-nek képzelné. Ezt a ruhát féltve őrzik, le nem ülnének benne, akármennyit kellene is állniok.

Az ünnepi ruhához a lányok *kék* vagy *rózsaszínű harisnyát*, az asszonyok feketét viselnek.

Ünnepi cipőjük a bársony-félcipő (Sammetschuh) bőrbetétekkel, néha csattal. Ez a csat, amely jelenleg már csak díszül szolgál, valószínűleg maradványa és emléke a régi négyszögű csatnak, amely a cipőt elől összefogta. Újabban azonban szívesebben használják a bőrfélcipőt vagy a szandálszerű cipőt.

Hétköznapi ruhájuk szabása teljesen azonos az ünnepiével, eltérés jobbára csak minőségben nyilvánul. Hétköznap kevesebb és vasalatlan szoknyát húznak és házilag készült, kényelmes posztócipőt. (Flecklschuh, l. a 22. sz. képen.) A kaptafát bevonják meleg bélésanyaggal, azután vékony szögek segítségével 6—8 mm. széles posztósávokat feszítenek ki rajta hosszában. Majd keresztbe fűzik fonatszerűen. Eddig tart a nő munkája, a talpalást a férfi szokta elvégezni. Rendes bőrtalpat varr rá. A saroknál duplázza a bőrt s így 5—6 mm.-es sarkot nyer. A férfiak számára egy színben készítik, barnára vagy feketére; a gyermekek, lányok és asszonyok számára pedig meglehetősen tarkára. A Flecklschuh mellett használatos még a bőrpapucs is.

A fehér vászoning újja a könyök fölött, éppen a lekötés előtt tányérszerűen kiszélesül. Átmérője ott kb. 30 cm. (L. a 22. sz. képen.) Az ingre az ünnepi derékalj alá a serdülő lányok és fiatal asszonyok mellényt (Leibl) húznak, melyet elől zsinórral fűznek össze. A mellet fedő előrészbe mindkét oldalon szarú, kaucsuk vagy nádpálcából hasított keskeny, rugalmas, lapos pálcikákat varrnak bele függőleges irányban, hogy a felső testet formásabbá tegye. De újabban kezdik a rugalmas pálcikákat elhagyogatni.

A *hajviselet* a lányoknál más formát ölt hétköznapokon és mást ünnepnapokon. Hétköznap egyszerű, ökölnagyságú kontyba (tsop = Zopf) fonják hajukat. Ezt minden lány maga szokta elvégezni. Vasár- és ünnepnapokon azonban már segítségre szorul. Ilyenkor vagy az édesanya fésüli meg

a lányt, vagy lánytestvére, sőt nem egyszer a barátnők fésülik meg egymást. Ez a munka legalább félórát megkíván. A kibontott hajat előbb jól szétfésülik, majd négy-öt fonatot csinálnak. Mindegyik fonatba 4—6 vékony hajcsomót fonnak bele. Az így nyert fonatokkal (ezeket is tsopnak mondják, plur. tsép.) koncentrikusan haladva beborítják az egész koponyát. Az egyes fonatok laposan rásimulnak a fejalkatra. Miután hajtűkkel kellőképen lerögzítették a hajzatot, rátűzik a fésűt. (Khambl = Kamm). Ez jelent némi kiemelkedést; egyébként egészen síma a hajkoszorú. (L. a 20. sz. képen.)

Ünnepnapokon a lányok kék üveggyöngy-nyakravalót (Kharele = Koralle) viselnek, melyet sűrűn egymás mellett 5—6-szor tekernek körül meglehetősen szorosan, hogy Krop (Kropf), golyva ne keletkezhessék.

Összehasonlítva Kér és Kömlőd jelenlegi viseletét és tekintetbe véve a mult századbeli családi fényképeket, azt kell megállapítanunk, hogy a *két kolónia viselete nagyjából párhuzamosan fejlődött*, annak ellenére, hogy Kér telepesei legnagyobbrészt jóval keletebbre eső vidékről (Mainz környékéről) származtak, mint a pfalz- és triervidéki kömlődiek. Az utóbbiak mindvégig konzervativabbaknak bizonyultak; a kériekben nagyobb a hajlam az újítások iránt; könnyebben adják fel a régit. Kömlőd e téren, ha szabad úgy mondanunk, kullog Kér után; pedig a telepesek összetétele, alaptermészete alapján az ember éppen az ellenkezőt várná: a pfalziaknak ugyanis vérében rejlik az újítás, a haladás utáni vágy; de itt, úgy látszik, beérték azzal, hogy a fejlődést a saját viseletük, a pfalzi viselet jegyében indították meg.

A közeljövőben valószínűleg Kömlődön is jóval gyorsabban fog fejlődni a népviselet, mivel kb. 150 kömlődi cselédlány szolgál városokban (Pakson és főleg Budapesten), akik kétségtelenül erős befolyással lesznek a női viselet fejlődésére.

Ami a *férfiak viseletét illeti*, ez talán semmit sem őrzött meg eredeti jellegéből. A rövid, térdigérő nadrágot kiszorította a feszes szabású, szorosan a testhez simuló, zsinóros magyar-nadrág. A hosszú kabátot a rövid zakó váltotta fel, a csatos cipő helyébe a magyar csizma lépett, a háromszögletű, csúcsos kalap pedig a rendes kerek kalapnak nyitott

utat. A régi Pruschtfleck (Brustfleck), amelynek egész különös szabása volt, úgyhogy avatatlan fel sem tudta ölteni, teljesen kiveszett. Utódja az újjatlan mellény (Leivl). Ezt a legutóbbi időkig többnyire síma, fekete bársonyból csináltatták és hátul nem alkalmaztak más betétet (pl. klottot).

A női viseletnél rámutattunk, hogy az iparos-családok és földmívesek között jelenleg a legcsekélyebb különbség sem áll fenn, de nem is állott fenn a multban sem. Nem így a férfiaknál. Míg a gazdák fenntartott viselete a zsinóros magyarnadrág volt és a csizma, addig az iparosok pantallót és fűzős vagy cúgos cipőt viseltek. Nemrég azonban a gazdák is kezdtek áttérni (eleinte csak nyáron) a kényelmesebb, szellősebb pantallóra és cipőre. Ezt nevezik „deutsches Gewand"-nak. Nyáron már meglehetős szép számban viselik ezt a gazdák, de télen legtöbben még visszatérnek a melegebb magyarruhára. Ezt a kettősséget tünteti fel a 26. sz. kép is. Az 1917-ben besorozott (18 éves) 5 legény közül (baráti kör) csak egy visel magyar-ruhát. Ő képviseli közöttük a gazdalegényt, a többiek iparosok. Bizonyosra vehetjük, hogy a gazdák, éppen az iparos-viselet befolyása alatt, nemsokára mind áttérnek az ú. n. német ruhára, legalább is nyáron, s majd később télen is. Kér e pontban is előrébb van, mint Kömlőd.

Ezt a különbséget megtaláljuk a gazdaing és iparosing között is. Az előbbi újja nagyon is bő; főleg a vállban indul ki sok ránc; a kéznél valamivel kevesebb ráncot vet. Az iparosok a síma újjú „német" inget viselik. De már a gazdalegények is ezt kezdik mintázni.

Lábbelijük hétköznap a fentemlített Flecklschuh vagy a bőrpapucs (Lederne Schlappen). Télen, csatakos idő s feneketlen sár esetén nagyszerű szolgálatot tesz még a facipő (Klumbe = klumpa), ha kissé kényelmetlen is benne a járás.

A fejen enyhe időben fekete filckalapot, télen prémes, szőrös bőrsapkát viselnek. Téli kabátot, bundát csak nemrég kezdtek viselni. Azelőtt a legkeményebb télen is csak azzal védekeztek a hideg ellen, sőt igen sokan még ma is, hogy melegebb alsóruhát, esetleg 3—4 inget is öltöttek magukra. Egészségi szempontból mindenesetre elítélendő ez, mert a felfűtött, párás szobában is ugyanannyi a ruha rajtuk, mint

künn a szabadban. A zöldszínű szűr, amelyet főleg hosszabb utakra vettek fel, kezd kimenni a divatból.

A *belső berendezés.* Mivel erről már egyet-mást szóvátettünk a telepesházzal kapcsolatban, itt csak néhány kiegészítő adatra szorítkozunk. Az Extrastube eleinte mindig az utcafelőli szoba volt; ezért is nevezték „fedrstup"-nak. (Vörderste-Stube = elülső szoba). Lakószobául a hátsót használták. Idővel azonban többen felcserélték a kettőt: kíváncsiságból az utcai szobába költöztek lakni, hogy lássák, mi történik az utcán. A fedrstup szerepét most már a hátsó szoba vette át, anélkül azonban, hogy elnevezésén változtattak volna. Jelenleg már sok helyen mindkettőt lakják. Az egyiket a fiatal pár veszi át, a másikban az öregek húzódnak meg.

A szobák többnyire gerendás mennyezetűek, de elég sűrűn találkozunk síma, bevakolt mennyezettel is. A padlót a jobbmódú családoknál már deszkaburkolat és tarka futószőnyegek borítják. A fehérre meszelt falak mellett találunk gyönyörűen festett lakásokat is, még pedig elég nagy számban. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az egyik lány kb. 25 évvel ezelőtt egy jónevű városi szobafestőt választott bérmaszülőnek, aki bérmaajándékképen kifestette lakásukat. Az emberek kezdtek csodájára járni a gyönyörű festésnek és ettől kezdve a tehetősebbek közül egyre többen modernizálták falusi lakásukat. Helyenkint már az oszlopos folyosókat is kezdik festeni.

A modern civilizáció a bútoroknál is érvényesíti hatását. Akadnak még régi bútordarabok is, díszesre festett ládák (Trúgl = Truhe), szekrények, de egyszerűségüket már kezdik restelni. A barnára és kékre festett bútorok helyett szívesen csináltatnak már diófából, sőt kőrisfából is bútorokat. Mindezeket bennszülött asztalosok készítik. Egyik-másik darab valósággal művészi alkotás számba megy s ha talán alakjánál fogva nem is, de művészi kidolgozásánál fogva méltán foglalhatna helyet előkelő szalónokban is.

Mindkét községben régente magas állványú, köröskörül függönnyel elzárható ágyak járták. (Himmelbett = mennyezetes ágy.) Kéren már egyetlen családnál sincs használatban. Kömlődön 2—3 évtizeddel ezelőtt még majdnem minden csa-

ládnál lehetett legalább egyet látni, de azóta sorra lefűrészelték a felső részt, úgyhogy csak nagynehezen sikerült egyet, talán épp a legutolsó pillanatban, megmentenünk és megörökítenünk az utókor és a néprajz számára. (L. a 17. sz. képen.) E képen jól látható az általánosan használt fonott szék, melyet rendszerint a család valamely férfitagja javít ki vagy újít meg. De az utóbbi időben már a hajlított fából készült szék (tonet-szék) is utat talált a falusi lakásokba, főleg a parádés-szobába.

A szobák falait sűrűn tarkítják szentképek, a háziáldás (Haussegen) szinte elmaradhatatlan. Sok családban az ősök tekintenek le a falakról késői unokáikra. A parádés-szoba lényeges darabja a zenélő szentkép vagy bethlehemes. Kéren úgyszólván minden családnak megvan a maga kis „*Herrgottswinkel*"-je (szent sarok), a Jézus Szíve és Szűz Mária szobrokkal, melyeket a család felajánlásakor állítottak fel és részesítenek azóta különös tiszteletben. Helyenkint még mécses is ég előtte bizonyos napokon.[9] És ez a szokás éppen akkor kezdett meghonosodni és gyökeret verni a lelkekben, mikor az iskolából és más hivatalos helyiségekből hatalmi szóval szedették le a feszületeket.[10] (1909.) Az ember itt önkéntelenül e bíztató szavakra fakad:

„Halte am Glauben fest und fest an dieser Gesinnung!
Denn sie macht im Glücke verständig und sicher; im Unglück
Reicht sie den schönsten Trost und belebt die herrlichste
Hoffnung." (Goethe)

A 15. sz. kép egy kömlődi konyhát tár elénk. Szemben jól látható a *tányérpolc* (Telrpret = Tellerbrett), rajta a számtalan díszesen mintázott tányér és tál, melyek csak ünnepi alkalmakkor, lakodalmakon kerülnek használatba. Még a falakra is jut bőven a konyhaedényekből. Az

[9] Mindez a jelenlegi plébános, Frost Péter lelkes munkájának eredménye.

[10] Érdekes szokás dívik Kéren. Az oltáriszentség kitételekor (monstranciában) és Szűz Mária ünnepein istentisztelet alatt egy fehérruhás „szűz lány" selyem párnán fehér mirtuszkoronát tart. Mellette jobbról és balról egy-egy fiú áll égő lámpással a kezében. Eredetéről és jelentőségéről maguk a kériek sem tudnak többet, mint hogy ez valami „Bruderschafts-Kranz."

előtérben fent a *fazékpolc* (Hawepret = Hafenbrett) ötlik szemünkbe. Kéren ezek közül már egyik sem használatos. Csak nagyon szórványosan akad kéri házban ilyen — mint ők mondják — „kömlődies konyhaberendezés". A képen látható konyhában a régi nyilt-tűzhelynek már semmi nyomát sem találjuk; felváltotta a takaréktűzhely. A sütőkemencét is hiába keressük rajta. Ezt t. i. legszívesebben az udvar végén emelkedő magas löszpartba ásott nyári-(laci-)konyhában helyezik el. Tavasztól őszig itt veri fel tanyáját a család, itt sütnek-főznek, étkeznek, részint hogy kíméljék a lakást, részint hogy a legyeket távoltartsák a lakószobától, melyet egész napon át besötétítve tartanak.

A kenderfeldolgozó eszközök (a kendertiló = Brechl, vasgereben = Hechl, és a rokka = Spinnrad) megőrizték eredeti pfalzi formájukat. Pontosan ugyanilyeneket közöl le Kuhn két galiciai német telepről: Mariahilfből és Neudorfból.[11] Kömlődön, mint már ismételten rámutattunk, aránytalanul sok az iparos. Kőmíves-család van kb. 160, ács 40. Szövőipará vármegye-szerte híres. Az Alföld és a Dunántúl messzeeső vármegyéi számára is dolgoztak. A 40—50 takács között akadt néhány olyan is, akik a legkényesebb ízléseket is ki tudták elégíteni. Szőttek mintázott, virágdíszes törülközőt, asztalkendőt, asztalterítőt stb. A rohamosan fejlődő gyáriparral azonban nem tudtak lépést tartani; egymásután szerelték le és szedték szét szövőszékeiket a kenyért vesztett takácsok. Legtöbb helyen már a padláson hever darabokban a nagymultú szövőszék. Mindössze talán már csak 3—4 van üzemben. S mivel félő, hogy ezek is nemsokára leállnak és eltűnnek, érdemesnek tartottuk egyet itt megörökíteni, hogy tanuságot tegyen az utókor előtt Kömlőd egykoron fejlett szövőiparáról. Az iparos-szerszámok elnevezései és nyelvjárási formái mind a Pfalzra utalnak mint őshazára.

Még a népszokásokra kellene kitérnünk, de ezt a tárgykört a népköltészettel együtt egyelőre elhalasztjuk; mivel külön tanulmány tárgyául szánjuk, ha majd az itteni népszokásokat és népköltészeti termékeket összehasonlítottuk az őshazáéval. Csak egyet emelünk itt ki érdekességénél

[11] Kuhn, W.: i. m. Abbildung 21. és 23.

fogva, a legénybúcsúnak egy eddig ismeretlen formáját. Kömlődön u. i. lakodalomkor éjfélután lefektetnek egy legényt (padra, lócára) és elmondják felette (erősen parodizálva) a temetési szertartás igéit. Majd a szalmakazalhoz viszik ki gyászmenetben s ott eltemetik az újdonsült férj fiatalságát.

Mindezekből láthatjuk, hogy a falu életében aránylag sokkal több népies vonás húzódik meg szerényen, mint ahogy azt első pillanatra gondolnók. Bizony sok kincsnek vannak birtokában a falu lakói, ámde legtöbbször nincsenek tudatában azoknak a nagy, felbecsülhetetlen értékeknek, melyeket ezek a néprajzi érdekességek képviselnek. Ezért adják fel oly könnyen ősi, jellegzetes szokásaikat, viseletüket stb. Ezért tud szinte feltartóztathatatlanul tért hódítani az „új módi". Sajnos, ma talán már későn hívjuk fel figyelmüket ezekre az értékekre, amelyek úgyszólván szemlátomást merülnek a feledés homályába.

IRODALOM.

Mivel Kömlődről és Kérről általában kevés szó esik a nyomtatott történeti forrásokban, (Tolna megye monografiájából is még csak az első rész, a honfoglalás előtti kor jelent meg,) úgyszólván teljesen eredeti kutatásokra voltam utalva. Hogy a történeti okmányok oly részletesen tájékoztatnak bennünket e két helység története felől, azt leginkább annak a szerencsés körülménynek kell köszönnünk, hogy mint prédiumok a földvári bencés apátsághoz tartoztak s mint ilyenek az elenyészett apátság többi birtokaival együtt az Egyetemi Tanulmányi-alap tulajdonába mentek át. A két prédium benépesítéséről tehát a kincstár gondoskodott. Ez a szerencsés véletlen őrízte meg számunkra a budapesti Országos Levéltárban a telepítésre vonatkozó aktákat.

Levéltári kutatásaim folyamán készségükkel és előzékenységükkel sokan köteleztek mélységes hálára, de legtöbbet — úgy érzem — mégis Herzog József, levéltári igazgatónak kell köszönnöm, aki biztos útmutatásaival mindig a legnagyobb készséggel igazított el, valahányszor a kutatás útvesztőiben zsákutcába tévedtem.

A gazdag térképanyagra Fodor Ferenc, egyet. rk. tanár, hívta fel figyelmemet egyrészt tanácsaival, másrészt azzal, hogy kezembe adta füzetecskéjét, a településföldrajzi kutatások kis kátéját.[1]

Kutatásaimat a következőkre terjesztettem ki:

A szekszárdi vármegyei levéltárra,
A Közalapítványi Igazgatóság szekszárdi és budapesti irattárára,
A m. kir. Folyammérnöki Hivatalának,
A m. kir. Földmívelésügyi Minisztérium vízrajzi osztályának és
A m. kir. Földmérési Hivatal irattárára.

[1] Az összes kliséket Gerő László, nyug. őrnagy, ill. az Angerer és Göschl cég készítette, részint saját felvételeim, részint az ő felvételei alapján. A 7. és 24. sz. felvételt Mihalecz Ferenc káplán készítette. A légifelvétel közvetítéséért Verőczy Imre, lü. aligazgatónak adózom nagy hálával.

Átnéztem a Magyar Szociografiai Intézet kéziratos anyaggyüjteményét és végül átkutattam a budapesti Országos Levéltár következő departamentumait:

1. Acta ecclesiastica. (Egyházi vonatkozású iratok.)
2. Urbaria et conscriptiones. (Urbéri és jobbágyösszeírások.)
3. Administratio Quinque Ecclesiensis Stricte Cameralia. 1785—1792-ig. (A pécsi adminisztráció szorosan vett kamarai iratai.)
4. Kameralakten der k. ung. Statthalterei. Impopulationes. 1784—1790-ig. (A m. kir. Helytartó Tanácsnak a telepítésre vonatkozó kamarai iratai.)
5. Departamentum ecclesiastico-oeconomicum. (Egyházi gazdasági osztály.)
6. Departamentum fundi studiorum. (Tanulmányi alap osztálya.)
7. Departamentum fundi literarii bonorum. (Tanulmányi alapítványi javak osztálya.)
8. Departamentum scholarum nationalium. (Elemi iskolai osztály.)
9. Departamentum literario-oeconomicum. Ez az osztály csak 1826-ig terjed, ezért hivatalos magyar elnevezése sincs.

Ez írott forrásokon kívül még a következő műveket és cikkeket forgattam nagy haszonnal:

Acsády Ignác, Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Stat. Közlemények 12. kt. Bpest, 1896.

Archivum Rakoczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. 10. köt. Bpest, 1872—89.

Balics Lajos, A kereszténység története hazánk területén a honfoglalás előtt.

Brüsztle, Josef, Recensio universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 4 köt. Pécs, 1876—80.

Csánki Dezső, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 4 köt. Bpest, 1890—1913.

Cziráky Gyula, A dunaföldvári vár ostroma és bevétele 1705-ben. Dföldvár, 1893.

Cziráky Gyula, Dunaföldvár multja és jelene. Dföldvár, 1910.

Czoernig, Alexius, Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. Wien, 1857. 3 köt.

Daróczy Aladár, Tolna megye közgazdasági leírása. Bpest, 1909.

Egyed Antal, Tolna vármegyének topographiai leírása. Tud. Gyüjt. 1828. VI. köt.

Egyed Antal, Tolna vármegye leírásához. Tud. Gyüjt. VI. köt.

Eimann, Johann, Der deutsche Kolonist. Pest, 1821.

Eperjessy Kálmán, Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged, 1928.

Fehér György, Codex dipl. Pest, 1829—1844.

Fényes Elek, Magyarország geografiai szótára 4 köt. Pest, 1851.

Fényes Elek, Magyarország mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben. 6 köt. Pest, 1836.

Fodor Ferenc, Karánsebes települése. Földr. Közl. 1921.

Fodor Ferenc, Településföldrajzi kutatások. Földr. Közl. 1929.

Fördös József, A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon. Föld és Ember. 1930. évf. 205—257. ll.

Galgóczy Károly, Magyarország mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.

Gürtler, Adolf, Die Volkszählungen Maria Theresias und Josefs II. 1753—1790. Innsbruck, 1906.

Haas Mihály, Danielik-emlékkönyv. 2 köt. Pécs„ 1852.

Hanika, Josef, Die Erforschung der westböhmischen Volkstrachten. Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde. 1929. évf. 1. sz.

Hartmann, Rudolf, Die Volkstracht. DUHBl. II. évf. 2. sz.

Hermann, Aegid, Kolonistenleid—Kolonistentod. DUHBl. II. évf. 1. sz.

Hézser Aurél, Egy község emberföldrajzi leírása. Föld és Ember. 1921. évf.

Hottenroth, Friedrich, Deutsche Volkstrachten vom 16 bis zum 19-ten Jhrt. 3. köt. Frankfurt a. m. 1923.

Hőke Lajos, Báta, Czikádor, Földvár, Madocsa... monasteriologiájához. Magyar Sion. VII. évf. 5. sz.

Hőke Lajos, Dunaföldvár és vidékének történetéről. Tolna megyei Közl. 1876.

Hunfalvy—Schwicker, Magyarország ethnografiája. Bpest, 1877.

Huss, Richárd, Zur Banater Ansiedlungsfrage. DUHBl. I. évf. 2. sz.

Isbert, O. A., Das südwestlich ung. Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. Langensalza, Berlin, 1931.

Isbert, O. A., Ein Kapitel aus der Bevölkerungsbewegung des ung. Deutschtums. DUHBl. II. évf. 4. sz.

Julien, Rosa, Die deutschen Volkstrachten. München, 1912.

Kaindl, Friedrich, Geschichte der Deutschen in den Karpatenländdern. 3 köt. Gota, 1907.

Kalmár Gusztáv, A török uralom hatása a Dunántúl népességére. Föld és Ember. 1929. évf. 43—64. ll.

Karácsonyi János, Hamis oklevelek. Bpest.

Kogutowicz, Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képben. Szeged, 1930.

Korabinszky, F. M., Geogr.-hist. und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.

Krause Jenő, Baranya megye települési földrajza. Bpest, 1907.

Krekowitz, G., Totius Regni Hungariae descriptio. Donau-Strom.

Kuhn, Walter, Die jungen deutschen Sprachinseln in Galizien. Münster in Westfalen, 1930.

Lipszky, Johann, Repertorium aller Örter, die in Ungarn vorkommen. Ofen, 1805.

Magda, Paul, Neueste Statistische Beschreibung des Königreichs Ungarn. Leipzig, 1832.

Magyar Helytartó Tanács, Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865.

Magyarország helységneveinek 1773-ban készült összeírása. Bpest, 1920.

Matasovszky Béla, Tolna megye tanügye. Beregszász, 1886.

Minsicht, Christoph, Beschreibung des Königreichs Ungarn, Nürnberg, 1664.

Moldoványi József, Tolna vármegye geographiai, statisztikai és topographiai esmértetése. Tud. Gyüjt. 1824. X. 40—83. ll.

Müller, Johann, Der Geburtenrückgang. Jena, 1924.

Neumann, Hans, Grundzüge der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1922.

Ortvay Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a 14. század elején. 2 köt. Bpest, 1891—92.

Paluguay Imre, Magyarország történeti, földirati és állami legújabb leírása... 4 köt. Pest, 1852—55.

Pauler Gyula, A magyar nemzet története. 2 köt. Bpest, 1899.

Pesty Frigyes, A helynevek magyarázata. Földr. Közl. 1888.

Pesty Frigyes, Magyarország helynevei. Bpest, 1888.

Pesty Frigyes, Helynévgyüjtemény. Kézirat. Nemzeti Múzeum. Bpest.

Petz, Gideon, Zur Gesichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums. DUHBl. II. évf. 2—3—4. és III. évf. 2—4. sz.

Quincke, Wolfgang, Handbuch der Kostümkunde. Leipzig, 1908.

II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Ráth—Thaly kiad. Pest, 1886[5].

Reiszig Ede, A jeruzsálemi szent János lovagrend Magyarországon. 2 köt. Bpest, 1925—1928.

Rieth, A., Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpfungarn. Stuttgart, 1927.

Rupp Jakab, Magyarország helyrajzi története. Bpest, 1880.

Schilling, Roger, Ein Schwabenbrief aus der Siedlungszeit. Sonntagsblatt, 1924. máj. 11. sz.

Schilling, Roger, Wie man deutsche Ansiedler warb. U. o. 1924. jún. 8. sz.

Schilling, Roger, Aus dem Leben unserer Kolonistenahnen. Deutscher Volks-Kalender, 1925.

Schilling, Roger, Zur Siedlungsgeschichte der Gemeinde Kirva. DUHBl. II. évf. 3. sz.

Schilling, Roger, Deutsche Ansiedlung im Komitat Neutra unter Josef II. DUHBl. III. évf. 1. sz.

Schilling, Roger, Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. (Das Deutschtum in Rumpfungarn.) Bpest, 1928.

Schilling, Roger, Johann Heinzelmanns Brautfahrt. DUHBl. II. évf. 2. sz.

Schilling, Roger, Deutsche Volkstrachten in der Ansiedlungszeit. DUHBl. II. évf. 3. sz.

Schilling, Roger, Ein Auswanderungsverbot für Luxemburg und andere westliche Gebiete Deutschlands. DUHBl. 3. évf. 3—4. sz.

Schmidt, Eduard, Die Wenden. Dresden, 1926.

Schmidt, Hans, Sprachinsel und Volkstumentwicklung. Münster in Westfalen. 1931.

Schmidt, Heinrich, Die Mode auf dem Dorfe. DUHBl. IV. évf. 1. sz.

Schmidt, Heinrich, Eine Urkunde der Einwanderungszeit. DUHBl. I. évf. 1. sz.

Schmidt, Heinrich, Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBl. II. évf. 3. sz.

Schmidt, Heinrich, Was uns die Kirchenbücher erzählen. DUHBl. I. évf. 2. sz.

Schwartner, Martin, Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1809—1811.

Schwartz Elemér, A templomi védőszentek és a helységnevek. Egyet. Phil. Közl. 1924/25.

Schwartz Elemér, A nyugatmagyarországi helységnevek. Bpest, 1932.

Schwartz Elemér, Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba. Bpest, 1923.

Sörös Pongrác, A pannonhalmi sz. Benedek-Rend története. XII. B. köt. Az elenyészett bencés apátságok. Bpest, 1912.

Szalay László, Verancsics Antal összes munkái. Pest, 1857—75.

Szekfű Gyula, Magyar történet. VI. köt. Bpest, 1931.

Szentpétery Imre, Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest, 1923—30.

Szikszay Elek, Eljárási utasítás az orsz. kataszteri felmérési végrehajtáshoz. Bpest, 1910.

Thaly Kálmán, Bottyán János élete. Pest, 1865.

Thaly Kálmán, Bottyán vára. Magyarország és a Nagyvilág. 1868. évf. 319—322. ll.

Thiele, Das Königreich Ungarn. 2 köt. Kassa, 1833.

Vályi András, Magyarországnak leírása, 3 köt. Buda, 1796—99.

Velics—Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. 2 köt. Bpest, 1886—90.

Virágh Rózsa, Magyar helységnevek eredete. Föld és Ember. 1930. évf. 1—6. sz.

Vollmann, R., Flurnamensammlung. München, 1926[4].

Vonház István, A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931.

Walther, Paul, Schwäbische Volkskunde. Leipzig, 1929.

Weidlein, Johann, Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. DUHBl. IV. évf. 1—3. sz.

Wenczel Gusztáv, Árpádkori új okmánytár, 12 köt. 1860—77.

Wosinszky Mór, Tolna vármegye története a honfoglalásig. 2 köt. 1896.

Zawodovszky Alfréd, Magyarország vizeinek statisztikája. 2 köt. Bpest, 1891.

Zeiller, Martin, Beschreibung des Königreichs Ungarn. Ulm. 1660.

TÉRKÉPEK.

Aszalay József, Magyarország térképe. 1830—40. Megjel. 1849-ben Blaeu-féle térkép 1620—1670.

Josephinische Aufnahme. Eredetije Bécsben, másolata a bpesti hadtörténelmi levéltárban.

Kér helység határának térképe 1885-ből, a m. kir. Földmérési hivatalban.

Kneidinger, Andreas, Handkarten der verschiedenen Kameralgüter und Ortschaften. 1767—1779. Orsz. levéltár, Bpest.

Kömlőd helység határának térképe 1839-ből, Kömlőd község irattárában.

Lazius, Wolfgang, Karten der oest. Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545—63. Hg. von Oberhummer u. Wiesner. Innsbruck, 1906.

Lipszky Joannes, Mappa generalis. Pest, 1806.

Marsigli A. F., Danubialis prodromus. Haga, Amsterdam, 1726.

Mikovinyi Samuel, Mappa Fluviorum, lacunarum et paludum in Cottu Pestano. 1735. Kézirajz. Orsz. llt. Bpest.

Neu, Geographische Karte des Königreichs Hungarn. 1782—84. Orsz. llt. Bpest.

Planum terrenum cameralis possesionis Kömlőd in Dominio Földvár exhibens... Anno 1778. Orsz. llt. Bpest.

Plan vom Laufe der Donau von Ofen bis Baja. 1770. Hadtört. levéltár, Bpest.

Schedius—Blaschnek, Magyarország földabrosza. 1833—36.

Schneemann, Mappa inclyti Comitatus Tolnensis. 1818. Nemz. Múz. Bpest.

Styr-féle térkép 1684-ből.

FÜGGELÉK.

Kömlőd első telepesei:[1] *(1786)*

1 Adler János 12.
Alt János 127.
*Altmayer János 131.
Anton Mátyás 82.
5 Balof Jakab 47.
Balof János 43.
Basel Amália 139.
Becker Miklós 118.
Beckhauser Miklós 110.
10 Beer János 38.
Beil Vilmos 54.
Berens Jakab 57.
Bernhardt János 44.
Bernhardt Miklós 130.
15 Bolauf (Baldauf Mátyás 79.
Bormann Henrik 50.
Bosche Bernát 11.
Botzang Miklós 74.
Brehm János 46.
20 Brills (Brüll) Ferenc 89.
Brills Nándor 93.
Brills Vilmos 90.
Brockhauser György 161.
Cartare Gáspár 75.
25 Charles (Scharl) Miklós 20.
Collignon Mátyás 64.
Cornelius János 36.
Dentzel Ferenc 203.
Dobstadt János 17.
30 Dumm Antal 101.
Durang Margit 39.
Egner Gertrud 81.
Eifeler Jakab 99.
Emmerich Ádám 184.
35 Fischer János 159.
Fräntzl Benedek 23.
Friedrich Margit 95.
Friedrich Sebestyén 136.
Gejerich (Jerich) Péter 112.
40 Glättener Sebestyén 97.
Glossen Ádám 126.
Gräber Péter 76.
Grell György 151.
Guss Márton 15.
45 Gutweiler (Gutwiller János 83.
Hacker Dániel 105.
Harb András 124.
Hau Vilmos 91.
Häusler Antal 153.
50 Heintz János 52.
Heinus János 115.
*Hermann György 140.
Hermelin Keresztély 1.
Herzog János 122.
55 Hildebrand Mihály 182.
Hilgerth János 77.
Hirsch Ádám 56.
Hirschinger András 22.
Hitz Márton 71.
60 Hofmann András 143.
Hofmann Sebestyén 149.
Hornung Fülöp 157.

[1] A ritkaszedésű telepesek leszármazottai ma is élnek a kolóniában. A * jelzésűek leszármazottai Kéren élnek. A név után álló szám alatt foglal helyet a mellékelt kimutatásban, illetve a „Telepesek őshazája" c. fejezet névjegyzékében.

Hönn Mihály 31.
Igl Fülöp Jakab 117.
Jochum Mihály 51.
Jochum Péter 45.
Jung János 92.
Kaiser Fülöp 49.
Kapes János 88.
Karss Bálint 48.
Kasztner György 152.
Kämmer (Römer?) Antal 102.
Keller János 119.
Klein Maria Katalin 55.
Klell József 173.
Lacher Henrik 18.
Leöwy Péter 33.
Leutner Mihály 144.
Lienhard György 109.
Liesenfeld Miklós 106.
Lill Keresztély 111.
Linnen János 53.
Loosch (Loosz) János 13.
Lorenz János 146.
Ludowitzy Jakab 59.
*Luxemburger Péter 133.
Merkl Mihály 154.
Mettler János 137.
Mösinger Hubert 16.
Müller Anna 78.
Müller János 138.
Müller Lőrinc 202.
Neichs (Nechs) Kelemen 58.
Ochs Miklós 14.
Ohm Ádám 34.
Petesch Ádám 61.
Petz Péter 100.
Pfüsterer Gáspár 200.
Pitz János 8.
Porth Ádám 158.
Rauh Konrád 155.
Rechselner Jakab 132.
Recktenwald Jakab 114.
Reicheimer (Richeimer) János 86.
Reichenstein Mihály 160.
Riemer Anna 80.
Ring János 40.
Rothärmel József 172.
Röckl János 24.
Rödlmaier János 147.
Rufing Péter 35.
Saal Frigyes 168.
Schäfer Lőrinc 181.
Scheid Kolos 72.
Schemer János 128.
Scheuerer Miklós 104.
Schgier Jakab 42.
Schmidt János 108.
Schmidt Konrád 113.
*Schneider Teobald 120.
Schorb Mátyás 85.
Schuch Hubert 3.
Schuch Mihály 4.
Schulz Ádám 19.
Schüssler András 73.
Schwartz Mihály 145.
Schwartz Miklós 192.
Sehr Mátyás 135.
Sprecher András 176.
Steigel (Steil) Mihály 62.
Stoll Józsf 150.
Thessens (This) Mária 84.
Tickerscheid Boldizsár 68.
Ulrich János 2.
Unser József 156.
Vinquel Tamás 66.
Wagner János 87.
Waltsch Péter 129.
Wassermann János 98.
Wächter Bertalan 70.
Wälder Mihály 65.
Wälder Péter 60.
Weber János 25.
Weber Mihály 63.
Weichlein János 142.
Weiland János 67.
Weiter Jakab 134.
Wendel Vendel 96.
Wernoth Jakab 123.
Wiemert Frigyes 121.
Wilhelm János 103.
Wolf Péter 125.
Zenger Lajos 37.
Zug Károly 21.

Kér első telepesei:[2] *(1786)*

Ambach Mihály 186.
Ambach Vilmos 185.
Bachmann Ádám 28.
Bachmann János Ádám 205.
Bernhard Ádám 41.
Braun György 29.
Brogle Ferenc 171.
Büttl (Büdl) Kristóf 177.
Dill Henrik 10.
**Edel Miklós 32.
Elmauer Henrik 175.
Emele Fülöp 141.
**Ernst Márton 7.
Feld János 194.
Fetter (Vetter) Márton 9.
**Fischer János 179.
**Fleck Miklós 165.
Gross János 193.
**Haag Antal 195.
Hartmann Péter 69.
Heeg Ferenc 178.
Hauser Kristóf 204.
Ihrt (Iseth?) Kristóf 6.
Károly Ferenc 148.
Kinnen József 162.
Klump Menyhért 169.
Kräy Jakab 5.
Kunkel (Kungl) János 26.
Küfer (Kiefer) Bernát 190.
Küfer János 191.
Lebental Jakab 180.
Linn Mihály 107.
Mähler Péter 183.
Müller Margit 197.
Mültz (Wültz?) Jakab 116.
Nufer Konrád 163.
Rotenbücher Ádám 206.
Rotenbücher János 199.
Rothenbücher Péter 201.
Schäfer Vendel 187.
**Schilling György 166.
Schlosser Katalin 30.
Schrank János 164.
Schwartz Miklós 192.
Steigerwald Konrád 188.
Stenger Mihály 27.
Waal József 198.
Waltsch Mihály 174.
Wässerkom Ádám 189.
Wunderlich Pál 196.
Zenger János 170.
Zenger Miklós 167.

A külföldi telepesek származási helyei:[3]

Allersheim (Mainz) 185. 186.
Alsweiler (Német-Lotharingia) 88. 94. 103. 128.
Aschaffenburg (Mainz) 162. 163. 386.
Altdorf (Lorenz, Pfalz) 341. 377.
Avernsack (Achern-Sassbach? Rastatt) 238. 327.
Bamberg 293.
Baumbach (Thier) 231.
Bausenweiler (Trier) 89. 90. 93. 231.
Bernkastel (Trier) 80. 105.
Berthom (Betborn?) Luxemburg 64.

[2] A ** jelzésűek leszármazottai Kömlődön élnek, a ritka szedésűek Kéren.

[3] A helységnév után álló szám a család sorszámát jelöli; a 206-ig terjedő számok a könyvhöz mellékelt kimutatásra vonatkoznak, azon felül a „Telepesek őshazája" c. fejezetben található jegyzékre (51. old.)

Bexbach (Nassau) 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 187.
Bieckenbach (Mainz) 338.
Bierbach (Zweibrücken) 42.
Bleidenstadt (Hessen) 273.
Blieskastel (Leyen-grófság) 12. 13. 15.
Bockweiler (N.-Lotharingia.) 133.
Bosen (Rajnai grófság, Saarvidék) 43. 44. 113. 268.
Bubach (Pfalz) 192.
Burscheid (Luxemburg) 52. 53.
Bühl (Trier) 126.
Bühl (Baden.) 9.
Commen (Trier) 82.
Contwig (Zweibrücken) 17.
Deinesberg (Felső-Pfalz) 181.
Derbach (Ritterschäfisch. Baden) 106.
Dettweiler (Elzász) 195. 196. 372.
Diakovar (Szlavonia) 290.
Dingerheim (Trier) 102. 337.
Dollenbach (N.-Lotharingia) 75.
Domscheid (Trier) 248.
Drommersheim (Mainz) 68. 69. 164. 165. 184.
Dusemond (Közép-Pfalz) 100.
Eckenrot (Mainz) 356.
Ecksweiler (Exweiler, Saarbrücken) 45. 46. 114.
Erbach (Nassau) 225. 317.
Eschdorf (Luxemburg) 51.
Feulen (Luxemburg) 59. 62. 67.
Forbach (N.-Lotharingia) 161.
Frankfurt a. O. (Brandenburg) 176.
Fulda 382.
Fürth (Nassau) 167. 170.
Gaggenau (Baden) 150. 154.
Geisenheim (Mainz) 393.
Geiselbach (Aschaffenburg) 369.
Grosslaubheim (Montfort grófság, Württemberg) 203
Grosslosheim (Trier) 135.
Grumb (Franken) 145.
Gunserath (Trier) 83. 85. 95. 107. 112.
Gutental (Közép-Pfalz) 99.
Haag (Trier) 84. 104. 108.
Hagenau (Elzász) 148.
Hahnheim (Közép-Pfalz) 30.
Hain (Mainz) 366.
Heigenbrücken (Mainz) 205.
Heischitt (Hoscheid? Luxemburg) 54. 55. 66.
Heltersberg (Pfalz) 41.
Hinserath (Trier) 8.

Hirschstrumpf (Rajnai grófság, Saar-vidék) 129.
Hofweyer (Baden) 136. 137. 138. 140. 141. 246.
Hohenelle (Közép-Pfalz) 18.
Holzland (Holostland, Pfalz) 41.
Horals (Csehország) 331.
Humdorf (Trier) 132.
Humes (Nassau-Saarbrücken) 160.
Imsweiler (Pfalz) 31. 244.
Jakobsthal (Mainz) 26. 27. 28. 175. 177. 178. 179. 391.
Kahl (Mainz) 368. 389.
Kalkhof (Zweibrücken) 388.
Kriegsfeld (Pfalz) 48. 49.
Labach (Siegen-grófság) 16. 19.
Lautenbach (Nas.-Saarbrücken) 166. 274. 275.
Lengelsheim (N.-Lotharingia) 121.
Lingerhahn (Trier) 190. 191.
Lockweiler (Trier) 134.
Luxemburg 56. 57. 58. 264.
Magdeburg (Poroszország) 168.
Marektau (Trier) 76.
Mariental (Közép-Pfalz) 31.
Merscheid (Luxemburg) 61. 326.
Merscheid (Trier) 111.
Michelau (Würzburgi püspökség) 305. 306. 307.
Minden (Winden? Trier) 4. 78.
Mittelburg (Baden) 6.
Monzel (Trier) 76. 77.
Monzelfeld (Trier) 109.
Muggensturm (Baden) 151. 152. 155. 157. 230.
Münster (Német-Szilézia) 8.
Neubrunn (Plafz) 142. 143. 144. 146. 147.
Neuhäusel (Zweibrücken) 200.
Neukirchen (Közép-Ffalz) 20.
Neukublitz (?) Szilézia. 247.
Niedermoschel (Zweibrücken) 70. 71. 388.
Oberhausen (Közép-Pfalz) 29.
Oberkirch (Baden) 9.
Oberschönfeld (Bamberg) 24.
Odenbach (Zweibrücken) 97.
Ormesheim (Leyen-grófság) 376.
Orschweier (Baden) 171.
Osterspäy (Hessen) 289.
Ottweiler (Na.-Saarbrücken) 296.
Partenstein (Mainz) 325. 326.
Peppenkum (Leyen-grófság, Saarvidék) 120. 122.
Pfaffendorf (Trier) 180.
Pfaltsch (Nas.-Saarbrücken) 174.

Pfalzenbach (Trier) 193.
Pfalzfeld (Hessen) 101. 183.
Pintsch (Luxemburg) 50. 60. 63. 65.
Ramberg (Közép-Pfalz) 25.
Ransel (Hessen) 394.
Rapperat (Trier) 79.
Rastatt (Baden) 288.
Rauenberg (Baden) 110.
Rheinau (Elzász) 5.
Rheimsbach (N.-Lotharingia) 130. 131.
Rheinheim (Leyen-grófság, Saar-vidék) 14.
Rimlingen (N.-Lotharingia) 158.
Rollingen (N.-Lotharingia) 32.
Rommersreit (Felső-Pfalz) 353.
Rotenfels (Baden) 153. 169. 182.
Runzenheim (Elzász) 139. 316.
Russhütte (Nassau) 118. 119.
Rübenach (Coblenz) 312.
Saarbouss (Nassau) 159.
Saargemünd (N.-Lotharingia) 33.
Scheuern (N.-Lotharingia) 127.
Schillingsfürst (Würzburgi püspökség) 172.
Schneppenbach (Mainz) 325.
Schonderfeld (Mainz) 314. 362.
Schöllkrippen (Mainz) 188. 360.
Scsönburg (Elzász, v. Lotharingia) 197. 198. 339. 383.
Schwarzbach (Fuldai püspökség) 328.
Schwarzenbach (Baden) 204.
Schwarzenbach (Rajnai grófság) 87. 92.
Schweppenhaus (Pfalz) 98. 375.
Somborn (Hanau) 202.
Sommerkahl (Mainz) 179. 194. 199. 201. 206. 261. 347. 380. 390.
Speyer (Pfalz) 116.
Steinmauern (Baden) 156.
St. Johann (Nassau) 125.
Strapel (Közép-Pfalz) 29.
St. Wendel (Trier) 96.
Sulzbach (Saarbrücken) 115.
Tettnang (Montfort-grófság, Württemberg) 124.
Unterwester 370.
Urmesheim (Leyen-grófság) 376.
Urweiler (Trier) 276. 371.
Wadrill (Trier) 134. 295.
Walschbronn (N.-Lotharingia) 22. 23.
Wederath (Trier) 73.
Weidenau (Szilézia) 342.
Weinert (Wingerat? Trier) 1. 2. 3.

Weisskirchen (N.-Lotharingia) 72. 74. 123.
Wellesweiler (Nas.-Saarbrücken) 260.
Welschneureut (Baden) 117.
Wiestal (Hessenthal, Kestal? Mainz) 344.
Wiltz (Luxemburg) 221.
Wittlich (Trier) 266.
Wingen (Elszász) 7. 10.
Württemberg 361.
Würzburg 149.
Zettrau (?) (Rajnai grófság, Saarvidék) 47.

Mellékletek:

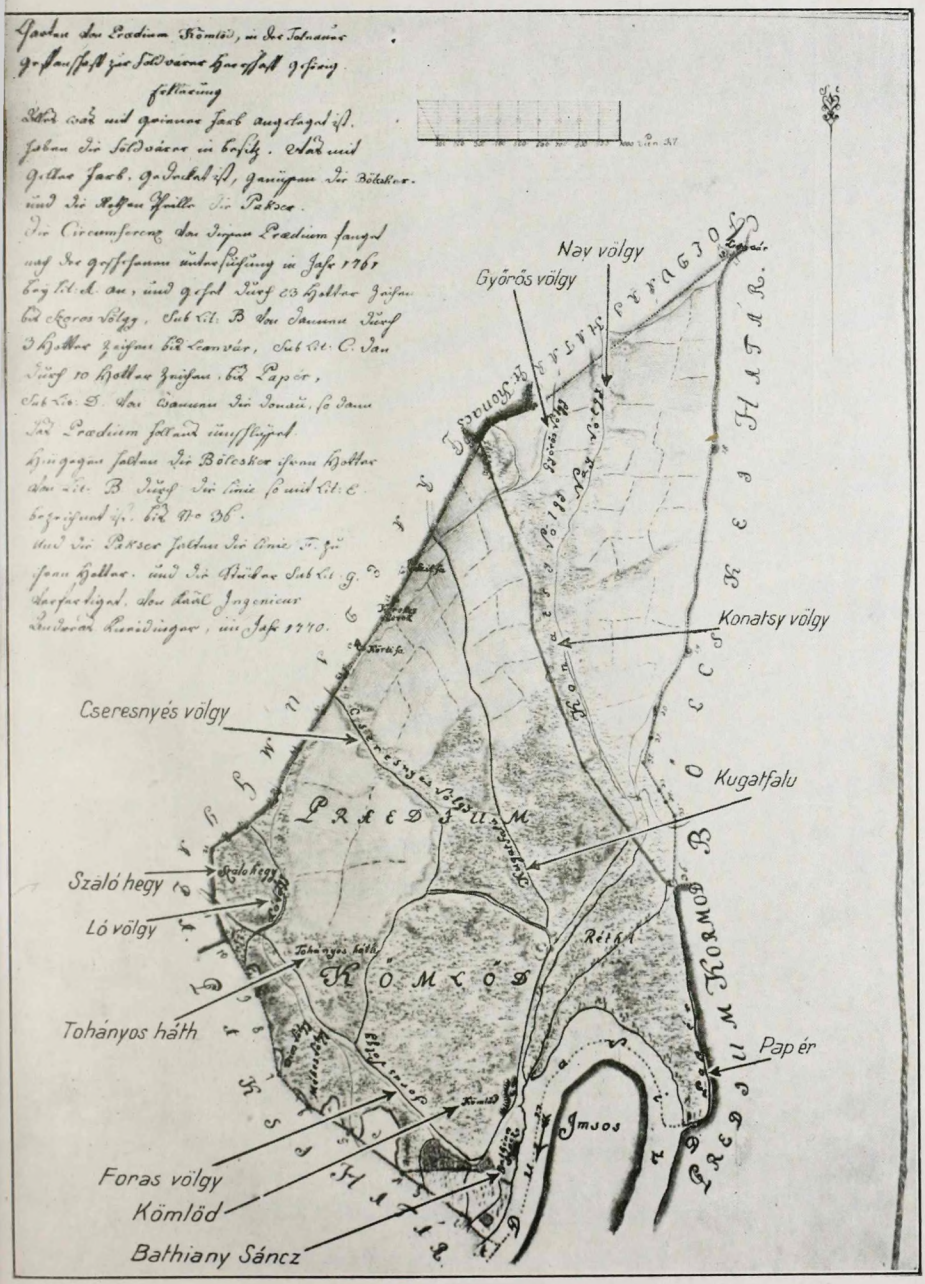

1. Kömlőd határának térképe (1770).

2. Kömlőd a telepítés előtt.
Részlet a Josephinische Aufnahme-ból 1763—1785.

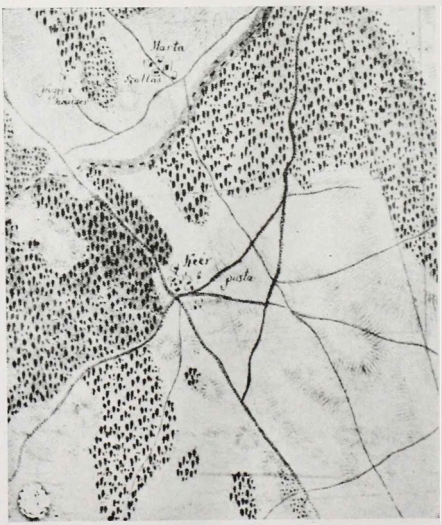

3. Kér a telepítés előtt.
Részlet a Josephinische Aufnahme-ból
1763—1785.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

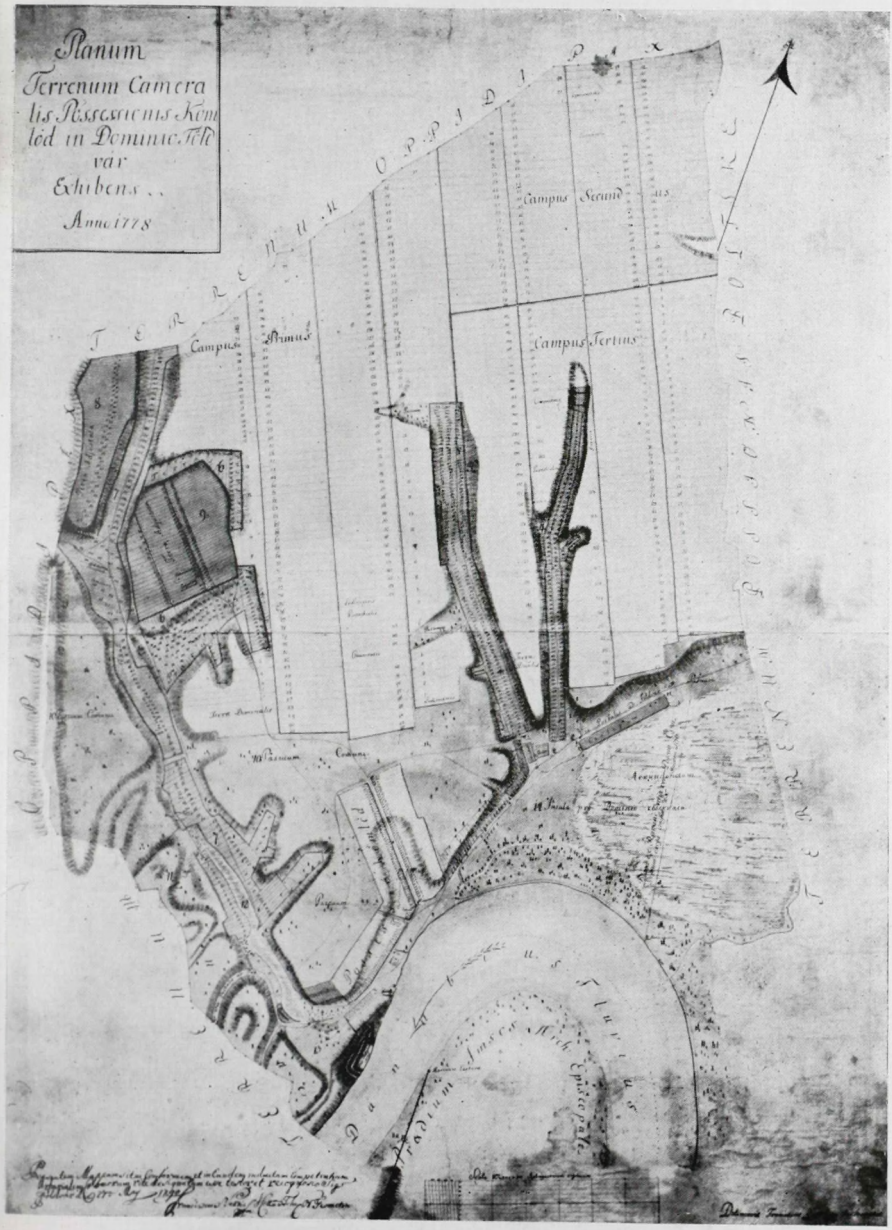

4. Kömlőd telepítéstervezete. 1778—1788.

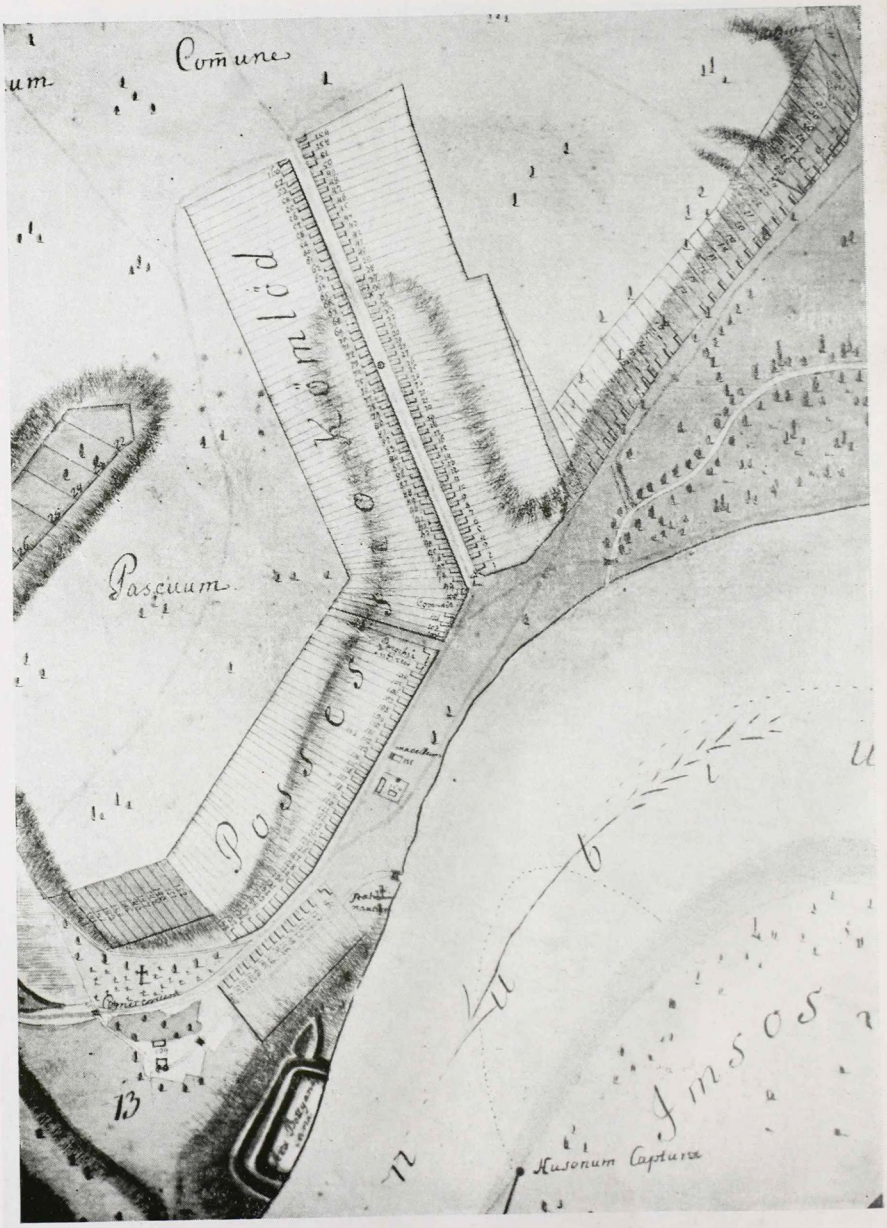

5. **Kömlőd helyrajza.** Részlet az előbbi térképből.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Észak

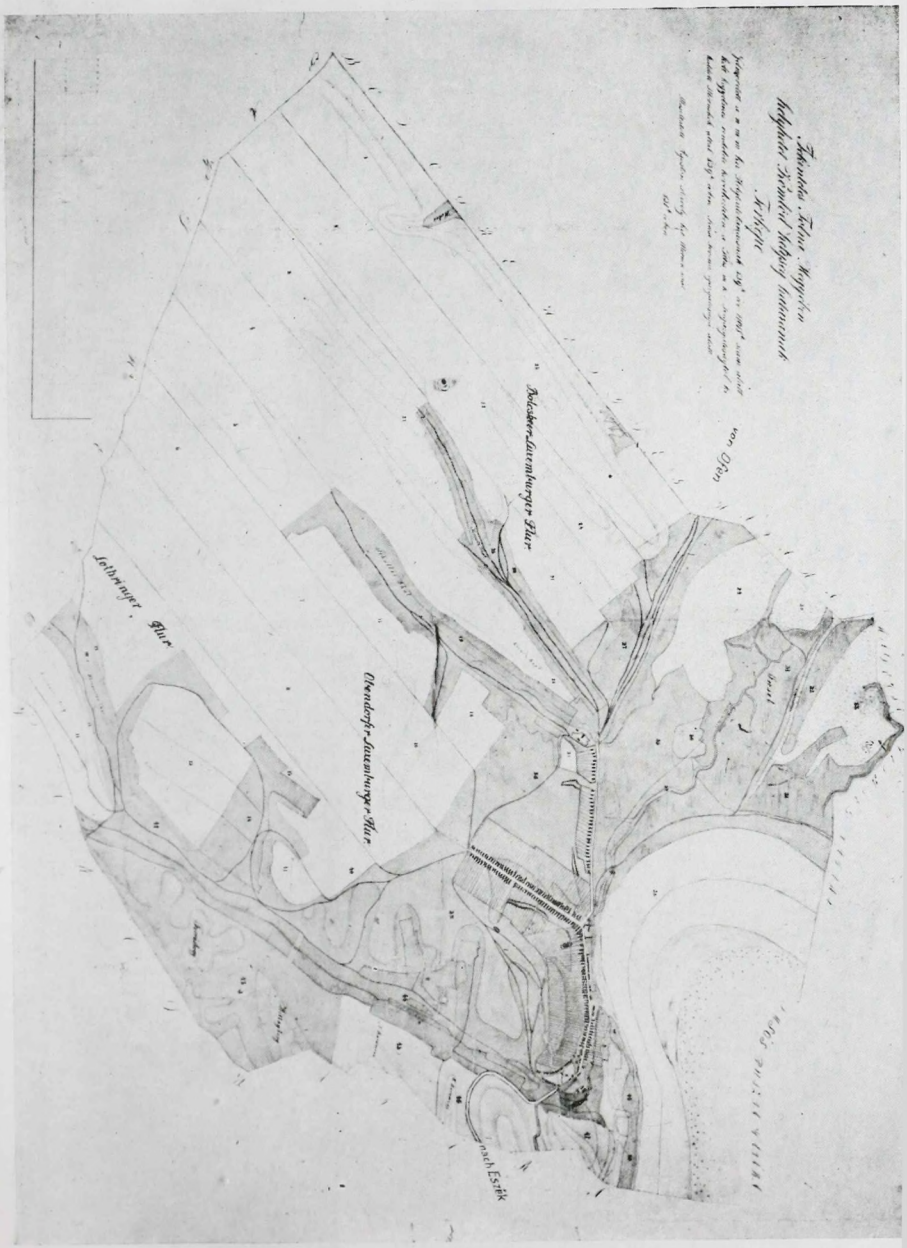

Dél

6. Kömlőd helység határának térképe. (1839.)

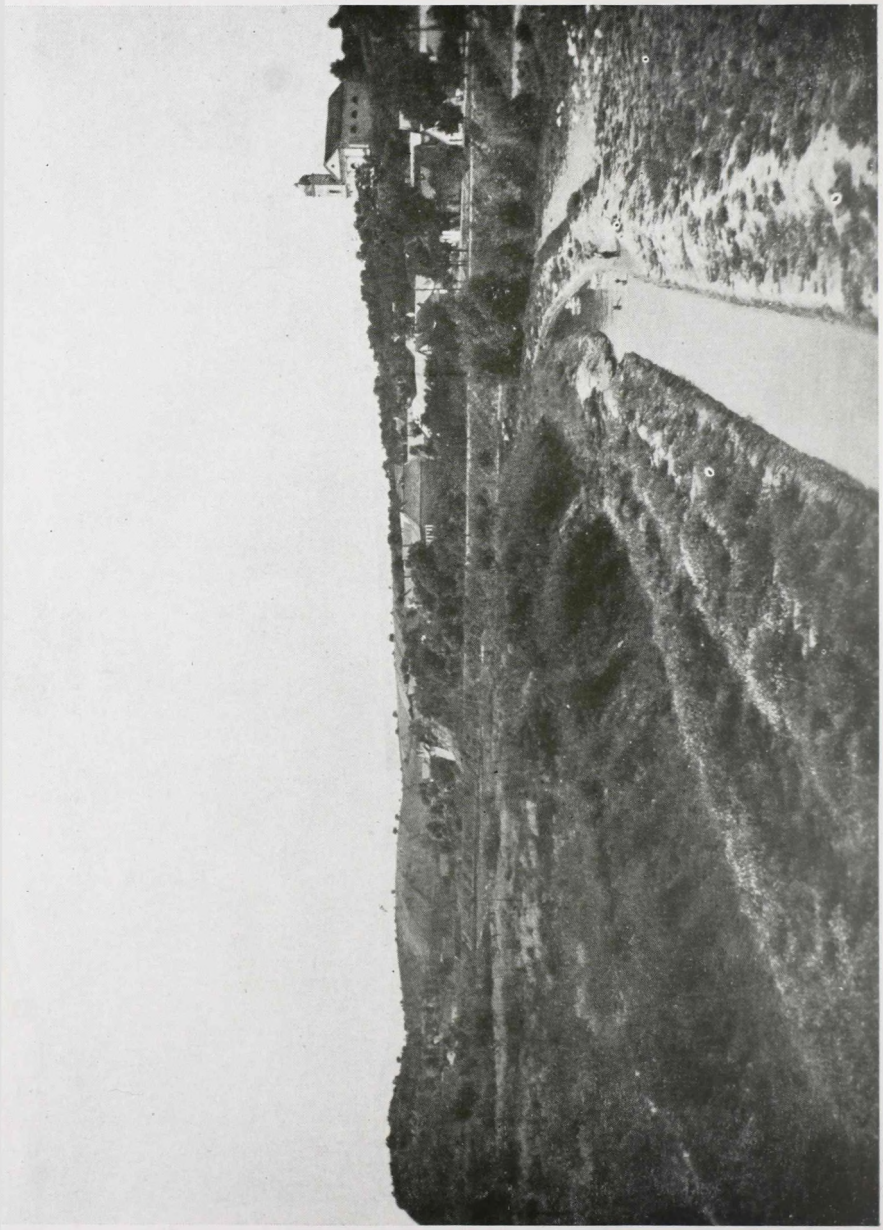

7. Dunakömlőd látképe kelet felől. 1932. aug. Balról a Bottyán-sánc.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

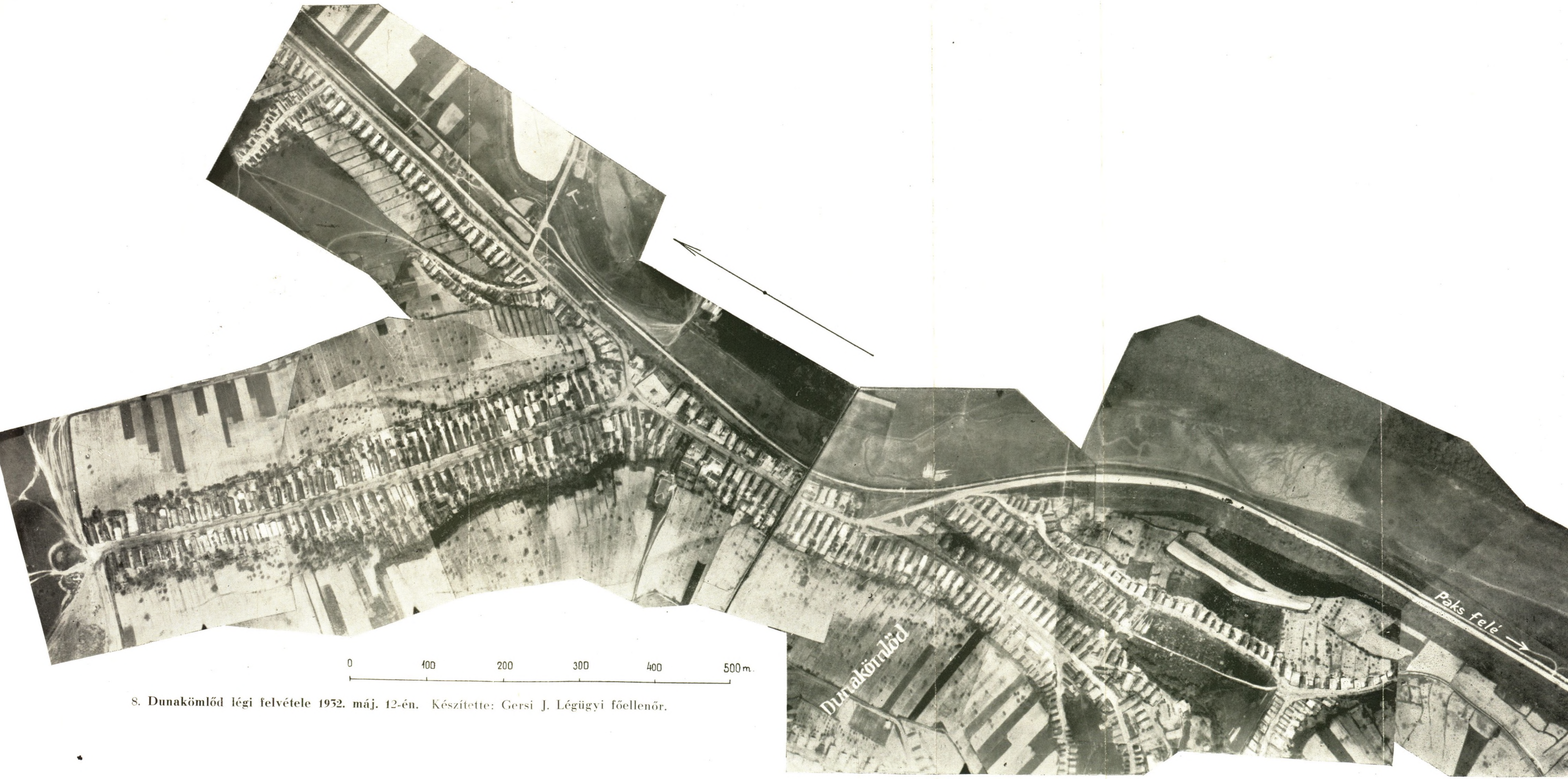

8. **Dunakömlőd légi felvétele 1932. máj. 12-én.** Készítette: Gersi J. Légügyi főellenőr.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

9. Jozefinista telepesházak Kömlődön.

10. Jozefinista telepesház Kéren.

11. Átmeneti háztípus oszlopos folyosóval és pajtával.

12. Kömlődnek 1910-ben újjáépült főútcája.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

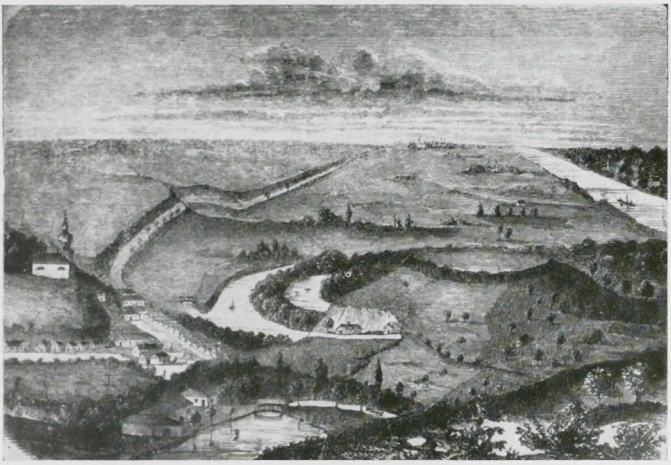

13. Vak Bottyán vára Kömlőd mellett 1868-ban (Thaly K.)

14. A beépült Bottyán-vár. 1931.

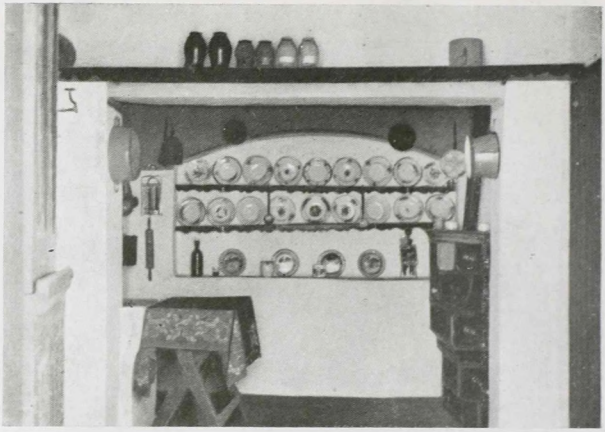

15. Kömlődi konyhaberendezés.

16. Németkér új elemi iskolája.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

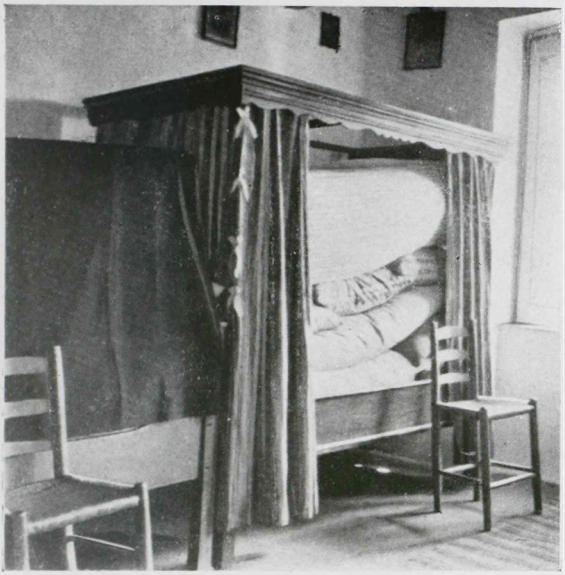

17. **Mennyezetes ágy** (Himmelbett) **Kömlődről.**

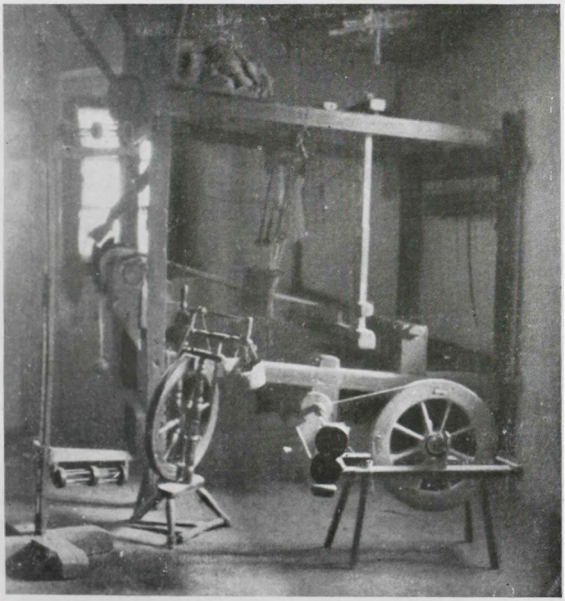

18. **Szövőszék Kömlődről.**

19. **Jelenleg már nem divatos női viselet.** (Kömlőd.)

20. **Ugyanaz hátulról.**

21. **Serdülő lányok egyszerűbb ünnepi ruhában.** (Kömlőd.)

22. **Házi viselet a pfalzi fejkötővel.** (Kömlőd.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

23. A németkéri négyszólamú vegyes énekkar.

24. Iskolás lánykák ünnepi ruhában. (Kömlőd.)

25. Fiatal németkéri házaspár.

26. Besorozott 18 éves újoncok. Kömlőd, 1917.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Északkelet

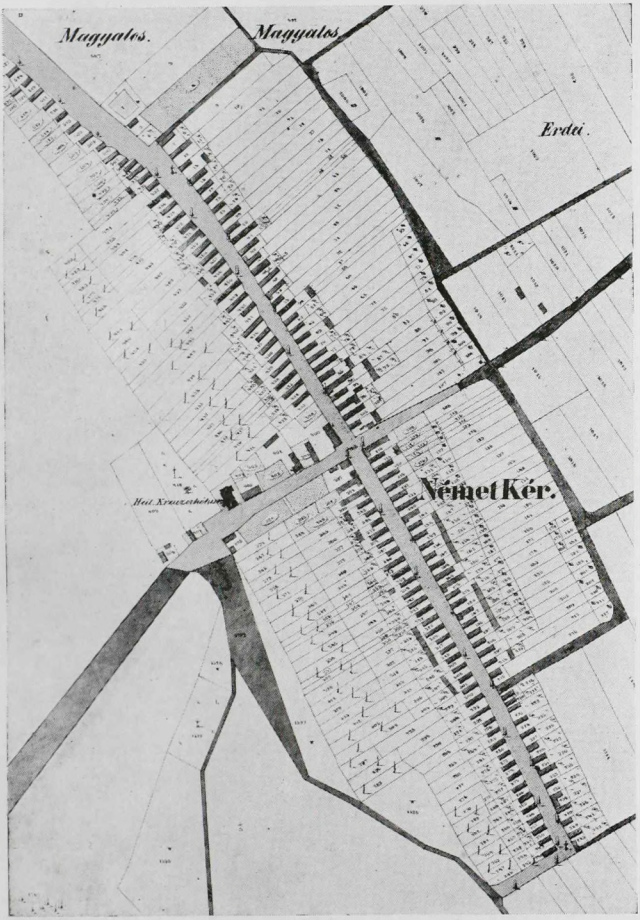

Délnyugat

27. Németkér térképe. (1885.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNY·TÁRA

II. RÉSZ:

NYELVTÖRTÉNET.

HANGTAN, ALAKTAN, DIALEKTOGRAPHIA.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

A NYELVTÖRTÉNETI RÉSZBEN HASZNÁLT SZOKATLANABB JELEK HANGÉRTÉKE

ɔ: nyögésszerű tompa hang. Dkömlődön e szinezetű, Nkéren *a* szinezetű.
š: alveoláris spirans.
ź: zöngés alveoláris spirans.
ʒ: kfn. fortis dentális spirans.
χ: palatális spirans (u. n. *ich*-Laut).
x: velaris „ (u. n. *ach*-Laut).
γ: velaris zöngés spirans.
^: magánhangzó felett kfn. hosszúságot jelöl.
u: magánhangzó felett a nyj.-beli feltűnő rövidséget jelöli.
—: magánhangzó felett a nyj.-beli feltűnő hosszúságot jelöli.
~: orrhangú magánhangzót jelöl.
˛: magánhangzó alatt (*ą ę*) a nyj.-beli nyiltságot jelöli.
A mássalhangzó utáni *h* (ph, th, kh) aspiratiot jelöl.
A nasalisok és liquidák alatti ° (*m̥, n̥, l̥*) jelzi, hogy az illető mássalhangzó magánhangzót pótol, azaz szótagképző-elemszámba megy.

Rövidítések:

Dk. = Dunakömlőd.
dk. = dunakömlődi.
Nk. = Németkér.
nk. = németkéri.
nyj. = nyelvjárás.
ófn. (Ahd.) = Ófelnémet (althochdeutsch).
kfn. (Mhd.) = középfelnémet (mittelhochdeutsch).
ufn. (Nhd.) = újfelnémet (neuhochdeutsch).

HANGTAN.

I. MAGÁNHANGZÓK.

1. *Hangsúlyos magánhangzók történeti fejlődése.*

a) Rövid magánhangzók.

1. §. *Kfn. a*-nak megfelel[1]:

1. *a:* Dk és Nk *apl* (apfel), *kəkatr̥* (gatter), *našt* (ast) Nk *nast*, Dk *tsant* (zant), de: *tsōnluk* (Zahnlücke) Nk. *tsont*. Dk. *kavl̥* (gabel), *fatr̥* (vater).

2. *ą:* Nk *kąvl, fądr, ąžə, vąžə* (asche, waschen).

3. *ā:* Dk: *klās, plāt, fādəm,* (vadem, vaden), *khādr* (kater), *mā* (mage), *māt* (maget), *tāk* és *tā* (tac).

4. *ą̄:* Nk: *klą̄s, plą̄t, fądə, khą̄dr, mą̄yə, tą̄x, ją̄yə, są̄yə, šlą̄yə, trą̄yə, vą̄yə* (jagen, sagen stb.) Dk *plą̄sparich* (blasebalc).

A kfn. „*a*“ gyakran *r* és *r* + *mássalhangzó előtt* is megnyúlik: Dk és Nk *šār* (Pflugschar), *ārəm, ārt, tarəm* (darm), *pārt, khārl*, Dk *mārk* (markt), *ārvət* (arebeit). De megtartja rövidségét ilyen helyzetben is a következő szavakban: Dk Nk *štark, šarf, hart, švarts;* Dk *kąrp*, Nk *kąrvə* (garbe), Nk *kąrn, mąrk* és *ąrvət*.

3. Nazalisok előtt a kfn. *a*-t *o* helyettesíti: Dk *hōn* (han), *krōn* (kran), Nk *krōnə, fōnə* (vane), *pōn* (ban) Nk *pō*. Dk *ōn*, Nk *ō* (ane) mint igekötő és névutó: pl. Dk *ōnpinə*, Nk. *ōpinə; ōnštēs* (Anstoß), *fun heind ōn* (ill. *ō.*) „von heute an“. Mint elöljáró azonban megőrizte rövidségét és „*a*“ szinezetét: *an di khęrich* (an die Kirche); *andr mauər* (an der Mauer); *štefōn* (Stephan), *lōm*, Nk. *lōm* (lam), *nōmə* (name), Dk *jōn*

[1] A zárójelben levő alakok többnyire kfn. alakok, csak kivételesen ufn.

(jagen), *sōn* (sagen), *šlon* (slagen), *trōn* (tragen), *vōn* (wagen).[2] *Nk plōsparix* (blasebalc).

6. *o* felel meg kfn. *a*-nak: Dk Nk *olvr̥* (alwaere, albern).

7. *e:* az *š* umlautoló hatása alatt: Dk *eš* (asche), *vešə* (waschen), *khešta* (Kastanien), *pleštrə* (pflastern), Nk-en azonban megmarad az *a*, illetve *ą*-vá lesz. (L. fentebb 1. §. 2.)

Umlauttal találkozunk még e néhány szóban: Dk *šatə* és *šedə*, valamint *šęrə* (scharen), *halštęrix* (halsstarrig), *klęŋə* (langen), *khēraus* (gar aus).[3] A *j* umlautoló hatása alatt lett a Majoran-ból *mejrōn*, majorenn > *mejren* és Major > *mejār*.

2. §. *Kfn. e.*

1. A kfn. *e*-nek rövid zárt *e* felel meg az eredeti nyilt szótagokban: Dk Nk. *pet* (bete), Dk *redə*, Nk *retə*, továbbá Dk *leə* (legen), *khegl* (kegel), *knevl* (knebel), *khet* (kete).

2. hosszú zárt *e* váltja fel a rövid *e*-t ugyancsak eredetileg nyilt szótagokban: Dk *šlēgl̥* (slegel), *ēsl̥* (esel), *vērə* (weren), *tsēlə* (zelen), *ēxr̥* (eher, Ähre), *ē* (egede), *sē* (Säge). Nk *šlēgl̥*, *ēzl̥*, *vęrn (!) tsēlə*, *ēgr̥*, *ēgə*, *sąx (!) lēgə*, *khēgl̥*, *knēvl khēdə*.

3. Rövid nyilt *e (ę)* áll *r* és *n* előtt: Dk Nk *ęrvə* (erben), *ęrml* (ermel), *fęrtix* (vertic), *špęrə* Nk *špęrn*.

4. Hosszú nyilt *e*-t *(ē)* tüntetnek fel: Dk Nk *hēr*, *mēr*, *vēr*, *hērt*. Nk *vērn* (weren), *kvēr* (Gewehr). Az *e*-t Dk-ön a rákövetkező *r* nem teszi szükségképen nyilttá; szórványos esetekben nagyon zárt *e*-t találunk *r* előtt. Dk *khērə* (kern, keren, ufn: kehren), *vērə* (weren), *kvēr* (Gewehr).

5. Néhány szóban, főként idegenből vett szavakban *i* váltja fel az *e* hangot, de csak Dk-ön: *himət* (hemde), *šinīrə* (genieren), *špitāgl̥* (spektakel), *minās* (menage). Nk *hemət*, *šenīrn*, *špetągl̥*, *menās*. Dk *mintš* (mensch-ből die Geliebte.) Asszony népről is szokták mondani: *tes izə prāfəs mintš* = das ist ein braves Weibsbild.

[2] Ez a ripuális nyj. sajátsága. V. ö. *Weise*, O. Unsere Mundarten 24. l. és *Frings:* Rheinische Sprachgeschichte. 268 és 272. II. A rajnai frankban: *jān*, *sān*, *šlān*, *trān*-t ejtenek. V. ö. Kräuter: A nickyfalvai német nyj. hangtana. 18. l.

[3] *Weinhold:* Aleman. Gramm. §. 12. és 80; Weise i. m.38 l.; *Frings:* Studien zur Dialektographie des Niederrheins. Marburg 1913. 10. l.

3. §. *Kfn. ë.*

Miként az előbbinél, úgy ennek is a visszaadásánál igénybe kell vennünk a nyelvjárás összes *e* hangjait.

1. Nyilt *e (ę)* felel meg neki többnyire zárt, de elvétve nyilt szótagokban is. E téren azonban egyáltalán nem találunk következetességet a két nyj-ban. Dk Nk *fędr* (fëder), *lędr* (lëder), *wędr* (wëter), *vęlt* (wërlt), Dk *ęsə*, (ëzzen), *męsə* (mëzzen), *phęfr* (phëffer). Nk *ęzə*, *męzə*, *phęvr̥*, Dk Nk *hęrts* (hërze), *stęrvə* (stërben), *khęrts* (kërze). Nk *kęrtsə*, *pęntsl* (pensel), *penzl̥*.

2. *ę̄*-t találunk ugyanilyen helyzetekben *r* előtt: *šmę̄r*, *pę̄r* (bër), Dk *kę̄rn̥* (gërne), *khę̄rə* (kërn), *kšvę̄rə*, *kę̄ršt* (gërste), *mištpę̄r* a gót bairan ófn. beran = tragen-ből. Nk *kę̄rn̥*, *khę̄rn̥ kšvę̄rn̥*, *kę̄štə*, *mistpę̄rn̥*.

3. Rövid zárt *e* hang áll pl. a következőkben: Dk *tsedl̥* (zëtel), *ledix* (lëdic), *kešt*, *fešt*, *šmeltsə*, Nk *tsedl*, *letix*, *kest*, *fest*, *šmelzə*.

4. Zárt *ē* hang felel meg a kfn. *ë*-nek: Dk Nk *lēp* (lëwe), *vēvr̥* (wëbaere), *ēvə*, (ëben); Dk *rēn*, *tsēn*, *pērl*, Nk *rēyə* (rëgen), *tsēni* (zähen), *pēr*.

5. Szórványosan *i* lép kfn. *ë* helyére, de csak Dk-ön: *finštr̥* (vënster, a késői kfn-ben vinster), *kištr̥* (gëster, gót gistra), *ništ* (nëst, latin nidus), *kilə* (gëlten), *kšiə* (geschëhen).

6. Hosszú *i (ī)* képviseli a kfn. *ë*-t e két szóban: Dk *sīn* (sëhen), *kšīt* (geschëhen) part. perf. Nk. *sə́ə*, *kšeə*.

7. Kfn *ë* > *a*, ill. *ā*-vá lett e szóban: Dk *rāf* Nk *ravə* (rëf), a lovak jászola felett ferdén elhelyezett létraszerű tákolmány a széna számára.

4. §. *Kfn. i.*

1. *i: šnit* (snit), *šrit* (schrit), *himl̥* (himel), *šinə* (schinden).

2. *ī:* Nyujtás állott be: Dk *šlīdr̥* (slite) Nk *šlidə*, *šīp* (sib), *pīr* (birn), Nk *pirn*, *kərīt* (geriten) Nk. *kərīdə*.

3. *r* + *mássalhangzó előtt:* Dk Nk *ęr* (irre), *kšęr* (geschirre); *hęrn* (hirn), *štęrn* (stirne), *vęrt* (wirt), *šęrmə* (schirmen), *rēsęrm* Nk *rēyəsęrm* (Regenschirm),[4] *hęrš* (hirsch),

[4] Már a kfn.-ben is: *schirm* és *schërm* áll egymás mellett. *Paul:* DGr. I. 2. és 49. §.

kherš (kirse), *feršt* (virst) Nk *ferst*. De nem áll be minőségi változás e szóban: hirt, talán egyházi befolyás alatt (Der gute Hirt), valamint a *pətsirk* (Bezirk) szóban, irod. hatás alatt.

4. *Kfn. i* > *a*-vá lesz Dk.-ön *r* + *mássalhangzó* előtt a *schirm* szóban, amikor széltől védett helyen szélcsendet jelent: *tą is šarm* = itt szélcsend van.

5. Már a kfn-ben is mutatkozik ingadozás *i* és *e* között: *trexter* (trichter és trechter) Nk *traxter* (k-latin: tractarius). Dk Nk *eldəs* (iltis, eltes), *lenīr* (liniere = Lineal).

6. Kfn. *i* > *ē:* Dk *šēlə* (schilen).

7. Kfn *i* > *ei* ill. *ai:* Dk *ertseizl*, (ziselmûs) Nk *ertsaizl*, Dk *vāirə* (wihen = nyeríteni) Nk *vairn*.

8. Kfn. *i* > *u*. Néhány szóban az *i* *u*-vá lett: Dk *fuš* (visch) Nk *fiš* (analogia folytán: Busch, Büsche mintájára.[5]) Dk Nk *šuŋge*[6] (schinken), (Svájcban: *Schungge*), Dk *vuntsix* (winzic). Az utóbbi esetben talán a *w* hatása alatt változott az *i* *u*-vá.[7]

9. Kfn. *i* > *ei (ai):* Dk *ertseizl* (zisel) Nk *ertsaizl*.

5. §.: *Kfn. o.*

1. Mindkét nyelvjárásban rövid, zárt *o* felel meg neki. Dk Nk *foliχə* (folgen), *tropə* (tropfen), *šolə, totr, khop* (kopf), *holr, klok*, Nk. *klokə* (glocke).

2. *ō*: Nyujtás állott be a) a nyilt szótagokban: Dk Nk *vōnə, lōvə, tōvə ōvə, knōfl* (knobelouch) Nk *knōvl*. b) zárt szótagokban egyszerű mássalhangzó előtt: *hōf, hōl, lōp*. De megőrizte rövidségét ily helyzetben is e szavakban: Dk Nk *krop* (grob), *kəpot* (gebot).

3. *a* váltotta fel a kfn. *o*-t *r* + *mássalhangzó* előtt: Dk: *tarf* (dorf), *hărn* (horn), *marjə* (morgen), *kharp* (korb), *artr* (ordre), *artnuŋ* (ordnunc), *knarvl* (knorpel). Jóllehet kiesett az *r*, mégis *a* helyettesíti az *o*-t: *antlix* (ordentlich). Sőt

[5] V. ö. *Lessiak:* Pernegger Mundart, 17. l.

[6] *Paul* DGr. I. 2. 172. §.

[7] V. ö.: *Heeger:* Tiere im pfälzischen Dialekt, II. 13. l. és Der Dialekt der Südostpfalz, 9. l.; továbbá *Weise:* i. m. 25. l. és *Lindenschmidt:* A verbászi német nyj. alaktana, 6. l., valamint *Behaghel:* Grundr.[2] 165. §.

az egyik családnévben az *r* kiesése után *a* lépett az *o* helyére: *khanēli* (Korneli). Nk-en a felsorolt esetekben mindvégig nyilt *a*-t találunk: *tarf, harn* stb.

4. *ą̄* felel meg a kfn. *o*-nak *r* előtt: Dk: *tą̄r* (tor), *fą̄r* (vor), *pą̄rə* (boren), továbbá ezekben a szavakban: *trą̄k* (troc), *ką̄t* (gote=Patin), *rēnpą̄* (regenbogen).

5. Nk-en nyilt *a* ill. *ō* felel meg ebben a helyzetben: pl. *tą̄r, fą̄r, pą̄rn* és *trōk, kōdl, rēγəpōγə.*

6. A dk. nyj-ban az erős igék part. perf.-ában a kfn. *o* ą̄-vá lesz tekintet nélkül helyzetére: pl. *kəlą̄* (gelogen), *kəpą̄r* (geboren), *auzrkhą̄r* (auserkoren), *kəpą̄ (geboren), kštą̄l* (gestolen), *kšvą̄r* (geschworen). Nk-en azonban megmarad *ō*-nak, csak ha *r* + *mássalhangzó* következik utána, lesz nyilt *ą̄*-vá. *kətsōγə* (gezogen), *kəlōγə* (gelogen) stb. de: *kəpą̄rn, kšvą̄rn.*

7. Az *u*-ra is akad néhány példa: Dk Nk *hukə* (hoken), *uf* (offen).

6. §. *Kfn. u.*

1. A kfn. *u*-nak mindkét nyelvjárásban legtöbbnyire *u* felel meg: *putr* (buter), *šus* (schouz), *tsuŋ* (zunge) Nk *tsuŋə.* Sőt még ott is megmaradt a kfn. *u*, ahol az ufn. irodalmi nyelvben *o* lépett fel[8]: Dk Nk *sumr* (sumer = Sommer) *truml* (trumbel), Dk *sun* (sun), *nun* (nune), *kšpun* (gespunen), *kəvun* (gewunen), *kərun* (gerunen), *tunrə* (dunern). Nk *sunə, nunə, kšpunə, kəvunə, kərunə, tunr.*

2. Nyujtás állott be: Dk *trūgl* (truhe), *fūr* (vurch = Furche) szavakban.

3. Rövid *o*-t tüntetnek fel: a) *plot* (blut = csupasz); b) azok a szavak, ahol *p* vagy *pf (ph)* következik a kfn. *u*-ra: Dk *pop* (buppe) Nk *popə*, Dk *šlop* (schlupfe), Nk *šlup(!)*, Dk, Nk *ropə* (rupfen), *tsopə* (zupfen, de: *šupə* és *šnupə* (schupfen, snupfen). Itt talán az irodalmi nyelv hatására vezethető vissza az *u* megmaradása.

4. Dk-ön *ą*-vá, Nk *ą*-vá fejlődött a kfn. *u r* + *mássalhangzó* előtt. (Közép német vonás). *vąršt* (wurst), *pąrš* (bur-

[8] Már Luthernél is *o* áll *nn* előtt: Paul DGr. I. 2. 76. §.

se), *vạrm* (wurm), *khạrts* (kurz), *tạrịχ* (durch), *pạrtsl̥pōm* (burzelboum), *khạrst* (metathesissel *kruste*-ből), *umạrk* (kfn. *murke-ből)[9] Nk: *vạrst, pạrst, vạrm, khạrts, tạriχ, pạrtsl̥pạ̄m;* de *krustə.*

5. *Umlautot* tüntetnek fel: Dk *šilr̥* (schulter) Nk *šuldr̥*, Dk *ritšə*, Nk *rutšə*, Dk *šlikə*, Nk *šlukə*, Dk *inšl* (unslit-ünslit) Nk *inzl.* Dk Nk *triklə* (truckenen).

6. Nk-en és a vele szomszédos Pakson a kfn. *u*-nak *ẹ* felel meg e szóban: *nẹr* = *nur.* Németországban ezt csak az Aschaffenburgot és Würzburgot összekötő vonaltól kissé északabbra hallani. Épen így Dk-ön e szóban: *šnẹrə* (snurren).

7. §. *Kfn ö.*

Egyik ny. sem ismeri az ajakgömbölyítéssel képzett *ö* és *ü* hangzókat, helyettük mindig a gömbölyítetlen *e* és *i* hangok járják.

1. Kfn. *ö* többnyire zárt *e*-ként tünik fel: Dk Nk *kne l* (knöchel), *leχr̥* (löcher), *sel* (söhl), *klekl* (glöcklein) Nk *klek ə.*

2. *ē:* Dk Nk *hēf* (hof pluralisa), *ḗvə* (oven, plur.) *mēgliχ* (mögelich).

3. *ẹ: r + mássalhangzó* előtt: Dk Nk: *tẹrfr̥* (dörfer), *mẹršl̥* (mörser), *khẹrpr* (körper), *tẹrnr̥ (dörner), ẹrtl̥* (Ort = Pfrieme diminutivuma.)

8. §. *Kfn ü.*

A kfn *ü*-nek mindkét nyj-ban igen változatos megfelelői vannak. A két legáltalánosabb az *i* és *ī.*

1. *i:* Többnyire zárt szótagokban. Dk Nk: *hivl̥* (hübel-Hügel), *fligl* (vlügel), *khivl̥* (kübel), *ivriχ* (überic), *hiŋgl̥* (hünkel, ofn. huoniclin), *piŋgl* (bündel).

2. *ī:* Többnyire nyilt szótagokban. Dk Nk *hīdə* (hüten), *fīrə* (füren), *klīdiχ* (glütic), *šīrə* (schüren), *kšpīrə* (spüren) Nk *kšpīrn̥.*

3. *ẹ: r + mássalhangzó* a megelőző *i* hangot nyilt *e*-vé *(ẹ)* változtatja. Dk Nk *pẹrt* (bürde), *khẹrvəs* (kürbiʒ), *vẹrfl̥*

[9] *Lessiak, P.:* Pernegger Mundart, 17. l.

(würfel), *tęrfə* (dürfen). Ezt az igét igen sokszor *r* nélkül is mondják, de az *r* + *mássalhangzó* hatását ilyenkor is érezteti: *tęfə* (dürfen); *stęrtsə* (stürzen), *stęrmə* (stürmen). A pfalzi nyj.-ban az *i* akkor is *e*-vé változik, ha utána puszta *r* következik: pl. *tęr* (tür), *sęrə* (schüren), *ęr* (ihr) stb. Mindenesetre érdekes, hogy ez a jelenség a dk. nyj.-ban, amely a pfalzihoz egyébként oly közel áll, nincs meg.[10] Mindössze egykét eset őrzi ennek a jelenségnek emlékét: *rērə* (rüeren), és *tēr* (dürr). Az utóbbinál valószinüleg az *rr* magyarázza meg a változást, mint fentebb láttuk az *ęr* (irre), *kšer* (geschirre) szavaknál.

4. Az *r* mássalhangzóval kapcsolatban rövid tőhangzó esetén még egyfajta változást idézett elő: néhány szóban *ą* váltja fel az *i* hangot: Dk *mąrp* (mürwe) Nk *męrp(!)* Dk *šląrpsə* (slürfen). Ugyanezt látjuk a *fąr* (für) praepositiónál is.

5. *ē* (hosszú, zárt *e* hang) foglalja el a kfn *ü* helyét: Dk Nk *pēglə*, (bügeln), *hēnrau* (Hühnerauge), Nk *hēnərāγ*.

6. *u*-t is találunk elvétve: Dk Nk *fṛkunə* (günnen gönnen), *fuftsęnə* (15), *fuftsiχ* (50), Nk *prukə*, (brücke), Nk *ōvəkrukə* (ovenkrücke).[11]

7. *ū* lép fel: *lūx* (lüge, luge), *frūstuk* (Frühstück).

Megjegyzés: Mint kiveszőfélben levő alakot említjük fel: Dk *leml* (lümpel, lümmel). Ma már inkább a liml alakot használják.[12]

b) Hosszú tőhangzók.

9.§. *Kfn. â*

1. Kfn. â a dk. nyj.-ban mint *o* szinezetü mély *a* jelenik meg. Lehet rövid: *frąə* (vrâgen), *plą̊ə* (plâgen), *klą̊ftṛ̊* (klâfter), *nąxpṛ̊* (nachbûre).

[10] Több magyarországi német nyj.-ban fellelhető. Igy pl. Ujverbászon is.

[11] *Paul* szerint (i. m. 25. l.) az Umlaut létrejöttét felnémet területen a *ck*, *gg*, akadályozta meg.

[12] V. ö. *Frings:* i. m. 276-277 ll. Németalföldön ez általános vonás: *ventr* (winter), *kent* (kint), *drenk* (trinke).

2. Legtöbb esetben azonban $\bar{a}$ felel meg neki: *nạ* (nâch), *šprạx* (sprâche), *sạ̄f* (schâf), *ạ̄vət* (âbent), *plạ* (blâ-wes), *jạr* (jâr) *tōdəpạrə* (totenbâre), *plạ̄xet* (plâhe), *hạ̄r* (hâr). Nk-en a felsorolt esetekben mindenütt *ō*-t találunk: *frōyə, plōyə, nō, ōvət, plō, krō, sprōx, ōxtuŋ* (âtem); kivéve ha *r* következik utána, mikor is $\bar{a}$ váltja fel: Nk: *hạ̄r, jạ̄r, tōdəpạ̄rə.*

3. Rövid *o* váltja fel a kfn *â*-t e szóban: Dk Nk *lozə* (lâzen).

4. Mig Dk-ön nazalisok előtt *ō*, addig Nk-en *ā* felel meg neki: Dk *trōm* (drâm, trâm), *ōmets* (âmeize), *nōmə* (nâme), *sōmə* (sâme), *eksōmi* (examen). Nk *trām, āmatsə, nāmə, sạ̄mə.*

5. A *vâ* = wo szóból a *w* hatása alatt *vū* lett mindkét nyj-ben.

10. §. *A kfn. â Umlautja kfn. æ.*

1. *e: frtextiχ* (verdaechtec), *mejə* (maehen), *sejə* (saejen), *krejə* (kraejen). A *j* a nyj-ban megmaradt és az előtte álló tőhangzó megrövidülését vonta maga után.

2. *ē: kšprēχ* (gespraeche), *khēs* (kaese), *rētzl* (raetsel), *knędiχ* (genaedic), *pəkvēm* (bequaeme), *spēn* (spaene).

3. *ę̄: r* előtt: *ję̄riχ* (jaeric), *šę̄r* (schaere), *lę̄r* (laere), *siχ hę̄rə* (haeren).

11. §. *Kfn. ê.*

A kfn. *ê* többnyire megmaradt hosszú, zárt *e*-nek. Dk *štēn* (stên, stehen), *lénə* (lêchenen), *šlēp* (slêhe), *sēl* (sêle), *tsēp* (zêhe), *ēr* (êre), *lēr* (lêre). Nk. *štēə, lēnə, šlēər, sēl*, de: *ę̄r, lę̄r.* Ingadozás mutatkozik az *ê* hosszúságát illetőleg e szóban: *wênec* > Dk *vĕniχ és vēniχ* Nk *vēniχ*. A tőhangzó hosszúsága a hangsúly szerint változik. Egy szóban *i* váltja fel az *ê*-t: *niemê* > Dk *nimi.*

11. a. §. *Kfn. î.*

1. A kfn. *î*-t mindkét nyj. diphthongizálta, még pedig Dk *ei*-vé, Nk *ai*-vá: Dk *mein* (mîn), *tein* (dîn), *heint*[13] (hînaht, hîneht, hînet, hînte, hînt), *leip* (lîp), *hoxtseit* (hôchzît), *feiōl* (vîol = Veilchen). Sőt még ott is kettős magánhangzóra

[13] *Paul*, DGr. I. 2. 112. §.

bontotta fel a nyj. az *î*-t, ahol az irodalomban *ie*-vé lett: *freithōf* (frithof).NB. Ennek a szónak semmi köze a Friede szóhoz; *Friedhof* tulajdonképen bekerített helyet jelent (einfrieden = bekeríteni). Nk *maĭ, taĭ, laip, hoxtsaĭt, mẹrtsəfaigl̥* (vîole), *fraithōf*. Dk-ön csak elvétve találkozunk *aĭ*-val: *rāĭ (rîhe* = Reihe).

2. Megrövidült a kfn. *î:* Dk *sin* (sîn = sein, lenni))Nk *saĭ)* és *šritə* (schṛiten) szavakban, talán a Schritt főnév hatása alatt.

12. §. *Kfn. ô*

1. A kfn *ô* a legtöbb esetben megtartja eredeti hosszúságát mindkét nyj.-ban: *hōx* (hôch), *flōk* (vlôch), *ōštr̥* (ôsteren) Nk *ōstr̥, lōn* (lôn) Nk *lō̃*.

2. Rövidülés állt be: Dk Nk *hŏfart* (hôchvart), *hŏxtseĭt* (hôchzît).

3. Az *ô*-ra következő *r* hang itt is minőségi változást idéz elő. Dk-ön az *ô* > *ą̄*-vá, Nk-en *ą̄*-vá lesz: Dk *khą̄r* (kôr), *rą̄r* (rôr), Nk. *khą̄r, rą̄r*.

4. Egyik nyj.-ban sem érvényesült az *r* módosító hatása ennél a szónál: Dk *ōr* (ôr) Nk *ōrvašl*.

13. §. *A Kfn. ô Umlautja (kfn. œ).*

Mindkét nyj.-ban hoszú zárt *e*-ként *(ē)* van meg: *pēs* (boese), *šēn* (schoen), *krḗšt* (groeze) Nk *krēs*. Dk *stērə* Nk *stẹ̄rn* az *r* hatása alatt.

14. §. *Kfn. û.*

1. A kfn. *û*-t mindkét nyj. az *au*-vá diphthongizálta. Dk Nk *haus* (hûs), *maus* (mûs), *launə* (lûne); de: *wedr̥lōniš* (wëterlûnisch), *taup* (tûbe), de: *tāvəšlak* (tûbenslac), *praum* (phlûme, lat. prunum, gör. προῦμνον.)[13a]

2. Hosszúságát megtartotta, de nem lett kettős mássalhangzóvá: *lūrə* (lûren = feszülten figyelni.).

3. A diphthongus elmaradt és rövidülés is állt be:*uf* (ûf), *nuf* (hinûf), *juksə* (jûchezen = jauchzen), *kruslə* (grûsen).

[13a] *Paul*, DGr. I. 2. 236. §.

4. Az *û* Umlautját megakadályozta labialis mássalhangzó:[14] Dk *rōmə* (rûmen = räumen), *sōmə* (sûmen = säumen).

Diphthongusok.

15. §. *Kfn. ei.*

A kfn. *ei* helyébe mindkét nyj.-ban többnyire monophthongus lép, csak néhány szóban tartotta magát az *ei* irodalmi befolyás alatt.

1. *ę* felel meg neki nazalisok előtt: Dk *hęm*, Nk *hăm*, Dk *ıχ męn*, Nk *iχ măn* (ich meine).

2. *ē:* Dk *ēmr* (eimber). Megjegyzendő, az *ambr* (vödör) szó is a kfn. eimber-re megy vissza: *stēn* (stein), *klēn* (klein), *sĕf* (seife), *ēdeks* (eidëhse), *klēs* (geleise), *lēdr* (leiter).

3. *ā.* található Nk.-en a 2. alatt felsorolt esetekben: *āmr*, *štā*, *klā*, *sāvə*, de rövidülést mutatnak: Nk *ertaksl* (eidëhse), *klazə* (geleise), *latr* (leiter.) Dk és Nk *māstr* (meister). Nemrég Dk-ön még a *mestr* szót is lehetett hallani, de ma már kiveszett.

4. *ei* illetve *ai* maradt irodalmi befolyás alatt:

a) Dk *fleiš* (fleisch), *keišt* (geist), *rein*, Nk. *flaiš*, *kaist*, *rain.*

b) Szóvégén, magánhangzók előtt, továbbá palatális spiránsok és explosivák előtt is megmaradt az *ei.* Dk Nk *āi* (ei) Plur. *āiər*, *šrāi* (schrei), *āiə* (eigen) Nk *āiɤə*, *māiə* (meien), *vāiɤ* (weich), *plāiχ* (bleich), *āiχl* (eichel), *tāik* (teic) Nk *taiχ.*

5. A hangsúlytalan szótagokban a kfn. *ei* *ə*-vé tompul (redukálódik): Dk *ęrvəs* (erbeiz = Erbse), *ārvət* (arebeit), *kraŋgət* (krankheit), *vą̄rət* (Wahrheit), *kvōnət* (Gewohnheit).

16. §. *Kfn. ie.*

1. A kfn. *ie* mindkét nyj.-ban, miként az irodalmi nyelvben, hosszú *i*-vé *(ī)* lett. Dk Nk *krīχ* (kriec), *tīnr* (diener), Dk *krīn* (kriegen) Nk *krīɣə.*

2. Rövidülés állott be: Dk *tinšt*, (dienst) Nk *tinst*, Dk Nk *tsigl* (ziegel), Dk *špigl* (spiegel), de: Nk *špīgl*, Dk Nk *nindršt* (niergent).

[14] *Paul*, i. m. 25. l.

3. Nyilt *e (ę)* lép fel az *i* helyett *r* előtt: Dk Nk *fęrtsen* (14), *fęrtsix* (40), *fęrtl* (vierteil).

4. Kettős magánhangzóvá, *ei*-vé fejlődött a kfn. *ie* e kifejezésekben: Dk *kheglšeivə* (kegelschieben), Nk *khēglšaivə;* Dk *šeiptrūgl* (schiebtruhe).

5. Egy hasonló kifejezésben pedig *u*-t helyettesít: Dk *šupkharə* (Schiebkarren) Nk *šupkharn̥*. Lehetséges azonban, hogy az összetétel első eleme, a meghatározó rész, *šupə* (schupfen = lökni) igére megy vissza.

17. §. *Kfn. iu.*

1. A kfn. *iu*-nak Dk-ön általában *ei*, Nk. *ai* felel meg. Dk *kreĩts* (kriuz), *tseix* (ziuc), *leit* (liute). Nk. *kraits, tsaix, lait.*

2. Szóvégi palatális spiráns előtt Dk-ön is *ai* lép fel. *šāix* (schiuh), de *feixt* (feucht), mert utána még *t* következik.

3. Kivételesen *i* felel meg neki: Dk Nk *kritš* (griutz = der Hamster).

4. *ī: šīx* (schiuh), *šlīs* (die Schleuse).

5. *au* helyettesíti e kifejezésekben: Dk Nk *šprau* (spriu), *khăuə* (kiuven). Az utóbbinál nyilván a *w* idézte elő az *au* létrejöttét.

18. §. *Kfn. ou.*

1. A kfn *ou*-t rendszerint *ā* képviseli mindkét nyj.-ban: Dk Nk *klāvə* (glouben = glauben), *lāp* (loub), *tāp* (toub). Dk *hāpl* (houbet) Nk *hăpl* = fejkáposzta. Nk *pām* (boum), *trām* (troum).

2. *a* felel meg neki: Dk *taxtrap* (troufe) Nk *trăpə.*

3. Ha azonban a kfn. *ou*-ra *w* vagy gutturális mássalhangzók következtek, akkor rendesen *au*-vá fejlődött: Dk Nk. *hauə* (houwen), *šauə* (schouwen), *lau* (louge), *au* (ouge), *knau* (genouwe), *frau* (frouwe), de Nk.-en ebben a helyzetben is: *knā, āyə,* de: *lauglə* (lougenen = leugnen). Itt viszont a dk. változat mutat eltérést, amennyiben a *lāiglə* (leugnen) a kfn. lougenen-re utal. Kivételesen tartotta magát az *ā x* előtt is: Dk Nk *rāx* (rouch).

4. Az irodalmi nyelv befolyása alatt egyre jobban hódít tért az *au: hauptman, hauptsax, hauptrefr̥, ivr̥haupt* stb.

5. Nasalisok előtt a kfn. *ou* Dk-ön *ō*-vá, Nk-en *ą̄*-vá fejlődött: Dk *pōm* (boum), *rōm*[15] (roum), *trōm* (troum), *sōm* (soum), Nk. *pām, rām, trām, sām.*

6. Nyomtalanul kiesik a kfn. *ou:* Dk *knōfl̥* (knobe-louch = Knoblauch) *knōvl.*

19. §. *Kfn. öu, az ou Umlautja.*

Mindkét nyj.-ban több megfelelője van.

1. *ā:* Dk Nk *štāvə*[16] (stöuben), Dk *rāxrə* (röuchern), Nk *rāxr̥n*, Nk *strāə*[17] (ströuwen), *aĭsāmə* (söumen), *trāmə* (trüumen).

2. *ē:* Dk Nk *frēt* (wröude), *pēm* (böume), Dk *insēmə* (söumen), *trēmə* (tröumen).

3. *āi:* Dk Nk *hāi* (höu), Dk *lāiglə* (löugenen).

4. *au:* Dk Nk *rauvr̥* (röuber), Dk *štrauə* (ströunen), Nk. *lauglə* (lōugenen-löugenen).

20. §. *Kfn. uo.*

Kfn. *uo* mindkét nyj.-ban hol mint *ū*, hol pedig mint rövid *u* jelenik meg.

1. *ū:* Dk Nk *kūt* (guot), *rū* (ruowe), *prūdr̥* (bruoder), Dk *fūdr̥* (vuoter), *hūt* (huot).

2. Rövidülés állott be: Dk Nk *prux* (bruoch), *kruk* (kruoc), *pluk* (phluoc), *suxə* (suochen), *šuk* (schuoch), *plum* (bluome) Nk *plumə, Khunrāt* (Kuonrât). Nk *futr̥* (vuoter), *tux* (tuoch), *hut* (huot), *frfluxə* (vervluochen). Dk *tū frflŭftr khęl.*

3. *o* helyettesíti a kfn. *uo*-t: Dk *motr̥* (muoter) Nk *modr̥.*

21. §. *Kfn. üe, az uo Umlautja.*

A kfn. *üe*-nek mindkét nyj.-ban többnyire *ī, i* felel meg. Csak szórványosan akadunk *ē*-re és *ū*-ra.

[15] *Paul,* (DGr. I. 2. 45. §.) említi, hogy 17. és 18. századbeli íróknál is fordul elő. *Rohm* = ufn. Rahm.

[16] [17] *Paul,* H. szerint (i. m. 25. l.) iz *ou* Umlautját felnémet területen a labialis mássalhangzó (w) akadályozta meg.

1. *ī:* Dk Nk *khīl* (küel), *mī* (müeje), *fīrə* (vüeren) stb. Nk. *rīrn̥* (rüeren), Nk *vīlə* (wüelen).

2. *i:* Megrövidülés állott be: Dk Nk *mizə* (müezen), *pliə* (blüejen), *prilə* (brüelen), *plik* (phlüec).

3. *ē: r* előtt e szóban: Dk *rērə* (rüeren).

4. *u:* Az Umlaut visszafejlődött: Dk *vūlə* (wüelen) Nk. *vīlə!* Nk *frū* (vrüeje) ufn. früh.

Umlaut.

22. §.

Umlaut szempontjából a két nyj. nagyjából megegyezik az irodalmi nyelvvel. Mindamellett vannak esetek, amikor az Umlaut a nyj.-ban elmaradt, másutt meg bekövetkezett olyan esetekben is, amikor a kfn.-ben vagy az irodalmi nyelvben nem állott be.

1. *Az a-e Umlaut a nyj.-ban elmaradt:* Dk Nk *klandr* (Geländer), *rādlfīrə* (Rädelführer), *haftlmax̥r̥* (Häftelmacher). Egyik nyj. sem ismeri az Umlautot az erős igék ind. praes. 2. és 3. személyében. Pl. Dk *tu falšt,* Nk *tu falst, er falt,* Dk *tu lāfšt,* Nk *lāfst, er lāft* stb. (Du fällst, er fällt, du läufst, er läuft.)

2. *u-i:* Dk Nk *fruštuk* (Frühstück), *tušt̥r̥* (düster) Nk *tustr, frkunə* (günnen), *fuftsẹnə* (vünfzehen), *fuftsiχ* (vünfzic), *lux* (lüge), *šuŋgə* (Schinken), Dk *vuntsiχ* (winzic), Nk *prukə* (brücke).

3. *u-iu:* Dk *rōmə* (rûmen ufn. räumen) Nk *rāmə, šprau* (spriu = Spreu).

4. *ou-öu:* Dk *štrauə* (ströuwen) Nk *štraə,* Dk Nk *štāvə* (stöuben), Dk *rāxrə* (röuchern) Nk *rāxern.*

5. *uo-üe:* Dk *vūlə* (wüelen) Nk *vīlə* (!)

6. A nyelvjárásban Umlaut lépett fel, míg a kfn. ill. ufn. irodalmi nyelvben az nem következett be: a) *a-e:* Dk *eš* (asche), *veša* (waschen) stb.[18] Dk *tēk, tē*[19] (Tage, plur.) Nk *teχ,* Dk *krē* (Kragen, plur.) Nk *krāγə,* Dk *hentši* (Handschuh) Nk *hendžiχ,* Dk *nudlveli̯r* (Nudelwalger), Nk *phēl* (phâl). b)

[18] L. 1. §. 6. és 7.

[19] V. ö.: *Weise:* Unsere Muttersprache, 77. l.

u -i: Dk *klesīr* (Glasur), *šlikə* (schlucken), *ritšə* (rutschen), *triklə* (truckenen), *šilr̥* (Schulter); schuoch-ból hangsúlytalan szótagban *six* lett: *hentšix* (Kfn- hantschuoch = Handschuh). c) *o -e:* Dk *prēsm̥* (brosam) Nk *prēzl, preklə* (brocken).

A felsorolt esetekből látható, hogy a dk. nyj. Umlaut szempontjából sokkal több eltérést mutat az irodalmi nyelvtől, mint a nk., ahol csak elvétve akad eltérő eset.

7. A nyj-beli umlautképes magánhangzók Umlaut-megfelelői:

a) *a -e, n* és *r* előtt *ę: maxt-mexti, man-męnr, khąrts-khęrtsr̥.* Épen így *ā - ē,* ill. *ę̄: klās - klēzr, kārtə-kę̄rtr.*

b) *o -e, ō - ē: volf-velf, pōm-pēm.*

c) *u -i: ū - ī: fuks-fiks, fūs, fīs.*

d) au-ei (ai): Dk *maus-meis, haus-heizr̥,* Nk *mais* és *haizr̥.*

Mennyiségi változások.

23. §. a) A kfn. rövid tőhangzók megnyúlása.

A kfn. rövid tőhangzók megnyúlása vagy megmaradása oly sok tényezőtől függ, hogy alig lehet általánosabb szabályt felállítani. Az a szabály, amely az ufn. irodalmi nyelvben érvényesült, hogy t. i. a kfn. rövid tőhangzó nyilt szótagban megnyúlik, zárt szótagban pedig rövid marad, mindkét nyj.-ban sok tekintetben erősen módosul.

1. A rövid tőhangzó megnyúlását nyilt szótagban kedvezően elősegítik a rákövetkező a) a mediák, b) a liquidák, c) a nazálisok, d) a spiránsok.

a) Dk Nk *šādə* (schaden), *khādr* (kater), *šlēgl* (slegel). b) *khōl* (kole) Nk *khōlə.* Dk *ēl* (elle) Nk *ēlə, vērə* (weren) Nk *vę̄rn, hērə* (hören) Nk *hērn,* c) Dk *pīn* (bine) Nk *pī, pōn* (bane) Nk *pō̄, krōn* (krane) Nk *krōnə.* d) Dk Nk *krāvə* (graben), *tseizl̥* (zisel).

2. De még ilyen helyzetekben is gyakran védik a kfn. rövidséget az *-el, en - er* végszótagok: *nevl* (nebel) Nk *nepl, navl* (nabel) Nk *nąvl, kugl̥* (kugel) Nk *khūgl̥(!), khegl* (kegel) Nk *khēgl̥(!), fatr̥* (Vater) Nk *fądr, ledr̥* (leder), *podn̥* (bodem) Nk *pōdə(!), ovə* (oben), *hivə* (hier üben), *švevl̥* (swëbel) Nk *švēvl̥, tsvivl* (zwibolle) Nk *tsvīvl.*

3. Megnyúlt a kfn. rövid tőhangzó zárt szótagokban, főleg liquidák előtt: Dk Nk *pāl* (bal), *hḛr* (her), *kēl* (gël), *pīr* (bir) Nk *pĭrn, ārt* (art), *pārt* (bart), *mārk* (markt), *tsārt* (zart), *ārəm* (arm), *mārəm* (varm), *khārl* (Karl).

4. Rövidségüket azonban néhány esetben mégis megtartották a kfn. rövid tőhangzók *r* + *mássalhangzó* előtt is: Dk *šarf, hart, stark, švarts, švạrm* (swarm) Nk *švạrm.*

5. Nyújtás következett be zárt szótagokban nazálisok előtt: Dk *hōn* (han) Nk *hõ, pōn* (ban) Nk *põ, hin* Nk *hĩ.*

6. Analog-esetek: Dk *krās* (gras) Nk *krạ̄s, klās* (glas) Nk *klạ̄s.*

7. Összevonás eredményezte a rövid tőhangzó megnyúlását: Dk. *jōn* (jagen), *tron* (tragen), *vōn* (wagen), *mā* (magen), *ēdeks* (egidehse), *rēn* (rëgen), *ḛ* (egede = Egge), *sīn* (sëhen), *māt* (maget-meit), *kəpạ̄* (gebogen), *kətsạ̄* (gezogen).[20]

8. Az első és második Ablaut sorhoz tartozó igék tőhangzója a part. perf.-ban megnyúlik: Dk *kərīt* (geriten), Nk *kərīdə, kšnīt* (gesniten) Nk *kšnīdə, frlạ̄r* (verloren) Nk *frlārn, kfrạ̄r* (gefroren) Nk *kfrārn, kšvạ̄r* (gesworen) *kšvārn.* Nk *kəpōdə* (geboten) Dk *kəpot (!).*

24. §. b) Kfn. hosszú tőhangzók megrövidülése.

1. Eredetileg hosszú tőhangzók megrövidültek a két nyj.-ban: a) az ufn. irodalmi nyelvvel megegyezőleg. A rövidülést többnyire a rákövetkező kettős mássalhangzó idézte elő.[21] Dk Nk *nạxpr* (nâchbûre), *lozə* (lâʒen), *hoxtseit* (hôchzît), *hofart* (hôchvart), *krumət* (gruonmât) Nk *kromət, prilə* (brüelen), *motr* Nk *modr* (muoter), *hḛršaft* (hêrschaft). b) az irodalmi nyelvtől eltérőleg lépett fel rövidülés: Dk Nk *pralə* (prâlen), Dk *plạə* (plâgen) Nk *plōyə, frạə* (vrâgen) Nk *frōyə, han* (hân) Nk *iɣ hon, pusm* (buosem) Nk *pūzm, sin* (sîn) Nk *sai, veniɣ,* (wênec-ic) Nk *veniɣ, menə* (meinen) Nk *mānə, ōmets* (ameiʒe) Nk *āmats,* Dk *kritš* (griutz = Hamster) Dk Nk *fḛrtsḛn* (vierzêhen), *fḛrtl* (vierteil), *hḛm* (hem) Nk *hām, plum* (bloume) Nk *plumə,* Dk Nk *nimant* (nieman) *nimi* (niemêr), *taxtrap*

[20] *Paul,* Mhd. Gr. 86. §.
[21] *Paul,* Mhd. Gr. 19. §.

(-troufe) Nk *taxtrapə*. Amint a felsorolt példákból látszik, a dk. nyj.-ban jóval többször találkozunk az irodalmi nyelvtől eltérően rövidüléssel, mint a nk. nyj.-ban.

3. Kfn. *j* rövidülést idéz elő: Dk Nk *nejə* (naejen), *krejə* (kraejen), *mejə* (maejen).

4. Sekundär *j* beiktatása következtében *rövidülés áll be* a következő igéknél, de csak a dk. nyj.-ban. Nk-en veláris zöngés spiránssal ejtik őket: Dk *flijə, pijə, tsijə, vijə* (fliegen, biegen, ziehen, wiegen) Nk. *flīγə pīγə* stb.

5. Az eredeti hosszú tőhangzó megrövidülését idézi elő a gutturalis explosiva: Dk Nk *pluk* (phluoc), *kruk* (kruoc), *juksə* (jûcheʒen), *rigl* (riegel), *spigl* (spiegel) Nk *spīgl*. *suk* (schuoc) Nk *šū*. (Pótlónyujtás.)

6. A tőhangzó időtartamának sajátságos változásával találkozunk a főnevek egyes- és többes számánál, valamint a melléknevek alap- és középfokánál.[22] Dk *rāt* Nk *rạ̄t-rĕdr̥* (Rad-Räder), *plāt, plạ̄t-plädr* (Blatt-Blätter), *šēn-sẹnr̥* (schönschöner), Dk *fr̥šenə* Nk *fr̥šinern* (entstellen), *krōs-kresr* Nk *krezr̥* (gross-grösser). Az egytagú zárt szavak hosszú tőhangzója tehát a ragozás ill. fokozás folytán megrövidül.

25. §. c) Kfn. rövid ill. hosszú tőhangzó megmaradása.

A kfn. rövid tőhangzó bizonyos esetekben az ufn. irod. nyelvtől eltérőleg rövidnek maradt meg. Az eredeti rövidség megtartását kedvezően elősegítették a) explozivák, b) a nazálisok, c) a spiránsok (f és v). Ez azonban többnyire csak a dk. nyj.-ra vonatkozik, mivel a nk. nyj.-ban az irod. nyelvtől eltérően csak kevés esetben őrizték meg rövidségüket a kfn. rövid tőhangzók.

1. Dk *khugl̥, prigl, šlak, tsuk, krop, stup, šmit, kəpot*, (gebot), *krạt* (krote = Kröte), *ret* (rede), *jut* (Jude), *minut* (minute), *fatr̥, lidriχ* (liderlich), *klit, ledr, fedr̥, podm̥*.

2. Dk Nk *tsant* (zant), *vẹm, nẹmə, nẹmliχ*.

3. Dk *štivl, švevl̥, uŋgətsivr̥, livrə* (liefern).

[22] *Weise*, i. m. 37. l.

4. Az eredeti hosszú tőhangzót, ellentétben az irodalmi nyelvvel, megtaláljuk a nyelvjárás következő szavaiban: Dk: *plą̄dr* (blâtere), Nk *plōdr̥*, *fęrneis* (virnīs = Firniss), Dk *fūdr̥* (vuoter) Nk *futr̥*, *fīdrə* (vüetern).

5. Még az *r* + *mássalhangzó* által előidézett hangváltozásról kell itt röviden megemlékeznünk. Ez a változás az u. n. „durch assoziative Kontaktwirkung hervorgerufener *Lautwandel* der Kurzen Stammvokale" meglehetősen következetes.

a) Ha *r* + *mássalhangzó* nem idézett elő minőségi változást, akkor mennyiségi változás áll be, azaz a rövid tőhangzó megnyúlik: Dk Nk: *ārəm*, *vārəm*, *ārt*, *kārtə*, *pārt*, *vārtə*, *ārvət* (arebeit), *kēršt*, *fēršt*, *khērə*, *kērə* (gërste, vërse, kern, gern). Az utolsó négynél a nk. nyj. azonban megőrizte a rövidséget: *kęrstə*, *fęrst*, *khęrn*, *kęrn*. Mindkét nyelvjárásban rövidnek maradt meg a tőhangzó a következőkben: *hart*, *švarts*, *švąrm* Nk *švąrm*, *kąrp*, Nk *kąrvə*.

b) Ha azonban a rövid tőhangzó az *r* + *mássalhangzó* hatása alatt minőségi változást szenvedett, akkor mennyiségi változás már nem következett be, azaz a megváltozott tőhangzó megmaradt rövidnek: Dk *vąrm* (wurm) Nk *vąrm*, *khąrn* (korn) Nk *khąrn*, *ąrtnuŋ* (Ordnung) Nk *ąrtnuŋ*, *vąršt*, (wurst) Nk *vąršt*, *pęršt* (bürste) Nk *pęrštə*, *khęrš* (kirse), *tsvęrn* (zwirn).[23]

2. A hangsúlytalan magánhangzók történeti fejlődése.

26. §. A társalgási nyelv szereti ugyanazon szón belül a főhangsulyos szótag mellett a többit lehetőség szerint megrövidíteni. A tőhangzó megnyújtása tulajdonképen csak annak nyomatékosabb kiejtésében áll. Azzal tehát, hogy a tőhangzót megnyujtjuk, szinte szükségképen vele jár a többi szótagnak (főleg a ragok és képzők szótagjának) a megrövidülése. Mivel pedig a szóbanforgó nyelvjárásokban, főleg pedig

[23] A minőségi hangváltozás feltételeit világosan kifejtette: *Schmidt Henrik* dr.: A hangváltozás törvényszerűsége. Nyelvtud. Közlöny 36. évf. 74-75. ll.

a dk-i nyj.-ban általában nagyobb szerep jut a nyujtásnak, mint az irodalmi nyelvben, azért itt nagyobb mértékű lesz a főhangsúly nélküli szótagok gyengítése, elhanyagolása is.

1. A kfn. hangsúlytalan *e* syncopalódott az irod. nyelvvel egyezőleg: *haupt* (houbet), *jaxt* (jaget), *fremt* (vremede), *heŋkšt* (hengest) stb.

2. Az összetett szavak gyengén hangsúlyozott elemének magánhangzója csak akkor marad meg sértetlenül, ha a nép nyelvérzéke tudatában van az összetételnek: *veinkārtə, hāišēr, vīspōm.* Nk *vīspām, šilrpēn* (schulterbein).

3. Olykor még ilyen esetben is következett be rövidülés az összetétel második elemében pl. *taxtrap* (dach-troufe). Mivel a kfn. *ou*-nak a nyj.-ban általában *ā* felel meg, ezért ennek az összetételnek, *taxtrāp*-nak kellene hangzania. Ilyen még a *hentšiχ* (hand-schuoch), továbbá a *krumbr̥* (grunt-birne) Nk *krumben, juŋfr̥ (junc-vrouwe,* Jungfre, Jungfer).[24]

4. Ha az összetétel egyes elemeinek jelentése elmosódott vagy egészen ismeretlen a nyelvjárást beszélők előtt, akkor egyik vagy másik, de legtöbbször a második elem megcsonkul, esetleg teljesen eltűnik. Pl. *hofart* (hôch-vart), *prēsm̥* (brosâm), *nąxpr̥* (nach-bûre), *knōfl̥* (knobe-louch) Nk *knōvl, imbr̥* (ingewër, imbër), *ims,* (inbîs), *amrī* (Anna-Marie), *hunə* (hier unten), *hovə* (hier oben), *fɐrtl* (vier-teil). A két elem egy szóvá olvad össze. A megcsonkított elemben már nem ismerik fel az önálló szót, azért úgy kezelik, mint a hangsúlytalan szóvéget, vagy mint valami ragot.

5. Az összetett vagy többtagú szók mellékhangsúlyos szótagja mindkét nyj.-ban gyakran *ə*-vé (redukált hanggá) tompul, vagy esetleg egészen le is kopik. (Apocope) pl.: *krumət* (gruonmât) Nk *kromət, leimət* (lîn-wât = Leinwand) Nk *laimət, inšl̥* (unslit) Nk *inzl̥, knōfl* (knobe-louch).

6. A képzők és ragok magánhangzói többnyire *ə*-vé redukálódnak.

A kfn. *-heit, -eit* a nyj.-ban *-ət*-nek hangzik. Dk Nk *kraŋgət* (krankheit), *ārvət* (arebeit), *kvōnət* (gewonheit), *wą̄rət* (wârheit) Nk *wą̄rət, mę̄rət* (Mehrheit). Az irodalmi

[24] *Paul,* DGr. I. 2. 112. §.

nyelv befolyása alatt azonban rendes alakjában is szerepel a *-heit* képző: *tumheit, šēnheit, tapr̥heit, tapr̥kheit* stb.

A gyengén hangsúlyos képzők színes magánhangzói, az *a, i, u* megmaradnak. Dk Nk *vęrtšaft* (wirtschaft), *hęrtsaft* (herzhaft), *špārsam, fruxpār, khexin* (köchinne), *nędərin* (naeterinne, naejerinne), *klīdix* (glüetic), *fęrtix* (vertic), *mēnuŋ* (meinunge) Nk *mānuŋ, ərklēruŋ* (Erklärung). Csak egy szóban kopott le a képző színes magánhangzója: *lepš* (leppisch), de: *nęriš, tōmiš* (schwindelig) Nk *tą̄miš* stb.

7. Kfn. szóvégi *e* a *dk.* nyelvjárásban mindig apokopálódik,[25] Nk.-en azonban legtöbbször „*a*" szinezetü *ə*-t ejtenek. Dk *sēf* (seife), *stim* (stime), *karp* (garwe), Nk *sāvə, štimə, karvə;* csak dentalis explosiva után veti el az *-e*-t. Nk *štunt* (stunde), *sint* (sünde).

Csak látszólag nem illeszkednek bele ebbe az általános szabályba a gyenge ragozású himnemüek. Ezeknél ugyanis a nasalis a ragozott esetekből már korán nyomult a nominativusba. Már pedig a kfn. ill. ufn. *-en* végződést a dk. nyj. *-ə*-ként adja vissza: Dk *phoštə* (phoste), *knoxə* (knoche), *kholvə* (kolbe), Nk *kholmə*, épen így ejtik ki a rendhagyó ragozású himnemüeket is: *nōmə, sōmə* (name, sâme).

A praesens sing. 1. személyében az *-e* végződés Dk.-ön és Nk.-en is nyomtalanul eltünik: Dk Nk *ix kep, lax, lēs* stb. (ich gebe, lache, lese).

8. A kfn. *-en* végződésből a mássalhangzó lekopása után *-ə* maradt: Dk Nk *lōvə* (loben), *maxə* (machen), *plumə* (Blumen, plur.) *stuvə* (Stuben, plur.). A kölcsönszavaknál azonban *i* lett belőle: Dk *eksōmi* (examen). Az erős part. perf.-ban a hangsúlytalan *-en* a dk. nyj.-ban teljesen elmarad. Dk *kfal* (gefallen), *kəplīp* (geblieben), *geprox* (gebrochen). A nk. nyj.-ban *-ə*-nek hangzik: *kfalə, kəplīvə, kəproyə.*

9. A kfn. *-age-* összevonása után megmaradt az infinitivus *-n*-je, akárcsak a ripuári nyj.-ban.[26] Dk *jōn, šlōn, sōn. trōn, vōn* (jagen, slagen, sagen, tragen, wagen); épen így a következőkben is megtaláljuk az *-n*-t: *rēn* (rëgen), *sīn* (së-

[25] *Frings* ezt az egész Rajnavidékről állítja. (I. m. 277. l.).)
[26] *Weise:* Unsere Mundarten, 24. l., *Frings:* i. m. 268. és 272. l.

hen), *krīn* (kriegen). Nk nem vonja össze a felsoroltakat: *jōyə, šlōyə, rēyə*, stb.

10. Az *-el, -em, -er* képzőkből csak sonantikus mássalhangzó marad meg: *keizl* (geisel), *podm* (bodem) Nk *pōdə, vāzm* Nk *vą̄zm* (wasem-wasen), *fišr* (fischer), *štambr* (stampfer). Megelőző *r* után az *r* végződés *ə*-vé gyengül: Dk Nk *pharə* (Pfarrer), *lērə* (Lehrer), *rāfaŋskhērə* (Rauchfangskehrer) Nk *rafaŋskhērə*.

11. A dentalis-tövű igéknél a tő és a rag dentalisa közötti magánhangzó kiesik. *er pēt* (betet), *lāt* (ladet) Nk *lą̄t, kəpāt* (gebadet) Nk *kəpą̄t kəret* (geredet).[27]

12. Az *-eln, ern*-re végződő igéknél metathesis áll be, a szóvégi *-n* lekopik, marad tehát *-lə, -rə*. Nk *tumlə* (tummeln), *tsavlə* (zappeln). Dk: *rāxrə* (räuchern), *tsidrə* (zittern). Ilyenek még a következő analog esetek: *mesrə* (Messer plur.), *kriflə* (Griffel, plur.), *štivlə* (Stiefel).[28] Ugyanígy: *hinrə* = nach hinten; pl. *hinrə kēn* = nach hintengehen; de *hinrkēn* hintergehen. Nk-en az *-ern* végü igéknél nem állott be metathesis: *rāxrn̥, tsitrn̥*.

13. A weissen, rechen, leugnen, schnitzen, trocknen, krumben, schnellen igéket mindkét nyj. az *-eln* és *ern* végű igék analogiájára kezeli: Dk *veislə, rexlə* stb. Nk *vāizlə, lauglə, frkrimblə*, stb. de: *rexə*.

14. A kfn. *-lîn* kicsinyítő képzőből csak sonantikus *l* marad. Mig Dk.-ön a *-lein* kicsinyítő képzőt meglehetősen sűrűn használják, addig Nk.-en csak elvétve; itt a *-chen* van jobban elterjedve. Dk *klekl* (glöckelîn), *khervl̥* (körbelîn), *pervl, khetl* (Barbara és Katharina dim.)

15. A kfn. *-în*, anyagot jelölő melléknévképző Dk-ön *ə*-vé tompul: *hiltsə* (hülzîn), *eizə* (îsîn), *seidə* (sîdîn). Nk.-en nagyon változó: *helzrni, aizrni kąvl, saidənəs kvant* (Gewand).

16. A névmások magánhangzói általában, főként pedig a személynévmásokéi erősen függnek a hangsúlytól. Mondatbeli hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltuk szerint hol nyuj-

[27] *Paul*, Mhd. Gr. 86. §.
[28] *Weise*, i. m. 33. l.

tott, hol redukált tőhangzót találunk, másutt meg teljesen eltünik az.[29] Igy pl. *vifīl phunt vạršt un vifīl prōt volə īr tan?* és *vifl̥ phunt vạršt un vifl̥ prōt volnər tn̥?* (Wenker: 30. mondata).

A határozott névelő alakjai Dk.-ön és Nk.-en: *tr̥* (der), *ti* (die), *əs, s* (das).

27. §. Előszótagok.

1. A *ge-* előrag magánhangzója többnyire redukált hangként van meg *(ə)*. Dk *kəpun* (gebunden), *kəlost* (gelassen), *kəārvət* (gearbeitet). Nk *kəpunə, kəlozə, kəārvət.*

2. Egészen eltünik az *e* a következő mássalhangzók előtt: *f, h, s, š.* Dk *kfal* (gefallen), *kfun* (gefunden); *khat* (gehabt), *khal* (gehalten), *ksāt* (gesagt), *kšol* (gescholten), *kšvum* (geschwommen). Nk *kfalə, kfunə; khot, khalə, khōvə; ksạxt, kšolə, kšvumə.*

3. A *ge-* előrag összeolvad a szókezdő *k* hanggal, ha utána magánhangzó következik: Dk *kaŋ* (gegangen), *kevə* (gegeben), *khāft* (gekauft), *khum* (gekommen). Nk *kaŋə, kēvə, khāft, khumə.* Ezeknél a kfn.-ben sem volt meg a *ge-* praefixum.[30] Dk *kəkol* (gegolten) Nk *kəkolə.*

4. Ha azonban a *k* hangra mássalhangzó következik, akkor redukált hangot ejtenek utána: Dk *kəklāpt* (geglaubt), *kəkrāpt* (gegraben), *kəkhẹnt* (gekannt). Nk *kəklāpt, kəkrāvə, kəkhẹnt.* De: Dk *krīt* (gekriegt = bekommen) Nk *krīχt.*[31]

5. Nyomtalanul elmarad a *ge-* előrag a werden ige part. perf.-ban: Dk *vāṛ* (geworden) Nk *vāṛ.*

6. Az ufn. irod. nyelvtől eltérőleg *ge-* előragot veszneк fel a part. perf.-ban az *-ieren* és *-eien* végü igék: Dk *kšpatsīrt, kəoprīrt, kərezəmīrt* (resoniert), *kərumənīrt* (ruiniert), *kəprofətseit.*

7. A *ge-* praefixummal összetett fő- és melléknevekn' az *e* a fent említett viszonylatokon kívül még a következő helyzetekben is eltűnik: *m, n, l, r* és *w* előtt. Dk *kmēn* (ge-

[29] V. ö.: *Schmidt*, H.: Lautlehre der rheinfränk. Ma. von Verbász in Südungarn. Zfd Ma. 1911. 118. l.

[30] V. ö.: *Lindenschmidt:* i. m. 29. l.

[31] *Grimm:* Wörterbuch V. 2232-35. Eredeti alakja *erkriegt* volt.

meinde), *knau* (genau), *klandr̥* (Geländer), *krāt* (gerade), *kvalt* (gewalt), Nk. *kmã, knū, klandr krạt, kvalt.* Kivételek: Dk Nk *kəvix̣t,* (Gewicht), *kəvis* (gewiss), *kəri.t* (Gericht).

8. A *ge-* előrag ismétlődő és tartós cselekvés kifejezésére is szolgál. Az ilyen gyakorító főneveknél a *ge-* mindig hangzik. pl. *kəmaxs, kəprils, kəạrgls, kəjōmr̥s* stb.: machen, brüllen, orgeln és jammern igékből.

9. A *be-* praefixum *e*-je általában *ə*-vé redukálódik, de *h, s, š* előtt teljesen kiesik. Dk *pəarvədə* (bearbeiten); *pəklaə* (beklagen) Nk *pəklạyə, phalə* (behalten), *psof* (besoffen), Nk *psovə, pšlōn* (beschlagen), Nk *pšlōyə.*

10. A *ver-* előtag magánhangzója kiesik, szerepét a *sonantikus r* veszi át. Dk Nk *fr̥keiə* (vergenden), *frkeltštrə* (vergelstern) Nk *fr̥kelstrn.*

11. Az *er-* helyett mindkét nyj.-ban mindig *fr* vagy *tr̥* használatos. *fr̥tsēlə* (erzählen), *frfrīrə* (erfrieren) Nk *fr̥frīrn, tr̥višə* (erwischen), *tr̥lēvə* (erleben). Az ufn. irod. nyelv hatását mutatják: *ərfārə* (erfahren), *ərše̯inə* (erscheinen), *ərkvikə* (erquicken).

12. A *zer-* praefixumot mindig *fr-* váltja fel. *fr̥reizə* (zerrîsen) Nk *fr̥raizə, fr̥šneidə* (zersnîden) Nk *fršnaidə, fr̥špriŋə* (zerspringen).[32]

13. A kfn. *zuo* a két nyj.-ban *tsu*-vá lett: ufn. *zu: tsufrīdə* (zuovriden), *tsuvejə* (zuowegen) Nk *tsuvēχ* stb. Magánhangzója azonban szórványosan egészen eltünik: *tsam* (zuosamen), *tsrik* (zurück), Dk *sēršt* (zuerst), *sletšt* (zuletzt) *sfedr̥št* (zuförderst).

14. Az *ent-* előtag csak nagyon ritkán fordul elő: *entvedr* (entweder), *əntlozə* (entlassen). Érdekes elváltozást mutat: *iŋkejə* (entgegen) Nk *iŋkēyə.*

15. A *da-* és *dar-* praefixumokat a dk. nyj. mint *tạ* és *tr̥* adja vissza, a nk. pedig mint *to* és *tr̥.* Dk *tạfārə* (davorne), *tạhinə* (dahinten), *tr̥mit* (damit), *tr̥hẹm* (daheim). Nk *tofạrnə, tohinə, tr̥mit, tr̥ham.* A *dar*-ral összetett praepositiós határozószók a nyj.-ban erősen megrövidülnek. *traus* (daraus), *trin* (darin), *trōn,* (daran) Nk *trõ, truf* (darauf). Ugyanezt látjuk

[32] V. ö.: *Behaghel,* Die deutsche Sprache, 70. l.

a *her-* és *hin-*nel összetett határozószóknál is:[33] *rin* (herein), *nin* (hinein), *raus* (heraus), *naus* (hinaus) stb. Továbbá: *haus, hunə, hovə, hin* (hie aussen, -unten, -oben, innen). Az utóbbiak helyett egyes családok Dk.-ön a *junə, jovə, jaus, jin* alakokat használják.[34] (Lotharingiai sajátság.) Sajátságos értelmet vett fel e szó: *tąhĭ* Nk *tohĭ*. Ez a szomszédos községekhez tartozó határokban bérelt vagy vásárolt földekkel szemben a saját községhez tartozó határt (birtoktestet) jelöli. Pl. Dk *lχ han tą hĭ tsvā fęrtl̥ felt* = határunkban 2 fertály földem van.

II. A MÁSSALHANGZÓK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE.

Liquidák.

28. §.

1. *Kfn. l* változatlanul megmaradt: *lādə* (laden), *halə* (halten), *tēl* (teil) Nk *tāl*.

2. Szótagképző elemként szerepel az *l* a hangsúlytalan végszótagokban, amelyeknek magánhangzója synkopálódott: *apl* (apfel), *štivl̥* (stibel, stival), *navl* (nabel).

3. Helyenkint *r* váltja fel az *l*-t: *praum* (pflûme) lat. prunum, gör. προῦμνον. Nk *plaumə*,[35] *krištīrə* (klistieren) Nk *kristīrn̥*, *plą̄sparĭχ* (blâsebalc) Nk *plōsparĭχ*, de ismerik a *plōspaliχ* változatot is.

4. A szóvégéhez *l* járul könnyebb kiejtés céljából: *vārtsl̥* (warze) Nk *vārtsə, khambl̥* (kamp = Kamm), *frantsl* (vranse = Franze), *prezl* (Hanfbreche), *pandl̥* (band, a kéve összekötésére szolgáló fonál), *vešpl̥* (wespe) Nk *wepsə*.[36] Ez a szóvéghez járuló *l* egyáltalán nem jelent kicsinyítést. A kicsinyítő képző ugyanis Umlautot von maga után.[37]

5. Szórványosan a szavak belsejébe is hatolt anorganikus

[33] *Paul*, DGr. I. 2. 115. §.
[34] V. ö.: *Kräuter:* i. m. 25. és 33. ll.
[35] *Paul* szerint a kfn.-ben *phrûme* alak is járta. (DGr. I. 2. 231. §.
[36] A *vepsə* alak kfn.-ben *wëfse*-re megy vissza: *Paul*, DGr. I. 2. 236. §.
[37] L. 26. §. 14.

l: így pl. a következő igéknél: *veislə* (weissen), Nk *vāizlə*, *prechlə* (Hanf brechen), *krumblə* (krumben) Nk *krimblə*, *laiglə* (lögugenen) Nk *lauglə*, *triklə* (trocknen).

6. Az *l* asszimilálódik megelőző *r*-hez: *lidriɣ* (liederlich). Szóközépi helyzetben *h*-hoz hasonul az *l*: *viləm* (Wilhelm).[38]

29. §. *Kfn. r.*

1. Mindkét nyj.-ban a *Zungenspitzen-r* használatos. A *Zäpfchen-r* ismeretlen. Dk *rāt* (râd) Nk *rạ̄t*, *rērə* (rüeren) Nk *rīrn*, *prūdr̥* (bruoder).

2. A kfn. *dâr*-ral összetett határozószókban az *r* mint szótagképző elem megmaradt még mássalhangzók előtt is, ellentétben az irodalmi nyelvvel, ahol csak magánhangzók előtt tartotta magát. Dk Nk *tr̥pei* (dabei), *trhinr* (dahinter), *trfūn* (davon), *tr̥kejə* (dagegen) Nk *tr̥kēɣə*.[39] Mindössze egy szónál kopott le a szóvégi *r*: Dk *mē* (mêr) Nk *mẹ̄r*, bár ennél már a kfn.-ben is előfordul *mê* változat.

3. Az *r* igen gyakran mint szótagképző elem szerepel, ha a hangsúlytalan szótag magánhangzója kiesett. *fršpreɣə* (versprechen), *trvišə* (erwischen), *khalẹnr̥* Nk *khalendr̥*, *muldr* (multer-Mulde).

4. A szó elejéhez járul: *rendžənīr* (Ingenieur).

5. Szóközépi helyzetben lép fel: *rovr̥t* (robâte = robot) Nk *rovət*, Dk *stoprt* (Stoppel), *špreŋgrə* (sprengen), Dk *sōdr̥vasr* (Sodawasser), *šnelrə* (schnellen), *tarštriɣ* (durstig) analog eset hungrig mintájára.

6. A szó végéhez járul: *šnautsr̥* (Schnauze), *tsindr* (kfn. sît és sint) *tseidr̥* (seit), *krapr (krapfe)* Nk *krapfə*.

7. A szó elejéről lekopott az *r*: *arādi* (Rorate).

8. Szóközépi helyzetben eltünt az *r* assimilatio ill. dissimilatio folytán: Dk Nk *khẹl* (kerl), *kvatīr* (Quartier), *khaprāl* (Korporal), Nk *khaprōl*, *thaništ̥r* (Tornister) Nk *tanistr*, *Kkanēli* (Korneli = családnév), *tapl* (dörpel) Nk *thilp*, *fedr̥šr* (vörderst), *fodrə* (fordern) Nk *fodrn̥*.[40]

[38] *Weise*, i. m. 44. l.

[39] L. a 27. §. 15. alatt.

[40] *Paul* (DGr. I. 2. 229. §.) említ egy *foddern* alakot.

9. Az *-er* végü főneveknél apocope van helyén, ha a végszótagot közvetlenül a tő *r*-je előzi meg: *rādlfīrə* (Rädelsführer), *pharə* (Pfarrer), *lęrə* (Lehrer).

10. Dissimilatio következtében *l* lép fel *r* helyett: Dk Nk *męršl* (mörser és mörsel), *saurambl̥* (sûrampfer), *palvīrə* (barbierer). Assimilatio következtében *l* váltja fel az *r*-t: *kliŋl̥* (kfn. kringel = gombolyag).

Nasalisok.

30. §. *Kfn. m.*

1. A kfn. *m* változatlanul megmaradt, gyakran még ott is, ahol az irodalmi nyelvben *n* lépett fel helyette: *maxə, šmit* (smitte), *šiml̥* (Schimmelpferd), *šimbl* (Schimmel = penész), *štąrm* Nk *šturm.*

2. A kfn. *-em* végszótag, amely már kései kfn. korban és az ufn. irod. nyelvben *-en*-né fejlődött, a nyj.-ban megmaradt.[41] Dk *pusm̥* (kfn. buosem és buosen), *pēsm̥* (bësem és (bësen), *podm̥* (boden és boden), *fādm̥* (fadem és vaden). Nk *puzm̥, pĕzm̥* és *pēzə, pōdə* és *fą̄də.*

3. Velaris spiráns lép fel: Dk Nk: *ōxtuŋ* (âtem).

4. Részint *r* + *w* összeolvadása, részint assimilatio útján *(l* + *w, l* + *b) m* jött létre: Dk Nk *leimət* (lînwât), Dk *švalm̥* (svalwe) Nk *švalmə,* Nk *kholmə* (kolbe) Dk *kholvə.* A spiransból ill. explosivából folytán folyékony mássalhangzó lett.

31. §. *Kfn. n.*

1. Kfn. *n* szókezdő és szóközépi helyzetben változatlanul megmaradt: Dk Nk *nęmə* (nemen), *tunr̥* (doner), *han* (hân) Nk *hon.*

2. Mig a dk. nyj.-ban az egytagúak megőrizték a szóvégi *n*-t, addig a nk. nyj.-ban nasalisatioba ment át az *n*: Dk *pōn* (ban), *lōn* (lôn), *tūn* (tun) *vein* (wîn), *kətūn* (getan): Nk *pō̃, lō̃. tō̃, kətō̃, vaĩ.*

3. Szóvégi *r* + *n* között a dk. nyj.-ban redukált hang ke-

[41] V. ö.: *Paul,* DGr. I. 239. §.

letkezett, az *-n* lekopott, a tőhangzó pedig megnyúlt: Dk *kẹ̄rə* (gern), *khẹ̄rə* (kern), *kārə* (garn). Nk.-en nem állott be a tőhangzó megnyúlása, *ə* nem lépett fel az *r* és *n* között; itt tehát változatlanul megmaradt e mássalhangzó csoport: *kẹrn, khẹrn, karn.*

4. Ha azonban az *r* + *n* minőségi változást idézett elő a tőhangzón, akkor a dk. nyj.-ban sem lépett fel a redukál: hang s a tőhangzó mennyiségileg nem változott. Ez esetben tehát, mint az egytagúak általában, ezek is megtartották a szóvégi *n*-t. Dk *tsa̯rn* (zorn), *ha̯rn* (horn), *hẹrn* (hirn), *tsvẹrn* (zwirn).[42]

5. Kivételesen elvetik az *n*-t a következő egytagúak: Dk *nẽ* (nein) Nk *nā, khe* (kein) Nk *kha*, továbbá a birtokos névmások, ha jelzői minőségben szerepelnek: *mə, tə, sə hūt.* Nk *mai̯, tai̯, sai̯ hut.* Ha azonban állítmányi kiegészítőként állanak, akkor a dk. nyj.-ban megtartják az *-n*-t: Dk *tes pūx is mein, tein, sein* vagy: .... *khert mein, tein, sein.* Nk.-en *mai̯, tai̯, sai̯* áll ilyenkor is.

6. A határozott névelő egyes himn. acc.-a és többes dat.-a a dk. nyj.-ban *den* helyett *tr* ill. *dr̥*, Nk.-en azonban *tn̥*, ill. *dn̥* felel meg neki.[43] Dk *iχ handr̥ kharp kəpruŋ*, Nk *iχ hondn̥ kharp kharp kəproxt* = Ich habe den Korb gebracht. Dk *iχ han mə štiklχə varšt tr ārmə kevə.* Nk *iχ hon mai štikjə varšt tn̥ ārmə kevə:* Ich habe mein Stückchen Wurst den Armen gegeben. Épen így: man = *mr:* Dk *mr̥ mus laut šreiə*, Nk *mr̥ mus laut kraižə.* (Wenker, 22. mond.).

7. Néhány kéttagú szó is megtartotta szóvégi *n*-jét, de csak olyanok, amelyek összevonás útján lettek egytagúakká.[44] E jelenség azonban csak a dk. nyj.-ban észlelhető. Dk: *jōn, sōn, šlōn, trōn vōn, rēn, krīn, sīn* (ksīn = gesehen), *han* (jagen, sagen, slagen, tragen, wagen, rëgen, kriegen, sëhen, hân.) Nk.-en ezek közül csak *hon* (hân = haben), amely a kfn.-ben egytagú volt, őrizte meg az *n*-t a szó végén.

[42] L. 25. §. 5. alatt. V. ö.: *Schmidt*, H.: A hangváltozások törvényszerűsége. Nyelvtud. Közl. 36. évf. 74-75.

[43] *Behaghel* szerint ez a változás alemann és frank területre terjeszkedik ki. (Die deutsche Sprache, 46. l.)

[44] *Weise* i. m. 24 l.; Lásd még fentebb... 23. §. 7. és 26. §. 9.

8. A többtagú szavak végéről az *n* mindig lekopott és csak redukált hang jelzi a szótagot. Dk Nk. *maxə, pūvə* (Buben), *tip ə* (Töpfchen). Dk *kaŋ* (gegangen), *kətruŋk* (getrunken). Nk *kaŋə, kətruŋgə*. A dk. nyj.-ban tehát, amint e felsorolt példák mutatják, az erős igék part. perf.-ában az *-en* nyomtalanul eltünik.

9. Az *-in* képző azonban változatlanul megmaradt. Dk Nk *nḗdərin* (naeterinne = Näherin), *kheχin* (Köchinne = Köchin).

10. Szó elejéhez járul *n*: *našt* (ast). *Weise* ezt az alakot úgy magyarázza, hogy az *n* eredetileg egy megelőző szóhoz tartozott, (ein Ast) arról levált és az Ast-hoz kapcsolódott.[45]

11. Szóközépen anorganikus *n* iktatódik be, amely *k, g* előtt veláris nasalissá lesz. *kəŋunk* (genuoc), *aŋnēs*[46] (Agnes), *fąrštner* (Forster, családnév), *kauŋglə* (gaukelen), *tr̥menšt* (kfn. meist és meist). Nk *tr̥męršt, ninderšt* (nirgends), *heint* = heute, de ez nem a kfn. *hiute*-re megy vissza, hanem a kfn. *hînaht*-ra (diese Nacht), *hîneht, hînet, hînte, hînt*.[47]

12. Egy szóhoz a végén járul *n*, ill. *nt*. Dk *jauzn̥* (Jause) Nk *jauzn̥t*. Elvétve *l* váltja fel az *n*-t.: Dk Nk *šrāgl* (Schragen), Dk *švārtlmā* (Schwartenmagen).

13. Szóközépi helyzetben kiesik az *n*: *ą̄vət* (âben), Nk *ōvət, mąrjets* (morgens) Nk *mąrjəts, fuftsęnə* (vünfzëhen) Nk *fuftsęni, fuftsiχ* (vünfzec).

14. Az *ng* és *nk* kapcsolatban az *n* mindig velaris nasalisssá *(ŋ)* lesz. Az *nk*-nál ezenfelül még *k*-t is ejtenek *(ŋk)*, ha a szó végén áll.

15. Intervocalis helyzetben, vagy ha mássalhangzó következik még utána, akkor *g*-t *(ŋg)* ejtenek. Az *ng* csoporból minden helyzetben velaris nasalis (*ŋ*) lesz: *kštank* (Gestank), *truŋk* (Trunk); *pęŋgl̥* (Bänkchen), *viŋgə* (winken), *taŋgə* (danken), *tuŋgl* (dunkel), *juŋ* (jung), *tseiduŋ* Zeitung; *aŋgl̥* (Angel), *uŋr̥* (Ungar), *luŋn̥tsinduŋ* (Lungenentzündung). Anorga-

[45] *Weise*, i. m. 47. l. és *Heeger:* i. m. 30. l,
[46] *Paul*, DGr. I. 2. 179. §.
[47] *Paul*, u. o. 112. §.

nikus *ŋ* lép fel: Agnes > *aŋnēs*[48] mintha *Angnes* volna írva,[48] valamint ebben: *kənuŋk* (genuoc).

16. Velaris nasalist találunk e családnévben: Dk *Almaŋ* (Allmann),[49] Dk Nk *pheniŋ*[50] (phennig, agsz. penning), továbbá az *-ich* végződésü főneveknél: *phęrsiŋ* (phërsich), *pōdiŋ* (botich). Ujabb keletű az *-iŋ* képző: Dk Nk *materiŋ* (Materie, Eiter), *prediŋ* (Breite), *tīfiŋ* (Tiefe), *ariŋ* (Arie). Nk.-en azonban *āri*. Helységnevekben is fellép: *Kimliŋ* Kömlőd, *Jęrkiŋ* Györköny.

17. Megtartotta a kfn. *n*-t az irod. nyelvvel ellentétben e szó: Dk *thąrn* (turn) Nk *tharn*, ufn. Turm.

Explosivák.

32. §. *Kfn. b.*

1. *Kfn. b*-nek (szóvégén p) mindkét nyj.-ban általában *p*, szóvégén *ph* felel meg: szó elején: *pax* (bach), *plūt* (bluot), *prilāt* (Brüllat, Brüller).[51]

2. Szóközépi helyzetben zöngétlen mássalhangzó előtt: Dk Nk *ęrpšaft* (Erbschaft), *kreps* (krëbs), *tu lēpšt* (lebst) Nk *lēpst*.

3. Szó végén: *khalph* (kalp), *kroph* (grop), *lōph* (lop).

4. Szókezdő *b* zöngés labiodentalis spiranssá *(v)* lesz a helységnevekben: *Vikāts* (Bikács), *Vitška* (Bölcske), *Venedik* (Szt. Benedek) és a magyar kölcsönszóban: *vikə* (bika = Stier).

5. Szóközépi helyzetben is megtaláljuk ezt a zöngés labiodentalis spiránst, még pedig: a) intervokalis helyzetben: *kevə* (gëben), *šavəsmāt* (Schabbesmagd), *tsivēvə* (Zibebe) Nk *tsivēbn̥*, bár itt inkább *vaiŋpl* szó használatos. b) magánhangzó és liquida között: *hivl̥* (hübel = Hügel), *kavl̥* (gabel) Nk *kąvl, kęvl* (gëbel) Nk *kivl̥* (Giebel des Hauses), de: *kipl* (Giebel des Baumes) Nk.-en ezt is *kivl*-nek mondják; *uŋgətsivr̥*

[48] *Paul*, DGr. I. 2. 117. §.

[49] *Frings:* i. m. 286. l.

[50] *Paul*, GDr. I. 2. 158. §. *Goetze:* Frühneuhochdeutsches *Glossar*-jában csak a *pfening* alakot hozza.

[51] *Martin-Linhart*, Els. Wb. II. 188. l.

(ungezibere);[52] *šnavlīrə* (schnablieren = gierig essen);[53] c) liquidák között: *silvr̥* (silber), *khelvr̥* (Kälber), *pervl̥* (Borbála dem.-a). d) liquida után magánhangzó előtt: *ārvədə* (arbeiten), *halvīrə* (halbieren). Szóközépi helyzetben *m* után a *b* zöngésen hangzik: *prambir* (brâmber), Nk *prambr̥ štumbə* (stumbel), *simbl, sumbr̥* (sumber, sümmer = szalmából fonott kosár.)

6. Elveszett a *kfn. b* az *ims* (inbiʒ), *ēmr̥* (eimber = akó), *truml* (trumbel) és *pū* (buobe) szavakból.

7. Aspiratává lesz a *b* a halten ige *h*-jával az *e* synkopálása után: *phalə*[54] (behalten), továbbá e szóban: Dk *phušnēgl* (Flieder) ha ugyan az összetétel első eleme összefügg a *Busch* szóval. Nk *španišr̥ holr.*

8. A kfn bulver (irod. Pulver) mindkét nyj.-ban az irodalmi nyelvvel mutat egyezést: *phulfr.*

9. Analogikus jelenség a dk. nyj. *šraufə* (schrauben) szava, a *šnaufə* (kfn. šnûfen) ige mintájára. Erre mutat, hogy szóvégén rendesen *p*-t ejtenek: *ti šraup* (a sróf).

10. Szórványosan *m* váltja fel a *b*-t: Nk *kholmə* (kolbe).

33. §. *Kfn. p.*

1. Szókezdő kfn. *p* magánhangzó előtt fortis aspiratává lesz: *phat* (Pate) Nk *phedr̥* (a latin patrinusból), *phār* (par), *phein* (pîn), *phēdr̥* (Peter).

2. Az aspiratio elmarad az ujabb jövevényszavakban: *partī* (Partei), *papīr, post, penziōn, peχ, parədīs, pasə* Nk *pazə* (passen), *poph* Nk *popə*, ezt az utóbbit azonban erős aspiratioval ejtik ki e szóban: *trekphuph*, ami megfelelője az Aschenbrödel fogalomnak.[55]

3. Mássalhangzó előtt, valamint a régi *sp* kapcsolatban aspiratio nélküli *p* felel meg a kfn. *p*-nek: *plą̄ə* (plâgen) Nk *plōγə, plōn* (Plan) Nk *plã, prīfə* (prüeven) Nk *prīvə, špek-*

[52] *Paul*, DGr. I. 2. 154. §.

[53] *Martin-Linhart*, Els. Wb. II. 492. l.

[54] *Paul*, DGr. I. 2. 135. §.

[55] A *p* kiejtésbeli különbsége onnan ered, hogy a kfn.-ben *boppe* és *poppe* alakok álltak egymás mellett, a nyj.-beli *pop* a *boppe*-re megy vissza, a *phup* alak pedig *poppe*-ra.

maus (Fledermaus), *vešpl* (wëspə) Nk *vepsə*[56] (kfn. wëfse).

4. Néhány szónál a *kfn.*-ben ingadozás mutatkozik a *b* és *p* között. Ilyen esetekben a nyj. a *b*-vel való írást részesíti előnyben: *polštr̥* (kfn. bolster és polster) Nk *polstr̥, kravlə* (krabbeln és krappeln).

5. Szóközépi helyzetben *m* után a *p* zöngés explosiva-vá lesz: *lambə* (lampe), *lumbə* (lumpe), *pumbe* (pumpe) stb.

6. Átmeneti *b* hang lép fel *m* és *l* között: *šimbl* (schimel).[57]

34. §. *Kfn. ph (szó elején, magánhangzó előtt ph, germ. p.)*

1. A germ. *p.* egyik nyj.-unkban sem lett *pf*-vé. A *kfn. pf.* affricatát a két nyj. úgy kezeli, mint a kfn. *p*-t. A nyj.-ban tehát *p*, ill. *ph* felel meg neki.

2. Szókezdő kfn. *pf (ph)* magánhangzó előtt aspiratává lett: *pharə* (Pfarrer), *phefr̥* (Pfeffer), *fr̥phẹnə* (pfänden).

3. Mássalhangzó előtt és a szó végén *p* felel meg neki: *pluk* (Pflug), *plantsə* (pflanzen), *tapr̥* (tapfer), *apl̥* (Apfel), *ropə* (rupfen); *khoph* (Kopf), *štrumph* (Strumpf), *tamph,* (Dampf). Lekopott a *pf:* kram (krampf).

4. Néhány szó *pf*-je az irod. nyelv hatását mutatja: *pflix̣t, khupfr̥, tampfr̥, opfr̥, impfə.*

5. Szóközépi helyzetben *m* után zöngés explosivát találunk: *tẹmbə* (dämpfen), *saurambl̥* (sûrampfer), *štumbənikl*[58] (alacsonynövésűek becéző neve).

35. §. *Kfn. g. szó végén k, c.*

Mindkét nyj.-ban többféle mássalhangzó felel meg neki.

1. Szó elején aspiratio nélküli *k* áll: Dk *kanasr̥* (Gänserich) Nk *kanazr̥, kal* (galle), *kevə* (gëben). De aspirata helyettesíti e népetymologiára visszavezethető alakban: Dk *khēraus* (gar-aus). Egy szóban meg *t*-nek ad helyet: *trūšl* (Elzászban: Grusele = Stachelbeere, francia: groseille; pfalzi: Gruschel).[59]

[56] L. u. o. 136. §.

[57] *Lessiak,* Zfd. Ma. 1909. 11. l.

[58] *Martin-Linhart:* Els. Wb. I. 767. l.

[59] *Martin-Linhart:* Elsässisches Wb. I. 283. l. és *Christmann:* E. Woher kommt der Name Krusselbeere. Pfälz. Heimatkunde, 21. 297.

2. Intervocalis helyzetben a dk. nyj.-ban összevonás folytán eltünt a *g* s akkor sem tér vissza, ha apocope következtében a szó végére kerülne: Dk *jōn, šlōn, mā, ē, au, rẽnpą̄, kei, vī, kətsą̄.*[60] (jagen, slagen, mage, ëgede, rëgenbogen, ouge, gîge, wiege, gezogen).

3. Másutt összevonás nélkül esik ki a *g* s a ragozás folyamán sem tér vissza, épúgy, mint a fenti igéknél: Dk *er sāt, jāt, trāt, frą̄t, plą̄t, lēt* = er sagt, jagt, trägt, fragt stb.[61] Dk *plą̄ə, frąə, lēə,* (plâgen, vrâgen, legen); *lē* (lege!) *sā* (sage!).

4. Nk.-en a felsorolt esetekben velaris zöngés spirans *(γ)* lép fel: Nk *šlōγə, rēγəpōγə, āγə, kətsōγə, plōγə* stb.

5. A kfn. *g*-t szekundär *j* váltja fel, mely a tőhangzó megrövidülését vonja maga után. Ez a sajátság is csak a dk. nyj.-ra vonatkozik, Nk-en ezekben az igékben velaris zöngés spirans lesz a *g*-ből. Dk *flijə, lijə, pijə,* (fliegen, lüegen, biegen) Nk *flīγə, līγə* stb.

6. Szóközépi helyzetben *l* és *r* előtt megmarad a zöngés *g:* Dk Nk *igl* (Igel), *tsvęrgl̥* (Zwerg), *māgr̥* Nk. *mą̄γr̥*, Dk *hergotsfēglχə* (Maikäfer).

7. Megmaradt a *g* intervocalis helyzetben: Dk *neīgīriχ, vanə gəkhent hešt* (wenn du ihn gekannt hättest).

8. Szó közepén ha *l* vagy *r* előzi meg és magánhangzó követi, akkor a *g* palatális spiránssá *(χ)* lesz és közte és a megelőző folyékony mássalhangzó között *i* képződik: Dk *eriχrə* (ärgern) *foliχə* (folgen), *tiliχə* (tilgen), *nūdlveliχr̥* (Nudelwalger) Nk *eri rn̥, foliχə, nudlveliχr̥.* Az *-igen* végződésű igéknél is palatális spiranst ejtenek: Dk Nk *sediχə* (sättigen), *sindiχə* (sündigen), *prediχə* (predigen).

9. Néhány szónál hasonló esetben a *g* helyett *j* lép fel. Dk Nk *kaljə* (Galgen), *mąrjə* (morgen) Nk *marjə. senjerjə* (St. Georgi), *jerjətā* (Georgi Tag.)

10. Magánhangzók között is *j*-vé lesz a *g*, de csak a dk. nyj.-ban, Nk.-en ugyanakkor palatalis spirans *(χ)* váltja fel a *g*-t: Dk *ājə* (eigen) Nk *ājχə, vejə* (wegen) Nk *veχə, tsējə* (Zeuge) Nk *tsāiχə.* Dk *fišərājr̥* (Reiger), *rājə* (Reigen, ez a szó csak a gyermeknyelvben fordul elő.)

[60] *Weise* i. m. 44. l. és *Paul,* Mhd. Gr. 86. §.
[61] *Frings,* i. m. 270. l.

11. Az *ng* kapcsolat velaris nasalissá lesz: Dk *faŋə* (fangen), *tiŋə* (dingen).

12. Szó végén a kfn *g* (c-nek írva) a dk nyj.-ban *k*-nak hangzik, a nk. nyj.-ban pedig palatalis vagy gutturalis spiránst találunk, ha a tőhangzó hosszú; ha az rövid, akkor *k*-t ejtenek ők is. Dk *tāk* és *tā*[62] (tac), *šlak* (slac), *vēk* (wëc), *trāk* (troc), *pluk* (phluoc), *kruk* (kruoc), *vɐrk* (werc). Nk *tāx šlāx, vēχ, trōx, pluk, kruk, vɐrk*. Dk Nk *hertsux* (!) (Herzog). Dk.-ön csak egy-két szóban találkozunk velaris spiránssal: *lūx*, (lüge, luge) *klūx* (kluoc).

13. Az *-ec, -ic* és *-rc*-re végződő szavakban a *g* helyébe palatalis spiráns *(χ)* lépett: Dk *khẽniχ* (künic), *lēdiχ* (ledic), *šuliχ* (schuldec), *pɐriχ* (burc), pl. *veizəpɐriχ* (Weissenburg). Nk *khēniχ, šuldiχ, letiχ, pariχ*.

36. §. *Kfn. k.*

1. Hangsúlyos magánhangzók előtt a kfn. *k*-nak aspirata *(kh)* felel meg: Dk Nk *khalp* (kalp), *khop* (kopf), *khundrhẽr* (fr. au contraire = felületesen).

2. Hangsúlytalan magánhangzó és mássalhangzó előtt, továbbá a szó végén aspiratio nélküli *k* áll: Dk Nk *kraŋk* (kranc), *klopə* (klopfen), *palkə* (balke), *volkə* (wolken).

3. A kettős *k*-t (ck) mindkét nyj.-ban *k* adja vissza. Dk. *akrə* (ackern), *pekr* (becker), *hek* (hecke), Nk *akrn̥, pekr, hekə*.

4. Szóközépi helyzetben *k* előtt az *n* velaris nasalissá lesz, az utána következő *k* helyébe pedig zöngés explosiva lép. Dk Nk: *hiŋgl* (hünkel), *šeŋgl̥* (schënkel), *taŋgə* (danken).

5. Ugyancsak *g* helyettesíti a *k*-t: *a)* hosszú magánhangzó után, ha liquida követi; b) liquidák között és c) intervocalis helyzetben: a) Dk Nk *hāgliχ* (heiklig), *špitāgl̥* (Spektakel) Nk *špetāgl*. b) *fergl̥* (Ferkel) Nk *fādl,tsirgl* (Zirkel), *tɐrglə* (torkeln) Nk *tarklə*. c) *agātsi,* (Akazie), *fagānt* (vakant). Anorganikus *k*-t mutatnak a szó elején: Dk Nk *knak* (nac =nyak), *kšpas* (spass), *kfax* (Fach), *kfrīrə* (friereñ) Nk *kfrīrn, kšpīrə*

[62] *Weise*, i. m. 33. l.

(spüren), *kšpūr* (spur), *kfretə* (fretten = vesződni), *kleŋə* (langen). Az utóbbinál a *k* talán a *gelangen* ige *ge-* előtagjának maradványa.

6. Nyomtalanul kiesik a *k: špitāgl* (Spektakel) Nk *špetagl, vęrtā* (Werktag) Nk *vęrtāx*.

Analógia folytán járul *k* a szó végéhez: Dk *kheglpaŋk* (Kegelbahn) Nk *khēglpaŋk*, talán *fleišpaŋk* mintájára.

37. §. *Kfn. t, d.*

1. A kfn. *t, d*-nek mindkét nyelvjárásban szó elején aspiratio nélküli *t*, a szó végén pedig aspirata *(th)* felel meg: Dk *tēl* (Teil) Nk *tāl, teivl* (tiuwel = Teufel), *ārth, švārth, pārth*,[63] *tax* (dach), *tīp* (diep), *taŋgə* (danken), *valth* (wald), *šulth* (Schuld).

2. Mindössze néhány szóban válik a ny. germán *d*-ből fejlődött *t* aspiratává *(th)*. Dk *thạrš* (torse = torzsa), Nk *tharš, thapə* (kfn. stapfe = lábnyom), *thuth* (Tute) Nk *thūdə*. A következők csak a dk. nyj.-ban aspiraltak: Dk *thạrn* (turn), *thaništr* (Tornister), *thōp* (pfote), *thupə* (topfen), *thudlə* (tüten = dudálni), *thŭtšə* (koccintani), *thuŋgə* (tunken).

Annak a magyarázatát, hogy a ny. germán *d*-ből fejlődött kfn. *t* miért nem lett a két nyj.-unkban hangsúlyos magánhangzó előtt aspiratává (th-vé), úgy látszik, abban kell keresnünk, hogy ez a hang közép- és rajnai frank területen megmaradt nyugati germ. formájában, azaz *d*-nek.[64]

3. Intervocalis helyzetben, továbbá magánhangzó és liquida, vagy nasalis között és fordítva, valamint liquidák között zöngés explosiva áll. Dk *lādə* (laden), *prūdr̥* (bruoder), *krēdl* (Gretchen), *faldə* (falten), *vundə* (wunden), *er hadnə* (er hat ihn), Nk *er hodnə, sundā* (Sonntag) Nk *sŭndax, podm* (bodem) Nk *pōdə, feldr̥* (Feld, plur.), *klandr̥* (Geländer), *mandl* (mantel). A felsorolt példákból nyilvánvaló, hogy intervocalis helyzetben zöngés explosivát csak megelőző hosz-

[63] A szóvégi aspirátát általában sem a *t*-nél, sem a *p*-nél nem jelölöm, hanem csak a róluk szóló fejezetben.

[64] *Christmann*, E.: Die Wandlungen des germ. Reibelautes *th* und des germ. Verschlusslautes *d* zwischen Vokalen in den Mundarten der Rheinpfalz. Teuth. I. 214—218. II.

szú tőhangzó esetén találunk. Egyébként zöngétlen aspiratio nélküli *t* hangot ejtenek: Dk *fūdr̥* (Futter) Nk *futr, phēdr̥* (Peter), *petr* (Bett, plur-a). Rövid magánhangzó után tehát *t* az általános. Dk Nk *špotə* (spotten), *vetə* (wetten), *lotr̥* (loter = locker), *šlotr̥fas* (schlottern-ből = Krumpf), Nk *šlokr̥fas*. E téren azonban egy kis következetlenség mutatkozik, amennyiben ilyen alakok kerülnek egymás mellé: Dk Nk *fetr̥* (Vetter), *fatr̥* (Vater) Nk *fạdr, fedr̥* (Feder), *motr* (Mutter) Nk *modr̥, redə* (reden) Nk *retə, redr̥* (Räder) Nk *rēdr̥ šatə* és *šedə* (Schatten), *vedr̥* (Wetter), *špinəvēt* és *špinəvedr*. (spinne-vët, spinne-webe), *redrāt* (Retirade).

4. Minden egyéb helyzetben *t*-nek hangzik a kfn. *t, d*. Dk Nk *khistə* (kiste), *švestr̥* (schwester), *ạxtm̥* (âtem) Nk *ōxtuŋ*.

5. Szó közepén palatalis magánhangzó *(i)* után az *nt* és *nd* kapcsolatban az *n* velaris nasalissá lesz, a *t, d* pedig *g*-vé alakul át. Az *nt, nd* kapcsolatot tehát *ŋg-* váltja fel. Dk Nk *palətšiŋgə*[65] (palacsinta), *piŋgl* (bündel).

6. A *t* és *d* assimilálódik az *l*-hez szóközépi és szóvégi helyzetben egyaránt: Dk Nk *halə* (halten), *heləprant* (Hildenbrand, családnév), *kilə* (gelten), *melə* (mëlden), *khōl* (geholt) Nk *khōlt, pal* (bald), *šilkrạt* (Schildkröte) Nk *šilkrot*. De akadnak kivételek is: Dk Nk *kətult*, Dk *kətuli* Nk *kətuldix*. Dk *šulix* Nk *šuldix*.

7. Assimilatio folytán az *nd* és *nt* csoport *n*-né lesz: Dk Nk *pinə* (binden), *hunrt* (hundert), *khalenr̥* Nk *khalendr, enr̥* (das End plur.-a.), de *endr̥* (eher), *hen* (Hände) Nk *hent, štun* (Stunde) Nk *štunt, hun* és *hin*, (Hund plur.-a) Nk *hundə*. Kivételek: Dk Nk *sint, sində* (Sünde, Sünden), *ərkhundixə, klandr̥* (Geländer), *vint, levendix* és *leveniχ*. Dk.-ön az assimilatio általánosabb mint Nk-en.

8. A dentalisra végződő igék *t* hangja a hangsúlytalan magánhangzó kiesése után assimilálódott a szóvégi *t*-hez, majd teljesen kiesett: Dk *er šāt* (schadet) Nk *šạ̄t, er leit* (leidet), *kəpāt* (gebadet) Nk *kəpạ̄t, kəpēt* (gebetet).[66]

[65] Kräuter, i. m. 43. l.
[66] *Paul*, Mhd. Gr. 86. §.

9. Kiesik a *t* az *-est* rag ill. képző előtt: Dk *tu hešt* (hättest) Nk *hest, tr leiχštə* (leichteste).

10. Elvetik a szóvégi *t* hangot még: Dk *kriškhindl* (Christkindlein) Nk *kriskhindjə, märk* (market), *kel* (gelt = úgy-e), *inšl* (unslit, inselt) Nk *inzl, er is* (ist), *mr sin, si sin* (wir, sie sind). Nk *saĭn.*

11. Már a kfn. kor vége felé az *s, x, z*-re végződő szavakhoz *t* kezd járulni. Ezt átvette az ufn. irod. nyelv és a nyj.-ok is. A tárgyalt két nyj.-ban, főleg a dk.-ben ez a sajátság még általánosabb, mint az irodalmi nyelvben.[67] Dk *netst* (Nässe), *hitst* (Hitze), *plāxət* (Plache), *nāxət* (nahe) Nk *nōxət leiχt* (kfn. lîch ufn. Leiche) Nk *lāiːt, seiχt* (Seiche), Nk *sāiχt, teiχt* (Teich) Nk *taiχ*, Dk Nk *anršt* (anders) *nindršt* (nirgends), Nk *paršt* (Bursche), *jauznt* (Jause) Dk *jauzn*, Dk *krēšt* (Grösse), *hēcht* (hoehe), *leŋkt* [lenge(de)], *tsant* (Zahn) Nk *tsontˌó-*ðovт-tő.

12. Két szó nem vette fel a *t*-t, jóllehet az irod. nyelv felvette: *aks* (ackes = Axt) és *jets* (ieze = jetzt).

13. Anorganikus *t* lépett fel: Dk Nk *tištlər* (Tischler), szóban.

14. Affricatává lett a *t* ill. *d:* Dk Nk *rats* (ratte, ratz) *auzəvẹntsiχ, inəvẹntsiχ*[68] (aus- és inwendig).

15. Szórványosan *k* váltja fel a *t* hangot: Dk *klustus* (Dlusztusz, családnév), *farverks* (vorwärts), *hinrverks* (hinterwärts).

Spiransok.

37. §. *Kfn. j.*

1. A kfn. *j*-nek nyj.-ainkban palatális zöngés spirans felel meg. A szó elején változatlanul megmaradt, sőt még, ellentétben az irod. nyelvvel, szóközépi helyzetben is. Dk Nk

[67] *Schwartz E.:* A hazai bajor nyj.-ok egy-két hangtani problémájáról. E Ph K. 42. 209- ll. és *Weise,* i. m. 48. továbbá: *Paul,* Mhd Gr. 36. §. DGr. I. 207. §.

[68] Martin-Linhart, Els. Wb. II. 835. l. (Lützelstein vidékén, Elzászban használatos).

juŋ (junc), *jąr* (jâr) Nk *jār*, *nejə* (maejen = nähen), *krejə* (kraejen = krähen), *plijə* (blüejen = blühen).

2. Kivételesen elvetették a *j*-t: Dk Nk *prī* (brüeje), *frī* (vrüeje), Nk *mī* (müeje).

3. Sekundär *j* lépett fel: Dk *flijə*, *pijə* stb. (fliegen, biegen) stb.[69]

4. Érdekes hangváltozást mutat e kifejezés: *khanzepl* Johannisäpfel. Itt tehát j > g változással van dolgunk. Elzászban Szent Iván napját (jun. 24.) *Gehannestag*nak ejtik, sőt Lützelsteinben (Észak-Elzászban) Johannistag = *khanstā*.[70] A *joh-* hangcsoportból előbb *geh-* fejlődött és ebből lett az *e* syncopálása után *gh* > *kh*, mint pl. gehören > *kherə*.

38. §. *Kfn. w.*

1. A kfn. *w*.-nek szó elején és szóközépi helyzetben zöngés spiráns *(v)* felel meg. A szó végén *p*-vé lesz. Dk Nk *vint* (wint), *ēviχ* (ewic), *fęrvə* (fërwen); Dk *farp* (farwe), *plēp* (blauwe), *mąrp* (mürve) Nk *merp*, *lēp* (lëwe, ufn. Löwe).

2. Szó közepén és szó elején *p* helyettesíti: Dk *sulpr* (sulwer) Salzbrühe, *phišprə* (wispern). Kiesik a *w*: *kēlr* (gëlwer, gël középfoka).

3. Szórványosan *m* váltja fel: Dk *švalm̥* (svalwe), Nk *švalmə*. *mr̥*, *mìr* (wir).

4. Kfn. *iu-*, *ou-*, *uo*-ra következő *w* mind a két nyj.-ban kiesett, akárcsak az irod. nyelvben. Dk *trei* (triuwe), *štrauə* (strouwen), *rū* (ruowe). Nk *trāi*, *štrāə*, *rū*.

39. §. *Kfn. f.*

1. Kfn. *f* csak a szó elején maradt meg változatlanul.

2. Szó közepén igen sok esetben labiodentalis zöngés spiránssá *(v)* változott. Dk Nk *falə* (fallen), Dk *flešəkhēra* (Kürbiskern), *fol* (voll), Dk Nk *švevl* (Schwefel), *teivl* (Teufel) Nk *taivl*, *havr̥* (Hafer) stb. kfn. *b*-re mutatnak. Ezek te-

[69] L. a. 24. §. 3. alatt.

[70] *Martin-Linhart:* Els. Wb. I. 317. és II. 661. l.

hát: tiuwel és tiubel, swëfel és swëbel, haver és haber alakokat tételeznek fel.[71]

Zöngés *v* hangzik liquidák előtt: Dk *štivl* (stival), *livrə* (liefern) Nk *livr̥n, tsveivl̥* (zwîvel).

Intervocalis helyzetben Nk.-en *v* áll: *sāvə* (seife), *lāvə* (loufen), *tāvə* (toufen). Dk.-ön megmarad a zöngétlen spirans: *sēf, lāfə, tāfə.*

3. Néhány szóban *p* váltja fel a zöngétlen spiranst: Dk Nk *šep* (schief); használatos ugyan a *šīf* szó is, de nem egészen azonos értelemben: *šep* = *görbe, šīf* =ferde, lejtős, *hēpxə* (kleiner Hafen), *ēpxə* (Öfchen).[72]

40. §. *Kfn. h.*

1. Szókezdő helyzetben, hangsúlyos magánhangzó előtt nyj.-ainkban változatlanul megőrizték a *h*-t: Dk Nk *halə* (halten), *hel* (hël).

2. Ha azonban hangsúlytalan szótagot kezd, akkor eltünik a *h.* Dk Nk *naus, nin,* Nk *naĭ, nuf, raus, ruf, rin* Nk *raĭ,* (hinaus, hinein, hinauf, heraus, herauf, herein), *kraŋgət* (krankheit), *mẹ̄rət* (Mehrheit). *hertsaft* (herzhaft), *patšant* patš + hant = parolát adni), *viləm* (Wilhelm).

3. Lekopott a *h: selr̥, seli, sel* (kfn. sölh) szóban.

4. Szóközépi helyzetben kiesett a *h* összevonás folytán, pótló nyujtást hagyván hátra: Dk *sīn* (sëhen), *štēn* (stehen), *kēn* (gehen) Nk *sẽə, štēə* és *štẽ, kēə* és *kẽ.*

5. Palatalis, ill. gutturalis spirans *(χ, x)* lép a *h* helyébe: Dk Nk *ēχr* (eher, äher = Ähre), *nạ̄xət* (nâhe), *veiχə* (wîhen) Nk *vaiχə,* Dk *veiχvasr̥* (Weihwasser), de: *veinrāx* (Weihrauch), *fīχ* (fihe = Vieh), *šīχ* és *šaiχ* (schiuhe = scheu).[73]

6. Ritkán *g* is szerepel *h* helyett: Dk Nk *štāgl* (stahel * staklo), *trūgl* (Truhe).

7. Néhány nyj.-i alak *hw*-s mellékalakokra mutat. Mig az irodalmi nyelv az első elemet, a *h*-t vette át és őrizte meg,

[71] *Paul.* DGr. I. 2. 154. §.

[72] *Frings* a rajnai és moselfrank nyj. határvonalánál akadt ezekre az alakokra. (i. m. 294. l.)

[73] *Weise,* i. m. 177. l. és *Paul,* DGr. I. 2. 248. §.

addig a dk. nyj. a *h*-t elejtve a *w*-t tartotta meg: Dk *šlēp* (slêhe), *šlēər*, *tsēp* (zêhe). A dk. alak egy * taihwôn formát tételez fel. Nk *tseə*. Az utóbbi nyj. tehát az irodalmival haladt párhuzamosan, mig a dk. a frank *zêwe* alakot fejlesztette tovább, melyből apocope után *tsēp* lett, pluralisa a dk. nyj.-ban *tsēvə*.

8. Kfn. *hs* mindkét nyj.-ban *ks*-szé lesz: Dk Nk *oks* (ohse), *seks* (sëhs), *vaksə* (wachsen), *teiksl* (dîhsel), *leiks* (lîhse = lőcs).[74]

9. Ha a kfn. *h*-ra *t* következik, akkor *χ*, ill. *x*-vé lesz: Dk Nk *toxtr* (tochter), *naxt* (nacht), Nk *noxt*, Dk *nąxət* (nahe). De *f* lép helyébe: Dk *frfluft* (verflucht) Nk *frfluxt* szóban.

10. *g* felel meg neki: *fergl* (verhelîn).

41. §. *Kfn. ch.*

1. Szóközépi helyzetben változatlanul megőrizte a két nyj. a kfn. *ch*-t: *preχə* (brechen), *preχhōnə* (die Schäbe = pozdorja). *laxə* (lachen).

2. Mássalhangzók után azonban elmarad: *moləkhop* (Molchenkopf = ebihal), *velr* (welcher).

3. Assimilatio következtében esik ki a kfn. *ch*: Dk *rāfaŋ* (Rauchfang) Nk *rafaŋk*, *kāšl* (kfn. gauchsel = marék), *hofart* (hôchvart), *khervei* (Kirchweihe: már a kfn.-ben is találkozunk kirwîhe változattal).

4. Szó végén hol megmarad, hol elmarad a kfn. *ch*: Dk Nk: *tax* (dach), *hōx*, Nk *kaxtsarn* (kfn. gâch) Dk *keə tsąrn*. Hosszú tőhangzó után többnyire apocope áll be: Dk *fūr*[75] (furche) Nk *furχ*, *ā* (ouch), *nā* (nach), Nk *nąx*, *klei* (glîch) Nk *klaiχ*.

5. Néhány szóban *k* váltja fel a *ch*-t: Dk *flōk* (vlôch), *šuk* (schuoch), (Plur. *flē sū*), de ha mértékegységet jelent, akkor: *šux*; pl. *sivə šux laŋ* = hét láb hosszú), épigy: *hentšiχ* Nk *hendžiχ* (hent-schuoch).

[74] V. ö. *Christmann*, E.: Ein Beitrag zur pfälzischen Spachgeschichte. Teuth. III. 274-279. ll. és *Wagner* Kurt: Die Geschichte eines Lautwandels *ks* < *chs* > *s*. Teuth. II. 30—46. II.

[75] Paul szerint (DGr. I. 2. 189. §.) ez normálisan fejlődött alak, s az alem.-ban ma is Fuhre-t használnak.

6. Velaris nasalissá alakul át: *phęrsiŋ* (phërsich), *pōdiŋ* (Bottich).[76]

7. Szórványosan *j*-be megy át: gachzorn > Dk *kejətsąrn, kejəliŋ.*[77] Továbbá a *-chen* kicsinyítőképzőnél: *tišjə, fesjə, flešjə* (Tisch, Fass, Flasche dim.-a).

8. Az *e* kiesése után a *ch* 3 elé került és ebben a hangkapcsolatban *ks*-szé lett: Dk Nk: *juksə* (jûchezen), *šluksə* (sluchezen).

42. §. *Kfn. s.*

1. A kfn. *s* megmaradt a szó elején magánhangzó előtt és a szó végén: Dk *sēf* (seife) Nk *sāvə, klās* (glas), Nk *klą̄s.*

2. *š*-sé lesz a szó elején mássalhangzó előtt, valamint a szó közepén és végén *r* után: Dk *šlą̄f* (slaf) Nk *šlōf. štēn* (stein) Nk *štą̄, pęršt* (bürste) Nk *pęrštə, męršl* (mörser), Dk *thąrš* (torse) Nk *tarš, vąršt* (wurst) Nk *varšt.*

3. A dk. nyj.-ban ezenfelül még az *sp, st* és *ms* hangkapcsolatokban szóközépi helyzetben is: Dk *khašpr̥* (Kasper) *hašpl* (Haspel.), *vešpl* (wespe), *fešt* (fest), *tu ešt, lēšt, lošt, mešt* (=isst, liest, lässt, misst).

4. De az egyes harmadik személyben mindenütt megmarad az *s: er est* (isst), *lēst* (liest), *lost* (lässt), *mest* (misst), *amšl* (Amsel) Nk *amzl.* Nk.-en csak a szókezdő *sp* és *st* hangzik *šp,* ill. *št*-nek, szó közepén *st, sp* áll: Nk *fest, khaspr* stb.

5. Az irod. nyelv befolyása alatt kivételesen megmarad az *st* és *sp.*: Dk *khastel* (Kastell) Nk *khastelə, khistə* (Kiste), *švestr* (swëster).

6. Magánhangzók között és nasalis vagy liquida előtt, továbbá *n* után zöngés spiránssá *(z)* válik az *s*: Dk Nk *lēzə* (lesen), *vēzə* (wësen), *vāzm̥* (waseme, Rasen), *hēzr̥* (heiser) Nk *hāzr, ęrtseizl* (Ziselmaus), *sęnzə* (sênse plur.-a), *van zə* (wann sie), *əs iz nə rext* (es ist ihnen recht).

7. Kivételek: Dk *pēsm̥* (bësem, bësen), Nk *pę̄zə, ēsl,* (esel) Nk *ēzl, rikmēsl* (Rückmeisel) Nk *rukštraŋk.*

[76] *Heeger,* i. m. 28. l. és *Weise,* i. m. 177. l. Goetze: *Frühneuhochdeutsches Glossar*-jában *pfersing* alakot közöl.

[77] A Pfalz nyugati részében otthonos ez az alak. Heeger, Tiere im pfälzischen Volksmunde. II. 11. l.

8. Kfn. *s* phonetikai okokból affricatává lesz: *lefts*[78] (lëfse = ajak) Nk *leftsə, halts* (hals), *tseidr̥* (sît = óta), *tsuklə* (suggeln), *pentsl̥* (bënsel) Nk *penzl.*

43. §. *Kfn. ʒ.*

1. Kfn. *ʒ (ʒʒ)* többnyire zöngétlen spiránsnak hangzik mindkét nyj.-ban.

2. Kfn. hosszú tőhangzó után azonban zöngéssé válik: Dk Nk *pīzə* (büeʒen), *lozə* (lâʒen), *mizə* (müeʒen), *stōzə* (stôʒen).

3. Kfn. *rʒ* > *š*-sé változott: Dk *hęrš* (hirʒ) Nk *hirš, ʒ* > *ts: flōts*[79] (vlôʒ = tutaj), *ōməts* (ameiʒe) Nk *āmatsə.*

44. §. *Kfn. sch.*

1. Szó elején és végén változatlanul megmaradt az *sch (š).* Dk Nk *šrit,* (schrit), *ilpətrits* (Ilbentrütsch)[80], *kraləvatš* (karikalábú), *kąprštēn* (Kieselstein).

2. Intervocalis helyzetben Dk.-ön csak akkor hangzik š-nek ha a megelőző magánhangzó rövid, egyébként zöngés spiránssá válik (ž = magyar zs). Németkéren magánhangzók között mindig *ž* áll tekintet nélkül az előtte álló magánhangzó időmértékére. Dk *našə* (naschen), *mišə* (mischen), *vešə* (waschen); Nk *nažə, mižə, važə,* Dk *līžə* (liesche), *plaužə* (plauschen) *raužə* (rauschen), *taužə* (tauschen). Nk *liš, raisiχ* (Reisig), *plaužə, raužə, tauzə.*

45. §. *Kfn. z (tz).*

1. A kfn. *z* mindkét nyj.-ban megmarad affricatának

[78] *Lefze* alak a 18. századig az irodalomban is előfordul. *Paul,* DGr. I. 2. 215. §.

[79] Mesebeli madár. Elzászban: Ilbentrütsch. (Martin-Linhart: Els. Wb. II. 769. l.) Pfalzban: Elbetritsch (elvətritš) alakban ismeretes. (Heeger: Tiere im pfälzischen Volksmunde. II. 19. l.) A kömlődi *ilpətritš* alak nyilván az elzászi változatra vezetendő vissza; ilpə = elbe, < kfn. alp, elbe; tritš < kfn. trute. Nálunk többnyire „kínai fecskefészek" értelmében használják az ételben válogatós gyermekekkel kapcsolatban.

[80] Strassburgban is így mondják. V. ö. *Martin-Linhart,* i. m. I. 172. l.

(ts). Dk Nk *tseit* (zît), *kreits* (kriuz), *plutsr̥* (agyagkorsó). *šlutsr̥* (Schlutzer, Saugbeutel für kleine Kinder).

2. Néha a *ts* összetétel második eleme: az *s* *š*-sé változik át: Dk Nk *kritš* (griutz = hörcsög), *tr̥ letštə* (letzte), Nk *letstə*.

3. Explosivák után phonetikai okokból *s*-szé válik az affricata: Dk Nk *juksə* (jûchezen), *šluksə* (sluchezen), *šnipsə* (snüpfezen), *trepslə* (tropfezen).

4. Analóg esetek: Dk Nk *kriksle* (kritzen), *štaksə* (statzen) Nk *štodlə*.

5. Egy esetben *t* lép a *z* helyére: *tits* (zitze). Ez az alak contaminatio útján jöhetett létre kfn. *tüte* és *zitze* alakokból, Nk-en *štri:ə*-t mondanak helyette.

6. A *tv* hangkapcsolatot *tsv-* váltja fel e szóban: *tsvęrix* (twerc), egy helyen pedig *kv:* Dk Nk *kvetš* (* twetschke = Zwetschke).[81] Másutt meg *tšv* felel meg neki: *tšvišə* (zwischen). Ezt az alakot azonban csak az egyik utcában használják, a többiben: *tsvišə* járja.

Mássalhangzó—kapcsolatok.

46. §. *Assimilatio (Hasonulás.)*

A tárgyalt nyj.-okban az assimilationak minden fajtájával találkozunk.

1. *Progressiv assimilatio:* Az *nd* > *n* változás sűrűn előfordul, de általánosnak mégsem mondható. Kéren általában több a kivételes eset: Dk *ti anrə* Nk *andrə, anršt* (anders), *pinə* (binden), *kəpun* (gebunden) Nk *kəpunə, unə* (unten), *štenr̥* (stenter = hordó). Az assimilatio nem állt be: Dk Nk *sint* (sünte), *vindr* (winter), *ksunt* (gesunt), továbbá Nk *štunt* (stunde) Dk *štun, tsent* (zant plur.-a. Lásd még 37. §. 7.) Ingadozás mutatkozik e szóban: *khin, khinr* (=Kinder).[82] Az *lt, ld* > *l* változásról ugyanezt kell megállapítanunk: Dk Nk *halə* (halten), *špalə* (spalten), *kilə* (gelten), *šilr̥* (schulter) Nk

[81] Hessenben *Behaghel* szerint csak a *Quettsche* alak járja. (Die deutsche Sprache. 1917. 70. l.). Elzászban is a *kvetš* változatot találjuk.

[82] Weise, i. m. 41. l.

šuldr̥ kətuliχ (geduldic) Nk *kətuldiχ, khōl* (geholt) Nk *kholt.* (A kivételeket l. 37. §. 6.)

Szórványosan más mássalhangzók is hasonulnak megelőző liquidához vagy nasalishoz: *selr* (söhl), *velr̥* (welcher),[83] *ẽmr̥* (eimber), *ims* (inbiz); *z* + *h* > *ts: hęrtsaft* (herzhaft); *k* + *h* > *g: kra gət* (Krankheit); *l* + *h* > *l viləm* (Wilhelm)[84], *n* + *h* > *n: kvōnət* (Gewohnheit), *eini* (hinein, einhin);[85] *r* + *h* > *r: vą̄rət* (Wahrheit), *mę̄rət* (Mehrheit).

2. A *regressiv assimilation*ál a mássalhangzó nem az előzőhöz hasonul, hanem az utána következőhöz: *hofart* (< hôchvart), *rāfaŋ* (< Rauchfang) Nk *rafaŋk, khęrvei* (<Kirchweihe) Nk *khęrvāi,* Dk *namitā* (< Nachmittag) Nk *nōxmitą̄x;* deinem > *teim* Nk *taim,* gib mir > *kemr,* wenn man > *vamr̥,* lebzelter > *letseldr̥.*

3. A *részleges assimilatio* mindkét fajtájára (homogen és homorgan) szolgáltat példákat a két nyj. a) Dk redest > Dk *retšt* Nk *retst;* ladest > *lātšt* Nk *lātst.* b) grunt-birne > Dk *krumbr̥,* Nk *krumben;* un-par > Dk Nk *umphar;* Anfang > Dk *ōmfaŋ,* Nk *ōfaŋ;* Kindbett > Dk *khimpet,* Nk *khimpetr̥n;* fünf > *fimf, fimpf.*

4. Mig az assimilatiónál két különböző mássalhangzó azonossá lesz, addig a *dissimilationál* az azonos mássalhangzók egyike a) megváltozik vagy b) kiesik: a) Blasebalg > Dk *pląsparix* Nk *plōsparix;* Lineal > Dk Nk *lenīr* (kfn. liniere); Mörser > Dk Nk *meršl;* Sauerampfer > Dk *saurambl̥;*[86] Glöckler > *kleknr*[87], kfn. barbierer > Dk Nk *palvīrə;* Zitze > Dk *tits,* pumpen > *kumbə,* Pumpbrunnen > *kumprunə.*[88] b.) Spektakel > Dk *špitāgl,* Nk *špetāgl;* Korporal, > Dk *khaprāl,* Nk *khaprōl;* liederlich > Dk Nk *lidrix;* Rorate > Dk *arādi,* Nk *orādi;* Tölpel > *tapl̥*[89] Nk *thipl.* Lehrer > *lērə;* Cartare > *khatāri* (családnév).

[83] u. o. 42. l.
[84] u. o. 44. l.
[85] Schwartz E.: A rábalapincsközi n. nyj. hgt. 47. l.
[86] *Weise,* i. m. 43—44. ll.
[87] Martin-Linhart. i. m. I. 258. l.
[88] u. o. I. 219. l.
[89] u. o. II. 681. l.

5. A *reciprok assimilation*ál egészen új mássalhangzócsoportok vagy mássalhangzók lépnek fel: kfn. ingewer > Dk Nk *imbr; lînwat* > Dk Nk *leimət. pliml meisjə* (blindes Mäuschen, játék, amelynél a játékosok egyik szemét bekötik.

6. *Metathesis.* A hangátvetés főleg az *-eln, -ern* végü igéknél játszik szerepet: (Nk-en csak az -eln végüekre terjeszkedik ki.) handeln > *handlə; funkeln* > *fuŋglə; fordern* > Dk *fodrə,* Nk *fodr̥n; stolpern* > Dk *štolprə,* Nk *štolpr̥n.* Perfors (elzászi parforš) > Dk *prąfąršt* durchaus, gewaltig.[90] Temperament > *teprəment; Kruste* > Dk *khąršt,* Dk *thōp* (pfote).

7. *Aphäresis.* A szókezdő mássalhangzó elmarad: Rorate > Dk *arādi,* Nk *orādi,* Aroma > Dk *rumə,* herein > Dk *rin,* Nk *raĭ; hinein* > Dk *nin,* Nk *naĭ.* herauf > *ruf,* hinauf > *nuf* stb.

8. *Apocope.* A szóvégi *-e -t és -en*-t illetőleg lásd a „Hangsúlytalan szótagok magánhangzói" című fejezetben. (26. §.) A mássalhangzók apocope-ja az illető mássalhangzóról szóló fejezetben van rendszeresen összefoglalva.

9. *Syncope* (Magánhangzó kivetés): Titulieren > Dk *tidlīrə,* Nk *tidlīr̥n; gratulieren* > Dk *kradlīrə,* Nk *kradlīr̥n;* Gewalt > kvalt. besinnen > *psinə.*

10. *Ecthilipsis*-t, mássalhangzó-, vagy mássalhangzó + magánhangzó-, azaz szótagkivetést (esetleg összevonást) tüntetnek fel: Engkeutel > Dk *eŋkheil,* Klarinet > *klanet,* Perpendickel > Dk *pendikl,*[91] majorenn > Dk *mejren,* Majoran > Dk *mejrōn.*[92] ordentlich > Dk *ąntlix; Temperament* > Dk Nk *teprəment.* ministrieren > Dk *mistrīrə,* Ceremonie > Dk *tsermōni,* Kolophonium > Dk *khalfōni.* Továbbá: jagen, sagen, slagen, tragen, wagen, kriegen, > Dk *jōn, sōn, slōn, trōn vōn, krīn.* Abból az általános törekvésből, hogy az ember a szavakat beszéd közben inkább megkurtítani igyekszik, mint meghosszabbítani, következik, hogy anorganikus hang-

[90] Martin-Linhart: Els. Wb. II. 85. l.
[91] U. o. II. 90. l.
[92] U. o. II. 659. l.

zók hozzáfűzése sokkal ritkábban fordul elő, mint a hangzók elvetése.

Megkülönböztetünk *prothesis*-t, *paragoge*-t és *epenthesis*-t.

11. Az első esetben a szó elejéhez járul anorganikus mássalhangzó, amikor az előző szó (többnyire a névelő, névmás vagy praepositió) végső mássalhangzóját a következő szó elejéhez kapcsoljuk és ezzel szorosan eggyé olvad. (Satzandi.) Igy jöhettek létre: Der Ingenieur > *rendžənīr;* ein Ast > Dk *našt* Nk *nast*,[93] das Lappohr > *šlapōr*.[94] Nehezebben magyarázható a szó elejéhez járult *k:* Dk Nk *kfax* (< vach), *knak* (<nac, nache), *kšpas* (< Spas), *kšpur* (< spur), Dk *kfrīrə* (< vriesen), Nk *kfrīrn, kfretə* (vreten).

12. *Paragoge, epithesis.* Szó végéhez járul mássalhangzó: pl. *k: flōk* (kfn. vlô és vlôch), Dk *šuk* (schuo és schuoch); *l:* Dk *vārtsl̥* (warze), *vešpl̥* (wepse), *frantsl* (franse), *trugl* (truhe), *khambl̥* (kamp = Kamm); *n:* Dk *jauzn̥* (Jause) Nk *jauzn̥t. r:* Dk *krapr̥* (krapfe), *šnautsr̥* (Schnauze), *tsindr* (sint, seit). Dk *špinəvedr̥* (spinne-wät); *t:* Dk Nk *seiχt* (Seiche) Nk *saiχt lei t* (lîch) Nk *laiχt*, Dk *nạ:ət* (nahe) Nk *nōχət*, stb. (L. a. 37. §. 11. alatt.)

13. *Epenthesis.* (Hangzóbeiktatás) Dk *veislə* (wîzenen) Nk *vaislə*, Dk Nk *re lə* (rechen), stb. L. a. 26. §. 12. Dk *rumənīrə* (ruinieren), Nk *runīrn, heint* (hiute) Nk *haint, kənuŋk* (genuoc), *phenin* (phennic, phenninc) *aŋnēs* (Agnes), Dk *veinrāx* (Weinrauch), *šnelrə* (schnellen), *špreŋgrə* (sprengen =vágtatni), *rovrt* (robâte), *prindl* (Brünnlein).

14. *Svarabhakti.* Secundär *i* lép fel két mássalhangzó között: Dk Nk *periχ* (berc), *khaliχ* (kalc), *plāsparix* (blasebalc) Nk *plōsparix;* secundär *-e-t (ə)* mutatnak: *ārəm* (arm), *hanəf* (hanf), Dk *švaləm* (swalwe).

15. *Népetymologia:* Dk *mauərvolf* (mûl-mûrwëlf) Nk *maulvarf*, Dk *knīpeitə* (kniebeugen) a beugen igét dk.-i nyj. nem ismeri, helyette a *bücken* szót használja, ezért az ismert *beichten* szóval hozták összefüggésbe. Dk *Veinrāx* (Weihrauch), *khēraus* (garaus), *frkeiə* (vergeuden), *tsodlpēr* (Zei-

[93] V. ö. *Paul*, DGr. I. 2. 242. §.
[94] *Martin-Lienhart.* i. m. I. 63. l.

delbär). Dk.-ön a *Zeidel* szó ismeretlen, ezért hozták a *tsodl* (Zotte) szóval összefüggésbe; *aldrmarš* < magy. áldomás; *eŋkheil* < * endkeutel = Ende des Darms.[95] Mivel *Keutel* (kfn. kiutel = dicker, sackförmiger Darm bei Tieren) értelmét nem ismerik, a *Keil* = ék szóval, próbálják magyarázni; *tsigrēt* (<lat. locus secretus).

16. *Analog-esetek:* Dk *kəpruŋ* (gebracht) *ksuŋ, keluŋ* mintájára; Dk *fuš* (fisch): Busch, Büsche mintájára, *khegl̥-paŋk* (Kegelbahn) Fleischbank mintájára, *tar̥štriχ* (durstig) hungrig hatása alatt.

[95] Heeger: Tiere im pfälzischen Volksmunde. I. 17. 1

SZÓKINCS. — KÖLCSÖNSZAVAK.

47. §.

Amikor a telepesek eljöttek hazájukból, kiszakadtak egyúttal a régi, megszokott környezetükből is. Itt az új hazában, a kolóniákban új világ, új környezet fogadta őket. A megváltozott viszonyok sok ujdonságot hoztak útjukba. Számos új intézménnyel, új fogalmakkal kellett megismerkedniök, amelyeknek jelölésére az elnevezést azoktól vették, akik az új fogalmat velük megismertették. Gyarapították szókincsüket az itteni környezet, az új életformák, a különféle hatóságok, de nem kevésbbé fejlesztették azt a különböző nyelvjárású és szókincsű vidékekről összeverődött telepescsoportok is. Egyes fogalmakra ugyanis többféle szó és kifejezés járta a telepesek között. Ugyanazt a fogalmat esetleg más és más névvel jelölték az egyes csoportok. Ha aztán ezek a különböző elnevezések hangtanilag beleilleszkedtek a győztes nyj. hangrendszerébe, akkor könnyen átmehettek a kolónia szókincsébe, feltéve, ha elég számottevő képviselőjük akadt. Ez a magyarázata annak, hogy a kolóniában ma egy és ugyanazon fogalomra több kifejezés van használatban, amelyeket azonban nem mindenki használ egyformán. Egy-egy utcában, rokonságban vagy családban többnyire csak egyiket vagy másikat használják. Ezért szinesebb, változatosabb és gazdagabb a kolónia szókincse, mint a nyj. őshazájáé, azaz az eredeti német nyelvterület azon részéé, amelynek dialektusával a két kolónia nyelve a legtöbb rokonságot mutatja. A két nyelvsziget szókincsének alapját kétségtelenül az őshazaként megjelölt terület szókincse teszi, melyet azonban jelentékeny mértékben kiegészítenek részint a magyar környezetnek, részint a nyelvileg elnyomott kisebbségek nyelvéből átvett szavak és kifejezések. Ez a körülmény teszi

lehetővé, hogy a szógeográfia alapján is következtessünk a nyelvsziget törzslakosságának összetételére és származási helyére.[1]

A szószék és iskola részén az irodalmi németből is mentek át szavak és kifejezések a nyj.-ba. Az imádságokat általában úgy ejtik, hogy átmeneti (kompromisszumos) alakokat alkotnak az irodalmi és nyelvjárási alakok között.[2] Ugyanezt tapasztalni akkor is, ha *„nadrágos"* (iskolázott) ember elegyedik szóba a kolónia tagjaival. Ilyenkor rögtön hochdeutsch akarnak beszélni és ezáltal számtalan *kompromisszumos* és *„hyporhochdeutsch"* alakkal füszerezik beszédjüket, még abban az esetben is, ha az illető „nadrágos" ember hamisítatlan dialektusban beszél velük. (Megtörtént pl., hogy egy öreg bácsi büszke megelégedéssel konstatálta le, hogy 18 évi távollét után is milyen pontosan beszélem a kömlődi dialektust. Örömének adott kifejezést, hogy nem szégyellek dialektusban beszélni velük; de — és ez a legérdekesebb — mindezt nem kömlődiesen mondta el, hanem a dialektus és irodalmi nyelv között álló nyelven.)

Tanulságos megfigyelni a magyar *közigazgatásra, katonáskodásra,* továbbá a *modern mezőgazdasági* és *közlekedési eszközökre* vonatkozó kifejezéseiket. Ezek csaknem kivétel nélkül mind német formában honosodtak meg a kolóniában, még pedig legnagyobb részt nem irodalmi, hanem dialektikus alakban, azaz érvényesültek bennük a nyj. hangtörvényei, s így szerves részévé lettek a nyelvsziget szókincsének. Csak a megszólításként használni szokott szavakban nem mentek végbe a nyelvjárásban egyébként szokásos hangtani változások: *hęr pətsirks rixtər, hęr kreisartst;* a dialektus *pətsęrksrixtər* és *krēzartst* formákat kivánna.

Annál feltünőbb, hogy a nyelvjárás állatnevei (ló-, tehén- és kutyanevei) kizárólag magyarok. Még véletlenül sem akad köztük német, legfeljebb nemzetközieket találunk: *Hektor, Castor, Pollux, Leo.* Tévedés volna ebből azt a kö-

[1] A német nyelvjáráskutatásnak ezt az ágát újabban Bernhard Martin karolta fel. L. Deutsche Wortgeographie c. közleményeit a „Teuthonista" folyóiratban.

[2] Kräuter, i. m. 40. l.

vetkeztetést levonni, hogy a bevándorlók eredeti hazájukban nem voltak földművelők. Ennek ellentmond a telepesek útlevele, amely a 206 telepescsalád közül 175-nél világosan feltünteti, hogy hazájukban földművelők voltak. S ha a telepes a mezőgazdasági ismereteken kívül még valamely mesterséghez is értett, úgy ezt is rávezették az útlevélre, ill. a telepeskimutatásba.

De nemcsak az említett kolóniákban találkozunk ezzel a jelenséggel, hanem a magyarországi német nyelvszigetek legtöbbjében magyar nevekre hallgatnak az állatok. Kérdés, mi lehet ennek az oka, mivel magyarázhatnók ezt a jelenséget. Kräuter erre vonatkozólag Hoffmann Frigyes előadásai nyomán így ír: „Abból pl., hogy a nyelvjárás állat-, különösen lónevei majdnem kizárólag magyarok, joggal következtethetjük azt, hogy a bevándorlók eredeti hazájukban nem voltak földművelők, legalább lovaik nem voltak. Tudva azt, hogy mennyire ragaszkodik a földművelő ember a keze alatt levő állatokhoz és mennyi ideig emlékezik vissza rájuk, ha eladta, biztosra vehetjük, hogy ha eredeti hazájában lett volna lova a települőnek, első csikajának már annak a nevét adta volna, szóval német nevet."[2a] De bármily tetszetősen és bármennyire meggyőzően hangzik is ez az érv, mellyel állitását alátámasztani igyekszik, mégis kissé elhamarkodott következtetésnek látszik kétségbevonni úgyszólván az összes törzstelepesek földmüves voltát. Ennek ellentmondanak egyrészt a telepítési akták, másrészt pedig a telepítés célja. A rendkívül költséges telepítési akciónak elsőrendű célja ugyanis nem az emberfelesleg lecsapolása volt, még kevésbbé az ország elnémetesítése, hanem elsősorban az ország mezőgazdaságának talpraállítását és fellendítését célozta a másfél évszázados pangás után. Ezt a célt pedig csak kis mértékben érték volna el, ha legnagyobbrészt földműveléshez nem értő telepeseket (iparosokat) toboroztak volna. Ezzel szemben köztudomású dolog, hogy a telepeseket többnyire épen a Rajnavidékről toborozták, mivel a mezőgazdaság ott állott a legmagasabb fokon.

[2a] Kräuter, i. m. 40. kk.

Hogy a telepesek túlnyomó részben földművesek voltak már eredeti hazájukban is, kitűnik útleveleikből. A Kömlődre és Kérre szánt *206* telepescsalád közül *175* kimondottan földműves volt. Ezeknél más foglalkozást nem is említ a kimutatás. A többi *31* család iparral kereste volt kenyerét az őshazában, de közülük *25* a földműveléshez is értett valamelyest, ha nem is sokat. Ez utóbbiak fonák gazdálkodásáról szólnak az inspektor panaszai. (L. I. r. 79. l.) A telepesek zöme tehát földmüvesekből került ki. Azt pedig bajos volna feltételezni, hogy földműves létükre se lóval, se tehénnel nem rendelkeztek kivándorlásuk előtt. Állatokat természetesen nem hoztak magukkal az útra. Állatállományukról kincstári pénzen az uradalmi inspektor gondoskodott. (34—35. ll.) Azt, hogy a magyar környezettől számukra vásárolt lovak és tehenek magyar névre hallgattak, mondanunk sem kell. Amit *Kräuter* említ, hogy t. i. az állatjához ragaszkodó földmüves első csikajának és borjujának bizonyára német nevet adott volna, az mindenesetre meg is történt. Mert hiszen az öregek elbeszélése szerint a mult század második felében még szép számmal akadtak német állatnevek. (Ilyenek: *hexi, fuksi* stb. E kettő ritkán ma is előfordul még Kéren.) A német elnevezések megmagyarosodásának okát véleményünk szerint sokkal inkább a *magyar vásárokban* kell keresnünk. Az állatok sűrű csereberélése tette szükségessé vagy legalább is kivánatossá, hogy magyar nevük legyen. Csekély mértékben talán az is elősegítette a magyar nevek elharapódzását, hogy a kolóniákban szokássá vált magyar bérest fogadni a gazdaságba, valamint az a körülmény is, hogy a mult században a fiúkat egy-két évre magyar szóra adták valamely közeli községbe. E különböző okok és hatások eredőjeképen honosodtak meg lassankint a magyar állatnevek német kolóniáinkban.

48. §. Kölcsönszavak.

Kömlőd telepesei részben olyan területről rekrutálódtak amely évszázadokon át francia uralom és francia hatás alatt állott. (Elzász-Lotharingia.) A hagyomány azt tartja, hogy a telepesek kis töredéke csak franciául beszélt, vagy legalább

franciául is beszélt. Sőt arról is tud a tradició, hogy ezek a francia érzelmű telepesek külön utcában (Katrvan) laktak és állandó surlódásban éltek a német érzelműekkel. Hogy a sekundär telepítésnél is szép számmal lehettek képviselve, mutatja az a sok francia családnév, mely a telepítési listán még nem szerepelt, hanem csak az 1800-as évek elején kezdett feltünni az egyházi anyakönyvek lapjain. (L. I. r. 62. l.) Elzász-Lotharingia nyelvében pedig csak úgy hemzsegnek a francia szavak. Ezzel szemben a kömlődi nyelvjárásban ma már aránylag csak nagyon kevés francia szó van használatban. Eltekintve azoktól a francia eredetű szavaktól, melyeket az irodalmi nyelv tart ébren, nyelvjárásunkban a következők mutathatók ki: *adjə* fr. adieu!; *alert* fr. alerte = élénk; *pasāvl* fr. passabel = tűrhető (I. 96. l)[3]; *citą* latin cito = gyorsan; *infandāri* l. Inventarium (I. 52. l.); *juštəment* fr. justement (I. 413. l.); *katrvãn* fr. quatrevingt = Vierwinden; *khaprits* fr. caprice = szeszély; *khalfōni* l. Kolophonium = gyanta; *opsənāt* = makacs, önfejű (I. 10. l.); *ąrtr* fr. Ordre = izenet; *prąfąršt* fr. perfors, elzászi parfors = erőszakos (II. 85. l.); *redrāt* Retirade; *šarnāl* fr. journal; *šermant* fr. charmant = bájos, kedves (II. 433. l.); *thąrmendə* fr. tourmenti, latin tormenta = kinzás, gyötrelem.

[3] Martin-Linhart: Elsässisches Wörterbuch, I. 96. A zárójelbe tett hivatkozás a továbbiakban mindig erre a szótárra vonatkozik.

ALAKTAN.

I. Főnév.

49. §. *1. Genus.*

A főnevek a nyj.-ban nem tartották meg mindig azt a nemet, melyhez a kfn.-ben tartoztak. Elég sűrűn találkozunk olyan főnevekkel, amelyeknek neme az idők folyamán megváltozott.

1. A kfn.-ben *himneműek* voltak s a nyj.-ban *nőneműekké* lettek: *krīp* griebe, *hopə* hopfe, *phęrsiŋ* pfërsich, *rāp* rabe, *šnavl* snabel, *špūl* spuol, *tsvivl̥* zwibolle.

2. Kfn. *himn.*-nek *semleges* n. felel meg: *knąrvl* knorpel, *kneχl* knöchel, *plats* platz, *rēšęrm* rëgenschirm, *šąrts* schurz, *fərein* Verein.

3. Több kfn. *fem.*-nak a ny.-ban *masc.* felel meg: *ek* ekke, *fərlušt, fərnumft, švaləm* swalbe, *vambə* wambe, *vąršt* wurst.

4. Kfn. *fem.*-nak *neutrum* felel meg: *pīvl* Biebel, *jauzn̥* jûs, *matsəs* matze. Semlegesekké lettek továbbá a nőnevek: *s khādi* Katharina, *s lēni* Helene, *s nōni* Anna.

5. Kfn. *neutr.* a nyj.-ban *masc.* lett: *hąrn* horn, *rūdr, šą̄f* schâf, *(špinə-)vēt* weppe, *vun̥r* wunder; a következőkben fem. felel meg: *freilə* Fräulein, *hą̄r* hâr, *khastél* kastel, *saft, tseignis* Zeugnis.

6. Több főnév, mely a kfn.-ben a masc. és fem. között ingadozott, a nyj.-ban az irodalmi nyelvtől eltérően himnemű lett: *putr̥, fōnə* vane, *volkə* wolke; nőneművé lett: *šatə* schaten, *kąrt* gürtel.

[1] Az alaktani részben H. *Paul* Deutsche Grammatik-jának II. kötetén kívül főleg *Lindenschmidt M.* „A verbászi német nyelvjárás alaktana" és *Weidlein J.* „A murgai német nyelvjárás alaktana" c. értekezését vettem alapul.

7. Főnevek, melyek a kfn.-ben hím- és seml.-neműek lehettek, a nyj.-ban semlegesek: *tēl* teil, *laŋkvit* wite-Holz ‚Hinterdeichsel', *mintš* < mensche, mensch.

8. A jövevényszavak sem maradtak meg mindig olyan neműeknek, amilyenek voltak abban a nyelvben, melyből őket átvették. Nembeli eltérést mutatnak a következők: *s arest, s tsigāri, s tsigretl, tr porto, tr kilō, tr špitāgl, tr mōdi, ti khapert* das Couvert, *ti khasīnə, ti thermīn, ti lakāi* der Lakei, *s pətsirk* der Bezirk.

50. §. 2. *Esetek.*

A névragozásnál szokásos négy eset közül a nyj.-ban úgyszólván csak egy eset maradt meg a szabad mondathasználat számára, még pedig a nominativus. Ez az egyesszámban azonos a tővel, a többesszámú nominativus pedig tulajdonképen az egyetlen nyelvtanilag képzett eset.

A genitivusnak már csak 1. néhány felkiáltásban, 2. a gen. part.-ban, 3. a határozószókban, 4. a szóképzésben és szóösszetételekben akadunk nyomára erős és gyenge formában egyaránt: 1. Dk *iŋ Kots nōmə*, Nk *iŋ Kotəs nāmə* (in Gottes Namen), *um Kotəs vilə* (um Gottes willen). 2. *etvas* v. *epəs, šēnəs, kūdəs, krōzārtiχəs; niks neiəs.* 3. Dk *sundāks* (Sonntags), Nk *sundōxs, halpvēks, ąvəts* Nk *ōvəts, mitvoxs, altsəmąl* Nk *altsəmōl.* 4. *paurəskhint* Nk *pauərskhint, veipspilt, nōməstā* Nk *nāməstōx, afəmaul* Affenmaul, *maurəksel.*

A szabad mondathasználatban a gen. eltünt. Szerepét a birtokviszony kifejezésénél a dat. vette át a 3. szem. birt. névmással kapcsolatban. Máskor meg (de csak ritkán) *fun* vagy *tsu* praepositiós szerkezet pótolja a genitivust: *əm prudr se haus,* (das Haus des Bruders), *məm fatr se švestr.* (die Schwester meines Vaters). E helyett néha ezt is hallani: *ti švestr tsu məm fatr,* Nk *tsu main fądr* és *tr prudr fu menr motr,* Nk *fu mainrə modr.*

A gen. szerepel még a *családneveknél,* csakhogy ma már senki sem érzi benne a sg. gen.-t, mindenki többesszámú alakként kezeli, épen mivel az összes családtagokat jelöli. Dk.-ön ezt a gen.-t részben erősen, részben gyengén képezik. Gyenge gen. van helyén az egytagú családneveknél: Dk:

paxə (Bach-ék), *laŋə*, *ōmə*, *platə*, *rauə*, *šultsə*. Néhány egytagú azonban erősen képzi az efajta gen.-t.: pl. *hirts*, *pauls*, *reins*, *rekls*, *šmits vōnə tą:* wohnen da. A többtagúaknál erős gen. fejezi ki ezt a fogalmat: Dk *paxmans*, *khatāris*, *pōtsaŋs*, *reχtvalts* (Rektenwald-ék); *r* után azonban š-sé lesz az erős gen. ragja: *heislərš*, *metlərš*, *milərš*. Az *s*-sel képzett gen. mellett van egy *ə*-vel képzett alak is, amely azonban az összes azonos nevű egyéneket jelöli. Ez nem is gen. hanem plur. nominativus: *ti hartmanə* (nem Hartmann-ékat jelöli, hanem az összes Hartmannokat), *ti šmitə* (a Schmidtek). Egyik másik családnév az erős és a gyenge gen.-ragot felveszi, még pedig egyszerre: pl. *khanēlizə* (Kornéli-ék).

Nk.-en tekintet nélkül a családnév szótagszámára vagy végződésére mindig *s*-rag fejezi ki az említett fogalmat és még a határozott névelőt is kiteszik: pl. *əs paxmans*, *əs aignərs*, *əs tōts*, *əs pitls khumə* = kommen. Az *-s* ejtését a megelőző *r* nem befolyásolja: *əs aignərs sain unzr̥ fraint* = Eignerék a mi rokonaink. Dk.-ön sűrűn használják a köv. szerkezetet: *əs šmits īrəs* (Schmidték lánya), *šmits īrə* (ihrer = Schmidték fia), *əs khanēli-zə īres*, *əs milərš irəs* stb. A fiúknál azonban jóval ritkábban alkalmazzák, mint a lányoknál.

A dat.-t rendesen használja mindkét nyj. Sőt ennek használata még általánosabb, mint az irod. nyelvben épen az előbb említett oknál fogva, hogy t. i. a birtokviszonynál a gen.-t is pótolja, valamint azért is, mivel több praepositio az irod. nyelvtől eltérőleg gen. helyett dativust vonz. Esetragot azonban sohasem vesz fel, csak a névelőről ismerhető meg. Dk. *əm pū* (dem Buben), *tr motr* (der Mutter), *əm kint* (dem Kind.) Nk *ən pū*, *tr̥ modr*, *ən khint*. Mig a himn. acc.-t Nk-en a névelő megkülönbözteti a nom.-tól, (nom.: *tr̥ fądr̥*, *acc. tə fądr̥*, *mai hŭt* mein Hut; *main hŭt* meinen H.) addig Dk.-ön az acc. és nom. teljesen egybe esik. A névelő himn. alakja a nom.- és acc.-ban azonos: *tr* der, den *ill. mə* mein, meinen.

51. §.

A pluralis képzése. A főneveknek kfn. tövek szerinti csoportosítása s külön való kezelése nem illik bele e rövidre

tervezett alaktani összefoglalásba, annál kevésbbé, mivel az egyes töveknél nagy arányú eltolódásokkal és kiegyenlítődéssel állunk szemben. Gyakorlati céljainknak eléggé megfelel, ha a főneveket a plur. nom. végződése alapján csoportosítjuk és e csoportosításon belül még genus szerint is külön kezeljük őket.

52. §.

A plurálist rag nélkül és Umlaut nélkül képezik. Ide tartoznak az *a* tövek közül: 1. *himneműek:* Dk *lēp* (leip) Nk *lap, šuk* Nk *šū*, plur. *šū. hunt*, plur. *hun;* továbbá: *peidl* (biutel), *tsigl* (ziegel), *vindr̥, pēsm̥* Nk *pezm̥, šāf*, Nk *šōf* plur. *šēf.* 2. *Semlegesek: fergl, hiŋgl, rētsl, tsimr* és *ros* (de lehet *res, resr̥* is.) 3. Plurálisuk olyan, mint a sing. azoknak a főneveknek, ahol a szóvégi *-er* a tő megelőző *-r*-je miatt *-ə*-vé tompult. Dk Nk *palvīrə, lērə, rāfaŋskhērə* Nk *răfaŋskhērə;* továbbá 4. az *n*-deklinációból a himneműeknek: Dk Nk *palkə, ketaŋgə, ·kuldə, kholvə* Nk *kholmə, krutsə*[1a] (csutka), *raŋgə* (nagy karéj kenyér)[2], *tsapə* stb.

53. §.

A pluralist rag nélkül Umlauttal képezik: himneműek (a-tövek): *akr̥, fādm̥* Nk *fą̄də, hamr* Nk *homr̥, krā*, Nk *krą̄yə, mā* Nk *mą̄yə, mārk* Nk *markt, pōm*, Nk *pām*, Dk *tāk, tā*, plur. *tēk, tē*, Nk *tōx-tēɾ*, Dk *vōn* Nk *vōyə* (wagen). Továbbá *i*-tövek (himneműek): *apl, flus*, Dk *fuš* (fisch), *kharp* Nk *kharp* (korp), *saŋk, šlak-šlē.* A pluralis a sing.-ba is behatolt. A *šlak* szót csak a gutaütés értelemben használják. egyébként *šlē*-t mondanak. Ide tartoznak még a rokonságnevek közül: *prūdr̥* és *toxtr̥.* Továbbá a nőneműek közül az umlautolható *i*-tövűek: *haut, khū, maus, naxt* Nk *noxt, šnūr*, Dk *hant-hen*, Nk *hont-hent.*

54. §.

A pluralist *-r* (-er) raggal és Umlauttal képezik: Az *-er* rag eleinte nem járulhatott himnemű főnevekhez, hanem

[1a] *Grimm* DWb. V. 2424. és *Martin-Linhart.* Els. Wb. I. 287. l.
[2] *Grimm,* u. o. VIII. 104. és *Martin-Linhart* II. 271. l.

csak semlegesekhez. A himneműeknél az *-er* rag csak analogikus képzés eredménye. Először a kétnemű (himn. és seml.) főnevekhez járult, ezek közül is először csak a seml. alakhoz, majd később átterjedt a himnemű alakra is.[3]

Ide tartoznak 1. az *a*-tövű himneműek: *ạrt-ẹrtr, manmenr*, 2. semlegesek: Dk *tạrf* Nk *tarf, klās* Nk *klạs, haus, lox, pūx*, Dk *vạrt* Nk *vart-vẹrtr̥; lant-lenr, hạrn* Nk *harn-hernr*. Ezek hatása alatt a *tạrn* (dorn) Nk *tarn* szó is *-r*-rel képezi többesét: *tẹrnr̥*. Dk *plats-pletsr* és *plets*. Ide sorozhatjuk még az eredetileg *n*-tövek közül azokat, amelyek a dk. nyj.-ban *-r*-rel képezik többesüket: Dk *krāvə-krevr, kartə-kērtr̥, haufə-heifr (haufə* is lehet), *prunə-prinr*,[4] Nk *krēvə, kērtə, haivə, prinə*.

55. §.

-r raggal Umlaut nélkül képezik a pluralist az *a*-tövű semlegesek közül: a) Dk Nk *pilt-pildr, prēt-predr, khint* plur. *khinr* és *khin* (Dk-ön), *ništ ništr̥*, Nk *nest, nestr̥, rint-rinr*.

b) Ide sorozhatjuk a *χə -lʲə*-vel képzett diminutivumokat. Dk Nk *mētχə* plur. *mētʲr̥, hintχə-hintχr̥, pīχl̥χə-pīχl̥ʲr̥* Nk. *pīχl̥djr̥* stb.

56. §.

A plurálist *-ə*-vel (-en) Umlaut nélkül képezik: Ide sorozandók azok az ered. *n*-tövek, melyeknél a sg. nom.-ban a kfn. *e* (nyj. *ə*) lekopott. Élőlényeket jelölő himneműek: Dk Nk *af* plur. *afə, ksel, hās* Nk *hạs, mentš, oks, špats;* továbbá *-er* végüek. Ezek azonban csak a dk. nyj.-ban kapnak *-ə* ragot, Nk-en *-n* járul a tőhöz: Dk *pauər-paurə, fetr̥-fetr̥ə, her-herə;* Nk *pạurn̥, fetrn̥, hern*. Ide tartoznak a népnevek: *frantsōs-frantsōzə, rūs-rūzə, švạp-švạ̄və, uŋr-uŋrə* Nk *uŋrn;* továbbá a jövevényszavak: *husār, petjār, muzigant, regrut, saldāt*, Nk *saldōt* és számos magánhangzós tövű himn. és seml.:

[3] *Weidlein*, i. m. 11. §. továbbá: *Molz*, PBB. XXVII. 242. l. és *Paul*, DGr. II. 23. §.

[4] Lindenschmidt kutatásai szerint eddig még sehol sem akadt erre a plur. képzésre az n-deklinációnál, csakis a verbászi nyj.-ban. (i. m. 12. l.)

Dk *krifl, lefl, mesr̥, tsimr̥, finštr̥, tā̆r, tīr.* A nk. nyj.-ban az *-l* végűek nem kapnak ragot, az *-r* végűekhez pedig *-n* rag járul: Nk *pingl̥, štembl̥* stb., és *mesrn̥, tārn̥* (das Tor, plur.) *tīrn̥* stb. A dk. nyj.-ban ezek az irod. nyelvtől eltérőleg gyengén ragoztatnak. Az *-el, -er* szóvéghez *-n* járul. Lesz tehát: Fingern, Messern, Löffeln, Schnabeln; majd metathesis áll be: Fingren, Messren, Löfflen, Schablen. A szóvégi *-n* lekopik; marad tehát: *fiŋrə, mesrə, leflə, šnavlə.*[5] Ugyanez vonatkozik a dk. nyj.-ban az *-er* végű cselekvő személyt jelölő főnevekre is (nomina agentis), csakhogy itt még ingadozás áll fenn: Dk *māštr̥* plur. *māštr̥* és *mastrə*, épen így *šneidr̥, šustr̥, veχtr* stb. Nk-en ezek nem kapnak ragot. Ide sorozandók továbbá az *-r* (*-er*) végű régi jövevényszavak: *khalenr̥-khalenrə, khelr-khelrə.*

Nőneműek (o-tövűek közül): az *-iŋ, -uŋ* (-unge), *-ərei* (-erîe) képzőkkel ellátottak: *prediŋ* (breite), *tseinuŋ, mēnuŋ* Nk *mānuŋ, khinərei* Nk *khinərai;* valamint az *-r, -l* (-er, -el) végűek közül: *fedr̥* Nk *fēdr, halftr̥, kavl* Nk *kạvl̥, nādl* Nk *nōdl̥.* A nk. nyj.-ban *-r* után *-n* van. Dk *halftrə,* Nk *haltrn̥.* Az *o*-tövek közül ide tartoznak még: *šprā̆x,* Nk *šprōx, štim, štrā̆s* Nk *štrōs, švalm̥* Nk *švalmə* sg. és plur.-ban egyaránt.

Továbbá az *i*-tövek közül: *frist, šrift, keis* Nk *kās* (geiz) és a *heit (-hait),*[6] *-kheit (-khait), -ət, -šaft, -nis, -ei (-ai), (-ərai)* képzőkkel alkotott főnevek. Dk *šēnheit* Nk *šēhait, šuliχkheit,* Nk *šuldiχkhait, kraŋgət, mēr̥ət, khuntšaft, hẹršaft, khentnis, tseignis Nk tsaignis, pakərei, pauərei.*

Az *n*-tövek közül ide tartoznak a *nőneműek: ōmets* Nk *āmats, kas* (gazze), *klok, khẹriχ štaŋ, tsuŋ;* régebbi jövevényszavak: *khẹrš* (kirse), *khẹrts* (kerze), *pheif* Nk *phaif,* valamint az *-l, -r* végűek közül: *āiχl̥, intsl̥, šaxtl, tāfl* Nk *tāfl̥.*

A kfn. gyengeragozású *semlegesek:* Dk *au* Nk *āy* (auge), *ōr* Nk *ōrvašl, hẹrts.*

Az *-in* képzővel alkotott nőnemű nomina agentis plurálisa *-ə*-vel van: *lẹ̄rərin-lẹ̄rərinə, vešərin, nēdərin* stb.

A rokonsági nevek közül ide tartoznak: *fatr̥-fatrə,* Nk *fạdr-fā̆drn̥, motr̥-motrə,* Nk *modr̥-modrn̥.* Ide sorozhatjuk a

[5] Weise, i. m. 53. l.; Lindenschmidt, i. m. 11. 13. ll.

[6] Nk.-re a zárójelbe tett alak vonatkozik.

két főnevesített part. praes.-t: Dk *freint-freində, feint-feində,* Nk *fraint-fraində, faint-faində.*

57. §.

Még egy idegenszerű plur. képzésről kell megemlékeznünk. Néhány kölcsönszóhoz *-s* plur. képző járul: *ti profesrs, toktrs, fiškēls,* Nk *fiškāls,* sőt a *lęrə* és *pharə* alakok mellett *lęrəs, pharəs* is előfordul.

Melléknév — ragozás.

58. §.

A melléknév erős ragozása a nyj.-ban a következő:

	Masc.		Fem.		Neutr.	
	Kömlőd.	Kér.	Kömlőd.	Kér.	Kömlőd	Kér.
Sg. nom.	*plindr*	*plindr*	*plindi*	*plindi*	*plindəs*	*plindəs*
dat.	*plindəm*	*plində*	*plindr*	*plindrə*	*plindəm*	*plində*
acc.	*plindr*	*plində*	*plindi*	*plindi*	*plindəs*	*plindəs.*

A plur. nom. acc. és dat. mind a három nemben: *plində.* Az acc.-t a dk. nyj.-ban a nom. teljesen kiszorította. A sing. dat. nem módosul, ha a határozatlan névelő, *ə* (einem, einer) áll is a mnév előtt: Dk *ə plindəm pedlər kev iχ kęrə* einem blinden Bettler gebe ich gern. Birtokos névmás után azonban beáll a gyenge ragozás: *untsrəm plində.* Nk.-en az erős és gyenge ragozás a dat.-ban összeesik.

Ahol a kfn.-ben ragozott és ragozatlan alakok álltak egymás mellett (sg. nom. mind a 3 nemben és a sg. acc. neutr.), ott mindkét nyj. általában a ragozott alakot tartotta meg, de a ragozatlan alakot sem ejtette el: *ə klēn khint, ə šēn mędə* ein kleines K., ein schönes Mädchen, *khald vasr* kaltes Wasser.

59. §.

A melléknév gyenge ragozása. Dk.-ön a melléknév a masc. és neutr.-ban kivétel nélkül minden esetben *ə*-re végződik *(plində),* a fem.-ban ragtalan: *plint.* Plur. minden esetben: *plində.*

Kéren:	Masc.	Fem.	Neutr.
sg. nom.	*plindi(ə)*	*plint*	*plindi(ə)*
dat.	*plində*	*plint*	*plində*
acc.	*plindi(ə)*	*plint*	*plindi(ə).*

A nom. és acc.-ban Kéren ingadozás mutatkozik. Egyaránt használják a *plindi* és *plində* alakot, sőt ragtalanul is előfordul a himn. és sc ml. nom. és acc. mindkét nyelvszigetben: Dk *əs klēn mēdə, əs sēn mesr* das kleine Mädchen, das schöne Messer, *tr praun hunt* der braune Hund: Dk *ter kūd alt man iz ints khalt vasr kfal.* Nk *tr kudi aldə man iz ints khalt vazr kfalə.* Itt tehát mind a három változat képviselve van egy mondatban.

A part perf. is ragozható mnévként. Ez esetben azonban megtartják az erős igék a hangsúlytalan *-en* végződést, mely a dk. nyj.-ban egyébként teljesen eltünt: *kəprox* gebrochen, *kfun gefunden,* Nk *kəproxə, kfunə: ə kəproxənər telr, ə kfunənəs mesr,* ein gebrochener Teller, ein gefundenes Messer.[7]

A melléknév fokozása.

60. §.

A *középfok* képzője mindkét nyj.-ban *-r, ər* (szóvégi *r* után *ə*). Az alapfok szóvégi *p*-je ilyenkor spiránssá *(v)* lesz. (*krop-krevr*). A *felsőfok* képzője a dk. nyj.-ban *št,* a nk.-ben *st,* (csak az *-r*-re végződő mneveknél *št*), mely előtt a szóvégi *-s, -š, és a* χ után álló *-t* kiesik:[8] *fešt* (fest) — *feštr* (festr) — *fešt (fest)*[9], *šleχt—šleχtr—šleχšt (šleχst). štolts—štoltsr—štolšt (štolst).*

Umlautról csakis egytagúaknál lehet szó, bár nem minden egytagúnál áll be. A közép és felsőfokban gyakran tőhangzó-rövidülés is áll be: *šēn—senr—šenšt (šenst), klēn (klān)—klenr—klenšt (klenst), krōs—kresr—krešt (krest).* A *ch*-t a középfokban is megtartják: *hōx—hēχr (heχr) hēχšt* (heχst), Dk *nąāxət* nahe—*nąāxətr* és *nēkštr—nēkšt.*

[7] Lindenschmidt, i. m. 20. §., Schäfer, i. m. 65. §. 2. és Weidlein, i. m. 48. §.

[8] Weidlein, 49. §.

[9] A zárójelben levő alak Kérre vonatkozik.

Különböző tövekből képzett közép- és felsőfokok: *kūt—pesr—pešt (pest)*, Dk *fīl—mē—menšt* és *męršt*. Nk *męr—męršt*.

A határozószó képzése.

61. §.

Az alap- és középfokban a határozószó azonos a mnév ragozatlan alap-, ill. középfokával: *laut—laudr, stark—stęrkr*. A felsőfokot kétféleképen képezik: Dk *ver siŋt əs šenšt, əs pešt:* vagy *am šenštə, pəštə*, Nk *šenst, ąm senst*.

Adverbiumok *-s* raggal:[10] Dk *fąrverks* vorwärts, *hinrverks* hinterwärts, *ivrhāps* (kfn. überhoubtes), *unrvēks* unterwegs, *ąvəts* Nk *ōvəts* abends, Dk *altsəmąl, nēvəts* neben. Kettős képzővel vannak ellátva: *hęrtsūziχ*, (< *hērtsūs*) *nuftsūziχ, auzəventsiχ, inəventsiχ* auswendig, einwendig.

Számnév.

62. §.

Tőszámnevek: Dk 1 *ēnts*, 2 *tsvāi, tsvā*, 3 *trei*, 4 *fīr*, 5 *fimpf*, 6 *seks*, 7 *sivə*, 8 *axt*, 9 *nein*, 10 *tsēn*, 11 *elf*, 12 *tsvelf*, 13 *treitsen*, 14 *fęrtsen*, 15 *fuftsen* ... 20 *tsvantsiχ*, 21 *enuntsvantsiχ*, 30 *treisiχ*, 40 *fęrtsiχ*, 50 *fuftsiχ*, 60 *sextsiχ*, 70 *siptsiχ*, és *sivətsiχ*, 80 *axtsiχ*, 90 *neintsiχ*, 100 *hunrt*, 101 *hunrtunēnts hunrtēns*, 1000 *tauznt*. Nk *ānts, tsvā, drai, fīr, fimpf*,..... *tse~, elf, tsvelf, traitse~* stb. A *kettőt* jelentő számnévnek a kfn.-ben a három nemnek megfelelően három alakja volt: zwêne, zwô, zwei. Ezekből a nyj. csak a semleges alakot tartotta meg: Dk *tsvāi*, Nk *tsvā*. Viszont a kfn. *drî, drîe* (m. f.); *driu* (n) alakokból a masc. és fem.-nak megfelelő *trei* Nk *trai* használatos.

A 4—19-ig terjedő számneveknek a felsorolt rövidebb alak mellett van még egy *ə*-vel (ill. Nk.-en *i*-vel) bővült alakja: Dk *fīrə, fimpfə, seksə, sivənə* ... *tsēnə*. Nk *fīri* ... *seksi* .... *axti, tsēni* stb. A rövidebb alak jelzői használatban *(fīr epl)*,

[10] Weidlein, i. m. 57. §.

az *ə*-vel, ill. *i*-vel bővült pedig önálló (főnévi) használatban fordul elő. Dk *sivənə un tsēnə sin siptsenə*, Nk *fīri un seksi sai~ tsēni*. A *tsēn* az összetételekben megrövidül.

A számnevek közül csak egy ragozható: *ēnts*, ill. *ānts*. Főnévi használatban pronominalis ragozású:

	Masc.		Fem.		Neutr.	
Kömlőd.	Kér.	Dk.	Nk.	Dk.	Nk.
Sg. nom.	*ēnr*	*ānr*	*ēni*	*āni*	*ēnts*	*ants*
dat.	*ēm*	*ãn*	*ēnr*	*ānr*(ə)	*ēm*	*ãn*
acc.	*ēnr*	*ãn*	*ēni*	*āni*	*ēnts*	*ān.*

Jelzői használatban: sing. nom. és acc. mind a három nemben: Dk Nk *ə*. Dat. m. n. Dk *əmə, əm*, Nk *nə, n*, f.: Dk *rə*, Nk *-nrə, rə*. Hangsúlyos jelzői használatban: nom. és acc. *ə*, Nk *ə*, a dat. pedig azonos a főnévi alak dativusával: m. n. Dk *ēm* Nk *ān*, f. Dk *ēnr*, Nk *ānr*.

63. §.

Sorszámnevek: Dk *ēršt*, Nk *ęršt*, egyébként 2—19-ig *t*-vel, 20-tól felfelé *št*-vel, ill. Kéren *st*-vel képeztetnek: *trith, firth* ... Dk *tsvantiχšt, siptiχšt* és *sivətsiχšt*, Nk *tsvantsiχst* stb.

64. §.

Sokszorosító számnév képezhető: a nyj.-beli *lei* (kfn. leie) képzővel: *ēnrlei, tsvaiərlei* stb. Nk *ānrlai, tsvāərlai*, továbbá a nyj.-beli *fax* képzővel: *ēnfax* ... *treifax*.. *tsēnfax*, Nk *ānfax* stb. valamint egy-egy esetben a nyj.-beli *-hant* (kfn. hande) és *faldiχ* (kfn. valdic, veldic) képzővel: *alrhant* és *ēnfaldiχ*. De általánosabb a *tőszámnév* + *toplt* használata: *treitoplt, fīrtoplt* stb.

Névmások.

65. §.

Genus nélküli névmások: a) pron. pers. 1. szem. *iχ*, 2. szem. *tu;* b) pron. refl. 1. szem. (A hangsúlytalan alak zárójelben van. A hangtani szabályoktól eltérően fellépő hosszúság okát a hangsúlyban kell keresnünk.)

a) Szem. névm.

	Kömlőd:	Kér:
Sing. nom.	*iɣ*	*iɣ*
gen.	*mein(ər) (mə)*	*main (mã)*
dat.	*mīr (mər, mr)*	
acc.	*miɣ*	*miɣ*
Plur. nom.	*mīr (mər, mr)*	*mīr (mər, mr)*
gen.	*unzr*	*unzr*
dat. és acc.	*unts*	*unts*

2. szem.

	Kömlőd:	Kér:
Sing. nom.	*tū (tə, t)*	*tū (tə)*
gen.	*teinər (tein, tə)*	*tain (tã)*
dat.	*tīr (tr)*	*tīr (tr)*
acc.	*tiɣ*	*tiχ*
Plur. nom.	*īr (ər, r)*	*īr (ər)*
gen.	*eiər*	*aiər*
dat. és acc.	*eiχ*	*aiχ*

b) Pron. refl. Sg. és plur. gen. Dk.-ön *seinər, (sein, sə)* Nk.-en *sain (sã).* Dat. és acc. *siχ.*

66. §.

Az u. n. geschlechtiges Pronomen.

A 3. személyű személynévmás.

Masc.

	Kömlőd:	Kér:
Sg. nom.	*ēr (ər, r̥)*	*ēr (ər, r̥)*
gen.	*seinər (sein, sə)*	*sain (sã)*
dat.	*īm (əm, m̥)*	*īm (əm, m̥)*
acc.	*īn(ə) (nə, n̥)*	*īn (ən, n̥)*

	Fem.	Neutr.
	Kömlőd és Kér:	Kömlőd és Kér:
Sg. nom.	*sī (sə)*	*ēs (əs, s)*
gen.	*īrə*	
dat.	*īrə (rə, r̥)*	*īm (əm, m̥)*
acc.	*sī (sə)*	*ēs (əs, s)*

A plur. nom. és acc. mind a három nemben Dk. Nk: *sī (sə),* Gen. *īrə,* Dat. *īnə (nə).*

67. §.

a. *tẹ̄r, tī, tes;* erősítve: *tẹr tą̄, tī tą̄, tes tą̄,* Nk-en *tō.* (A zárójelben lévő hangsúlytalan alak, azonos a határozott névelővel.)

	Masc.			Fem.
	Dk:	Nk:	Dk és Nk	Dk és Nk
Sg. nom.	*ter (tr)*	*tēr (tr, tə)*	*tī (ti)*	*tes (əs, s)*
dat.	*tẹm (m)*	*ten (tən)*	*tẹ̄rə (tr)*	*tẹm (əm) — ten (n)*
acc.	*ten (tr)*	*ten (tə)*	*tī (ti)*	*tes (əs, s).*

A plur. nom. és acc. mind a három nemben: *tī (ti).* Dat.: *tẹnə (nə).* A *tẹ̄r, tī, tes* olykor vonatkozó névmásként is áll *vū* kérdőszóval, vagy *vas* rel. névmással kapcsolatban. Dk: *ter man vas* (der) *tą̄ vār; ti frau vaz* (die) *iχ ksīn han.* A köznyelvben ugyanis nincs szükség olyan névmásra, mely a genus szerinti különbséget feltüntesse. Ezért tudott lábra kapni a másik változat is: *tẹr man vu* (der) *tą̄ vār; ti frau vu* (die) *iχ ksīn han.* Der Mann, der da war, die Frau, die ich gesehen habe.[11]

b) Kfn. *dirre, diser, dise* közelre mutató névmást nyj.-ainkban *tẹr, ti, tes,* vagy erősítve: *tẹ̄r tą̄, tī tą̄, tes tą̄,* Nk *tō* pótolja.

c) A kfn. *swër, swaz* (wer, welcher, was immer) határozatlan névmás a két nyj.-ban: *vẹr imr, vaz imr* formában van meg , de nem ritkán a magyar *akár* szóval is kapcsolják: *ąkar vẹ̄r, ąkar vas.*

d) A kfn. *wër, waz* kérdőnévmás nyj.-beli megfelelői: *vẹ̄r, vas,* acc. *vẹn, vas,* dat. Dk. *vẹm,* Nk *vẹn.*

e) A kfn. etewër, etewaz határozatlan névmásoknak Dk.-ön *etvas,* ritkábban *epəs,* Nk.-en *etvas* felel meg.

Melléknévi és főnévi névmások.

68. §.

Ide tartoznak elsősorban a birtokos névmások, melyeknek alakjai (három féle) attól függnek, hogy *jelzői, állítmánykiegészítői* vagy *főnévi* minőségben szerepelnek-e.

[11] Reis, H.: Die d. Maa. 99. l .

a) Jelzői használatban: Sg. 1. szem. Dk *mei (mə)*, 2. szem. *tei (te)*, 3. szem. *sei (se)* és f. *īrə*, Nk *mai, tai, sai, īrə*. Plur. 1. *unzr*, 2. *eiər*, Nk *aiər*, 3. *īrə*. Gen. Dk *meim (fatr) sə prūdr, meinr (motr) irə (tūx)*. Nk *main (fạdr) sai, mainrə (modr) īrə*. Dat. Dk m. n. *meim (məm)*, f. *meinr (menr)*. Nk m. n. *main*, f. *mainrə*. Plur. nom. és acc. Dk *mei (mə)* Nk *mai*, dat. Dk *meinə (menə)* Nk *mainə*.

b) Mint állítmányi kiegészítőhöz az egyes számban *-n* járul. Dk *mein, tein, sein, īrə* Nk *main, tain, sain, īrə: tes haus is mein ill. maĩn* vagy: *əs khert* (gehört) *mein*.

A gen. a szabad mondathasználatban eltünt; csak egyes szólásokban tartja magát. Igy a plur. gen.: *iχ kē meinr (menr) vēk, tu kešt teinr (tenr) vēk, ə jedr sol seinr (senr) vēk kēn*. (Ich gehe meiner Wege stb.)

c) Főnévi használat esetén ragozásuk a nyj.-ban:

	Masc.		Fem.		Neutr.	
	Dk	Nk	Dk	Nk	Dk	Nk
Sg. nom.	meinr	mainr	*meini*	*maini*	*meints*	*maints*
dat.	*meim*	*main*	*meinər*	*mainrə*	*mein*	*main*
acc.	*meinr*	*mein*	*meini*	*maini*	*meints*	*maints*.

A plur. nom. acc. és dat. Dk.-ön mind a három nemben: *meinə*, Nk.-en a nom. és acc. *i*-vel, a dat. *ə*-vel van: *maini, unzri*, dat. *mainə, unzrə* stb.

Külön figyelmet érdemel a nk. nyj.-ban a sg. dat. masc. és neutr., mely *m* helyett mindig *n*-re végződik: *ten khint* (dem K.) *main khint* (meinem K.)

69. §.

Névmási tövekből valók még: 1. *selr, seli, sel*. Ez megfelel az úfn. *jener, jene, jenes* mutató névmásnak. Ragozása megegyezik a *tẹr, ti, tes* ragozásával, kivéve a seml. nom. és acc.-t, mely mindig ragtalan. Erősítése *tạrt* (dort) Nk *tart* helyhatározószóval történik: *selr man tạrt* ill. *tart*.

2. Kfn. *solch* a nyj.-ban csak csonka formájában használatos a sing.-ban határozatlan névelővel kapcsolatban: *so ə khint kepts nət* (solch ein Kind gibt es nicht.) A plur.-ban rendes a használata: *soliχə khin kepts net*.

3. Ide tartoznak még: *vas fạriχər, -i, -əs* (* wasfüriger),

van rövidebb alakja is: *vas fạrə* was für ein, *manχər, -i, -əs* (mancher); *ēnr, -i, -ts* einer, *khḗnr, -i, -ts*, Nk *ānr, khānr*. Határozatlan névelőként mind a három nemben Dk Nk *ə* (ein, eine, ein).

4. A személy és visszaható névmások erősítésére a kfn. *sëlp, sëlber*-nek megfelelő *selvr* alak szolgál: *iχ selvr*. Derselbe helyett mindkét nyj.-ban *tr, tī, əs nẹmliχ* használatos.

Az ige.

Igeidők.

70. §.

A tárgyalt nyj.-ok mindegyikében tulajdonképen csak egy egyszerű igealakkal találkozunk: a *praesenssel*. A praeteritum ugyanis inkább csak névleg van meg; mindössze néhány igénél fordul elő. Sőt, minthogy a körülírás egyre jobban tért hódít a nyj.-ban, már a praesenset, a nyj. egyetlen egyszerű idejét is veszély fenyegeti, amennyiben ezt is körülírással fejezik ki. A *tūn* ige praes.-hez a ragozandó ige inf.-a járul: *iχ ret = iχ tū rēdə*, Nk *iχ tun retə, er tūt lēzə*.

1. A *praes.* kifejezi a jelen időt, de időhatározói adverbiummal kapcsolatban kifejezhető vele a jövő idő is. A praes. ind. ragozása: *nehmen* és *tragen*.

	Dk.	Nk.		Dk.	Nk.
Sg.	1. *nẹm*	*nẹm*	Sg. 1.	*trā*	*trōx*
	2. *nẹmšt*	*nẹmst*	2.	*trāšt*	*trōxst*
	3. *nẹmt*	*nẹmt*	3.	*trāt*	*trōxt*
Pl.	1. *nẹmə*	*nẹmə*	Pl. 1.	*trōn*	*trōyə.*
	2. *nẹmə*	*nẹmt*	2.	*trōn*	*trōyət*
	3. *nẹmə*	*nemə*	3.	*trōn*	*trōyə*

A dk. nyj.-ban a plur. 2. szem. ki van egyenlítve az 1. és 3. szem. javára. Ez a sajátság a XII. századig vezethető vissza. A frank dialektusban az *-et* rag mellett már akkor megvolt az *-en* rag. (Weinhold: Mhd. Gr. 352. 379. §§.) A *Lautbrechung* (Tonerhöhung) és *Umlaut* egyik nyj.-unkban sem áll be az erős igéknél, de nyomait néhány erős igénél megtaláljuk a dk. nyj.-ban: *kilə* gelten, *kšiə* geschehen, és *sīn* sehen, Nk-en *kšvilə* schwellen. Ezeknél a praes. ind. sing. 2. és 3.

személyének tőhangzója (*i*) győzött és behatolt az összes igealakokba. Az erős és gyenge igék ragozása közti különbség kizárólag csak a part. perf.-ra szorítkozik.

2. Az *imperativusból* megvan a sg. és pl. 2. szem. Dk Nk sg. *nẹm, kep, los,* pl. *nemt, kept, lost.* Dk.-ön a plur. 2.-höz még *ə* is járulhat: *nẹmdə, keptə, lostə.* Sőt ez az *ə*-vel bővült alak az általánosabb. A sg. 2. személyben Lautbrechung nem áll be.

3. Az egyszerű *mult* kifejezésére mindkét nyj.-ban a perfektum szolgál. A praet. ind. csak a segédigék némelyikénél (*sein, sollen és wollen.* L. alább) használatos.

4. A coni praet. megmaradt a praet. praesentiáknál, az eredeti *-mi*-igéknél (kivéve stehen), továbbá *prauxə* brauchen, *han* Nk *hon* kfn. hân = haben, *khumə* kommen, *krīn* kriegen Nk *krīyə* és *stẹrvə* sterben igéknél: *iχ preiχt, het, khēmt, krẹχt, stẹrvət.*[12] (A praet. praesentiákról alább lesz szó). A többi ige coni. praet.-át körülírással fejezi ki, még pedig a *tun* ige *coni praet.* + *ragozandó ige inf.* Dk *iχ tēt kevə, tū tešt kevə, ər tēt kevə,* pl. 1. 2. 3. *tēdə kevə.* Nk. sg. 2. *test,* pl. 2. *tēt kevə* a többi szem.-ben megegyezik a dk.-vel.

5. A *coni praes.* az ind.-tól eltérő alakjában már csak egyes szólamokban van meg:[13] *kot sei tank! helf kot, frkelts kot* Gott sei Dank, helfe G., vergelte es G.!

Összetett igealakok.

71. §.

Körülírással képezzük a két jövő időt (fut. és fut. ex.-ot), továbbá a perf.-ot és plusqu. perf.-ot.

1. *Jövő idő.* A futurumot a nyj.-ban többnyire praes. fejezi ki időhatározószóval kapcsolatban, de kifejezhető még *volə, velə* (wollen) és *vẹrə,* Nk *vẹrn* (werden) igékkel körülírva: *iχ khum inrə vox vidr* ich komme nach einer Woche wieder; *iχ vil ə mą̄l sīn, ovr net foliχt* ich will einmal sehen, ob er nicht folgt, *iχ vẹr tr šun helfə* ich werde dir schon helfen (majd ellátom a bajodat!). A fut.-ot gyakran modalis (po-

[12] Reis H.: Die d. Maa. 112. l.; Weidlein i. m. 71. §. 2.
[13] Lindenschmidt: i. m. 28. §.; Weidlein, i. m. 72. §. 2.

tentialis) jelentésben használják, úgyszintén a fut. exactumot is:[14] *ęr vęrt siχ kəęrt han* er wird sich (wahrscheinlich) geirrt haben.

2. *Mult idő:* a) *perf. iχ pin (sin) kfal,* Nk *iχ sai~ kfalə, iχ haŋ gəlost,* Nk *iχ hoŋ gəlozə* ich bin gefallen, ich habe gelassen. A *coni. perf.* nincs használatban; b) *plusqu. perf.*-ot szabályszerűen csak olyan igékből képeznek, melyek *sein* segédigével állnak: Dk *iχ vār krāt ufkštī* ich war gerade aufgestanden. A *haben*-nel álló igék a plusqu. perf.-ot kettős körülírással fejezik ki, mivel a *haben* hiányzó imperf.-át körülírt perf. pótolja. Igy jönnek létre a főleg Dk.-ön sűrűn használt ilyen alakok: *iχ hamiχ khaum gəlĕt khat,* Nk *iχ homiχ khaum gəlēχt khot* ich hatte mich kaum gelegt gehabt. Ennek mintájára a *sein*-nel álló igék is képeznek ilyen kettős körülírt alakot: Dk *er iz ā hīnkhum gəvēn.* er ist auch hingekommen gewesen. Sőt még ezt a kombinált alakot is elég gyakran használják: Dk *iχ vār krāt kinkhum gəvēn:* ich war gerade hingekommen gewesen, Nk .... *krōt hĭkhumə gəvest.*[15]

Az ige névszói alakjai.

72. §.

1. Az *inf. -en* végződése mindkét nyj.-ban *-ə*-vé tompult: *khumə, maxə* kommen, machen. Megmarad az inf. szóvégi *n*-je a *nk* nyj.-ban *r* után: *fārn* fahren, *frlīrn* verlieren; továbbá a *dk.*-ben az egytagúakká összevont igéknél: Dk *han* haben: *kēn* gehen, *jōn* jagen, *krīn* kriegen, *sin* sein, *sīn* sehen, *šlōn* schlagen, *sōn* sagen, *štēn* stehen, *trōn* tragen. Ezeknél azért maradt meg az *-n,* mert összevonás folytán a *hangsúlytalan* szótagból a *hangsúlyosba* ment át.

2. A *part. praes.* egyik nyj.-unkban sem használatos.

3. Az erős igék *part. perf.*-ának *-en* ragja a *nk.* nyj.-ban *ə*-vé tompult, csak *r* után maradt meg belőle az *n: kfalə* gefallen, *kəproxe* gebrochen, *kfārn* gefahren, *varn* geworden. A *dk.* nyj.-ban a hangsúlytalan *-en* egészen eltünt: *kfal, kə-*

[14] Lindenschmidt, i. m. 36. §. és Weidlein i. m. 73. §.
[15] *Reis* i. m. 112. l. és Lindenschmidt i. m. 35. §.

prox, kfār, vą̄r. Csak egy igénél maradt meg redukált hangként (*ə*): *kevə* gegeben, nyilván az inf. hatása alatt: inf. *kevə* geben. Verbászon (Bács m.) *kep* (gegeben).

4. A gyenge igék dentalis ragja (*t*) mindkét nyj.-ban megmaradt: *kəlōpt, kfilt* gefüllt. Ha azonban az ige töve dentalisra végződik, akkor a part. perf. *t* ragja asszimilálódik: *kəpĕt* gebetet, *kəplūt* geblutet, *khīt* gehütet.

5. A part. perf. *ge-* praefixumát l. a 27. §. 1—6. sz. alatt.

Ablaut—sorok.

I.

73. §.

Kfn.	*î,*	*ei (ê),*	*ì,*	*i.*
Nyj.	*ei (ai)*	—	—	*i, ī*

Dk: *peizə* bîzen, *kəpis,* Nk *paizə, kəpizə.* (Az egyes Ablaut-sorokon belül a rövidség kedvéért csak azokat az igéket sorolom fel, melyeknek tőhangzója a pert. perf.-ban az irod. nyelvtől *eltérőleg* hosszabbodást mutat, továbbá azokat, melyek más osztályból léptek át vagy amelyek eredetileg gyenge igék voltak, vagy pedig az eredetileg erős igék közül a gyenge ragozásba mentek át. Az egyes csoportokba tartozó igék felsorolását L. *Weidlein* i. művében.)

Megnyúlik a tőhangzó a part. perf.-ban az irod. nyelvtől eltérőleg: *leidə* lîden, *reidə* rîten, *šneidə* snîden, *štreidə* strîten. (Nk.-en *ei* = *ai.*)

Az eredetileg gyenge igék közül ide tartoznak: *kleiχə* gleichen, *veizə* weisen.

A gyenge ragozásba mentek át: *šeinə* schînen, *seiə* sîhen, *šneivə* snîven ófn. sniwan, *plāiχə* blîchen, *reiə* rîden = drehen.

II.

74. §.

Kfn	*iu, ie,*	*uo, (ô),*	*u,*	*o*	
Nyj.	*ī,*	—	—	*o, ō, (ą̄)*	(ā).

Dk *flizə* vliezen, *kflos,* Nk *flīzə, kflozə.* Ennek mintájára

képezi a többi idetartozó ige is part. perf.-át. Ettől eltérőleg ą jelentkezik Dk.-ön a köv. igékben: *pijə* biegen, *kəpą̄*, *pətrijə* triegen, *flijə* fliegen, *lijə* liegen, *tsijə* ziehen, *sīdə* sieden, *ksą̄t*, *frlīrə* verliesen, *kfrīrə* vriesen és az V. sor.-ból ide került: *vijə* wëgen, *kəvą̄*. Nk.-en *a*-t találunk *r* után: *frlą̄rn* verloren, *kfrārn* gefroren. Rövidülést mutat: Dk *frpīdə* bieten, *frpot*, Nk *frpōdə*.

Gyengék lettek: Dk Nk *khauə* kiuwen, *reiə* riuwen, *nīzə* niesen, Dk *stevrə* stieben, Nk *stivrə*.

III.

75. §.

1. Kfn.	*Nas.* + *cons. előtt:*	*i,*	*a,*	*u,*	*u.*
Nyj.-ban		*i,*	—	—	*u.*

Dk *pinə* binden, *kəpun*, Nk *kəpunə*, *rinə* rinnen *kərun*, Nk *kərunə*. *švimə* swimmen *kšvum*, Nk *kšvumə* stb. A gyengék közül ide léptek át: *vintšə* wünschen, *kəvuntš*, Nk *kəvuntšə*, Dk *priŋə* bringen, *kəpruŋ*. Az V. sorból ide lépett át: Nk *sitsə* sitzen *ksotsə*.

2. Kfn.	*liquida*+*cons.* előtt:	*ë (i),*	*a,*	*u,*	*o*
a) Nyj.-ban	*l*+*cons.* „	*e*	—	—	*o*
b) Nyj.-ban	*r*+*cons.* „	*e*	—	—	Dk. *ą*, Nk. *a.*

a) *helfə* hëlfen, *kholf*, Nk *helvə*, *kholvə*, *pəfēlə* bevëlhen Nk *pəfōlə* Dk *pəfą̄l* (!) stb. A *Lautbrechung*-ra vonatkozólag l. 70. §. 1.

b) *frtęrvə* verdërben Dk *frtąrp*, Nk *frtarvə*, *štęrvə* stërben Dk *kštąrp*, Nk *kštarvə*, *vęrə* wërden Dk *vą̄r* (!), Nk *varn*. A gyenge igék csoportjába léptek át: *pelə* bellen, *šęrə* schërren, *frvęrə* wërren.

IV.

76. §.

Kfn.	*ë,* (i)	*a,*	*a,*	*o.*
Nyj.-ban	*e (ē)*	—	—	*o, (ō). (a, ā, ą̄)*

Dk *prɐxə* brëchen, *kəprox*, Nk *kəproxə*. Eltérést mutatnak ettől a paradigmától: Dk *nęmə* nëmen, *kənam*, *štēlə* stëln, *kštą̄l*, Nk *kštōlə*, *khumə* kommen, *khum* Nk *khumə*. Az utób-

bi a nyj.-ban középnémet alakban maradt meg. — Kfn. *bërn* igéből csak a part. perf. használatos: Dk *kəpą̄r*, Nk *kəpārn* geboren. — Gyenge ragozásúakká lettek Dk.-ön: *šęrē* schërn, *kšert*, *trešə* drëschen, *lešə* lëschen, *tsīmə* zëmen part. perf. Dk és Nk: *kətsīmt*.

V.

77. §.

Kfn.	*ë*,	*a*,	*â*,	*e*.
Nyj.-ban	*e*	—	—	*e*.

Dk *esə* ëzzen, *kes*, Nk *ezə*, *kezə*, *kevə* gëben, *sīn* sëhen ksīn, Nk *kseə*. Gyenge ragozásúakká lettek: *pitə* bitten, *kəpit*, *pəvejə*, wëgen, *pevēt*, *pəflejə pəflēt*, *vĕvə* wëben, *kəvēpt*, Dk: *lēzə* lësen, *mesə* mëzzen, *kšīə* geschëhen, *kšīt*, *sitsə* sitzen, *ksitst*, Nk *sain*, wësen, *kvest*.

VI.

78. §.

Kfn.	*a*,	*uo*,	*uo*,	*a*.
Nyj.-ban	*a* (*ō*)	—	—	*ā* (*ō*)

Ide többnyire csak a *nk*. nyj.-ból tartoznak igék, a dk. nyj.-ban kevés kivétellel mind a gyenge ragozásba mentek át: Nk *pakə* backen, *kəpakə*. Dk *fārə* fahren, *kfār*, Nk *fārn*, *kfārn*, *šlōn* slagen, *kšlā*, Nk *šlōyə*, *kšlōyə*, *trōn* tragen, *kətrā*, Nk *trōyə*, *kətrōyə*. Gyenge ragozásúakká lettek Dk.-ön: *šāvə* schaben, *ksāpt*, *krāvə* graben, *mālə* maln, *pakə* backen, *šafə* schaffen, *vaksə* wachsen, *vešə* waschen.

VII.

79. §.

Eredetileg reduplikáló igék voltak a következők: Dk Nk: *falə* fallen, *kfal* Nk *kfalə*, *halə* halten, *hauə* houwen, *lāfə* loufen, *prą̄də* braten Nk *prōdə*, *rą̄də* raten, Nk *rōdə*, *šēdə* scheiden, Nk *šādə*. A gyenge ragozásba mentek át Dk.-ön: *hēzə* heizen, *lozə* lâzen, *plą̄zə*, blâzen, *rūfə* rufen, *šlą̄fə* slafen, *štōzə* stôzen: Dk.-ön és Nk.-en: *špalə* spalten, *španə* spannen, *saltsə* salzen. *Csak* Kéren lett gyengévé:

faŋə vâhen *kfaŋt.* A kfn. *hâhen* igéből csak a part. perf.: *khaŋk* Nk *khaŋgə* használatos. A többi alakját a transitiv *heŋgə* henken pótolja. Dk *iχ heŋk* ich hange, *mr heŋgə* wir hangen. A *henken* ige part. perf.-ául a *hangen* igéé szolgál: *er hat siχ ufkhaŋk:* er hat sich aufgehenkt.

A gyenge igék.

80. §.

A gyenge igék egykori három osztálya a nyj.-ban teljesen egybeolvadt. A *Rückumlaut*nak is már csak gyér nyomait találjuk: *frvant* verwandt és *pəkhant* bekannt participiumokban. A többinél a Rückumlaut a különböző analógiás képzésű participiumoknak adott helyet: *kəprẹnt, kəkhẹnt, kənẹnt, kərẹnt, kətẹŋkt, kəvẹnt.*[16]

Haben segédige ragozása a praes.-ben. Dk Sg. 1. *han,* 2. *hašt,* 3. *hat,* plur. 1. 2. 3. *han.* Nk Sg. 1. *hon,* 2. *host,* 3. *hot,* plur. 1. 3 *hon,* 2. *hot.* Part. perf. Dk *khat,* Nk *khot.*

Praeterito praesentiák.

81. §.

1. *tẹrfə* és *tẹfə* (dürfen). Praes. Dk sg. 1. 3. *tẹrf* 2. *tẹrfšt.* plur. 1. 2. 3. *tẹrfə (tẹfə).* Nk.-en sg. 1. 3. *tarf,* 2. *tarfst,* plur. 1. 3. *tarfə* 2. *tarft.* Itt tehát az egyesszám tőhangzója *(a)* kiegyenlítődés folytán a többesszámba is benyomult; vagy talán inkább arra gondoljunk, hogy a plur. *a*-ja az eredeti erős imperfektum tőhangzójának nyelvjárásbeli megfelelője? Kfn. plur.: *durfen.* Az *u* a nk. nyj.-ban *a*-vá lesz *r* + *mássalhangzó előtt.* (L. 6. §. 4.)
Praet. coni. sg. 1. 3. *tẹrft,* 2. *tẹrfšt,* ill. Nk *tẹrfst.* plur. 1. 2. 3. *tẹrftə.* Nk. pl. 2. *tẹrft.* Part. perf. *kətẹrft.*

2. *khẹnə* (kunnen). Praes. sg. 1. 3. *khan* 2. *khanšt.* Nk. *khanst,* plur. 1. 2. 3. *khẹnə,* Nk. 2. *khẹnt.* Praet. coni. Sg. 1. 3. *khẹnt* 2. *khẹnšt,* Nk *khẹnst,* plur. 1. 2. 3. *khẹndə.* Nk 2.

[16] Lindenschmidt, i. m. 46. §. és Weidlein, i. m. 83. §.

khẹnt. Part. perf. *kəkhẹnt; frkunə* gunnen gyenge ragozású.

3. *meχə* (müген). Nk sg. *1. 3. mą̄,* 2. *māxst,* plur. 1. 3. *mēχə,* 2. *mḗχt.* Dk.-ön csak a plur. van használatban: plur. 1. 2. 3. *meχə.* A praes. sing.-át a coni. praet. szorította ki. Praet. coni. sg. 1. 3. *meχt,* 2. *meχšt,* plur. 1. 2. 3. *meχtə,* Nk sg. 2. *mḗχst,* plur. 2. *mēχt.* Egyébként azonosak alakjai a dk.-ekkel azzal a különbséggel, hogy mig Dk.-ön a tőhangzó rövid, addig Kéren mindig hosszú. Part. perf. Dk *kəmeχt,* Nk *kəmēχt.*

4. *mizə* (müeʒen). Praes. sg. 1. 3. *mus,* 2. *mušt.* Nk *must.* Plur. 1. 2. 3. *mizə* Nk 2. *mist.* Praet. coni. Sg. 1. 2. 3. *mist,* Dk 2. *mišt.* plur. 1. 2. 3. *mistə,* Nk 2. *mist.* Part. Nk *kəmist,* Dk *mizə,* itt az inf. állandósult akkor is, ha nem áll más ige infinitivusával: *iχ han mizə* ich habe gemusst.

5. *solə* és *selə* (soln és suln). Praes. sg. 1. 3. *sol,* 2. *solšt,* Nk *solst,* plur. 1. 2. 3. *solə, selə.* Nk.-en csak *selə* (1. 3.) és *selt* (2.). Praet. coni. *selt,* Part. Nk *kselt,* Dk.-ön a part. perf. helyett az inf. állandósult ennél az igénél is: *iχ het selə* ich hätte gesollt.

6. *visə* (wiʒʒen) Nk *vizə.* Praes. sg. 1. 3. *vēs,* Nk *vās,* 2. *vešt,* Nk *vāst,* plur. 1. 2. 3. *visə,* Nk 2. *vist.* Praet. coni. *vist.* Part. perf. *kəvist.*

7. *tauχə* (tugen) gyenge ragozású.

82. §.

volə és *velə (wellen)* praes. 1. 3. *vil,* 2. *vilšt,* Nk *vilst.* plur. 1. 2. 3. *volə, velə* Nk 2. *velt* és *volt.* Praet. ind. *volt,* coni. Dk *volt,* Nk *velt.* Part. *kəvolt.* Dk.-ön azonban többnyire inf. áll helyette: *iχ han volə* és *kəvolt.*

Eredeti **-mi**-igék.

83. §.

1. Dk *tūn* Nk *to~* (tuon). Praes. sg. 1. *tū,* 2. *tūšt,* 3. *tūt.* plur. 1. 2. 3. *tun* Nk sg. 1. *tūn,* 2. *tūst,* 3. *tūt.* pl. 1. 3. *tūn* és *to~* 2. *tūt.* Praet. coni. *tēt.* Part. Dk. *kətūn,* Nk *kəto~.* Imperat. Dk *tū, tūt, (tūdə),* Nk *tu(n)* és *tūt.*

2. Dk *kēn,* Nk *ke~* (gân, gên). Praes. sg. 1. Nk *ke~(n).* praet. coni. *keŋkt.* part. *kaŋ,* Nk *kaŋə.*

3. *štēn* Nk *šte~ (stân, stên).* Part. *kštan,* Nk *kštanə.* Praet. coni. mindkét nyj.-ból hiányzik.

4. *sin* Nk *saĭ(n)* (sîn, wësen). Praes. sg. 1. *sin, pin,* 2. *pišt,* 3. *is.* plur. 1. 2. 3. *sin.* Nk sg. 1. *saĭ,* 2. *pist,* 3. *is,* pl. 1. 3. *saĭ(n)* 2. *sait.* Praet. ind. *vār,* coni. *vę̄r.* Part. Dk *kəvēn,* Nk *kvest* (gewësen, gewest).

DIALEKTOGRAPHIA.

Ha a német nyelvjáráskutatás történetén végig tekintünk, azt látjuk, hogy már a mult század nyelvtudósai igyekeztek a különböző német nyelvjárások legjellemzőbb ismertetőjegyeit (kritériumait) összefoglalni. Az így megrajzolt térképek azonban épen csak a legfontosabb nyj.-határvonalakat tartalmazták, azokat, amelyek épen szükségesek valamely nyj. faji jellegének, hovatartozandóságának a megállapitásához.

A magyarországi német nyelvtudósokat is már hosszú évtizedek óta foglalkoztatja a hazai német nyelvszigetek eredetének és nyelvjárásaik keletkezésének problémája, még pedig főleg azóta, amióta *Petz Gedeon*, a budapesti egyetem tanára, a *Junggrammatikusok* hatása alatt felismerte az élőnyelv fontosságát és elsőnek hívta fel germanistáink figyelmét a hazai német nyelvjárások nagy jelentőségére. A nyj.-kutatás nagyarányú munkája tehát tulajdonképen az ő kezdeményezésére indult meg nálunk és az ő mesteri irányítása mellett lendült fel. (V. ö. „*Magyarországi Német Nyelvjárások*" Szerk. Petz Gedeon.)

Az a törekvés, hogy a nyelvjáráskutatás mintegy kiegészítse a történelmet ott, ahol ez a telepesek származását, őshazáját illetőleg nem tud felvilágositást nyujtani, máris nagyszerű eredményre vezetett. A jelen század elején (1905-ben) ugyanis két erdélyi nyelvtudós, *Scheiner András* és *Schullerus Adolf* tanulmányutat tett Németországba, a moselfrank vidékére és Luxemburgba, hogy az ú. n. erdélyi „szászok" tájszólását az ottani dialektusokkal ott a helyszínen egybevesse. Az erdélyi németség nyelvjárásáról t. i. már a mult század derekán (1845-ben) mutatták ki (Marienburg), hogy az tulajdonképen nem szász, hanem nyugati középfrank dialektus.

Minél közelebbről vették szemügyre Scheiner és Schullerus az említett nyelvjárásokat, annál több egyezést és rokonságot födöztek fel az erdélyi német tájszólás és a moselfrank-vidéki ill. luxemburgi dialektus között. A nyelvjárási egyezések határvonalai pedig többé-kevésbbé azon terület határvonalának is tekinthetők, amelyről a telepeseknek származniok kellett. Önként kínálkozott tehát az a feltevés, ill. következtetés, hogy az erdélyi németség őshazája nem Szászország, hanem Luxemburg és a moselfrank vidék. Arra vonatkozólag, miért nevezték el őket mégis szászoknak, a nyelvtudósok először azt felelték, hogy a Luxemburgból és moselfrank területről származó telepesek vándorlásuk közben hosszabb ideig tartózkodtak Szászországban. Ezzel szemben *Huss Richárd* sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a luxemburg-moselfrank telepítést megelőzően voltak már Erdélyben német bányamunkások Keletközépnémetországból. Ezek kapták először a *Saxones* nevet, mely aztán átment a később letelepült frankokra is.[1]

Amit a két ill. három nyelvtudós akkor tisztán nyelvészeti úton állapított meg, azt azóta némileg már a történelem is igazolta. Huss ugyanis 1927 tavaszán a germanisták regensburgi kongresszusán ismertetett egy a 13. századból ránkmaradt, Kölnben talált levelet, melyben egy erdélyi telepes értesíti rokonát, hogy az a bizonyos 800 kölnvidéki család szerencsésen megérkezett Erdélybe és jól érzi magát. Bizonyára nem ők voltak az egyetlen moselfrank telepescsoport, amint azt a nagy tudományos apparátussal felépített nyelvjárástanulmányból joggal következtethetjük. A hat századdal ezelőtt bevándorolt erdélyi németség nyelvjárásának tanulmányozása tehát történelmi ismereteink revideálását, korrigálását sürgeti, amennyiben *az erdélyi „szászok,' őshazájául* — minden tradició ellenére is — Szászország helyett *Luxemburgot és a moselfrank vidéket jelölte meg.*

Még ennél is nagyobb sikereket vár a nyelvtudomány az évszázadokkal később, a török hódoltság után keletkezett német nyelvszigetek tanulmányozásától. Ezért a külföld biztató példái nyomán egymásután kezdik nálunk is

[1] Huss Richárd, dr.: Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása. Bpest, 1913. 5. és 29. ll.

összehasonlítani az egyes telepek tájszólását a németországi nyelvjárásokkal, hogy ezáltal a tárgyalt nyelvjárást a Németbirodalom valamely kisebb területére lokalizálják, azaz, hogy megkeressék azt a területet, ahol a kérdéses nyj.-nak legalább az alapsajátságai fellelhetők. Ilymódon elsőnek *Müller József* vonja meg a franzfeldi német nyj. főbb határvonalait és tisztán nyelvi alapon *Karlsruhe* vidékét jelöli meg a franzfeldi telepesek őshazájaként.[2] *Fischer Hermann* pedig a szatmármegyei németség nyelvjárását lokalizálja a felsősváb *Aulendorf* községbe.[3] Azóta *Vonház István* feldolgozta a telepítés történelmi adatait s így a nyelvészeti alapon vont következtetés történelmileg ellenőrizhető.[4] A telepesek származási adatai alapján készült térkép szerint a szatmármegyei német telepesek valóban Würtembergből rekrutálódtak, még pedig *Biberach és Ravensburg* környékéről.[5] Aulendorf község, ahova Fischer a szatmármegyei tájszólást lokalizálta, épen e két vidék érintkező pontján fekszik.

Az őshazának történelmi adatok híján nyelvi alapon történő felkutatását nagyban előmozdította és jelentékeny mértékben megkönnyítette a *Wenker-féle Sprachatlas.* (S A.) Míg a régi nyelvjárástérképek jobbára csak a legfőbb nyj. határvonalakra szorítkoztak, addig a S A. kiterjeszkedik a hangtan- és alaktannak úgyszólván minden lényeges sajátságára. A S A. adatait nálunk először *Schmidt Henrik* értékesítette tanulmányában.[6] Előbb a délmagyarországi, majd pedig a csonkamagyarországi német nyelvjárások vázlatos képét rajzolja meg az egyes nyelvjárások legmarkánsabb sajátságai alapján a S A. térképanyagának felhasználásával.[7] E tanulmányaiban rendkívül érdekes és felette tanul-

[2] Müller József: A franzfeldi n. nyj. 26. l.

[3] Fischer H.: Die Schwaben in der Grafschaft Szatmár. Württembergische Jahrbücher für Statistik und Landeskunde. 1911. évf. 32-33. ll.

[4] Vonház István: A szatmármegyei német telepítések. Századok. 1914. évf.

[5] Vonház István: A szatmármegyei német telepítések. Pécs, 1931. 39. l.

[6] Schmidt: Die südrheinfränkische Ma. von Neuverbász. Zfd. Maa. 1911. évf.

[7] Schmidt H.: Die deutschen Mundarten Südungarns. Ung. Rundschau 1914. 636-677. ll. és Die deutschen Mundarten Rumpfungarns. Bpest, 1928. (Das Deutschtum in Rumpfungarn.)

ságos szempontokat tár fel. Gazdag tapasztalatait és alapvető megállapításait a *Magyar Nyelvben* foglalta össze.[8] Legutóbb pedig *Weidlein János* kapcsolódott bele ebbe a munkába, aki kutatásait elsősorban a dunántúli evangélikus nyelvszigetekre terjeszti ki.[9]

Németországban e tudományág számára külön sorozat indult meg „Deutsche Dialektographie" címen, de a folyóiratokban is bő irodalma van a nyelvjáráskutatásnak[10].

[8] Schmidt H.: A magyarországi német nyj. kutatás módszerei és problémái. M. Ny. 1924. 169. kk.

[9] Weidlein J.: Die d. Mundarten Rumpfungarns. („Deutschtum im Ausland" c. sorozatban. Dresden.

[10] *A Wenker-féle Sprachatlas.* A düsseldorfi származású *Wenker Georg*, a kiváló nyelvész, rendkívül nagy érdeklődéssel tanulmányozta a rajnai provincia plattdeutsch nyelvjárásait. Népies természetű, rövid mondatocskákat szerkesztett és ezekbe belesűrítette a hangtan és alaktan minden lényeges sajátságát, úgy hogyha gyakorlott ember azokat végigkérdezi és átültetteti valamely nyj.-ba, rögtön meg tudja állapítani a kérdéses nyj. helyét a németországi dialektusok között. Ezeket a mondatokat kinyomatta és 1876-ban 1500 példányban szétküldte a Düsseldorf-, Köln- és Aachen-vidéki körzet tanítóinak, hogy azokat az illető helység tájszólásába átültessék. A tanítóktól kitöltött íveket Wenker gondosan áttanulmányozta s mivel kitünő nyelvérzékkel volt megáldva, egy-kettőre meg tudta mondani, ha valakivel beszédbe elegyedett, hogy az illető mely vidékre való. Különösen az egyik kölni vásár szerzett neki rendkívül nagy szellemi gyönyörűséget, amikor a legkülönbözőbb vidékekről összeverődött emberek származási helyét állapítgatta meg néhány velük váltott szó alapján. Szinte frappirozta az embereket gyors és pontos megállapításával. (Wenker: Das rheinische Platt. Deutsche Dialektographie. H. VIII. Marburg. 1915. 3-5 ll.) Ezen váratlan érdeklődésen felbuzdulva írta meg és tette közzé a *„Sprachatlas der Rheinprovinz"* c. kéziratot, amelyben röviden összefoglalta kutatásai eredményeit. E füzet sikerei arra késztették, hogy most már Észak- és Középnémetországra is kiterjessze kutatásait. Még a legkisebb helységeket, sőt még a majorságokat is belevonta megfigyelései körébe. (Nyugat és Délnémetország provinciáira azonban csak a jelen század elején került a sor.) A mondatokat kissé kibővítette és néhány kérdéssel toldotta meg. (Lásd Wenker 40 mondatát II. r. 120. l.) Ilymódon 1879/80 őszén ill. telén 44.251 nyomtatott formulát küldött szét 1400 tanfelügyelőnek továbbítás és a dialektusba való lefordítás céljából. A nagy gonddal kitöltött ívek Wenkerhez futottak be, aki munkatársaival nyomban hozzálátott, hogy a bennük lefektetett értékes nyelvészeti anyagot a S A. számára feldolgozzák. Sorra vették a 40 mondat minden egyes szavát, megnézték, hogy a

Kérdés most már, mennyiben tekinthető a nyj.-kutatás a történelem kiegészítőjéül. Megbizhatók-e a nyj.-ból a telepesek származására, őshazájára vonatkozólag levont következtetések? Hagyatkozhatunk-e ezekre a tisztán nyelvi alapon leszűrt megállapításokra ott, ahol a történeti adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre? E kérdés eldöntésénél természetesen csak azok a nyelvszigetek jöhetnek tekintetbe, ahol a telepesek származási helyeiről részletes kimutatás tájékoztat bennünket. Ha e telepek nyelvjárásait összevetjük a származási adatok alapján megrajzolható terület dialektusaival, meglepő és felette tanulságos eredmények-

kérdéses szót hogyan ejtik a különböző helységekben. Az azonos alakok számára egyezményes jeleket állapítottak. Ezeket aztán rávezették nagy térképekre, ahol minden városnak, helységnek, sőt majorságnak is megvolt a maga kis köröcskéje. Erre írták rá a megfelelő egyezményes jelet. Mire a legutolsó fordítást is átnézték, egyetlen köröcske sem maradt jel nélkül. Ezen jelek alapján rajzolták meg aztán a határvonalakat. Ha nagyobb területen egységesen ejtenek valamely alakot, (azaz ha az illető terület köröcskéi azonos jellel voltak ellátva,) akkor bekerítették azt és beleírták az illető szó egységesen használt alakját. Az így nyert határvonalakat rávezették egy másik térképre, mely szintén tartalmazza az egyes helységek köröcskéjét és nevének kezdőbetűjét, de itt az egységes területen belül csak azon helységeknek köröcskéjét látták el konvencionális jellel, ahol azt a szót másként ejtik, mint ahogy azt a zárt területbe írt alak mutatja. E térkép alapján tehát bármely községről meg lehet állapítani, hogy a 40 mondatban előforduló szót a mondatfűzésben hogyan ejtik az illető helység lakósai. (A könyvemhez mellékelt nyelvjárástérképeken azonban nincsenek feltüntetve a zárt területeken belül előforduló a rendestől elütő alakok.) Az egytagú szavakhoz egy térkép tartozik, a kéttagúaknál egyik a szó tövét tartalmazza, a másik a végződést, a ragot tünteti fel. Ha a többtagú szó előraggal is el van látva, úgy erről külön is készült egy térkép. Ilyenkor a három térképen különkülön kell utánanézni, ha az ember egységes képet akar nyerni az illető szóról. A nyj.-térképhez kiegészítésül egy négyzetes hálóval ellátott térkép is járul, amelyen minden köröcske mellett megtalálható a helységnév is. Wenker anyagát, a térképeket és a nyelvjárás-határvonalakat a jelen század elején alnémet ifjak (marburgi egyetemi hallgatók) helységről-helységre járva kontrollálták, jóváhagyták, phonetikailag lerögzítették és történelmileg megvilágították. (Frings Theodor, Rheinische Sprachgeschichte. 252. l.) A nyj.-térképek két kéziratos példányban vannak meg, az egyik Berlinben, a másik a hesseni Marburgban, ahol bárki számára könnyen hozzáférhetők. (Wenker, Georg: Sprach-Atlas von Nord- und Mitteldeutschland. Strassburg, 1881.)

hez jutunk. „Itt a nyelvtudomány minden megállapítását a történeti adatok ellenőrzik és amit itt az eredet teljes ismeretéből és a nyelvi jelenségek tanulságaiból mint plausibilis elvi eredményt leszűrhetünk, azt alkalmazhatjuk mindazon nyelvszigetekre, amelyeknek eredetét nemcsak hogy nem ismerjük, hanem ahol a történelem épen a nyelvjáráskutatástól várja a segítséget az őshaza kiderítésére vonatkozólag.[11]

Csak néhány példára kívánunk itt rámutatni. A *Deutsche Dialektographie* 3. számában jelent meg Bőhmer Emil *„Sprach- und Gründungsgeschichte der pfälzischen Kolonie am Niederrhein"* c. munkája.[12] Egy alnémet környezetbe szorult, három helységből álló felnémet nyelvszigetről van szó, Cleve hercegségtől délkeletre. Bőhmer a dialektographia segítségével igyekezett az őshaza kérdését megoldani és arra a meglepő eredményre jutott, hogy az 1741—43-ban települt 3 helység nyelvjárása a *Kusel*-vidék (Bajor-Pfalz) dialektusához áll legközelebb, holott a telepesek túlnyomó többsége *Simmern* és *Kreuznach* közvetlen környékéről verődött összse. Kusel pedig jelentékenyen délebbre fekszik, mint a származási adatok alapján megrajzolt terület. Itt tehát olyan kiegyenlítődéssel állunk szemben, midőn a telepítési adatok szerint két jelentékenyebben eltérő nyj. úgy keveredett összse, hogy jellegzetes ismertető vonásai egy olyan harmadik terület tájszólásával mutatnak feltünő egyezést, ahonnan a kolóniába egyáltalán senki sem érkezett.[13] Csodálkozásunkat csak még fokozza az a körülmény, hogy ez a harmadik terület még csak nem is esik a simmerni és kreuznachi nyelvjárások érintkezési vonalába.

Schirmunski a *Neva-vidéki* (oroszországi) német nyelvszigetek vizsgálódásánál felállítja a következő tételt: Van két nyj. *A* és *B*. Ezek befolyásolják egy harmadiknak (C) alakulását. *A-nak* nyelvi sajátságait jellemzik a_1, a_2, a_3, a_4.. stb. *B-nek* jellemző sajátságait pedig b_1, b_2, b_3, b_4.. stb. adják. Az ujonnan keletkezett harmadik *(C)* egyesíti magá-

[11] Schmidt H.: Akadémiai székfoglaló előadás.
[12] Marburg, Elwert, 1909.
[13] Schmidt H. Akad. székf. előadás.

ban a_1, b_2, b_3, a_4 sajátságokat. Ugyanakkor lehetségesnek tart egy olyan *X* határnyelvjárást, mely valahol *A* és *B* között foglal helyet és történetesen ugyanazokat az elemeket (a_1, b_2, b_3, a_4) egyesíti magában, mint a keletkezett *C* nyelvsziget tájszólása, pedig *X*-ből *C*-be egyáltalán nem jött telepes.[14]

Az itt elmondottakat szóról-szóra vonatkoztathatjuk a szatmármegyei németség nyelvére. Vonház szerint (lásd fentebb) a telepeseket két körzet szolgáltatta: *Biberach és Ravensburg* (*A B*). Mostani nyelvjárásuk (*C*) legszűkebb őshazájául Fischer mégis Aulendorfot (*X*) jelöli meg. Ez a helység épen a biberachi és ravensburgi körzet érintkező pontjára esik. A kolónia nyj.-a (*C*) tehát nagyjából ugyanolyan összetételű, mint Aulendorfé (*X*), ahonnan a kolóniába a telepítési adatok szerint mindössze egy telepescsalád jött. A schema tehát, melyet Schirmunski csak általánosságban, mint lehetőséget állított fel, anélkül, hogy azt egy adott, konkrét esetre vonatkoztatta volna, oly híven ráillik a szatmári kolónia nyelvjárására, mintha csak erről formulázta volna meg e tételét.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Nagy Frigyestől 1780—90 között létesített sváb kolóniát sem a kulmi és thorni körzetben, amely nem kevesebb, mint 13 helységet számlál és alnémet meg lengyel környezet közé szorult. Törzslakossága 1263 württembergi és 101 baden-durlachi bevándorolt telepescsaládból került ki. A kolóniában ma uralkodó nyj. durlachi sajátságai messze túlhaladják a sváb elemeket. Tisztán nyelvi úton téves eredményre jutnánk, amennyiben kétségtelenül Durlachban keresnők a telepesek többségének hazáját. Itt tehát a történelem nem támasztotta alá a nyelvjárásból leszűrt eredményt, hanem ellenkezőleg, helyesbítette azt.[15]

Óvatosságra inti a nyelvjáráskutatókat Schmidt H. megállapítása is. A verbászi nyj. sajátságai és szókincse a Pfalz

[14] Schirmunski, Victor: Deutsche Mundarten a. d. Newa. Teuth. III. 2/3. 153-165. ll.

[15] Erhardt Rolf: Die schwäbische Kolonie in Westpreussen. DDG. H. VI. Marburg. Elwert, 1920.

északnyugati részébe utalnak, Kirn a. d. Nahe vidékére, holott a rendelkezésünkre álló származási adatok szerint Verbászra zártabb tömegekben csak a déli és nyugati Pfalzból jöttek telepesek.[16] Az arányoknak ezt a szokatlan eltolódását Schmidt a délmagyarországi kutatásainál is tapasztalta, pl. Temesgyarmatnál, ahol a lakosság jelentékeny többsége (kb. 80 %-a) az őshazának vélt területen kívül eső vidékekről ered.[17]

Mivel tehát a nyelvjáráskutatásból az őshazára vonatkozólag vont következtetések a felsorolt esetek legtöbbjénél nem bizonyultak eléggé helytállóknak, sőt egyes esetekben egyenesen téves eredményekre vezettek, azért a telepítéstörténet hivatva van a nyelvtudomány eredményeit, megállapításait ellenőrizni. E két tudományág többé-kevésbbé egymásra van utalva részint kölcsönös megvilágítás, részint pedig ellenőrzés céljából. A nyelvtudomány egyelőre még nem tudja a telepesek őshazáját pontosan meghatározni, legfeljebb annak kiderítésére vállalkozhatik, hogy Németország mely vidékén találhatók meg valamely nyj. alapsajátságai. A nyelvtudomány mai álláspontja szerint tehát az őshaza kérdése nem oldható meg véglegesen nyelvi úton; a döntő szót e pontban a történelem van hivatva kimondani.

* * *

Ily előzmények után már most lássunk hozzá és vizsgáljuk meg, hogy e rendkívül jelentős elvi kérdés eldöntéséhez, vagy legalább is megvilágításához minő adatokat, bizonyítékokat szolgáltat a kömlődi ill. kéri nyelvsziget, ahol a telepesekről (együttvéve közel 250 családról, 1100 személyről) pontos és részletes származási adatok állnak rendelkezésünkre. (Lásd a könyvhöz csatolt kimutatást a telepesekről és annak kiegészítését az I. r. 51—56. II. valamint a telepesek származási helyeiről készült I. és II. sz. térképmellékleteket a könyv végén.)

A vizsgálódásnál követendő eljárást illetőleg jól tudjuk ugyan, hogy a mi esetünkben, amikor t. i. a történelmi adatok pontosan megjelölik az őshazát, az volna a feladatunk,

[16] Schmidt H. Lautlehre der rheinfr. Ma. von Verbász. ZfdMaa. 1911. évf. 100. l.

[17] Schmidt H.: M. Ny. 1924. 170. l.

hogy a két kolónia nyelvi sajátságait összevessük a származási adatok alapján megrajzolható terület nyelvjárásával, mégis úgy járunk el, mintha a két nyelvsziget őshazája ismeretlen volna előttünk, azaz előbb a nyelvjáráshatárvonalak segítségével lépésről-lépésre meg fogjuk állapítani: 1. hogy a nyelvjáráskutatás az eredeti német nyelvterület mely részét jelöli meg a kömlődi ill. kéri nyj. őshazájául, vagy helyesebben, melyik az a terület, amelynek nyj.-ában megtaláljuk nyelvjárásaink alapsajátságait; 2. beleillenek-e a két nyj. összes hangtani és alaktani sajátságai a nyelvi úton meghatározható legkisebb terület tájszólásába és amennyiben eltérő, más vidékre utaló sajátságokat tartalmaznak, lehet-e belőlük nyelvileg elnyomott kisebbségekre következtetni és melyekre? Végül 3. igazolják- és alátámasztják-e a történeti adatok ezeket a nyelvi úton nyert megállapításokat?

Hogy a felvetett kérdésekre megfelelhessünk, vegyük sorra azokat a nyelvi kritériumokat, amelyek segítségével a dialektus könnyen lokalizálható. E téren kitűnő szolgálatot tesznek a könyvhöz mellékelt nyj.-térképek, melyek mindegyikére egy-két esetleg több nyelvi sajátságnak határvonalai vannak rávezetve. Ezeket az oleatákat egymásután ráillesztjük az I. ill. II. sz. alaptérképre, mely Délnyugatnémetországot ábrázolja és aztán megkeressük azt a területet, ahol a kérdéses szót, vagy nyelvjárási alakot épen úgy ejtik, mint a kömlődi ill. kéri nyj.-ban. Ilymódon egyre szűkebb vidéket nyerünk az eredeti német nyelvterületen, melyet már alig szel át valamely nyelvjárásvonal. Az így körülhatárolt terület lesz az a nyelvi úton meghatározható legkisebb terület, melynek dialektusa a kömlődivel és kérivel a legtöbb egyezést, a legközvetlenebb rokonságot mutatja. Az eredményeket bárki ellenőrízheti, ha a nyj.-ba átültetett Wenker-féle mondatokat figyelembe véve, nyomon követi eljárásunkat.[18]

[18] L. II. r. 117-120 ll. A nyelvjárásszöveg híven és hamisítatlanul adja vissza a nyelvjárást. Az átültetést gondos ellenőrzés mellett magam végeztem. Az elmélet kedvéért sehol sem történt módosítás a hűség rovására. A kéri nyj. szöveg megállapításánál Polgár József nyug. tanító,

A nyugati határvonalat mindkét nyj. számára a *dat/das* vonal adja meg. A középfrank *dat, wat, allet* alakokat ugyanis egyik nyj.-unk sem ismeri. Ez a vonal, mely a moselfrank nyelvterületet a rajnai franktól elválasztja, *Saaralben*-nél indul ki a francia nyelvhatártól és északkeleti irányban haladva *St. Wendel, Baumholder, Gemünden, Simmern, St. Goarshausen* városok érintésével *Hessen-Nassau* felé veszi útját. Ettől a vonaltól feltétlenül keletre kell a kérdéses területet (őshazát) keresnünk, mivel Kömlődön is meg Kéren is megtaláljuk a *t* > *s* változást (Lautverschiebung), amennyiben mindkét kolóniában a *das, was, alles* alakok járják.

A keresett őshaza másik biztos határvonalát az *st/št* vonal nyújtja. Ez *Luxemburgból* indul ki és *Saarburg, Kirn, Simmern, St. Goar, Mainz, Darmstadt, Stadtprozelten, Rothenburg* városok érintésével előbb keleti, majd északi irányban folytatja útját a térképen feltüntetett nyelvterület keleti széléig. A kömlődi nyj. őshazáját e vonaltól délre kell keresnünk, mivel a nyelvszigetben a szó közepén is *št*-t ejtenek: *fešt* fest, *pišt* bist, *khanšt* kannst. A kéri nyj. e vonaltól északra utal. Kéren ugyanis változatlanul tartotta magát a szóközépi *st*, csak *r* után lett *št*-vé: *pist, fest, hast, perštə* bürsten, *taršt* Durst.

Az 1. sz. nyj.-térkép (a számozás lent balra) még néhány nyj.-határvonalat tartalmaz, úgyhogy a keresett területet még jobban körülhatárolhatjuk. Mivel a nyugati germán szókezdő *p* és szóközépi *pp* egyik nyj.-unkban sem lett *pf*-vé, hanem megmaradt *p*-nek, melyhez a szó elején magánhangzó előtt és szó végén aspiratio járul *(phefr* Pfeffer, *pluk* Pflug, *apl* Apfel, *tsapə* Zapfen, *khoph* Kopf,) azért mindkét kolónia őshazáját a *p/pf* vonaltól nyugatra kell keresnünk. Ez a vonal a francia határtól kiindulva *Saarburg* (Lotharingia), *Ingweiler, Bergzabern, Philippsburg, Heidelberg, Klingenburg, Lohr* és *Brückenau* városok érintésével délnyugat-északkeleti irányban halad, szinte párhuzamosan a *dat/das* vonallal, csakhogy tőle jóval keletre s így a keresett őshazának mindkét nyelvsziget számára megadja a biztos keleti határt.

Steigerwald Ferenc kisbíró és Ambach András bennszülött kéri lakosok voltak segítségemre.

A kömlődi nyj. őshazája számára most már csak déli határvonalról kell gondoskodnunk egy rövid szakaszon, Saarbrückentől nem egészen Weissenburgig. Ezt megadja az *eis/īs* vonal. A kfn. *î, iu (ü)* és *û*-t mindkét nyj.-unk diphthongizálta, még pedig az utóbbit *au*-vá, az előbbieket a dk. nyj. *ei*-vé, a nk. *ai*-vá: Dk *treivə* treiben, *tseit* Zeit, *feiər* Feuer, *heizr* Häuser, *haus* Haus, *paurə* die Bauern; Nk *traivə, tsait, faiər, haizr, haus, pauərn.* A két nyj. őshazájára tehát az *eis/īs* vonaltól északra fogunk ráakadni. Kér számára azonban nem ez a vonal fogja a déli határt jelenteni, hanem az *st/št* vonal. Ilymódon a kömlődi dialektust négy vonal közé lokalizáltuk. Az így nyert négyszögű területet a következő városokat összekötő vonal zárja be: *Saarluis, St. Goar, Mainz, Klingenburg, Heidelberg, Rheinzabern, Saarluis.* A kéri nyj.-sal rokon tájszólású vidéknek még az északi határvonalát kell megvonnunk, hogy teljesen zárt területet nyerjünk. A *du/dou* vonal azonban csak részben vonja meg a kívánt északi határt. Egy kis részben a *wollt/wöllt* (12. sz. nyj.-térkép) vonala van hivatva a kéri nyj. őshazáját észak felől bezárni. Főbb vonásokban a kéri nyj. tehát a következő városokat összekötő vonallal határolt terület tájszólásával mutat rokonságot: *Frankfurt, Saalmünster, Lohr, Klingenburg.*

A két nyj. őshazájába pontosan beleillik a *chs* > *ks* sajátság. Mig Lotharingiában, és Luxemburg túlnyomó részében a *chs* > *s*-szé lett *(flas* Flachs, *hēs* Hechse, *ōs* Ochs), addig *Saarbrücken, Coblenz, Mannheim* és *Karlsruhe* között, továbbá a *Spessart*-ban (a kéri nyj. őshazájában) erősen tartja magát a *ks: flaks, heks, oks, vakst* wächst.[19]

Az így nyert területet természetesen még jobban szűkíthetjük, ha a felsorolt kritériumokon kívül még egyéb nyelvjárási sajátságokra is kiterjeszkedünk. E tekintetben a legjobb szolgálatot a hangsúlytalan szótagok (előragok és végződések) tehetik. Ezek a hangsúlytalan elemek őrzik ugyanis legjobban az őshazából hozott nyelvi sajátságokat.[20] Ha te-

[19] V. ö. Wagner Kurt: Die Geschichte eines Lautwandels: *ks* < *chs* > *s*. Teuth. II. 30-46 ll. (35. és 39. ll.)

[20] Hermann Teuchert e jelenség okául a szó és mondathangsúlyt jelöli meg. Grundsätzliches über die Untersuchung von Siedlungsmundarten. ZfdMaa. 1915. 413. l.

hát akkora bizonyító erő rejlik a hangsúlytalan szótagokban, vizsgálódásaink során nem szabad azt kiaknázatlanul hagynunk. Az őshazául nyert terület szűkítését épen ezért e hangsúlytalan elemek összeegyeztetésével kíséreljük meg.

A kicsinyítés mindkét nyj.-ban *-chen* képzővel történik: *pēmχə* das Bäumchen, *pisjə* das Bisschen, *heisjə* das Häuschen Nk *haisjə*. A pluralisban ellenben *-cher* képző járul a tőhöz: *pēmχər* die Bäumchen, *heisjər* die Häuschen Nk *haisjər*. A kicsinyítő-képző többesszámú alakját a 2. sz. térkép állítja elénk. Ez a vonal a dk. nyj. őshazájául általánosságban megjelölt területből északon, keleten és délkeleten vág le egy részt. Nyugat felé azonban kiterjeszti a határt a *dat/das* vonalon túl még Luxemburgra is. A kéri *pēmjər* alak nem illik bele a nyelvi úton meghatározott terület nyj.-ába, ott a plur. alak azonos a singularissal. A plur. *-cher* nyj.-beli *jēr* alakja a Rajna balpartjára, a Pfalzba és a Trier-vidékre utal.

A *Stückchen* szónak Dk.-ön több megfelelője van. Használják a *štikχjə, štikl* alakokat, de leggyakrabban és legáltalánosabban a *štiklτχə* változat fordul elő. Kéren *štikjə* használatos. Ez az alak a német nyelvterületnek csak egy kis részén, *Aschaffenburg*tól kissé északkeletre van meg, s így a kéri nyj. őshazáját nagyon kis területre szorítja. A *štikl* változat hazája Elzász-Lotharingia, továbbá a Pfalz délkeleti része, valamint Baden nyugati és északi része. A *štiklτχə* alak határvonalai nagyjából teljesen érintetlenül hagyják a dk. nyj. számára eddig nyert területet, inkább tágítják azt, mintsem hogy szűkítenék.

A hangsúlytalan *-en*-nek a dk. nyj.-ban általában tompa hang (*ə*) felel meg: *pūvə* Buben, *tīnə* dienen. Az erős igék part. perf.-ában azonban teljesen nyoma veszett a hangsúlytalan *-en* végződésnek: *kəplīp* geblieben, *kəprox* gebrochen, *kštarp* gestorben, *kfār* gefahren. Kéren az erős part. perf. *-ə*-re végződik. Az *-n* csak megelőző *-r* után marad meg: *kəplīvə, kəproxə, kštarvə, kfārn, kšvārn* geschworen. Ha most az erős part. perf. végződést feltüntető 5. és 6. sz. térképeket helyezzük az alaptérképre, rögtön szemünkbe tünik, hogy a *végződés nélküli erős part. perf. csak Lotharingiában* és a

Pfalzban (kivéve azonban ennek keleti részét) használatos. A kéri nyj. őshazájában *gebliebe* alakot találjuk, de tudjuk, hogy az intervocalis *b*-t *w*-nek ejtik. A gefahr-*en* igealaknál a kéri nyj.-ban tapasztalt szóvégi *-n*-t *(kfārn)* megtaláljuk a 6. sz. térképen *Mainz, Frankfurt* és *Aschaffenburg* vidékén.

A *sein* ige part. perf.-ának, ge-*wesen*-nek a kömlődi nyj.-ban *kəvēn* felel meg. (7. sz. térkép.) Ez az alak a *Pfalz délnyugati részébe és Lotharingiába* utalja nyelvjárásunkat. Igaz, hogy nyugaton a *dat/das*, délen pedig az *eis/īs* vonal hasít le egy keskeny sávot ebből a területből, de azért a legtöbb sajátság a *Saarluis, Wädern, Baumholder, Landstuhl, Pirmasens, Bitsch, Saargemünd* és *Forbach* városokat összekötő vonaltól határolt területre utal; ennek nyj.-ába a kömlődi tájszólásnak csaknem minden sajátsága beleillik. Ha pedig a *nyelvi úton meghatározható legkisebb területet* keressük, melyet már úgyszólván alig szel át nyj.-határvonal, ezt a *Zweibrücken, Saarbrücken* és *Ottweiler városok alkotta háromszög adja meg.* Ennek a vidéknek a nyj.-ával mutatja tehát a kömlődi nyj. a legtöbb rokonságot.

Visszatérve a ge-*wesen* alakra, a Kéren használatos *kvest* alakot megtaláljuk a *Pfalz* jórészében, *Hessenben* és *Aschaffenburg* vidékén.

A 8. sz. térkép, melyre *haben* (plur. 1.) vonalai vannak rávezetve, ugyancsak az előbb körülhatárolt területre utal. A Kömlődön használatos *han* alakra a *Pfalz* délnyugati sarkában és a *Saarvidéken* akadunk. Kéren *hon* alak járja. Ha ebből az alakból kellene kiindulnunk, könnyen helytelen vágányokra tévedhetnénk, mivel Németország különböző vidékein találkozunk *hon* alakkal. Minthogy azonban eddig egy kivételével (a kicsinyítő képző plur. alakja) az összes sajátságok *Aschaffenburg* vidékére mutatnak, megnyugtatásunkra szolgál az a tény, hogy az *Aschaffenburg*tól kissé északkeletre eső vidéken is *hon* járja.

Eddigi megfigyeléseinket megerősíti a *die Bauern* szó végződése. Kömlődön megfelel neki *paurə*, Kéren *pauərn*. Az előbbinek hazája a Rajna balpartja, az utóbbinak a Rajna jobbpartja, a Mannheimtől északra és keletre eső terület.

Aschaffenburg vidékén még megtaláljuk a Kéren használatos *pauərn* alakot, de már kb. 20 km.-nyire északkeletre a védződés nélküli alak járja.

A hangsúlytalan szóvégződésen kívül szótövet, tőhangzót is tár elénk a 9. sz. térkép. Wenker 27. mondatában szerepel e szó: *Augen*-blick. Az összetétel első elemének, az *augen* szónak határvonalait vetíti elénk ez a térkép. Kömlődön hat man tsvāi *auə*, Kéren tsvā *āge* (āγə). Németországban az *auə* változat a *Trier-* és *Saarvidéken*, továbbá *Lotharingiában* és a *Pfalz* dny. részében otthonos; *age* alaknak pedig *Hessen* a hazája. A kéri kiejtés tehát megint összevág az *Aschaffenburg* vidékén használatos formával. A hangsúlyos (tőhangzó) és hangsúlytalan elem (rag) mindkét nyj. számára ugyanazt a területet jelöli meg őshazául, mint amit az eddig megvizsgált nyj. határvonalakkal körülhatároltunk.

Ugyancsak tőhangzót rögzít meg a 10. sz. térkép, melyen a *heim* és *Seife* szavakkal kapcsolatban a kfn. *ei* kettős magánhangzó határvonalai futnak. Kömlődön az említett két szónak *hẹm* és *sēf*, Kéren *hām* és *sāvə* felelnek meg. A Rajna balpartján általában *hem* ill. *häm* (nyílt e) alak van elterjedve, csak Elzászban találunk *ei* tőhangzót.[21] A Rüdesheim—wormsi csücskébe pedig a Hessenben használatos *hām* és *sāvə* alakok nyomultak át. Míg tehát a *Trier-* és *Saar-vidéken*, valamint a *Pfalzban* és *Lotharingiában e-*, ill. *ä*-vé lett a kfn. *ei*, addig *Aschaffenburg* vidékén *ā*-t találunk helyette, pontosan úgy, ahogy ezt a kömlődi, ill. kéri nyj. kívánja.

Az *Augen* szóval kapcsolatban említést tettünk a zwei számnévről. A kfn. *zwêne*, *zwô*, *zwei* alakok közül csak az utóbbinak (neutr.) megfelelője használatos a két nyj.-ban, még pedig Kömlődön tsvāi és tsvā, Kéren tsvā alakjában. A kéri változat megfelel az *Aschaffenburg* vidékén használatos alaknak. Kömlődön azonban *tsvē*-t várnánk joggal. A diphthongus a telepesek származási helyei közül csak *Lotharingiában* és *Badenben* van meg. Pfalzban *tsvẽ* és *tsvū* alakjában ismeretes e számnév.

[21] A Rajna jobbpartján, Badenben *ei* a kfn. *ei* nyj.-beli megfelelője. Karlsruhetől északabbra azonban már monophthongus lépett az *ei* helyébe.

Érdekes tanulságot nyujt a *Fleisch* szóról készült térkép. E szó tőhangzója kfn. *ei*-re megy vissza. Kfn. *ei*-nek a kömlődi nyj.-ban *ē* felel meg: *štēn* Stein, *klēn* klein. A *fleiš* és *keišt* Geist szavakban mégis *ei*-t mutat fel dialektusunk. Első pillanatban azt hinné az ember, hogy az *ei* itt az új hazában lépett fel az irod. ny. befolyása alatt. Mihelyt azonban kezünkbe vesszük a S A. megfelelő térképét, rögtön megoldódik nehézségünk. A Pfalzban ugyan a *flēš* alak dívik, de kissé nyugatabbra a *Saarbrücken, St. Wendel, Ottweiler, Birkenfeld* sávon *fleiš* alak van helyén.

Nem illik bele az őshazául megjelölt terület hangrendszerébe a kömlődi *māstr* Meister szó. Az őshazában — mint láttuk — széltében-hosszában mindenütt *e* helyettesíti a kfn. *ei*-t, tehát ebben a szóban is. Érdekes, hogy az öregebbek, mint valami furcsaságot, rendellenességet és megmosolyogni való különcséget szokták emlegetni, hogy a tanítót a mult században *šūlmestr*-nek hívták Dk.-ön. Ugyanakkor nem veszik észre, hogy tulajdonképen ők lettek következetlenek a nyj. megkívánta helyes kiejtéshez, és hogy az ősök, akiket megmosolyognak a *mestr* miatt, ejtették helyesen. Hogy mégis *a* váltotta fel az *e*-t, bizonyára azzal kell összefüggésbe hoznunk, hogy a két szomszédos nyelvszigetben — Pakson és Kéren — a *māstr* alak használatos.

A kfn. *uo* és *üe*-t egyik nyelvjárásunk sem változtatta *ou*- és *eu*-vá, mint pl. a hesseni nyj.-ok, ahol *müde* és *Bruder* megfelelői: *meud* és *brour*. Kömlődön és Kéren mindkét esetben monophthongus felel meg a kfn. diphthongusnak: *mīt, prūdr*.

A kfn. *ô*-t (hosszú o) egyik nyelvjárásunk sem bontotta fel diphthongussá, ahogy ezt a keleti frankban látjuk, pedig a kéri nyj. őshazájának, *Aschaffenburg* vidékének tőszomszédságban *Brot, hoch, rot* megfelelői: brout, houch, rout. A Rajna balpartján csaknem mindenütt *ō*-t tüntet fel a S A., csak Landau körzetében akadunk *grous, houch, dout* (tot) alakokra. *Worms, Seligenstadt, Aschaffenburg* és *Stadtprozeltentől* délre meglehetősen nagy területen váltja fel diphthongus a kfn. hosszú *o*-t. Würzburg körül *oa* lépett az *ō* helyébe. Csak nagyon keskeny sávon tartották magukat a Ké-

ren is használatos hoch, gross, tot alakok, még pedig *Seligenstadt, Aschaffenburg* és *Lohrtól* északra, tehát pontosan azon a területen, amelynek nyj.-ával a kéri dialektus a legközelebbi rokonságot mutatja.

A *Wein* szó határvonalai teljesen igazoltnak tüntetik fel a kömlődi *wein* és a kéri *wai* alakot, amennyiben a *Zweibrücken, Kusel, Kreuznach, St. Goar* vonaltól nyugatra az *-n*-es alak járja, tőle keletre *vei* és *vai*, azaz *-n* nélküli alak. Ugyanez vonatkozik a *tun* és *to~*, továbbá a *hīn* és *hi~*, *nein* és *nai,~ štēn* és *šte, kēn* és *ke* alakokra is

A kömlődi nyj. *kətūn* alakja a térképünkön feltüntetett német nyelvterületnek csak kis részében ismeretes, a *Zweibrücken, St. Ingbert, Ottweiler* és *Kusel* sávon, valamint Alsó-Elzász legészakibb szegélyén. A kéri nyj. *kəto~* alakja pontosan beleillik az *Aschaffenburg* vidéki nyj.-ba.

A hangtani részben rámutattunk, hogy míg a kömlődi nyj. elveti a szóvégi hangsúlytalan *-e*-t *(šūl* Schule, *vīs* Wiese, *vox* Woche*)*, addig a kéri nyj. megtartja: *šūlə, vīzə, voxə*. Ezt a megoszlást, hogy t. i. az egyik megtartotta, a másik meg elvetette a hangsúlytalan *e*-t a szóvégén, a S A. egészen helyénvalónak mutatja. A *Wiese* főnévről készült térkép alapján nagyjából így vonhatjuk meg a határt a szóvégi *-e* megtartása ill. elvetése között: *Wetzlar, Frankfurt, Heidelberg, Phillipsburg, Liebenzelltől* keletre megmaradt a szóvégi *-e* (ill. *a* lett belőle), tőle nyugatra pedig apokope következtében eltünt. Jelentékenyen módosul e vonal a *Seife* szónál. Eszerint nagy általánosságban azt lehetne mondani, hogy a Frankfurton áthaladó észak-déli vonal épen ketté osztja a térképünkön feltüntetett nyelvterületet, nyugati *-e* nélküli területre és keleti *e*-vel bíró területre. (Délkeleten az *e a*-ba ment át.)

Néha egy-két teljesen elszigetelt nyelvjárási sajátság egymagában is eligazít bennünket az őshaza kérdésében. Ilyen elszigetelt alak a kömlődi nyj.-ban a *bringen* ige analóg módon képzett part. perf.-a: *kəpruŋ gebrung* gebracht helyett.[22] Ez az egész német nyelvterületnek csak egy nagyon kis részén, egy keskeny sávon fordul elő, amely *Lotharingiából*

[22] Schmidt H., Ung. Rundschau 1914. 675. l.

kiindulva *Saarbrücken* és *Zweibrücken*-en át északkeleti irányban húzódik a Pfalz legészakibb részéig, *Kreuznach*-ig, sőt *gebrong* formában egészen a *Rajnáig, Bingenig* terjed. Ennek az alaknak a határvonala rendkívül tekervényes, ami bizonyára annak a jele, hogy nem állandó, hanem meglehetős nagy ingadozásokat, eltolódásokat enged meg.

Ilyen kizárólagosan használt alak a kériek nyj.-ában a *sagen* ige infinitivusa: soge (sōγə). Ez a térképünkön látható nyelvterületnek csak egy kis négyszögű részében (*Aschaffenburg* középponttal) dívik.

Itt nem mulaszthatjuk el, hogy egy felette érdekes jelenségre rá ne mutassunk, arra t. i. hogy Kéren a *nur* adverbiumnak *ner* felel meg (Wenker 39. m.) Ez az alak jobbára csak a *Brückenau, Lohr, Würzburg* városokat összekötő vonaltól keletre és *Würzburgtól* délre fordul elő. Keleti frank területre azonban eddig még egyetlen nyelvi sajátság sem utalt bennünket. Hát épen ennél a hangsúlytalan szócskánál hagyna bennünket cserben *Aschaffenburg* vidéke, ahol még úgyszólván mindig megtaláltuk a kéri nyj. sajátságos formáit? Ha a S A. megfelelő térképét gondosabban szemügyre vesszük, rájövünk, hogy *Aschaffenburgtól* északkeletre egy jelentéktelen kis körzetben (mindössze kb. 144 km².) 8-10 községben (*Geiselbach, Hösbach, Jakobstal, Laufach, Schimborn, Schneppbach, Schöllkrippen, Sommerkahl és Wiesen)* szintén *ner*-nek ejtik e határozószót. *Ezzel Kér nyj.-a számára is megkaptuk a nyelvi úton meghatározható legkisebb területet,* melyet nyj.-határvonal már alig szel át. Tisztán nyelvi alapon tehát ezt kell a kéri telepesek legszűkebb őshazájának tekintenünk.

Nagyon valószínű, hogy a *ner* azon a környéken valamikor általánosabban el volt terjedve, csakhogy idővel kiszorította a használatból a szomszédos vidéken ejtett *nur* ill. *nor.* Igaz ugyan, hogy amikor a nyj.-kutatók a S A.-sal operálnak, hallgatagon mindig abból a feltevésből indulnak ki, hogy a nyj.-határok a telepesek elvándorlása óta eltelt 150-200 év alatt nagyjából változatlanul megmaradtak, tehát lényegesebb eltolódások az őshazában azóta nem álltak elő. De ugyanakkor nem zárják ki a jelentéktelenebb eltolódások

lehetőségét. Mert hogy ilyenek lehetségesek, sőt valóban elő is fordultak, arról itt-ott maga a S A. is enged következtetni. (Főleg a tekervényes vonalaknál mentek végbe ily eltolódások.) Hangok, hangsúlyozás, formák és szókincs terén egyaránt mutatkozhatnak többé-kevésbbé jelentékeny elváltozások, amint azt Schmidt professor ki is mutatta néhány középbácskai pfalzi dialektusnál, ahol az elvándorlók olyan nyelvi sajátságokat őriztek meg, amelyek az őshazában a telepesek eljövetele óta ismeretlenek lettek.[23] Az őshazában a fejlődésnek már egy következő fokát találjuk. Pedig ennek a fejlődésnek csírája bizonyára már a telepesek elköltözésekor is benne élt a nyj.-ban, csakhogy az új környezetben — úgy látszik — nem tudott kifejlődni, mivel a körülmények nem kedveztek neki úgy, ahogy kedveztek a fejlődésnek az őshazában; mert nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvjárásnál mily rendkívül fontos szerepet játszik az Artikulationsbasis, a hangképző szervek alapállása. Ez pedig nagy mértékben függ a vidéktől, annak felszini tagoltságától, az éghajlattól, a környezettől és ki tudná elsorolni mindazokat a tényezőket, mozzanatokat, amelyek ezt befolyásolják. Már pedig a telepesek az újhazában nem egyszer egészen más körülmények közé kerültek.

Máskor meg azt tapasztaljuk, hogy bizonyos hangtani jelenségek, melyek a telepesek elköltözésekor még csak csíraként voltak meg a nyj.-ban, egymástól egészen függetlenül de egymással párhuzamosan fejlődtek ki az új és őshazában egyaránt. Ennek legfényesebb példáját az erdélyi németség nyelvtörténete szolgáltatja. Erdélyben a dentalisok gutturalizálása jóval a telepesek kivándorlása után épen úgy végbement, mint Luxemburgban.[23a]

Mivel a kolóniákban néha rendkívül sokféle Artikulationsbasissal rendelkező telepesek verődtek össze, azért kemény harcot kellett a győztes nyj.-nak vívnia, míg a kisebbségek azt mind magukévá tették. A nyelvileg meghódolók a győztes nyelvjárást először saját artikulációjuk sze-

[23] Schmidt H. A M. Tud. Akadémián tartott székfoglaló előadásából. 1924. és Böhmer E.: i. m. 141. §.

[23a] Teuchert, i. h. 413. l.

rint ejtették, csak lassan idomult hozzá hangképzőszerveiknek beállítása. Ez az alkalmazkodás pedig sokszor csak bizonyos hangtani sajátságok feladása, vagy legalább is módosítása árán volt lehetséges, még pedig a győztes nyj. tisztaságának rovására. Ezért tartott hosszú évtizedeken, csaknem évszázadokon át, míg a telepesek egyveleg nyelvéből végre legalább nagyjából egységes dialektus alakult ki, amelyben talán már csak a kiváló nyelvérzékkel bíró filologusnak sikerül nuance-különbségeket felfedezni. Arról a hiú reményről, mintha dialektusunknak teljesen hű mását akár az itteni nyelvszigetek valamelyikében, akár pedig az őshazában valaha is megtalálhatnók, természetesen már eleve le kell mondanunk, részint mert az egyes nyelvszigetek összetétele lényegesen más, részint pedig a hangsúly és Artikultionsbasis előidézte különbségek miatt.

A hangsúly és artikuláció átütő erejénél fogva ez a differenciálódás az őshaza és kolónia nyj.-a között szükségképen előállna még abban az ideális helyzetben is, ha a nyelvsziget csak egyetlen egy községből vagy városból népesült volna is be.[24] Ha tehát a telepesek mind ugyanazt az egy nyj.-t beszélték volna és ha még ezenfelül a kolóniában idegen nyelvű telepes még rövid időre sem telepedett volna le s így a nyj.-nak nem lett volna mit felszívnia és magába olvasztania, a hangsúly és artikuláció az új kolóniában a megváltozott viszonyoknak megfelelően más árnyalatokat eredményezett volna[24a] s így az őshaza és a belőle alakult nyelvsziget dialektusának fejlődése nem lehet *egészen* párhuzamos. Már pedig ily szerencsés összetételű és ennyire önálló,

[24] Hermann Teuchert. i. h. 413. l.

[24a] Kömlődön a kijelentő mondatban és a többtagú összetett szavakban is a főhangsúlyos és mellékhangsúlyos rész között kis terc hangtávolság van. A főhangsúlyos és hangsúlytalan között pedig kvart. A kérdőmondatban az alaphangtól a mellékhangsúlyosig kis terc, a kiemelt főhangsulyosig kvint. A főhangsúlyostól le a hangsúlytalanig sext. Pl. *Solə mr | a | mit | ken?* | Sollen wir auch mit gehen? A mondat négy részre tagozódik. Az első rész hangmagassága ‚*d*', a másodiké ‚*h*', a harmadiké (a kiemelt részé) ‚*fis*', az utolsóé pedig ‚*a*' (alsó); *d*-től *h*-ig kisterc, *h*-tól *fis*-ig kvint, *fis*-től *a*-ig sext.

elszigetelt fejlődésű kolóniát a reális élet sohasem fog tudni felmutatni.

Ezek után szinte önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogyan viszonylik a kömlődi ill. kéri nyj. az őshazaként megjelölt terület tájszólásához: vajjon beleillenek-e a tárgyalt nyj.-ok sajátságai az őshaza nyj.-ába, annak hangrendszerébe?

Az eddig sorra vett nyelvi sajátságok csaknem egytől-egyig pontosan összevágnak a nyelvi úton meghatározott legkisebb terület megfelelő sajátságaival. De adósak maradnánk az igazságnak és joggal keverednénk a részrehajlás gyanújába, ha ugyanakkor elhallgatnók azt, hogy vizsgálódásaink során olyan alakokra is bukkantunk, amelyek az őshaza keresésénél egészen más vidékekre utaltak bennünket. Főleg a kömlődi nyj.-ban találunk több ilyen sajátságot, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kolónia törzslakosságában az őshazául megjelölt területen kívül eső vidékekről származott telepeseknek is képviselve kellett lenniök.

A *Saarbrücken- Ottweiler* és *Zweibrücken* városok alkotta háromszögbe, ahova a kömlődi nyj. mint őshazába utal, nem illeszthetők bele a Dk.-ön használatos: *jōn* jagen, *sōn* sagen, *šlōn* schlagen, *trōn* tragen, *vōn* der Wagen. A háromszögben a jān, sān, šlān, trān, vā(n) alakok járják. Ez a sajátság, hogy t. i. ezekben az összevont szavakban az a nasalis előtt *o*-vá lesz, középfrank területre utal, Luxemburg és a moselfrank vidékre. (V. ö. a 11. sz. nyj.-térképet, melyre a sagen ige infinitivusának töve és végződése van rávezetve.)

A jelzett háromszögön kivül eső területre mutat az a körülmény is, hogy a kfn. *ou*-nak nasalis előtt a dk. nyj.-ban *ō* felel meg: *pōm* der Baum, *rōm* der Rahm, *rōm* der Raum *sōm* der Saum, *trōm* der Traum stb. Ilyen alakokra Alsó-Elzászban, de leginkább középfrank területen akadunk.

A dentalisoknak a ripuári nyj.-ból ismert gutturalisatiójára emlékeztet nyelvjárásunk néhány kifejezése: *piŋgl* das Bündel, *palətšiŋgə* palacsinta, *almaŋ* Allmann (családnév).

A ripuáriban a *g* > *j*-vé lett, a délerdélyiben pedig az

eredeti *j* > *g*-é fejlődött. A *j* és *g* tehát szerepet cseréltek. Ennek a szerepcserének halvány nyomait a dk. nyj. is őrzi. A szentiványi almát (Johannisäpfel) Dk.-ön kivétel nélkül mindenki *khanzepl*-nek (Gehannisäpfel) hivja. A délerdélyi nyj.-on kívül csak Észak-Elzászban találtam meg ezt az alakot. Keresztelő sz. János napja *Lützelstein*ben (Elzász) *khanstā* néven szerepel, egyéb elzászi helységekben pedig Gehannis,- Ghantis- és Ghanstā néven ismerik.[25] Ide sorolhatnók még: *kejə* jäh, pl. *kejətsarn*, Jähzorn,[26] *kejəliŋ* jählings, ahol a *j* szintén *g*-vé lett, ha csak ezt a kfn. *gâch*-szóval nem kell összefüggésbe hoznunk. Ezek az eltérő alakok csakis a nyelvileg elnyomott kisebbségek nyj.-ából eredhetnek, melyek az új dialektus kialakulásánál egyébként háttérbe szorultak és nem igen jutottak szóhoz. Legfeljebb néhány nuance-jelenség őrzi emléküket. Figyelemre méltó, hogy ezeket a felsorolt sajátságokat nem egyes családok, vagy bizonyos rokonsági körök őrizték meg, hanem az egész kolónia magáévá tette őket, úgyhogy még csak ingadozásokat sem engednek meg. Ezekből a sajátságokból még a telepítési adatok ismerete nélkül is joggal következtethetnők, hogy Dk. törzslakossága között luxemburgi, triervidéki és elzászi telepeseknek is képviselve kellett lenniök.

De találkozunk a dk. nyj.-ban olyan alakokkal is, melyek nem általánosak, amelyek már csak bizonyos konzervativ családokban és egyes rokonsági körökben (nem későbbi bevándorlókról van itt szó!) tartják magukat; ott is jobbára csak az öregeknél. A fiatalok csaknem kizárólag a ma domináló újabb kiejtést részesítik előnyben. Sőt nem egyszer voltam tanuja annak, mikor gyermekek megmosolyogták a sír szélén álló öregek divatjátmúlt, ósdi kiejtését. De még néhány szó s kifejezés van, melyeket gyermekkorunkban még egészen másként hallottunk kiejteni bizonyos családok körében, mint ahogy ma szerepelnek a kolónia általános nyelvhasználatában. Ez a körülmény is mutatja, hogy a ny. még ma sem teljesen egységes, hanem még mindig csak

[25] Martin-Linhart: Elsässisches Wb. I. 59. 317. ll. és II. 661 l. Huss R. i. m. 14. l.

[26] U. o. I. 196. l.

az egységesedés útján tart, és miként a multban, ma is igyekszik kiküszöbölni, kivetni magából azokat az elemeket, amelyek a beszédmelódia, a hangtan, az alaktan stb. harmoniáját megzavarják.[27]

Ilyen kiveszőfélben levő sajátság a dk. nyj.-ban, hogy az *i n* + *mássalhangzó* előtt *e*-vé lesz: *lęml* der Lümmel, *khent* das Kind, *vent* der Wind. Napjainkban azonban már csaknem kizárólag a *liml, khint* és *vint* alakok járják s így ez a lotharingiai sajátság úgyszólván már csak a multé. Csorbítatlanul csak ebben a szóban tartja magát: *ōreŋl* Ohrring. Lotharingiában és részben még Elzászban is pontosan megtaláljuk az *ōreŋl* (Ohrringel) alakot, plur. *ōreŋlə*.[28]

Ugyancsak Lotharingiába utalnak e szórványosan *j*-vel ejtett helyhatározó szók: *junə, jovə, jaus, jin* hie unten, hie oben, hie aussen, hie innen helyett.[29] E kiejtésmód mellett ma már csak egy kömlődi család tart ki, egyébként a *haus, hin* stb. alakok dominálnak.

Felsőnémet (alemann) sajátságot őriznek a következő általánosan, mindenkitől használt szavak: *šlīs*[30] Schleuse, *sīχ* scheu, *kritš* (kfn. griutz der Hamster), továbbá *juksə* jauchzen, *lūrə* lauern, *kruslə* grausen és *vedrlūniš* (wetterlaunisch). Ezekben a szavakban a kfn. *î, iu (ü)*, és *û* változatlanul megmaradtak monophthongusoknak, legfeljebb rövidülés állott be, holott a dk. nyj.-ban egyébként *ei* ill. *au* felel meg nekik.

Ingadozás mutatkozik a dk. nyj.-ban a *sollen* és *wollen* segédigéknél az ind. praes. pluralisában. Vegyesen használják a *solə, volə* és *selə, welə* alakokat. (A plur. 2. kiegyenlítődött az 1. és 3. személy javára nemcsak ezeknél az igéknél, hanem általában.) Wenker 30. mondatában szerepel: *ihr wollt*. Ennek határvonalait a 12. sz. nyj. térképen szemlélhetjük. Ezt az alaptérképre ráhelyezve, nyilvánvalóvá lesz, hogy az

[27] Schmidt H. i. h. M. Ny. 1924. 171. l.

[28] Martin-Linhart: Els. Wb. II. 268. l.

[29] A két utóbbi sajátság: *khent* Kint, *jaus* hie aussen ma is tartja magát a zsombolyai, csenei és niczkyfalvai nyj.-okban. Schmidt H. Ung. Rundschau 1914. 676. l.

[30] Martin-Linhart: Els. Wb. II. 474. l.

őshazaként megjelölt terület egyik részén, a Pfalzban *volə;* a *Saarvidéken* pedig és főleg *Lotharingiában* a *velə* alak otthonos, míg *Luxemburgban* és a *moselfrank területen wellt* alak járja. A *volə* tehát a pfalzi telepesek, a *velə* pedig a lotharingiaiak öröksége.

A kéri nyj.-ban nincs meg a plur. 2.-ben a kiegyenlítődés az 1. és 3. sz. javára. Kéren a *wolt* alakot használják: ezt *Aschaffenburg* vidékén meg is találjuk.

Eddig a legtöbb sajátság Zweibrückentől nyugatra utalta a dk. nyj.-t. A *schlagen* ige ind. praes.-e azonban zavarba hoz bennünket. A jelzett területen *iχ šlān* uralkodik, Kömlődön pedig *šlā* használatos. Ez utóbbi alak hazája csak egy keskeny sáv, mely a *Saaralben, Zweibrücken, Alsenz, Mainz*vonaltól keletre, kb. 35-40 km. szélességben húzódik. *Aschaffenburg* közvetlen környékén a kéri *šlok* alaknak megfelelően *schlog* járja.

Hogy Kömlődre a telepesekkel *felsőnémet* elemeknek, *felsőfrankok*nak (észak-elzásziaknak és középbádenieknek) is kellett jönniök, azt kétségtelenné teszi az *-l* kicsinyítő-képző. Kömlődön a kicsinyítés általában *-chen* képzővel történik ugyan, de emellett bőségesen találunk *l* képzős szavakat is. Ilyenek pl. a következő főnevek diminutivuma: Bank > *peŋgl,* Barbara > *pęrvl,* Bube > *pīvl,* Garten > *kęrtl,* Glocke > *klekl,* Margarete > *krędl,* Katharina > *khetl,* korb > *khęrvl,* Wagen > *vēgl* stb. Ezek a diminutivumok csaknem kivétel nélkül fellelhetők az itt közölt formában *Nyugat-* és *Észak-Elzászban,* továbbá *Badenben, Rastatt* vidékén.[31] A felsorolt szavaknál nem képeznek diminutivumot a *-chen* képzővel, legfeljebb *l* + *chen: klekltχə, kęrtltχə.*

Ugyancsak délkeletre utal az a körülmény is, hogy a dk. nyj.-ban a melléknév erős ragozásánál a nőn. nom. és acc.-ban a melléknév *-i* ragot vesz fel: *veizi sēf* weisse Seife. A rag nélküli és az *i*-vel képzett alak dny.-ék irányban ha-

[31] Martin-Linhart. Els. Wb. I-II. kt., továbbá Wasmer, A.: Wortbestand der Mundart von Oberweier. ZfdMaa. 1916. évf. és Wrede F.: Die Diminutiva im Deutschen. DDG. I. Marburg, Elwert. 1908. 57-59. §§. Az *-l* képző kfn. *-lī(n)*-re megy vissza, melyből az *ī* apokopálódott, még mielőtt diphthongussá lehetett volna. DDG I. 58. l.

ladó határvonala *(Saargemünd, Homburg, Kirchheimbolanden, Oppenheim, Klingenburg, Seligenstadt, Lohr, Brückenau* városok érintésével) az őshazául nyert háromszöget épen felezi. E vonaltól északnyugatra eső területen, *a Saarvidéken, és a Pfalz dny. csücskében*, ahova az eddigi sajátságok legnagyobb része utalt, a melléknév az adott esetet rag nélkül képezi; a tőle délkeletre eső vidék az *i*-vel képzett alak hazája. Baden északi, Württemberg dny. és legészakibb részén az *-e* végződésű alak dominál, másutt a ragot vesz fel a melléknév a szóbanforgó esetben. Ez eddig a második sajátság, (első a *-chen* képző pluralisa: *jər*,) mely levágja a kéri nyj. őshazájából, az *Aschaffenburg*tól ék.-re eső vidéket *Jakobstal, Sommerkahl* stb. községekkel, amelyek az eddigiek alapján Kér legszűkebb őshazájának bizonyultak. (Nagyritkán azért hallani rag nélküli változatokat is, főleg Kömlődön. L. 59. §.)

Utolsó térképünkön (13. sz.) a *Brud-*(er) szóval kapcsolatban az intervocalis *d, t* fejlődésének határvonalai rajzolódnak elénk. Szándékosan hagytuk ezt a végére, mert súlyos probléma megoldása elé állít bennünket. Elég csak egy pillantást is vetnünk erre a térképre, máris észrevesszük, hogy a rajnai frank területen *r* váltotta fel az intervocalis *d, t* hangot, holott a dk. nyj.-ban explosiva felel meg neki: *pādə* baden, *podm* der Boden, *kūdi* (gute), *prūdr, fatr* der Vater, *putr* die Butter. Csodálkozásunkat csak még fokozza az a körülmény, hogy a dk. nyj.-ban a legkisebb ingadozás sem mutatkozik nemcsak az *r* javára nem, hanem még az *r* fejlődési elődjének, a zöngés *d* (z féle hang) javára sem. Még elvétve sem akad a kolóniában ember, aki az említett helyzetben ne explosivát (d, t,) ejtene. E jelenség méltán gondolkodóba ejthet bennünket, annál is inkább, mert hiszen nyj.-kutatóinkat már az a tény is zavarba hozta eleinte, ha a magyarországi rajnai frank (többnyire pfalzi) nyelvjárásokban *r* helyett *d*-t találtak intervocalis d, t helyén. Nem tudták megérteni, miként lehetséges, hogy a számtalan hazai pfalzi nyelvszigetünk közül egyikben sem akadtak rá erre

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

az *r*-re, holott a Pfalzban, legtöbb telepesünk őshazájában, *r* hangot ejtenek ilyen helyzetben.[32]

Ebből a tényből, hogy pfalzi nyj.-ainkban a *d* > *r* változás nem ment végbe, hogy tehát a telepített nyelvszigetek eredetibb hangot őriztek meg, mint az őshaza, Schmidt professor azt következteti, hogy ez a változás a Pfalzban csak a telepesek elköltözése után terjedt el általánosan.[33] Nagyon valószinű, hogy a pfalzi nyj.-okban ez a fejlődés a telepesek elvándorlásakor még csak csírájában volt meg. Ezt a csírát telepeseink bizonyára magukkal is hozták, csakhogy az új környezetben stagnálásba jutott és nem tudott kifejlődni, mert megszüntek működni a fejlődést elősegítő erők és hatások, melyek az őshazában északkelet felől hullámszerűen vonultak át a rajnai frank területen. Hogy ez lehetett a fejlődés iránya, kitűnik abból, hogy azok a nyelvszigeteink, melyekben a *d* > *r* változás megvan, mind az *st*/*št* vonaltól északra utalnak mint őshazára és valamennyi még a 18. század első felében alakult, míg a legtöbb pfalzi nyelvsziget csak félszázaddal később létesült. Ha tehát ez a fejlődés az egész rajnai frank területen egyidejűleg következett volna be és egységesen ment volna végbe, akkor a pfalzi nyj.-okban még sokkal inkább fel kellene lelnünk az *r*-t az intervocalis *d*, *t* szerepében, mint az előbb felsorolt, korábban alakult kolóniákban (L. lent a 32. sz. jegyzetben.), azon egyszerű oknál fogva, mivel a pfalziak később szakadtak csak el az őshazától s így ez a fejlődés annál jobban gyökeret verhetett volna nyj.-ukban. Különben is kétségtelen tény, hogy a Pfalzban e téren ma sem uralkodik egység. A fejlődés legkülönbözőbb fokaira találunk ott példákat. Néhány *Kusel* és *Zweibrücken*-vidéki helységben még ma

[32] Csak a közelmultban sikerült e jelenséget kimutatni előbb Györkönyön, majd valamivel később még néhány tolnamegyei evangélikus német nyelvszigetben. Ezek: Belecska, Felsőnána, Hidegkút, Kistormás, Szárazd, Udvari és részben Gyönk. V. ö. Schilling R. Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn, Bp. 1928. 62. l. és Weidlein János: A murgai n. nyj. alaktana. Német Phil. Dolg. 42. sz. Bpest, 1930. 4. l. valamint: A mezőberényi n. nyj. eredete és kialakulása. A szarvasi gimn. 1931/32. értesítőjében. 11. l.

[33] Schmidt H. i. h. ZfdMaa. 1911. 131. l.

is tartja magát az ősgermán ‚*th*'-ből fejlődött zöngés spirans, *đ* (magyar z): *bođəm* der Boden, *reiđə* reiten, *tseđerə* zittern. Több helységről pedig kimutatta Christmann, hogy már csak az öregek tartanak ki a *đ* mellett, a fiatalok kivétel nélkül *r*-t ejtenek helyette.[34]

Azokon a helyeken, ahol *Zungenspitzen-r* uralkodik, ott *r* váltotta fel a nehezen ejthető *đ*-t: *borem* Boden, *rerə* reden, *farə* Vater, *tserərə* zittern.[35]

Mackenbachban (Landstuhltól északkeletre) a szóvégi *-er* előtt egyszerűen kiesett az intervocalis mássalhangzó: *pruər* Bruder *tserərə* zittern.[36]

Azokon a vidékeken, ahol *Zäpfchen-r-t* képeznek, (Kuseltől kissé északkeletre és Zweibrückentől délnyugatra) *l* lépett az intervocalis *đ* helyébe: *boləm* Boden, *relə* reden, *tselerə* zittern. A Pfalz délkeleti sarkában pedig zöngétlen mediát, *đ*-t ejtenek intervocalis helyzetben.[37] (Ezeket az eltéréseket a 13. sz. térképmellékletünk nem tünteti fel, ahogy eddig egyetlen egyre sem vezettük rá a kivételeket, de a S A. pontosan jelzi, hol ejtik az egyébként zárt területen szokásos kiejtéstől eltérő módon.)

Annak igazolására, hogy az őshazában az intervocalis *đ*, *t* helyébe valószínüleg csak a telepesek eljövetele után lépett az *r*, a telepítési akták is szolgáltatnak némi bizonyítékot. A telepesekről készült kimutatás szerint *Schilling Georg* (L. 166. sz. alatt a kimutatásban) a *Nassau Saarbrücken* grófsághoz tartozó *Lodenbach* nevű helységből jött. A származási adatok felderítése után nyomban átböngésztem egy sereg térképet és helységnévtárt, hogy felkutassam ősöm szülőfaluját. De hiába volt minden igyekezetem, sehogysem akadtam rá Lodenbachra. Mikor aztán 1924 őszén a hesseni *Marburgban* a nyj.-térképek másolásával kapcsolatban a telepesek származási helyeit lokalizáltam, már-már iráshibára gyanakodtam (a kimutatás ugyanis gót betükkel

[34] Christmann, E.: Die Wandlungen der germ. Reibelautes th, und des germ. Verschlusslautes *d* usw. Teuth. 1924/25. H. 3. 214-218. ll.

[35] Christmann E.: i. h. Teuth. 1924/25. H. 3. 214-218. ll.

[36] U. o. 217. l.

[37] U. o. 218. l.

van irva Lodenbach) és Bodenbach néven kezdtem keresni. Ilyen nevű helységre azonban szintén nem akadtam az egykori *Nassau—Saarbrücken* területén. Ekkor merült fel az a gondolat, hátha valamilyen nyelvjárási sajátság huzódik meg e helységnév mögött. (A helységneveket u. i. sokszor tisztán bemondás után vezették rá a hivatalos iratokra, néha dialektusban, máskor meg hyperhochdeutsch, tévesen visszakövetkeztetett formában. Igy lett pl. a délbadeni Orschweierből a dialektikus *oršvir*-ből *Orschwieger* a telepítési kimutatásban.) Bár ez meglehetősen valószinűtlennek látszott, mivel a dk. nyj.-ban csak nasalis előtt lesz az ufn. *au o*-vá: pōm der Baum, *vedrlōniš* wetterlaunisch. Másrészt viszont biztatott az, hogy az egykori Nassau—Saarbrücken területén találtam egy *Lautenbach* nevű helységet. A SA. intézet igazgatója, Wrede Ferdinánd professor rögtön előkerestette e helység kérdőívét a kitöltött Wenker-féle mondatokkal. Ebből meglepetésünkre az tünt ki, hogy a helységnév dialektikus formája *Lau r ebach*. Ez egyáltalán nem kedvezett feltevésünknek. Mindamellett az igazgató nem adta még fel a reményt. Rendkívül lekötelező, szives előzékenységében levelezőlapon hivatalosan, a SA. intézet nevében megkérdezte nevezett helység főtanítóját, hogyan hangzik a helység neve dialektusban és van-e Schilling család a helységben. Válaszul ezt kaptuk: „*Der Ortsname lautet im Dialekt L a u r e b a c h. NB. Lautenbach hiess im Mittelalter L u t e n b a c h. Der Familienname Schilling kommt hier häufig vor.*" Ami kétség még ezután is fentmaradt, azt eloszlatta a tanítónak (Burgey Johann) egy későbbi levele, melyben a Schilling-családfát 1730—1925-ig közölte velem.

A tanító helyesen jegyezte meg, hogy Lautenbach a középkorban Lutenbach néven szerepelt. Az ufn. *au* vagy kfn. *ou*-ra, vagy pedig *û*-ra megy vissza. De ez az *û* már a 13. században kettősmagánhangzóvá lett (au). Mindennek ellenére azt kell feltételeznünk, hogy a telepesek eljövetelekor (1785) még Lutenbach- vagy Lotenbachnak irták vagy legalább is ejtették. Az útlevélre rávezetett *Lodenbach* amellett szól, hogy a hatóság az útlevelet a telepes bemondása alapján állította ki.

A kivándorlóknak u. i. személyesen kellett a *Kreisamt*-nál jelentkezniök, ahol ideiglenes, Regensburgig szóló útlevelet kaptak. Ha hivatalos irat alapján állították volna ki Schilling passusát, bizonyára nem *Lodenbach*-ot írtak volna, hanem *Lutenbach*-ot. Viszont, ha akkor már *Laurebach*-nak ejtették volna, kétségtelenül ezt a változatot vezették volna rá. Nagy valószínűség szól tehát amellett, hogy 1785-ben még *Lodenbach* alak volt forgalomban, következésképen még *d*-t ejtettek intervocalis helyzetben.

A dk. nyj.-ban sem az *r*-nek, de még csak a *d*-nek sem találjuk semmi nyomát. Ezzel egyáltalán nem vonjuk kétségbe, hogy a telepesek egy töredéke, kisebbsége *d*-t ejtett. Lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy megvolt, csakhogy a *d* lassankint kiszorította, amint a Pfalz délkeleti sarkában is *d*-t találunk a kérdéses esetben. Talán e visszafejlődés nyomát őrzi az a tény, hogy a *Zeiselsberg* dűlőnevet (Ürgehegy) ma általánosan *tseidlsperiχ*-nek ejtik. Nem téves visszakövetkeztetéssel (hyperhochdeutsche Form) állunk-e szemben, mint pl. a *šlą̄fə* igénél, melyből rögtön *šlaufə* lesz, mihelyt irodalmi nyelven akar valaki beszélni, vagy amikor karácsonykor a *Stille Nacht*-ban ezt éneklik: *šlaufe* in himlischer Ruh'. Jól tudják ugyanis, hogy a dialektus *a*-ja helyett nekik az irodalmi németségben akárhányszor *au*-t kell ejteniök: *lā̄fə, rā̄fə* laufen, raufen stb., természetes, hogy néha aztán olyankor is mondanak *au*-t, amikor az nincs helyén. Esetleg a *tseidlsperiχ* szónál is így lehetne megmagyarázni a *d* fellépését, hogy a zöngés spiranst *(tseizlsperiχ)* helytelen visszakövetkeztetéssel változtatták *d*-vé.

*

* *

Mielőtt a nyelvészetből vont eredményeket egybevetnők a településtörténeti adatokkal, néhány kérdést kell még tisztáznunk: Egységesek-e a tárgyalt nyj.-ok? Ugyanazt a szót vagy kifejezést teljesen egyformán ejti-e a kolónia minden egyes tagja? Ugyanannak a fogalomnak a kifejezésére ugyanazt a szót vagy kifejezést használják-e? És végül: Egységes, következetes-e a két nyj. hangrendszere? Mivel e kérdésekre többé-kevésbbé már az eddigiekben megtaláljuk a feleletet,

itt csak röviden összefoglalni kívánjuk az elszórtan mondottakat. A kömlődi nyj. még nem teljesen egységes, hanem még mindig az egységesedés útján halad. Ezt mutatják a következő egymás mellett álló kiejtésbeli sajátságok: *hovə—jovə* hie oben, haus—jaus hie aussen, hin—jin hie innen, volə—*vɒlə* wollen, *solə—selə* sollen, *liml— lɐml der* Lümmel, *tāk* és *tā* der Tag, *plur. tɐ̄k—tē* die Tage, *tsvišə—tšvišə* zwischen, *sɐ̄—sāχ* die Säge, *šatə—šedə* der Schatten, *kištr—kištert* gestern, *trmenšt—trmɐršt* am meisten, *tr sivətə—sivetštə* siebente, *siptsiχ—sivətsiχ* (70), *əs šneipt—šneiərt—šneit—šnēt* es schneit, továbbá a kicsinyítőképző háromféle alakja: *štikl—štikχjə—štiklt,ə* Stückchen, *pisl—pisjə—pisltχə* bischen. Ilyen kettős, sőt hármas alakokat látunk a plur. képzésnél is: *khin—khinr*[38] die Kinder, *haufə—heifr* die Haufen, *plets—pletsr* die Plätze, *māstr—māstrə* die Meister, *prunə—prinə—prinr* die Brunnen, *ros—res—resr* die Rosse. Eltérések mutatkoznak a szókincs terén is: *krīp, krīve, kraml:* die Griebe, *sutr, mištlak, mištphūl, mištprī:* der flüssige Stalldünger zum Düngen der Felder (Jauche), *tɐχt, vīt,ə:* der Docht, *vasršafl, vasrambr, vasrkhivl, tsūvr:* Wassergeschirr.

A kéri nyj.-t jómagam nem beszélem. Mindössze kb. egy hetet tesz ki ottartózkodásom ideje. Ezért hiányosabbak a kéri nyj.-ra vonatkozó megfigyeléseim, mint a dk.-re (anyanyelvemre) vonatkozók. Itt csak néhány adatra szorítkozom állításunk igazolására. A kakast az alsófaluvégen *kikl*-nek, a felső végen *kokl*-nak mondják. A fejőkének is két megfelelője akad: *pitl* és *khivl* Melkkübel; *sauri miliχ—tiki miliχ* Sauermilch. A felsorolt alakokat nem használják vegyesen, ahogy épen valakinek ajkára jön, hanem utcák, falurészek, rokonságok vagy családok szerint változik. Akad köztük néhány olyan is, melyeket egy és ugyanaz az ember vegyesen, tetszés szerint is használ.

Ami a hangrendszer egységes, következetes voltát illeti, azt kell mondanunk, hogy nagyjából egységes. De behatóbb tanulmányozás után meglehetős szép számban akadunk olyan hangtani jelenségekre is, melyek egyáltalán nem illenek bele

[38] A következőkben felsorolt alakok mind pluralisok. A sing.-t e helyütt nem hozzuk.

a nyj. egyébként egységesnek mondható hangrendszerébe. Schmidt professzor ugyan más eredményre jutott e kérdésben a hazai német nyj.-ok tanulmányozásával kapcsolatban. „Was prinzipiell das merkswürdigste sein dürfte, — írja — ist die Erscheinung, dass trotz allen Zeichen der Sprachmischung in allen unseren Mundarten eine konsequente Einheitlichkeit des Lautsystems besteht. Es wäre ganz unglaublich und unerhört, wenn in allgemein gebrauchten Wörtern ein ursprünglich identischer Laut unter denselben Bedingungen quantitativ verschieden erscheinen würde."[39] Nem találunk — írja — egymás mellett ilyen alakokat: *taršt* Durst és *voršt* Wurst, jóllehet kezdetben *toršt, voršt* és *taršt, varšt* küzdöttek az érvényrejutásért.[40]

1. A dk. nyj.-ban a kfn. *ë*-nek általában *e* felel meg. Egy szóban azonban eltérő tőhangzót találunk: *rāf* kfn. *rëf*, a lovak jászola felett ferdén elhelyezett létraszerű tákolmány a szénatakarmány számára, Verbászon *ref*-nek mondják. 2. Kfn. *ei*-nek nyj.-beli megfelelője *ē*. A használatból kiszorult *mestr* Meister helyett ma csak *māstr*-t mond mindenki. 3. A kfn. i, ie, és ü, üe puszta *r* előtt nem válik nyj.-unkban *e*-vé: *kšpīrə* spüren *šīrə* schüren, *tīr* die Tür, *pīr* kfn. bir. Egy szóban azonban mégis *e* váltja fel az *ī*-t: *rērə* rühren, mint a pfalzi nyj.-okban, ahol *r* egymagában is megváltoztatja az előző tőhangzót. A dk. nyj.-ban minőségi változást csak *r* + *mássalhangzó* idéz elő. Ez a mássalhangzó-csoport következetesen *e*-re változtatja a megelőző *i*-t, ill. *ü*-t: *šęrmə* schirmen, *vęrt* Wirt, *khęrvəs* Kürbis, *štermə* stürmen, *tęr* dürr. Ezek mellett azonban találunk ilyen alakokat is: *pətsirk* Bezirk, *hirt* Hirt, *tirk* Türke, az utóbbi kettő családnévként is előfordul, pedig a családnevekben egyébként érvényesülnek a nyj. hangtani törvényei. De akadunk még különb alakokra is, mint pl.: *knąrps* Knirps, *šąrm* Schirm, *mąrp* mürbe, *šląrpsə* schlürfen. 4. Ide kell még soroznunk a nyj. alemann sajátságait is: *kruslə* grausen, *juksə* jauchzen, *lūrə* lauern — *vedrlōniš* wetterlaunisch; kfn. *û*-nak egyébként *au* felel meg a dk. nyj.-ban: *kritš* kfn. griutz, *sīχ* kfn. schiuh ufn. scheu.

[39] Schmidt H. i. h. Ung. Rundschau, 1914. 672. l.
[40] Schmidt H. u. o. és Hermann Teuchert, i. h. ZfdMaa. 1915. 412. l.

šlīs kfn. sliuʒ ufn. Schleuse. Másutt mindig *ei* lép fel kfn. *iu* helyén.

A part. perf. hangsúlytalan *-en*-je nyomtalanul eltünt a dk. nyj.-ban, csak egy ige őrizte meg azt a tompa *ə* hang alakjában: *kevə* gegeben (Verbászon *kep!*). Ezeket az itt felsorolt alakokat a kolónia tagjai általánosan használják. Kérre vonatkozólag, sajnos mindössze csak néhány alakot találtam, amelyek nem illenek bele a kéri nyj. egyébként egységes hangrendszerébe. Annyi a kéri nyj. hangtanából és alaktanából kétségtelenül kitünt, hogy messze nem tud annyi rendkívüli alakot felmutatni, mint a dk. nyj., nem csupán azért, mivel nem ismerem oly tüzetesen mint a dk.-t, hanem azért is, mivel jóval egységesebb.

Kömlődre és Kérre Németország legkülönbözőb provinciáiból jöttek a telepesek. (Lásd a származási helyekről készült I. és II. sz. térképmellékleteket.) Mivel a provinciák legtöbbjének, mint egységes zárt területnek megvolt és megvan a maga külön dialektusa, azért a tarka összetételü kolóniákban a legkülönbözőbb heterogén nyj.-ok képviselői kerültek egymással szembe. Ma már szinte el sem tudjuk képzelni, micsoda nevetséges nyelvegyveleg uralkodhatott az új német telepeken. A telepesek csak nehezen tudták magukat egymással megértetni, kölcsönösen megtréfálták, gúnyolták egymást. A ripuári és moselfrankoknak, kiknek nyelvét legnehezebb volt megérteni, fel kellett adniok a középnémet köznyelvtől elütő nyelvi sajátságaikat s lassankint legalább nagy vonásokban magukévá kellett tenniök a saarvidéki és pfalzi (rajnai frank) nyelvjárást. Ilymódon keverék nyelvjárás jött létre, melynek mint organikus egységnek teljesen hü mását seholsem fogjuk megtalálni.

Eltérések főleg a hangszinezet és szókincs terén mutatkoznak. De ezen nem is szabad fennakadnunk, hisz *Robert Rössler* a sziléziai nyj.-ról még csak nemrég állapította meg: *„Alle fünf Minuten hat unser Dialekt eine andere Färbung."*[41] Magdeburg környékéről pedig *G. Krause* mutatta ki, hogy 40 község közül, melyeknek nyelvjárását tüzetesen áttanul-

[41] Sittenfeld, L. Schläs'sches Quelbürndel, Breslau, (évszám nincs megadva) 4. l.

mányozta, alig akadt egy is olyan, melynek nyj.-a a másikéval minden tekintetben megegyezett volna.[42]

Külsőleg az új kolóniákon új nyj. jött létre, de ennek elemei nem újak, hanem különböző nyj.-okból tevődtek össze. Ha sorra vesszük azokat a sajátságokat, melyek a dk. nyj. hangrendszerébe nem illeszkednek bele (l. fentebb), azt tapasztaljuk, hogy azok egyáltalán nem új nyelvi alakulatok (Kompromissformen), hanem kivétel nélkül kimutathatók valamely német dialektusban, de nem ám akármelyikben, hanem — és ez rendkívül fontos, szinte elvi jelentőségű, — az eredeti német nyelvterületnek csakis azon nyelvjárásaiban, amelyeknek a kolónia alakulásakor és az utána következő első évtizedekben számottevő képviselői akadtak az új nyelvszigetben.

Arra bőségesen láttunk példákat, hogy az egyik nyj. elemei a másikéval összekeveredtek, de arra nincs adatunk, hogy összevegyültek volna úgy, hogy új hangtani alakulatok állhattak volna elő. Még véletlenül sem merült fel vizsgálódásaink során egyetlen egy olyan nyelvi sajátság, mely olyan területre utalna, ahonnan egyáltalán nem jöttek volna telepesek, még pedig jelentékeny számban.

A nyelvkeveredés legszembetünőbben mégis a kolónia szókincsében mutatkozik. A nyelvsziget szókincse jóval bővebb, változatosabb és színesebb, mint azon vidéké, melyet nyelvi úton a kolónia őshazájául jelöltünk meg, mivel nemcsak annak a vidéknek szavait és kifejezéseit találjuk meg benne, hanem úgyszólván az összes nyelvileg elnyomott, számottevőbb kisebbségek szókészlete kisebb nagyobb mértékben fellelhető benne. Ez a Pfalz és Saarvidéken kívül főleg Elzász-Lotharingiára és némileg Badenre is vonatkozik. A luxemburgi és a moselfrank szókészletnek csak gyér nyomai mutathatók ki a dk. nyj.-ban.

Beszélhetünk tehát nyelvkeveredésről, de nem nyelvvegyülésről.[43] Tisztán nyelvi alapon Kömlődön a telepesek

[42] Jahresbericht der städtischen Oberrealschule zu Düsseldorf, 1898.

[43] Ugyanezt állapította meg Schmidt H. a délmagyarországi német nyj.-okról, Ung. Rundschau 1914. 671.-672. ll., Schwartz Elemér pedig a lapincsontúli n. nyj.-okról. Nyelvtud. VII. köt. 1-19. ll.

ilyenforma összetételére lehet következtetni: *A többségnek rajnai frank területről kellett származnia,* mégpedig a délnyugati *Pfalzból* és a *Saar-vidék* délkeleti részéből. Legalább ezeknek a nyelve került ki győztesen abból az évtizedeken át tartó, kemény harcból, melyet a kolónia az egységes nyj.-ért vívott, míg sikerült a győztes nyj.-nak a különböző heterogén elemek elütő nyelvi sajátságait magába olvasztani.

Abból pedig, hogy elvétve középfrank elemek is lettek uralkodóvá az új nyelvszigetben, kétségtelenül következik, hogy *ripuári és moselfrankoknak* is elég tekintélyes számban képviselve kellett lenniök az új telep törzslakóssága között, annál is inkább, mert a tapasztalat és a tudományos kutatás tanusága szerint a középfrank csak nagynehezen tudta befolyását érvényesíteni az új nyelvjárás kialakulásánál. A moselfrankok akkor sem tudták nyelvjárásukat a kolóniára ráerőszakolni, ha mindjárt túlnyomó többségben voltak is.[44] És ha ennek ellenére a dk. nyj.-ban mégis tudunk középfrank elemeket kimutatni, joggal következtethetjük, hogy a középfrank telepesek nem maradtak jelentéktelen kisebbségben. A tisztán nyelvészeti kutatásból levont következtetést alátámasztja a hagyomány is, mely két dűlőnévben állított emléket a luxemburgi telepeseknek.[45] *Oberdorfer—Luxemburger Gewann* és *Bölcskeer—Luxemburger Gewann.*

A dk. nyj.-ban kimutatható *felsőnémet* (alemann) sajátságok (98. l.) továbbá a szókincs *lotharingiaiakról* és *északelzásziakról* tanuskodnak. Az ő emléküket is őrzi egy dűlőnév: *Lothringer-Gewann* (Flur.)[46]

Szórványosan *keleti rajnai frank* elemekre is bukkanunk, amelyekből *Mainz- Darmstadt-* és *Aschaffenburg-*vidéki telepesekre kell következtetnünk.

Ezeket a dk. nyelvsziget dialektusából vont következtetéseket csaknem mindenben alátámasztják a telepítéstörténeti adatok. A telepesek származási helyéről készült kimutatás szerint (L. a III. sz. mellékletet) kb. *70 család jött a*

[44] Schmidt H. i. h. M. Nyj. 1924. 170. l.
[45] L. a 6. sz. képmellékletet a 167. l. és a 73. l. levő magyarázatot.
[46] L. u. o.

Pfalzból és a *Saarvidékről, 20 család Luxemburgból, 35 cs. Trier vidékéről, 20 cs. Lotharingiából, 15 cs. Badenből. Mainz vidéke mindössze csak 7 családdal szerepel a kömlődi telepesek listáján. Alsó-Elzász* és *Aschaffenburg vidéke valószínüleg csak közvetve, a kéri telepeseken át (secundär telepítés) érvényesítette befolyását.*

Nyelvjárás szempontjából nagyjából így oszlottak meg a telepesek a telekrendezés után: *Luxemburgi volt 78, moselfrank: 268, rajnai frank: 271, felsőnémet (alemann): 138, egyéb kb. 20 személy, összesen 765 személy.* A telepesek relativ többsége tehát a rajnai frank nyj.-t beszélte. Utána rögtön a moselfrankok következtek. A telepesek halálozása és elvándorlása következtében előállhatott ugyan az a helyzet is, hogy a moselfrankok voltak többségben. Sőt, ha a luxemburgiakat közéjük számítjuk, akkor meg egyenesen fölényes többséget alkottak a rajnai frankokkal szemben. Ha a rajnai frankok csoportján kívül álló telepesek (494) nyelvi szempontból egységes egészként álltak volna szemben a rajnai frankokkal, úgy bizonyára azok nyelve kerekedett volna felül, de mivel ez a szám (494) több nyelvjárás között oszlott meg, a rajnai frank adta meg a kisebb-nagyobb frakciókból alakúlt nyelvszigetnek a nyelvjárást.

E statisztikának — nagyon jól tudjuk — nem szabad túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanunk, még kevésbbé abszolut bizonyító erőt, egyrészt azért nem, mert hiszen a telepesek eljövetele óta az őshazában eltolódások következtek be a nyj.-határvonalakat illetőleg, ha mindjárt jelentéktelenebbek is; másrészt pedig azért nem, mivel a telepesek állandó hullámzása miatt csak rövid ideig, pusztán átmenetileg voltak érvényben a megadott statisztikai adatok. Láttuk ugyanis, hogy kezdetben a nagyarányú halálozás, az elvándorlás, átköltözés, hozzávándorlás következtében menynyire fluktuált a telepesek létszáma. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt sem, hogy a házasodásnál sok esetben különböző nyelvjárást beszélő felek kerültek össze. A kimutatásokban pedig legtöbbször csak a férj szerepel. Az anyakönyvek is átmenetileg beérték a férj ada-

tainak feltüntetésével: pl. N. N. et uxor eius Catharina (és felesége Katalin). A feleségnek még csak a családi nevét sem adja meg, pedig az anyanyelvet elsősorban mégis csak az édesanyjától tanulja meg és sajátítja el a gyermek. Ezért a nyelvkeveredésnél ezt a szempontot sem volna szabad elejtenünk. Már pedig ez meghaladja az emberi lehetőségek határát. Annak tehát, hogy számadatokkal bizonyítsunk az egyes nyelvjárási formák és sajátságok mellett, nem sok értelmét látjuk s ha mégis adunk néhányat, ezeket csakis kuriozumképen, mintegy mutatóba hozzuk.

A *das, was, alles* formák helyett *347 telepes* használta a Lautverschiebung nélküli *dat, wat, allet* alakokat; *418* pedig *das*-t, *was*-t és *alles*-t ejtett. A kolóniákban ma *das* járja. A Lautverschiebung nélküli alakokra már a legidősebb emberek sem tudnak visszaemlékezni.

A *du/dau, ich/aich, mich/maich* vonalak szintén két csoportra osztják a telepesek származási helyeit. Egyik részük monophthongussal ejtette ezeket a névmási formákat, másik részük pedig diphthongussal.[47] *A dau, aich, maich* alakok *355* képviselőjével szemben állt *410 du, ich, mich*-telepes. A nyelvszigetben az utóbbi alakok honosodtak meg.

Die augen: Itt is különböző alakokat mutat fel az őshaza. A legáltalánosabb az *au* tő, mely *494* telepessel volt a kolóniában képviselve; *a* tőhangzóval ejtette *212*, *o*-val pedig *67* telepes. Az egyes változatok a következő számarányokban álltak egymással szemben: *aue: 449, auen: 36, auga: 9, aga: 89, ae: 82, age: 22, oge: 67 és egyéb: 19.* A kolóniában az *aue* alak vert gyökeret.

Nem kevesebb változat került egymással szemben a *haben* (plur. 1.) alakjánál: *han: 337, hon: 160, hun: 138, hen: 102, és egyéb: 28.* A kolóniában a *han* alak ragadta magához az elsőséget.

A rajnai frank nyelvterület legnagyobb részén — mint

[47] A középnémet terület nyugati részén e személynévmások tőhangzója: *i, u* már korán meghosszabbodott *î-*, és *û*-vá s igy a kfn. diphthongizálásának processusa rájuk is kiterjedt. Reis, H.: Die deutschen Mundarten, 93. l.

láttuk — intervocalis *t, d* helyett *r* hangot ejtenek: *prūrə* Bruder, *farə* Vater, *ferə* Vetter. A dk. rajnai frank dialektus ennek ellenére mégis dentalis explosivát mutat fel az említett helyzetben: *prūdr, fatr, fetr, fūdr* Futter. Ez az eltérés csak úgy jöhetett létre, hogy a *t, d* > *r* változás szempontjából a kolóniában jelen volt többi frakció (moselfrank, felső német) egységes egészként állt a rajnai frank sajátsággal *(d* > *r)* szemben. Ezt igazolja a S A. is. Feltéve, hogy az eredeti német nyelvterületen a telepesek eljövetele óta az intervocalis *t, d* ejtését illetőleg nem történt jelentékeny változás (pedig valószínűleg történt, még pedig az *r* javára) úgy Kömlőd telepesei között a *t, d* > *r* változásnak *217* képviselője akadt, a többi *548* telepes dentalis explosivát ejtett. Az eddig felsorolt esetekben mindig a többség kiejtésmódja ment át a kolónia új nyj.-ba. De nem mindig a többségtől használt változat került ki győztesen a kűzdelemből, olykor a kisebb számmal képviselt alak honosodott meg. Szinte érthetetlen, hogyan maradhatott alul a *wellt* (ihr wollt) alak a *vole* és *vele* alakokkal szemben. Az előbbi alak érvényrejutásáért *356* telepes szállt síkra, míg a *vele* és *vole* pártján csak *187*, ill. *178* telepes állott. Ezenkívül *44* telepes *vollt* alakot használta. Ha meg az ige tőhangzója szerint csoportosítjuk a telepeseket, azt találjuk, hogy míg az *e* tőhangzó mellett *543* telepes kardoskodott, addig az *o*-nak csak *222* híve akadt. A kolóniában azonban ennek ellenére mégis sokkal sűrűbben használják a *vole*, mint a *vele* alakot.

Ha a csoportosítást a személyrag alapján ejtjük meg, ugyanazt tapasztaljuk, mint a tőhangzónál, azaz, hogy a kisebbség ragadta magához a győzelmi pálmát. A *t* személyraggal képzett alak *(wollt, wellt)* teljesen háttérbe szorult az 1. és 3. személy javára kiegyenlítődött *vole* ill. *vele* mellett. Pedig a *t* személyragos alak győzelméért *400* telepes kűzdött, míg a kiegyenlítődött alak pártján csak *365*-öt találunk.

Ezt a kissé meglepő eredményt aligha sikerül mással megmagyaráznunk, mint azzal, amit a történeti részben a pfalziak és részben a saarvidékiek jellemzésével kapcsolatban mondottunk, hogy t. i. ők voltak a kolóniában a hangadók és temperamentumuk, valamint természetes képessé-

geiknél fogva egyenesen vezetésre termettek.[48] Igy aztán könnyen rá oktrojálhatták szokásaikat, viseletüket és mint láttuk, nyelvüket is a különböző nyelvjárású telepestársaikra. Ha egyik-másik sajátság szempontjából kisebbségben maradtak is, mégsem tették magukévá a többség kiejtésmódját, hanem a magukét erőszakolták rá a kisebbségre, már csak azért is, mivel az új nyj. egységes hangrendszere így kívánta. Furcsán is festene, ha pl. a wollen igénél feladták volna a kiegyenlítődött alakot, mely a pfalzi és lotharingiai nyj.-okra olyannyira jellemző. Igaz, hogy szórványosan találkoztunk olyan hangtani és alaktani sajátságokkal is, amelyek a nyj. egységes hangrendszerébe sehogy sem illeszkednek bele, de ezek aránylag csak jelentéktelen, elhanyagolható mértékben fordulnak elő.

A kisebbség maradt fölül a *sein* ige part. perf.-ánál, a *gewesen* alaknál is. *265 gewen és 72 gewe állt szemben 318 gewest* és *89 gewešt alakkal*, 30-an egészen eltérő alakot *(kesi)* használtak. A számarányokat tekintetbe véve feltétlenül a *gewest* alakot várnók a kolónia nyelvében, pedig csak a *gewen* változat járja. Legfeljebb mint érdekességet szokták emlegetni az öregek, hogy a múlt században még sokan használták a *gewest* alakot. A 7. és 8. sz. térképen (*gewesen* és *haben*) rajzolódik elénk a legszemléletesebben az a terület, melyet a legtöbb sajátság a dk. nyj. őshazájaként jelöl meg. Kétségtelen dolog, hogy a telepesek épen erről a vidékről jöttek a legsűrűbb és legzártabb tömegekben. *Bexbach*ból egymagából nem kevesebb mint 57 telepes jött.

Lássuk most egy olyan sajátság számarányait is, amely az őshazául megjelölt területen kívül eső vidékre utal. Ilyen pl. a *sagen* ige infinitivusa. A kolóniában a *san alak 325, son: 251, sage: 102, sae: 50, saga: 9, saue: 13, soge: 11* telepessel volt képviselve. A nyelvszigetben ma kizárólag csak a kisebbség *son* változatát ismerik. Többek között ebben a szóban állítottak maguknak emléket a luxemburgiak és moselfrankok. Itt az egyébként nyelvileg elnyomott kisebbségtől használt alak vált az új nyj. szerves egészévé, noha keve-

[48] V. ö. a pfalziak jelleméről mondottakat Kuhn W. i. m. 45. l. és Riehl: Die Pfälzer, ein rheinisches Volksbild. 1857. c. könyvében.

sebb híve volt, mint a pfalzi többségtől képviselt alaknak. Máskor épen az ellenkezőjét láttuk. A pfalziak változata győzött még akkor is, ha a luxemburgiakkal és moselfrankokkal szemben kisebbségben maradtak. Hogy a *son* alak hogyan honosodott meg a kolónia dialektusában, az egyelőre még rejtély marad előttünk. Talán azzal lehetne megmagyarázni, hogy a moselfrank hatás épen abban nyilvánult meg leginkább, hogy az *a* hang szinezetét közelebb hozta az *o*-hoz, sőt nasalis előtt formális *o-t* eredményezett. (L. 5. l.). Érdekes, hogy a ripuári és moselfrank hatás a *sagen* igénél csak ebben az összevont, *n*-re végződő alakban érvényesül, a többi igealakban, ahol az *-n* nem szerepel, a rajnai frank hatás kerekedett felül.

Mint láttuk, a középfrankok együttvéve többen voltak, mint a rajnai frankok és mégis alul maradtak a nyelvjárásért vívott küzdelemben, egyrészt mert szétesőbb területről származtak és így nyelvük nem volt oly egységes, mint a rajnai frank csoporté, mely jóval kisebb területről rekrutálódott *(Saarbrücken- Ottweiler- Zweibrücken környékéről)*, másrészt mivel a középfrank nyelv feltünő módon eltért a középnémet köznyelvtől. A *dat, wat, allet* (das, was, alles), valamint az *aich, maich, dau* (ich, mich, du) stb. alakokat csak nehezen értették meg a kolóniában. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a luxemburgiak és moselfrankok kénytelenek voltak feladni dialektusuk jellegzetes sajátságait.[49]

Ennek szükségképen be kellett következnie, mert a rajnai frankok a legjellemzőbb és legkiütközőbb középfrank sajátságokat illetőleg egyesültek a felsőnémet (alemann) telepesekkel, és így végeredményben mégis csak túlnyomó többségben voltak a rajnai frankok. A többi frakcióval szövetkezve mint egységes egész könnyen alkothattak kemény frontot a középfrank elemekkel szemben.

Hátra van még, hogy összehasonlítsuk a kéri nyj.-ból vont eredményeket a történelmi adatokkal. A nyelvjáráskutatás a kéri tájszólás őshazájául *Aschaffenburg vidékét* jelölte meg, azt a területet, melyet a *Frankfurt, Salmünster,*

[49] Schmidt H., M. Ny. 1924. 170. l.

Lohr és *Klingenburg* városokat összekötő vonal zár be. Legjobban szemlélteti ezt a *sagen* ige infinitivusáról készült nyj.-térképen (11. sz.) a *soge* alakkal bíró négyszögű terület. Vagy ha a nyelvi úton meghatározható legkisebb területet keressük, ezt a *Stückchen* szóval kapcsolatban a *-chen* kicsinyítőképzőről készült térképen (3. sz.) a *-che* alak adja meg. Még szűkebb határokat von a *nur* szócskának kéri megfelelője: *ner.* (Ez azonban nincs felvéve térképmellékleteink közé.) Ezt az utóbbi területet már alig szeli át a nyelvjáráshatárvonal. Tisztán nyelvészeti alapon tehát azt kell mondanunk, hogy a kéri telepesek legnagyobb részt *Aschaffenburg* vidékéről rekrutálódtak, még pedig az utóbbi megszorítás szerint Aschaffenburgtól kissé északkeletre eső vidékről, egy kb. 144 km²-es körzetből, melyben a következő helységeket találjuk: *Geiselbach, Hösbach, Jakobstal, Laufach, Schimborn, Schneppbach, Schöllkrippen, Sommerkahl és Wiesen.*

Nyelvileg elnyomott kisebbségeket itt nem tudunk oly határozott formában kimutatni, mint a dk. nyj.-ban. Ehhez a nyj. tüzetesebb ismeretére, hosszas tanulmányozására volna szükség, annál is inkább, mivel a kéri nyj. általában jóval egységesebbnek bizonyult, mint a kömlődi. Mindössze csak néhány olyan sajátság merült fel, melyek nem illeszthetők bele az őshazául megjelölt terület nyj.-ába.[50] Ezek a sajátságok arra engednek következtetni, hogy Kérre az említett területen kívül eső vidékekről származott telepesek is jöttek. Mivel azonban következtetésünk csak egy-két nyelvi sajátságra támaszkodik, előre is jelezzük, hogy nem óhajtunk e megállapításoknak különösebb súlyt tulajdonítani.

Az a tény, hogy a kicsinyítőképző többese nem azonos az egyesszámmal mint az őshazában, hanem *-jər*, a Rajna balpartjára utal, a *Pfalzba* és a *moselfrank területre.* A *sein* ige ind. praes. plur. 1. és 3. a kéri dialektusban *sain*-nak hangzik (az őshazában *sen).* Ez az alak a körülhatárolt területtől jóval nyugatabbra, főleg *Mainz* vidékén, aránylag igen nagy területen használatos. Würzburg vidéki telepesekre a *sagen* ige part. perf.-ából lehetne talán következtetni.

[50] Kb. 150 nyelvjárástérképem van meg másolatban a S A.-ból.

Kéren *ksoxt* (gesagt), az őshazában többnyire *kšät* dominál, de kis területen ismerik a *kšät* alakot is. A *gsogt* változatot csak *Rieneck, Lohr* és *Stadtprozelten* városoktól keletre használják, *Würzburg, Karlstadt, Gemünden* és *Hammelburg* vidékén le egészen a württembergi határig, sőt még azon is átnyúlik. *Fuldai* sajátságot őriz a *phętr* (Pate) szó.[51] Abból a körülményből, hogy a *für* és *vor* praepositióknak megfelelője a kéri nyj.-ban nem *fęr* (mint az őshazában), hanem fạr ill. fār, továbbá, hogy a melléknév az erős ragozás esetén a nőnemben *i* ragot vesz fel, bajos volna következtetést vonni, mert ezek az alakok a német nyelvterület igen nagy részén fordulnak elő, de csaknem kizárólag az őshazától délre eső vidékeken.

Ha most ezek után elővesszük a kéri telepesek származási listáját, vagy a származási helyeikről készült (II. sz.) térképmellékletet, azt látjuk, hogy a kériek ősei rendkívül széteső területről rekrutálódtak. Zártabb tömegben *Aschaffenburg* vidékéről jöttek, kb. *130-an.* Ezek közül *90* esik a kéri nyj. legszűkebb határának bizonyult területre, Jakobstal, Sommerkahl, stb. helységekre, *40* pedig *Fulda, Hammelburg* és *Würzburg* vidékére. *Baden 28, Elzász-Lotharingia 38, Pfalz 19, Saarvidék 11* telepest adott Kérnek. *Mainz, Stromberg, Simmern* és *Coblenz* vidéke kb. *60* telepessel növelte Kér törzslakosságát. Győztesként annak a *90* telepesnek a nyelvjárása került ki az egységes nyelvjárásért folytatott küzdelemből, akik néhány szomszédos helységből, egyébként teljesen zárt és egységes vidékről származtak. Nem alkottak ugyan abszolut többséget, de mivel a többiek nagyon széteső, nyelvileg egymástól erősen különböző vidékekről eredtek, az ő tájszólásuk honosodott meg a kolóniában. A kisebbségek velük szemben teljesen háttérbe szorultak és alig vettek részt a kolónia új nyelvjárásának kialakításában, úgy hogy csak erőltetve, mesterkélten lehet a nyelvjárásból rájuk, mint nyelvileg elnyomott kisebbségekre következtetni. Ezért Schmidt professzor megállapítását több

[51] Weidlein J.: Fuldaer Mundarten in Ungarn. DUHBl. IV. 4. f. 325. l.

joggal vonatkoztathatjuk a kéri, mint a kömlődi nyelvjárásra: „A nyelvtudomány *nem tud* egy nyelvvegyületet úgy elemeire bontani, mint a kémia, hogy minden egyes elemet ki tudná mutatni és *nem tud* az új nyelvjárás kialakításában résztvevő minden egyes ember, vagy csak minden csoport származására következtetést vonni. A nyelvtudomány csak azt tudja megmondani, hogy *milyen nyelvjárási sajátság győzött*, de hogy mi volt az, amit a győző elnyomott és veszni kényszerített, az homályban marad előtte."[52]

Wenker 40 mondata a dunakömlődi nyelvjárásban.

1. *Im vindr flijə ti trukənə (tęrə) pledr̥ in dr̥ luft rum.*
2. *əs hērt klei(χ) uf tsu šneivə, nạ vęrts vedr̥ vidr̥ pesr̥.*
3. *tū khōlə in dr̥ ōvə, as ti milix pal ōnfaŋkt tsu khoxə.*
4. *tr̥ kudə aldə man is midm̥ ros ins (tarixs) eis kəprox un ints khaldə vasr̥ kfal.*
5. *ər is fạr fīr odr̥ seks voxə kštạrp.*
6. *əs feiər vār tsu heis (štark), ti (khūxə) khīχl sin jạ unə kants švarts kəprent.*
7. *ər est ti ājər imr̥ ōnə salts un phefr*
8. *ti fīs tumr̥ štark vē, iχ men (klāp) iχ hanzə tạriχ- (uf-) kəlof.*
9. *iχ vār pedr̥ frau (p e m v e i p), un hanzre (h a n z ə m) ksāt, un si hat ksāt, si vilts a īrə toxtr̥ (īrəm mēdə) sōn.*
10. *iχ vilts eftr ā nimi tūn (iχ tūz ā eftr nimi)!*
11. *iχ šlādr klei tr̥ khoxlefl umdi ōrə, tu af.*
12. *vu kēštn̥ hīn, solə mr ā mitr̥ kẽn ?*
13. *aləveil sin šleχtə tseidə!*
14. *me līvəs khint, pleip tạ unə štēn, ti pẽzə kęnts peizə tiχ tōt.*
15. *tu hašt heint trmēnšt kəlernt, tu terfšt (tefšt) a endr̥ hemkẽn, vi di anrə.*
16. *tu pišt no net krōs kənuŋk, tsurə flaš vein austsutriŋgə, tu mušt noxə pisl vaksə un kresr̥ vęrə.*
17. *ke sei so kūt un sās teinr̥ švestr̥, si sol əs kvant fạr eier motr fertiχ nejə, un mitr̥ pęršt sauvr̥ maxə.*

[52] Schmidt H. i. h. M. Ny. 1924. 170-171. ll.

18. *vanə kəkhẹnt hešt! nạ vẹ̄rs anršt khum (vạ̄r, auskfal) un əs tḗdm̥ pesr̥ kēn.*
19. *vẹr hadmr̥ nạr mə khạrp midm̥ fleiš kštạ̄l?*
20. *ər hat sō gəmaxt, as vi van zə nə tsum trešə hedə pštelt, si hanz avr selvr̥ kətūn.*
21. *vem hadr tn̥ nạr ti nejiχkheit fr̥tsēlt?*
22. *mr̥ mus laut šreiə (redə), vel sunšt frštēdr̥ əm net.*
23. *mir sin mīd un han tạršt.*
24. *vīmr kištr̥ ạ̄vət tsrik sin khum, han di anrə šun im pet kəlē un han kšlạ̄ft.*
25. *heint naxt is tr̥ šnḗ leiə gəplīp, avr̥ tr̥ mạrjə izr̥ fr̥kaŋ.*
26. *hinr̥ unsrəm haus štḗn trei epl̥pēmχər mit šenə rōdə epltχər.*
27. *khentnər net noxə auəplik vārtə, nạ tedə mr̥ ā mid eiχ kḗn.*
28. *īr tẹrfə khə solχə khinrštikl̥ treivə.*
29. *unzr̥ periχə sin net kār hōx, eirə sin fīl hḗχr̥.*
30. *vifl vạršt un vifil prōt volnər (velnr) tn̥ han?*
31. *iχ fr̥štē eiχ net, ir mizə ə pisl̥tχə (pisl̥, pisjə) laudr̥ redə.*
32. *hanr̥ nedə štikltχə (štikl, štikχjə) veizi sēf uf mem tiš kfun?*
33. *sə prūdr̥ vil siχ in eirəm kārtə tsvāi (tsvā) šēnə neiə heizr̥ pauə.*
34. *tes vạrt iz əm fun hertsə khum!*
35. *tes vār reχt fun īnə!*
36. *vas fạriχə fḗgltχər sitsə tn̥ tạ̄ uf əm meiərχə.*
37. *ti paurə han fimf oksə, nein khī un tsvḗlf šēfjr̥ fạ̄rs tạrf kəpruŋ, un voldəzə fr̥khāfə.*
38. *ti leit sin heind al trauz ufəm feld un tūn mejə.*
39. *kē nạr, tr̥ praunə hunt tūdr̥ niks.*
40. *iχ pin (sin) mitr̥ leit tạ hinə ivr̥ ti vīs ins khạ̄rn̥ kfār.*

Wenker 40 mondata a németkéri nyj.-ban.

1. *im vindr̥ flīγə ti trukənə pledr̥ in dr̥ luft rum.*
2. *əs hẹrt klaiχ uf tsu šnaivə, nạ verts vedr̥ vidrəm pezr̥.*
3. *tu khōlə in ōvə, as ti miliχ pal õfaŋkt tsu khoγə.*

4. *tər kudi aldə mã is midn̥ ros tariχ s ais kəproyə un ints khald vazr̥ kfalə.*
5. *ər is fār fīr ą̊vr seks voyə kštarvə.*
6. *əs faiər vār tsu hās, ti khūyə sai~ unə kants švarts õkəprẹnt.*
7. *ər est ti ājr̥ imr̥ ōnə salts un phẹvr̥.*
8. *ti fīs tumər štark vē, iχ mãn, iχ honzə tariχ kəlāvə.*
9. *iχ var pa dr̥ frau un honzrə ksoxt, un si hot ksoxt, si vilts ā īrə toxtr̥ sōyə.*
10. *iχ vilts a nimə tõ!*
11. *iχ šlōxtr̥ klaiχ midn̥ khoxlevl̥ uf ti ōrvašl̥, tu af.*
12. *vu kest hĩ, solə (selə) mr̥ ā mitr̥ ke~ (keə)?*
13. *əs sai~ šleχtə tsaidə!*
14. *mai līvəs khint, plaip to unə šte~, ti pēzə kents paizə tiχ tōt.*
15. *tu host haint trmẹršt kəlẹrnt un vāršt prōf, tu tẹrfst endr̥ hām ke~ (kẽə) as vi ti andrə.*
16. *tu pist no net krōs kənuŋk tsumə flažə vai~ austriŋgə, tu must erst nox ə pisjə vąksə un krezr̥ vẹrn.*
17. *kē, sai so kut un soxs tainrə švestr̥ si sol ti klādr̥ fąr airə modr̥ fẹrtiχ nejə un midr̥ perštə sauvr̥ mayə.*
18. *hestən kəkhẹnt! nąr̥ vẽrs aneršt khumə un əs tēdəm pezr̥ kē (kẽə).*
19. *vẹr hot mai~ kharp mitn flaiš kštōlə?*
20. *ər hot sō kətõ, vi vamrnə tsun trežə het kərūvə, si honz ą̊vr̥ selvr̥ kətõ.*
21. *ven hodr̥ ti nai kšχt frtsēlt?*
22. *mr̥ mus laut kraižə, sunst frštedr̥ uns net.*
23. *mr̥ sai~ mīt un hon taršt.*
24. *vī mr̥ kestr̥ ōvət sai~ tsurukkhumə, to hon di andrə šõ kəlēyə un hon fest kšlōvə.*
25. *tr šnē is haint noxt pa unts laiə kəplīvə, ą̊vr̥ haint marjəts izr̥ frkaŋə.*
26. *hinr̥ undzrəm haus šte~ trai šēnə ēplpēmjər mit klānə rōdə epldjr̥.*
27. *khendr̥ net nox ə āyəplik av unts vārtə, nō kēmr̥ mid aiχ.*
28. *īr tarft net so khinərāi traivə.*
29. *unzr peri ə sai~ net štark hōx, airi sai~ fīl hexr.*

30. vifil phunt vęršt un prōt voldr̥ hon?
31. iχ fr̥štē aiχ net, īr mist ə pisjə laudr̥ retə.
32. hond īr net ə štikjə vaizi sāvə far miχ uf main tiš kfunə?
33. sai~ prudr̥ viltsiχ in airən kārtə tsvā šēnə naiə haizr̥ pauə.
34. tes vart khumt ən fun hęrts!
35. tes vār rexț fun īnə!
36. vas fariχtə fēgldjr̥ sitsə tō ovə uf tr̥ mauər?
37. ti paurn̥ hon fimpf oksə, un nai~ khī un tsvelf sēfjr̥ fārs tarf kəproxt, ti hon zə volə fr̥khāvə (si veldəzə fr̥khāvə).
38. ti lait sai~ ali traus uf ən felt un mejə.
39. kē nęr, tr̥ prau~ hunt maxtr̥ niks.
40. iχ pin mit tənə lāit to hinə ivr̥ ti vīzə ints kharn̥ kfārn̥.

A fenti nyelvjárási szöveg ujfelnémet megfelelője:

1. Im Winter fliegen die trocknen Blätter in der Luft herum. — 2. Es hört gleich auf zu schneien, dann wird das Wetter wieder besser. — 3. Tu Kohlen in den Ofen, dass die Milch bald anfängt zu kochen. — 4. Der gute alte Mann ist mit dem Pferde durch's Eis gebrochen und in das kalte Wasser gefallen. — 5. Er ist vor vier oder sechs Wochen gestorben. — 6. Das Feuer war zu stark, die Kuchen sind ja unten ganz schwarz gebrannt. — 7. Er isst die Eier immer ohne Salz und Pfeffer. — 8. Die Füsse tun mir sehr weh, ich glaube, ich habe sie durchgelaufen. — 9. Ich bin bei der Frau gewesen und habe es ihr gesagt, und sie sagte, sie wollte es auch ihrer Tochter sagen. — 10. Ich will es auch nicht mehr wieder thun! — 11. Ich schlage Dich gleich mit dem Kochlöffel um die Ohren, du Affe! — 12. Wo gehst Du hin, sollen wir mit Dir gehn? — 13. Es sind schlechte Zeiten! — 14. Mein liebes Kind, bleib hier unten stehn, die bösen Gänse beissen dich todt. — 15. Du hast heute am meisten gelernt und bist artig gewesen, Du darfst früher nach Hause gehn als die Andern. — 16. Du bist noch nicht gross genug, um eine Flasche Wein auszutrinken, Du musst erst noch etwas wachsen und grösser werden. — 17. Geh, sei so gut und sag Deiner Schwester, sie sollte die Kleider für eure Mutter fertig nähen und mit der Bürste rein machen. — 18. Hättest Du ihn gekannt! dann wäre es anders gekommen, und es täte besser

um ihn stehn. — 19. Wer hat mir meinen Korb mit Fleisch gestohlen? — 20. Er tat so, als hätten sie ihn zum dreschen bestellt; sie haben es aber selbst getan. — 21. Wem hat er die neue Geschichte erzählt? — 22. Man muss laut schreien, sonst versteht er uns nicht. — 23. Wir sind müde und haben Durst. — 24. Als wir gestern Abend zurück kamen, da lagen die andern schon zu Bett und waren fest am schlafen. — 25. Der Schnee ist diese Nacht bei uns liegen geblieben, aber heute Morgen ist er geschmolzen. — 26. Hinter unserm Hause stehen drei schöne Apfelbäumchen mit roten Aepfelchen. — 27. Könnt ihr nicht noch ein Augenblickchen auf uns warten, dann gehn wir mit euch. — 28. Ihr dürft nicht solche Kindereien treiben. — 29. Unsere Berge sind nicht sehr hoch, die euren sind viel höher. — 30. Wieviel Pfund Wurst und wieviel Brot wollt ihr haben? — 31. Ich verstehe euch nicht, ihr müsst ein bisschen lauter sprechen. — 32. Habt ihr kein Stückchen weisse Seife für mich auf meinem Tische gefunden? — 33. Sein Bruder will sich zwei schöne neue Häuser in eurem Garten bauen. — 34. Das Wort kam ihm von Herzen! — 35. Das war recht von ihnen! — 36. Was sitzen da für Vögelchen oben auf dem Mäuerchen? — 37. Die Bauern hatten fünf Ochsen und neun Kühe und zwölf Schäfchen vor das Dorf gebracht, die wollten sie verkaufen. — 38. Die Leute sind heute alle draussen auf dem Felde und mähen. — 39. Geh nur, der braune Hund tut Dir nichts. — 40. Ich bin mit den Leuten da hinten über die Wiese ins Korn gefahren.

IRODALOM.

Behaghel Otto: Die deutsche Sprache, Wien u. Leipzig 1917[6].

Behaghel Otto: Von deutscher Sprache, Lahr i. Breisgau 1927.

Böhmer Emil: Sprach- und Gründungsgeschichte der pfälzischen Kolonie am Niederrhein, Deutsche Dialektographie (DDG.) III. Marburg, 1909.

Brandt—Tschinkel—Willomitzer: Deutsche Sprachlehre. Wien 1926[22].

Christmann E.: Die Wandlungen des germ. Reibelautes th, u. des germ. Verschlusslautes *d* in den Mundarten der Rheinpfalz. Teuthonista. I. H. 3. 214—218. ll.

Christmann E.: Ein Beitrag zur pfälzischen Sprachgeschichte, Teuth. III. 274. ll.

Dengl János: Az orczyfalvi német nyelvjárás hangtana, Bpest, 1907.

Ehrhardt Rolf: Die schwäbische Kolonie in den Kreisen Culm und Thorn (Westpreussen), Marburg, 1920.

Fischer Hermann: Die Schwaben in der ung. Grafschaft Szatmár, Württembergische Jahrbücher für Statistik u. Landeskunde, 1911. évf. 1. f.

Frings Theodor: Rheinische Sprachgeschichte. (Geschichte des Rheinlands, II. 251—298. l.)

Goetze Alfred: Frühneuhochdeutsches Glossar, Bonn, 1920[2].

Grimm J.: Deutsches Wörterbuch, Leipzig.

Heeger Georg: Der Dialekt der Südostpfalz. Programm Landau 1896.

Heeger Georg: Tiere im pfälzischen Volksmunde, Progr. Landau I—II. 1902 és 1903.

Heyne M.: Deutsches Wörterbuch. 3 köt. Leipzig, 1905/6[2].

Huss Richárd: Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása. Bpest, 1913.

Kluge Fr.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Strassburg, 1915[8].

Kräuter Ferenc: A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana, Bpest, 1907.

Kretschmer Paul: Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache, Göttingen, 1918.

Lessiak Primus: Die Mundart von Pernegg in Kärnten, PBB. XXVIII. 1903.

Lexer Mathias: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, Leipzig, 1930.

Lindenschmidt M.: A verbászi német nyelvjárás alaktana, Bpest, 1905.

Martin Bernhard: Deutsche Wortgeographie c. közleményei a Teuth.-ban.

Martin—Linhart: Wörterbuch der elsässischen Mundarten I—II., Strassburg, 1899—1907.

Müller József: A franzfeldi német nyelvjárás, Bpest, 1901.

Münch Paul: Die pälzisch Weltgeschichte, Kaiserslatern, 1927.

Paul Hermann: Deutsche Grammatik, Halle, 1916—1920.

Paul Hermann: Mittelhochdeutsche Grammatik, Halle, 1926[11].

Petz Gedeon: A hangsúly a germán nyelvekben, Akad. Ért. 1896. 587. kk.

Petz Gedeon: A hazai idegen nyelvjárásokról. Akad. Ért. 1905. 742.

Petz Gedeon: A német *e*-hangokról, Bpest, 1912.

Pfalz Anton: Grundsätzliches zur Mundartenforschung, Wien, 1925.

Popper Stefánia: A zsombolyai német nyelvjárás, Bpest, 1906.

Reis Hans: Die deutschen Mundarten, Sammlung Göschen.

Révai József: A csenei német nyelvjárás hangtana, Bpest, 1910.

Roos Karl: Die Fremdworter in den elsässischen Mundarten, Strassburg, 1903.

Róth József: A kucorai német nyelvjárás hangtana, Bpest, 1908.

Schäfer Illés: A kalaznói német nyelvjárás hangtana, Bpest, 1908.

Schirmunski Viktor: Die Mundarten an der Newa, Teuth. III. 153—165. ll.

Schmeller J. Andreas: Bayrisches Wörterbuch, München, 1872—78.

Schmidt Henrik: A hangváltozások törvényszerűségéről a kfn. nyelvjárások fejlődése alapján. Nyelvtud. Közl., 1906 58. kk.

Schmidt Henrik: Lautlehre der rheinfränkischen Mundart von Verbász, ZfdMaa., 1911. 97—132. ll.

Schmidt Henrik: Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ung. Rundschau, 1914. 656—677. ll.

Schmidt Henrik: Die deutschen Mundarten Rumpfungarns, Bpest, 1928. (Deutschtum in Rumpfungarn. A Sonntagsblatt kiadása.)

Schmidt Henrik: A magyarországi nyelvkutatás módszere és problémái, Magyar Nyelv 1924. évf. 169—171. ll.

Schwartz Elemér: A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana, Bpest, 1914.

Schwartz Elemér: Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba, B.-pest, 1923.

Schwartz Elemér: Nyelvkeveredés a lapincsontúli nyelvjárásterületen. Nyelvtud. VII. 1—19. ll.

Schwartz Elemér: A hazai bajor nyelvjárások egy-két hangtani problémájáról. EPhK. 1919. évf.

Teuchert Hermann: Grundsätzliches über die Untersuchung von Siedlungsmundarten. ZfdMaa., 1915. évf.

Wagner Kurt: Die Geschichte eines Lautwandels ks<chs>s, Teuth. II. 30—46. ll.

Wasmer A.: Wortbestand der Mundart von Oberweier, ZfdMaa. 1915/16. évf.

Weidlein János: A murgai német nyelvjárás alaktana, Bpest, 1930.

Weidlein János: A mezőberényi német nyelvjárás eredete és kialakulása. Gimn. Értesítő, Szarvas, 1932.

Weidlein János: Fuldaer Mundarten in Ungarn. DUHBl. IV. 318—26. ll.

Weise Oskar: Unsere Mundarten. Leipzig, 1910.

Weise Oskar: Unsere Muttersprache, Leipzig, 1912.

Wenker Georg: Sprach-Atlas von Nord- u. Mitteldeutschland. Strassburg, 1881.

Wrede Ferdinand: Die Diminutiva im Deutschen. DDG. I. Marburg a. L. 1908.

Wrede Ferdinand: Deutscher Sprachatlas. Marburg, 1926.

DEUTSCHE INHALTSANGABE.

I. *Gründungsgeschichte und Volkstumentwicklung.* Die Gemeinden Kömlőd und Kér in der nordöstlichen Tolnau wurden während der Türkenherrschaft, und der Kämpfe der Kurutzen und Labanzen vollständig entvölkert und verwüstet, so dass man für ihre Besiedlung Sorge tragen musste. Die zu Anfang des 18. Jahrhunderts begonnene Kolonisierung des Grafen Mercy liess dieselbe unberücksichtigt und erst die Besiedlungsbewegung unter Josef II. erstreckte sich auf diese beiden Prädien der ehemaligen Benediktiner Abtei Földvár, die im Jahre 1775 in den Besitz des Studienfonds überging. Die Kolonisierung wurde also von dem Ärar bzw. der ungarischen Statthalterei besorgt.

Mit der Anfertigung des Siedlungsplans wurde vom Kameralamt Graf Zichy, mit der Aufmessung ein Kameral-Ingenieur betraut. Letzterer teilte den Grund in Halbsessionen ein, sodass in Kömlőd für 158 Familien 154 Hausgründe zugewiesen wurden. In Kér bestimmte er 66 Hausgründe für 72 Familien. Im Herbst 1784 oder im Frühjahr 1785 trafen bereits jene 14 deutschen Handwerkerfamilien in Kömlőd ein, die die Ausführung der zum Aufbau der Kolonie notwendigen Arbeiten übernommen hatten.

Die Statthalterei betrieb den Bau der Häuser energisch, doch ging derselbe mangels verschiedener Materialien nur langsam vonstatten. Zur festgesetzten Zeit wurden nur 30 Häuser fertig gestellt (1785. szept.), im nächsten Jahre machte man 70 wohnbar, die Fertigstellung der übrigen blieb auf das Jahr 1787. Sämtliche Häuser wurden auf Grund des vorgeschriebenen einheitlichen Plans nach Muster der sogenannten „fränkische Langhäuser" erbaut.

Der Zustrom der Siedler setzte 1785 aus der *Pfalz, dem Saargebiet, aus Deutsch-Lothringen, Luxemburg, Baden,* fer-

ner aus der Gegend von *Mainz* und *Frankfurt* nach Osten ein. Ende Mai landete das Schiff mit der ersten Gruppe, mit 37 deutschen Siedlerfamilien in Földvár, und kurze Zeit darauf folgten ihnen auch die übrigen (169 Familien) nach.

Über die Herkunfstorte der Kolonisten sind wir aufs genaueste orientiert. (Vgl. die dem Buche angeschlossenen zwei Landkarten mit dem Ursprungsgebiet und die Kolonistenstandestabelle.) Die Ansiedler von Kömlőd fanden sich aus 106, die von Kér aus 35 bzw. 36 deutschen Ortschaften zusammen.Auf Seite 48-49 findet sich ein Verzeichnis, worin jene Landschaften benannt sind, die die Siedler abgaben.

Bis zur Fertigstellung der Häuser waren die Ansiedler in Földvár und in Paks einquartiert. Auf die recht schwere Zeit dieser vorläufigen Einquartierung wirft der auf Seite 28. f. mitgeteilte Brief des Georg Hermann an seinen Vetter ein überaus interessantes Licht. Es erhellt daraus welch grosse Opfer die Kolonisten bringen mussten, bis ihnen endlich ein wohnliches Heim zuteil wurde. Viele sind gekommen, doch so manchem blieb es versagt, sein Ziel zu erreichen, denn er starb, bevor er sich in dem neuen Heim zur Ruhe, nein, sich zur schweren aufbauenden Arbeit rüsten konnte. Gross, unverhältnismässig gross ist die Zahl derer, denen dieses tragische Schicksal zuteil wurde.

Unter den durch die Drangsale des langen Weges ermatteten, in Notwohnungen zusammengepferchten und an das Klima des Landes nicht gewohnten Kolonisten brachen verschiedene ansteckende Krankheiten aus. Umsonst richtete ihnen das Ärar besondere Spitäler ein, umsonst stellte man besondere Aerzte und Krankenpfleger an, das grosse Sterben dauerte trotz sorgfältigster Pflege weiter an. In den neun Monaten vom 1. Juli 1785 bis 28 Febr. 1786 sind von den 693 Ansiedlern in Kömlőd 187, in Kér von 189 Kolonisten 20, somit 23 % der Gesamtbevölkerung den verschiedenen Seuchen und dem tödlichen Fieber zum Opfer gefallen. Die ungeheuer zahlreichen Sterbefälle sind der schlagendste Beweis dafür, dass das Los der Ansiedler kein so rosiges war, als man dies öfter darstellt, wie gross sich auch die Opfer stellten, die von der Staatsgewalt zur Milderung der Lage gebracht wurden.

Die Statthalterei suchte überall abzuhalfen. So geschah es auch mit dem Klagebrief des erwähnten Hermann. Von seinen 7 Beschwerdepunkten wurde bloss der letzte nicht beberücksichtigt.

Den Platz der ausgestorbenen Familien nahmen die Neuangekommenen ein. Der zurückgebliebenen elternlosen Waisen nahm sich die Statthalterei an. Der Inspektor traf Verfügungen um die Waisen erziehen und ihre Felder bewirtschaften zu lassen. Auch der Kinder in vollständiger Armut verstorbenen Siedler, wie auch der zurückgebliebenen Witwen wurde nicht vergessen.

Über die Geburts- und Sterbeverhältnisse beider Ortschaften während des Zeitraumes von 1790 bis 1930 berichten die verschiedenen Geburts- und Sterbekurven. (S. 99—106.) Die Verschiebungen im Heiratsalter werden an den auf S. 108 (Männer) und 109 (Weibspersonen) mitgeteilten Kurven veranschaulicht.

Die Siedler erhielten je nach der Art der Ansiedlung sehr verschiedene Begünstigungen. Die Staatsverwaltung war sehr darauf bedacht, dass die Siedler ihre im Siedlungspatent zugesicherten Begünstigungen pünktlich erhalten. Die Handwerker-Siedler bekamen bloss Haus, Garten und 50 Gulden, die Bauernfamilien ausser dem Haus und Garten noch eine halbe Session Land und über dies eine vollständige Wirtschaftsausrüstung.

Unter den Siedlern gab es ursprünglich 175 Bauern, 25 solche, die sich ausser ihrem Handwerk auch auf die Landwirtschaft verstanden und 6 Handwerker-Familien. Von den 31 Handwerkern liess sich bloss eine einzige als Handwerker nieder, die übrigen liessen ihren Beruf im Stich, und siedelten sich als Bauern an.

In beiden Gemeinden führte man bei der Bearbeitung der Felder die Dreifelderwirtschaft ein. (Vgl. Abbildung 4.) Im Herbst des Jahres 1785 übernahmen die Kolonisten die ein Jahr lang brachgelegenen Felder, um nun mit eigener Arbeit sich das tägliche Brot zu schaffen. Einige, die aus Handwerkern zu Bauern gewordenen Siedler, konnten aus Mangel der entsprechenden landwirtschaftlichen Vorbildung

die Fruchtbarkeit des Bodens keineswegs ausnützen. Endlos sind die Klagen des Inspektors über die unrichtige Wirtschaft derartiger Ansiedler. Die grosse Mehrheit der Bauern aber war sich darüber im Klaren, auf welche Art man die Tragfähigkeit von jedem handbereiten Stück Boden am besten ausnützen kann. Das bezeugt der Umstand, dass die Gemarkung von Kér, die zur Siedlungszeit 1600 Katastraljoch ausmachte, heute nahezu 8000 Katastraljoch ausmacht. Auch die 2913 Katastraljoch der Gemeinde Kömlőd haben sich beinahe bis auf 5000 vermehrt. All diese Grundstücke haben die zähen und sparsamen Landwirte von den benachbarten ungarischen Landwirten zusammengekauft.

Für die Ansiedler galten dieselben Strafgesetze, wie für die Einheimischen. Aber manchem Tunichtgut und arbeitsscheuen Siedler nützte weder die Stockstrafe, noch der Arrest. Deshalb musste man auch die empfindlichste Strafe, die Ausschliessung aus der Kolonie androhen sogar auch verwenden. Im Bezug auf die Rechtsverhältnisse der ersten Jahre enthalten die Ansiedlungsakten reichliches Material.

Kaum dass die Niederlassung fertig war, betrieb die Statthalterei schon die Errichtung von Schulen mit deutschem Unterricht. Nach vielen Hindernissen wurde im Nov. 1788 in Kömlőd, und im August 1789 in Kér das Schulgebäude seinem Beruf übergeben.

An den Kirchenbau aber konnten sich die Siedler erst nach Verlauf einiger Jahre daran machen, da sie in den ersten Jahren nach ihrer Niederlassung mit der Herstellung ihrer eigenen Behausung beschäftigt waren. Deshalb liess das Aerar im Jahre 1789 in beiden Orten ein Interimal-Bethaus errichten. Das Officium Depositorium versah beide Notkapellen mit der erforderlichen Kircheneinrichtung. Zu diesem Zwecke wurden meistens die Kirchengeräte einiger aufgehobenen Mönchsorden verwendet. (Vgl. I. S. 115.)

Die provisorische Kapelle war aber schon von aller Anfang an räumlich ungenügend. Infolgedessen mussten viele unter dem freien Himmel dem Gottesdienste beiwohnen. Dieser Umstand führte allmählich zur Vernachlässigung ihrer religiösen Pflichten. Infolge dieser Zustände wurde der

Kirchenbau immer energischer betrieben, doch liess der Studienfonds die Kirche in Kér erst im Jahre 1818, die in Kömlőd 1826 erbauen. Diese stiefmütterliche Verhältnisse ermöglichten keine erfolgreiche Pastoration und liessen im Seelenleben der Ansiedler starke Spuren zurück. Unter den aus verschiedenen Gegenden stammenden Kolonisten waren Streitigkeiten und Prozesse auf der Tagesordnung; vornehmlich unter den deutsch und französisch Gesinnten brachen gefährliche Feindseligkeiten aus. Ausserdem entstand auch zwischen dem Pfarrer und den Gläubigen ein Gegensatz. Die Pfarrkinder, besonders die Reichsten wollten nämlich ihren Zahlungspflichten unter keinen Umständen genügeleisten, so dass die Komitatsbehörde eingreifen mussten. Erst nach einigen Jahrzehnten gelang es die Harmonie wieder herzustellen.

Das geistige Leben der Kolonien schliesst mit dem Schulbesuch nicht ab. Die jungen Leute lesen auch weiterhin gern. Einzelne legen sich sogar kleine Familienbücherei an. Auf S. 131-132 befindet sich das Verzeichnis der beliebtesten Bücher. Sie bestehen zumeist aus Prosaerzählungen des 16. Jahrhunderts mit ernstem und heiterem Inhalt, sowie aus den sogen. Volksbüchern.

In beiden Ortschaften, insbesondere aber in Kér wird viel und gern gesungen. Die Jugend besitzt mehrere — etwa 150-200 verschiedene Lieder umfassende — handschriftliche Sammlungen. Unsprüngliche, aus der alten Heimat mitgebrachte Lieder finden sich aber nur wenige. Ausserdem gibt es Kinder- und Ammenmärchen, gereimte Hochzeits- und Neujahrssprüche und unzählige, aus Deutschland stammende Märchen, Sagen und Geschichten. Auch eine Menge von verschiedenen Zauberformeln ist vorhanden.

In der Tracht hat man die aus der alten Heimat mitgebrachten Formen aufgegeben. Zuerst kleideten sich die Männer um. Ihrem Beispiele folgten einige Jahrzehnte später auch die Weiber. Nur hie und da sind die Spuren der ursprünglichen, bunten Tracht zu finden. (z. B. die pfälzer Haube. S. Abb. 22. S. 176.)

Was nun die innere Einrichtung anbelangt, fanden auch

hier erhebliche Veränderungen statt. Die einst braun und blau gemalten Möbel haben Einrichtungsstücken aus Nuss- oder Eschenholz weichen müssen. Die früher gebräuchlichen hochstelligen Himmelbetten oder Vorhangbetten (Abb. Nr. 17.) sind vollständig verschwunden.

Die Dorfanlage tritt uns auf den Abb. Nr. 4-8, und 27. vor die Augen. Das erste Grundbuch der Gemeinde Kömlőd, und die Katasterkarte stammt aus dem Jahre 1788. bzw. 1789. Abb. 1. enthält die ungarischen Flurnamen aus der Zeit vor der Ansiedlung. Diese ung. Flurnamen verschwanden nach und nach, während neue deutsche Bezeichnungen an ihre Stelle traten. Da gibt es eine *Lothringer Flur*, und zwei *Luxemburger Fluren.* (S. Abb. 6.) Auf der Karte von Kér finden sich bloss *ungarische Flurnamen.* Doch ist bei mehreren Bezeichnungen die wörtliche Übersetzung aus dem Deutschen deutlich zu merken. Die Erklärung dafür liegt zweifellos in der Tatsache, dass die Karte über die Gemarkung von Kér aus den achtziger Jahren des 18. Jhs. herrührt, also aus einer Zeit, wo man auf den Katasterkarten von Kömlőd die deutschen Flurnamen schon durchzustreichen und daneben die wörtliche ungarische Übersetzung derselben zu setzen begann. So ist es ganz natürlich, dass man in die damals angelegten Katasterkarten von Kér die deutschen Flurnamen gar nicht eintrug, sondern nur die ihnen entsprechenden ung. Bezeichnungen benützte. Im Alltagsgebrauch aber kommen die deutschen Flurnamen noch heute häufiger vor, als die ungarischen.

Die Begründung der beiden Kolonien, kostete das Ärar 145.765 rheinische Gulden. Die Kolonisten bewiesen sich als dankbar für diesen „aus blosser Vaterliebe" gemachten Aufwand und gedachten Josefs II. auch später nach seinem Tode als ihres grossen Wohltäters. Für das Seelenheil des verstorbenen Kaisers hat man in Kömlőd eine Messe (Requiem) gestiftet, die am 20. Februar noch heute von Jahr zu Jahr abgehalten wird.

II. Sprachgeschichte. Der sprachwissenschaftliche Teil enthält: die Lautlehre, Formenlehre und Dialektographie der beiden Mundarten. In den zwei ersten Gruppen wird — aus-

gehend vom Mittelhochdeutschen — die Entwickelung und Verschiebung der Laute und Formen dargestellt und an der Hand der verschiedensten Beispiele der mundartliche Sprachschatz vorgeführt. Ab und zu findet man auch die Ursache und Erklärung der Abweichungen, während anderwärts bloss die Tatsache festgelegt wird. Die Formenlehre will nicht vollständig, sondern bloss eine kurze Zusammenfassung sein, indem sie nur die wichtigeren Eigentümlichkeiten der Formen behandelt.

Das Hauptgewicht liegt auf der dritten Gruppe. Ihr steht die wichtigste Aufgabe zu, eine ausserordentlich bedeutsame, grundsätzliche Frage zu beleuchten, nämlich einigermassen Beweise dafür zu liefern, ob die Folgerungen richtig sind, die auf rein philologischer Grundlage über die Urheimat der Ansiedler gemacht wurden. Ob man sich auf diese Feststellungen verlassen kann, wo über die Ansiedlung keine Geschichtsdaten zur Verfügung stehen, kurzum, ob man die siedlungsgeschichtliche Frage auf rein philologischer Grundlage lösen kann.

Bei Behandlung dieser Frage sind vor allem jene Sprachinseln zu berücksichtigen, in denen die aus der Mundart abgeleiteten Ergebnisse geschichtlich überprüft werden können, wo genaue und eingehende Ausweise über den Ursprungsort der Einwanderer Aufschluss geben. Da nun die Herkunftsorte der Ansiedler von Kér und Kömlőd (nahezu 250 Familien) bekannt sind, und sich zum grössten Teil auch kartenmässig festhalten liessen, kann Kér und Kömlőd mit Recht bei dieser Frage mitsprechen, umso eher, weil wir daselbst zum Teil andere Ergebnisse erhalten, als die Dialektographen bisher gefunden haben. (Vergl. den dem Buch angeschlossenen Ausweis III. über die Siedlerfamilien sowie die Ergänzung auf S. 51-56. ferner die am Schluss des Buches befindlichen Kartenbeilagen I. und II. über das Ursprungsgebiet der Ansiedler.)

Nur über sehr wenige Sprachinseln stehen uns verlässliche, ausführliche Geschichtsdaten zur Verfügung. Einige davon haben Emil Böhmer, Rolf Ehrhardt und Heinrich Schmidt auch für die Wissenschaft verwertet. Während ih-

rer Forschungen kamen sie zur Überzeugung, dass die behandelten Mundarten abweichend von den siedlungsgeschichtlichen Daten auf ganz andere Gebiete hinweisen, als woher die Ansiedler tatsächlich abstammen.

Die Tatsache, dass die Mundart in einigen Fällen zu Trugschlüssen führte, hat die Philologen bei Entscheidung der Urheimatfrage zu einer grösseren Vorsicht als bisher gemahnt.

Mit Hilfe des Sprachatlas von Wenker (S. Kartenbeilage Nr. 1-13.) versuchten wir festzustellen: 1. Welcher Mundart in Deutschland die Mundart von Dunakömlőd bzw. Németkér am nächsten steht — eine vollständig gleiche würden wir vergebens suchen — d. h. welche Gegend von Deutschland durch die Mundart als Urheimat der Siedler bezeichnet werden kann. 2. Ob sämtliche Eigenheiten der beiden Mundarten — was Laut- und Formenlehre anbelangt — in die Mundart des als Urheimat bezeichneten Volksbodens hineinpassen oder auch fremde unvereinbare Elemente enthalten, die auf unterdrückte Minderheiten schliessen lassen. 3. Ob die derart erhaltenen Feststellungen von Geschichtsdaten unterstützt, bestätigt werden. 4. Ob die Mundart der Mehrheit durchgedrungen ist.

Um auf diese Fragen antworten zu können, nehmen wir der Reihe nach jene Kriterien her, mit deren Hilfe wir die Mundart leicht lokalisieren können.

Auf diese Weise erhalten wir durch die *dat/das, p/pf, eis/īs* und *st/št Linie* für die Mundart von Kömlőd ein viereckiges Gebiet, das von der Verbindungslinie zwischen den Städten *Saarluis, St. Goar, Mainz, Klingenburg, Heidelberg, Rheinzabern* bestimmt wird; für die Mundart von Kér ergibt sich das von den Städten: *St. Goar, Mainz, Klingenburg, Brückenau, Limburg* begrenzte Gebiet. Nach Berücksichtigung noch einiger mundartlichen Eigenheiten lässt sich das festgestellte Gebiet noch weiter verengern und so können wir als Urheimat der Kömlőder Ansiedler des engere Gebiet bezeichnen, das von der die folgenden Städte verbindenden Linie begrenzt ist. Es sind dies: *Saarluis, Wädern, Baumholder, Landstuhl, Pirmasens, Bitsch, Saargemünd und Forbach.*

Die Urheimat der Kérer Siedler wird mit dem Mittelpunkt Aschaffenburg von dem Gebiet gebildet, das die Städte *Frankfurt, Rheinburg, Obernburg, Lohr, Rieneck, Gelnhausen* einschliessen.

Suchen wir aber das auf sprachlicher Grundlage feststellbare engste Gebiet, so ergibt sich für Kömlőd der Dreieck: *Saarbrücken, Ottweiler, Zweibrücken;* für Kér aber das von Aschaffenburg nordöstlich liegende Gebiet, mit den Ortschaften: *Geiselbach, Schneppbach, Laufach, Wiesen, Schimborn, Schöllkrippen, Sommerkahl und Jakobstal.*

In diese also erhaltenen zwei Gebiete passen im Grossem und Ganzen fast alle lautliche Eigentümlichkeiten der Kömlőder sowie Kérer Mundart hinein.

Doch gibt es auch solche Formen, die uns in eine andere Gegend verweisen und zwar auf *moselfränkisches Gebiet,* ferner nach *Deutsch-Lothringen, Unter-Elsass und Mittel-Baden.* Auf rein sprachlicher Grundlage könnte man also für Kömlőd auf folgende Zusammensetzung der Ansiedler schliessen: Die Mehrheit muss aus der *Südwest-Pfalz* und dem *Saargebiet* stammen. Dann müssen auch *Elsass-Lothringer* von bedeutender Anzahl unter ihnen vertreten gewesen sein und endlich sind — wenn auch in geringem Masse — die Spuren *Luxemburger* und *moselfränkischer* Ansiedler nachweisbar.

Wen man nun das von den mundartlichen Grenzlinien eingeschlossene Gebiet mit der von den Herkunftsorten der Siedler angelegten Karte vergleicht, lässt sich feststellen, dass aus dem als Urheimat bezeichneten Gebiet mindestens die relative Mehrheit der Siedler nach Kömlőd und auch nach Kér gekommen ist. Unter den Kömlőder Ansiedlern werden nicht bloss durch die Mundart Deutsch-Lothringer, Luxemburger und Leute der Trierer Gegend nachgewiesen, sondern auch Geschichtsdaten, wie auch Flurbezeichnungen liefern uns Angaben über etwa 20 Familien (aus dem Trierischen 34 Fam.), die von dort nach Kömlőd einwanderten. Die mittelfränkischen sprachlichen Elemente sollten im Dialekt von Kömlőd viel häufiger sein, als sie in der Wirklich-

keit sind, denn die Moselfranken waren in Kömlőd beinahe in gleicher Anzahl vertreten wie die Rheinfranken.

In Kér aber kann man aus der Mundart bloss auf die relative Mehrheit und nicht auf die sprachlich unterdrückten Minderheiten schliessen, da uns nur wenige Nuance-Abweichungen zu diesem Zwecke zur Verfügung stehen. (Einesteils spreche ich selbst die Mundart von Kér nicht, folglich hatte ich die Gelegenheit nicht dieselbe so eingehend zu untersuchen, wie die Kömlőder, andernteils ist der Dialekt von Kér auch einheitlicher als der von Kömlőd.) Für Kér gilt also die Feststellung von Professor Schmidt ganz besonders: „Die Sprachwissenschaft kann nicht ein Sprachgemisch wie die Chemie in Elemente zerlegen, um jedes einzelne Element nachzuweisen und kann nicht betreffs der Abstammung der an der Ausbildung der neuen Mundart beteiligten Einzelpersonen oder Gruppen Schlüsse ziehen. Die Sprachwissenschaft kann nur das eine feststellen, welche Mundart gesiegt hat. Was aber vom Sieger unterdrückt und zwangsläufig unterging, bleibt unerforscht."

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

I. A dunakömlődi német telepesek származási helyei.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

II. A németkéri telepesek származási helyei.

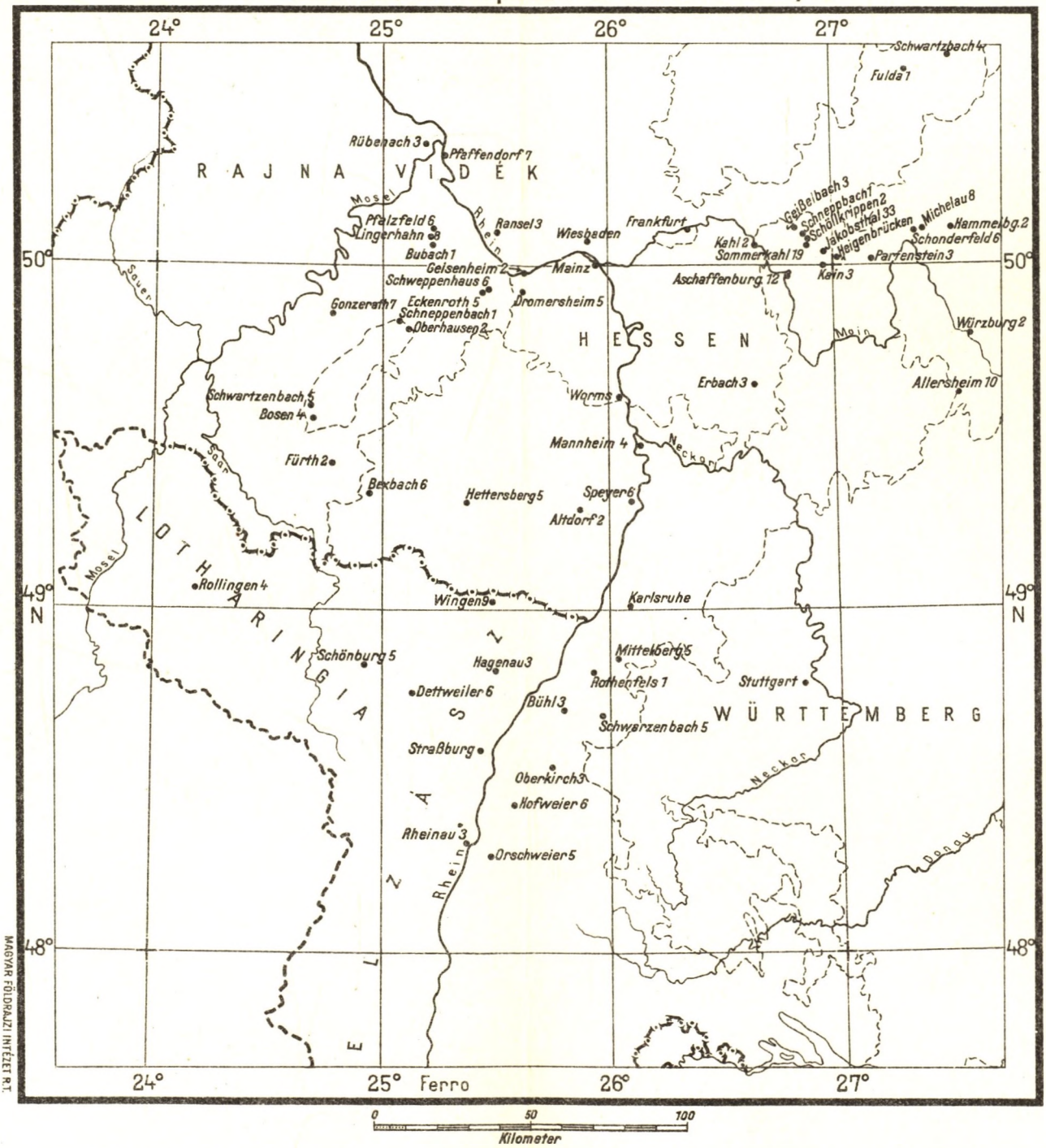

MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R.T.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

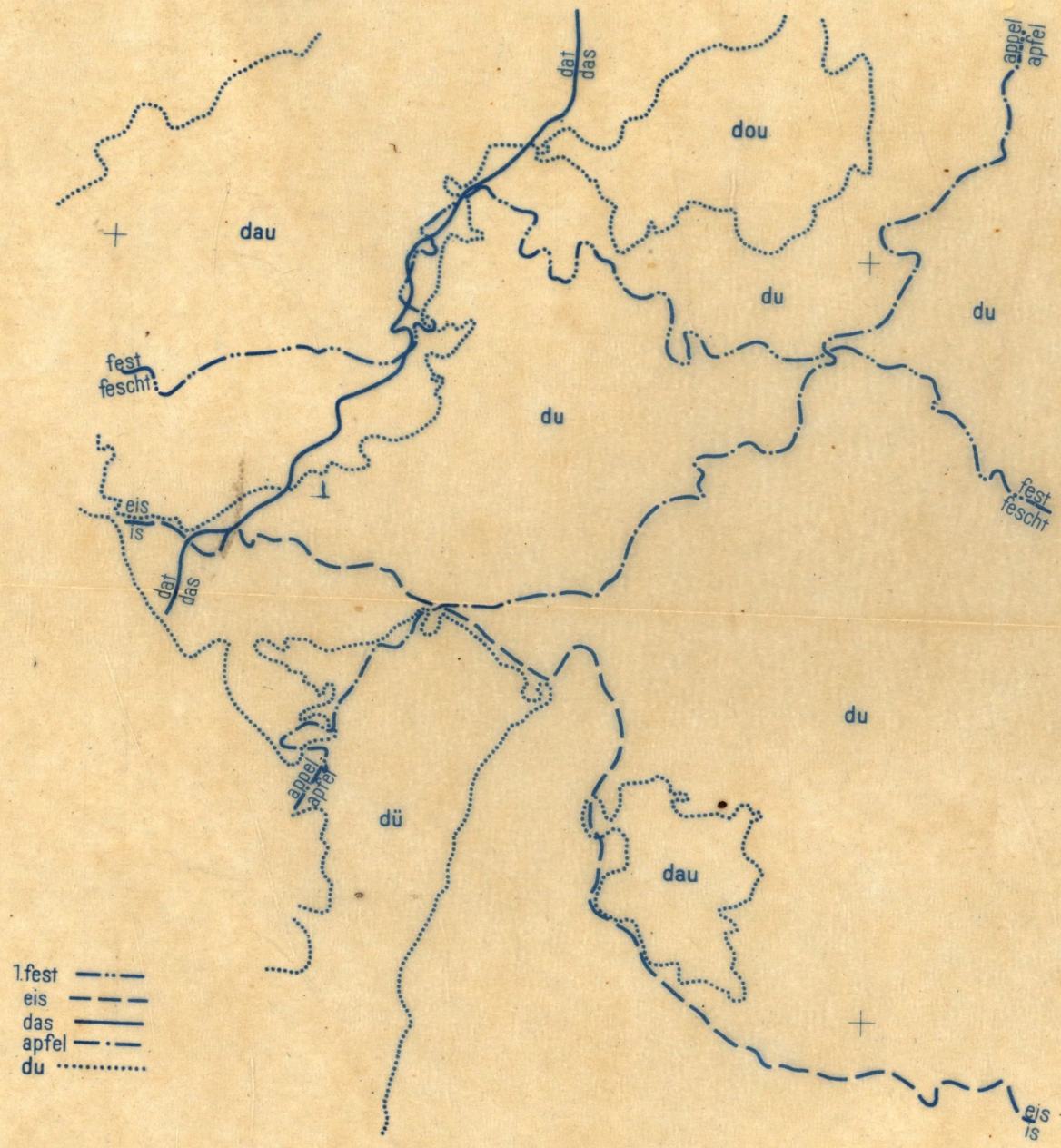

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder Geschlechts männlichen	Haben Kinder Geschlechts weiblichen	Haben zugeteilte Hausleute Männer	Haben zugeteilte Hausleute Weiber	Gebürtig von	Gebürtig aus (dem)	Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
36	Johann Cornelius	7	1	4	1	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	45	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
37	Ludwig Zenger	10	1	—	—	Zwei Brüder	Mutter und 5 Schwestern	Bexbach	Nassauischen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Die Mutter, das Weib und das neugeb. Kind gestorben. Die eine Schwester hat sub. No. 159., die andere sub. No. 167. geheiratet.
38	Johann Beer	9	1	3	4	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	41	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Johann Beer gestorben. Eine Tochter dem Joh. Adam Bachmann (No. 205.) geheiratet.
39	Margaretha Durang	5	—	2	2	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	42	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
40	Johann Ring	6	1	1	3	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	34	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
41	Adam Bernhardt	5	1	1	2	—	—	Holzland	Pfalz	kath.	47	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Ein Mädchen gestorben. Die andere Tochter dem Joh. Zenger (No. 170.) geheiratet.
42	Jakob Schgier	2	1	—	—	—	—	Bierbach	Zweibrückischen	kath.	27	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
43	Johann Balof	2	1	—	—	—	—	Busen (Bosen)	Rheingräfischen	kath.	27	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Joh. Balof und Weib gestorben.
44	Johann Bernhardt	4	1	2	—	—	—	Busen (Bosen)	Rheingräfischen	kath.	44	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
45	Peter Jochum	5	1	—	3	—	—	Ecksweiler	Saarbrückischen	kath.	49	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Eine Tochter dem Rothenbücher geheiratet (No. 206.)
46	Johann Bremm	8	1	2	4	—	—	Ecksweiler	Saarbrückischen	kath.	45	verheiratet	Bauer und Zimmermann	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
47	Jakob Balof	5	1	2	—	Schwager	—	Zettrau	Rheingräfischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Bub und Schwager gestorben. Er hat 1. Kopf für Schwager und Bruder angemeldet, mithin in Wien 2., in Ofen ein Gulden zu viel empfangen.
48	Valentin Karsz	11	1	3	6	—	—	Kriegsfeld	Pfalz	kath.	42	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
49	Philipp Kaiser	2	1	—	—	—	—	Kriegsfeld	Pfalz	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	[illegible]
50	Heinrich Bormann	[illegible]				—	—	Bütsch (Pintsch)	Luxemburgen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	[illegible]
51	Michael Juchum	6	1	2	2	—	—	Aschdorf (Eschdorf)	Luxemburgen	kath.	31	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Weib, zwei Buben und ein Mädchen gestorben. Mich Juchum hat eine Inländerin geheiratet.
52	Johann Heintz	3	1	1	—	—	—	Burscheid	Luxemburgen	kath.	48	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Heintz gestorben. Die Witwe ad 36. No. geheiratet.
53	Johann Linnen	6	1	2	2	—	—	Burscheid	Luxemburgen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Linnen, ein Sohn und zwei Töchter gestorben. Die Witwe hat dem Knecht No 62 geheiratet.
54	Wilhelm Beil	4	1	1	1	—	—	Heischitt (Hoscheid?)	Luxemburgen	kath.	32	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Weib und Bub gestorben.
55	Maria Cath. Klein	3	—	1	1	—	—	Heischitt, (Hoscheid?)	Luxemburgischen	kath.	48	Witwe	Bauer	Paks	Kömlőd	—	—
56	Adam Hirsch	5	1	2	1	—	—	Luxemburg	Luxemburg	kath.	50	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Weib, ein Bub gestorben. Der Witwe hat die Witwe des Joh. Heintz (No. 52.) geheiratet.
57	Jakab Berens	2	1	—	—	—	—	Luxemburg	Luxemburg	kath.	50	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Jakob Berens samt Weib gestorben.
58	Clemens Neichs	3	1	—	1	—	—	Luxemburg	Luxemburg	kath.	24	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Clement Neichs, Weib und 1 Mädchen gestorben.
59	Jakob Ludowitzy	2	1	—	—	—	—	Feill (Feulen?)	Luxemburg	kath.	24	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Das Weib gestorben.
60	Peter Wälder	2	1	—	—	—	—	Pentsch (Pintsch)	Luxemburg	kath.	22	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	P. Wälder gestorben. Die Witwe hat einen Inländer geheiratet.
61	Adam Petesch	3	1	—	1	—	—	Merscheid	Luxemburg	kath.	20	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Ein Kind gestorben.
62	Michel Steigel	10	1	5	1	Knecht: Johann Fischer	Mutter	Feulen	Luxemburg	kath.	42	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Mutter gestorben. Knecht ad. No. 53. geheiratet. S. No. 159. Unterwegs zwischen Ofen und Földvár ein Kind gestorben.
63	Michael Weber	2	1	—	—	—	—	Pentsch (Pintsch)	Luxemburg	kath.	41	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Mich. Weber und Weib gestorben.
64	Mathias Colignon	4	1	—	1	—	Schwiegermutter	Berthom (Betborn?)	Luxemburg	kath.	36	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	—
65	Michael Wälder	2	1	—	—	—	—	Pintsch	Luxemburg	kath.	23	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	—
66	Thomas Vinquel	5	1	1	2	—	—	Heischitt (Hoscheid?)	Luxemburg	kath.	60	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Th. Vinquel, Weib und zwei Mädl gestorben.
67	Johann Weilandt	3	1	—	1	—	—	Feill (Feulen)	Luxemburg	kath.	35	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Weilandt und 1 Mädchen gestorben. Die Witwe hat einen Inländer geheiratet.
68	Balthasar Tickerscheidt	9	1	2	4	Knecht: Nikolaus Fleck	—	Traumersheim (Dromersheim)	Maintzischen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Der Knecht, Nik. Fleck hat an No. 70. geheiratet. Sieh sub. No. 165.
69	Petrus Hartmann	3	1	—	—	Knecht: Jakob Schrank	—	Traumersheim (Dromersheim)	Maintzischen	kath.	35	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	J. Schrank hat ad No. 70 geheiratet. Siehe sub. No. 164.
70	Bartholomaeus Wächter	6	1	1	3	—	—	Niedermoschel	Zweibrückisch	kath.	63	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	B. Wächter und Weib gestorben. Drei Töchter geheiratet ad No. 165., 164. und 81. Der Sohn eine Inländerin geheiratet.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

III. Individual-Verzeichnis.

Deren vom 1-ten Juni 1785 bis inclusive letzten Hornung 1786 in die Herrschaft Földvár (Fünfkirchner Kameral-Administration) zur Ansiedlung angekommenen deutschen Reichskolonisten.[1]

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder		Haben zugeteilte Hausleute		Gebürtig		Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
				männlichen Geschlechts	weiblichen Geschlechts	Männer	Weiber	von	aus (dem)								
1	Christian Hermelin	6	1	3	1	—	—	Weinerth (Wingerath?)	Trierischen	kath.	50	verheiratet	Bauer und Zimmermann	Paks	Kömlőd	—	Christian Hermelin mit Weib und zwie Söhnen gestorben.
2	Johann Ullrich	4	1	1	1	—	—	Weinerth	Trierischen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Mädchen gestorben.
3	Hubertus Schuch	5	1	1	2	—	—	Weinerth	Trierischen	kath.	32	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Zwei Mädchen gestorben.
4	Michael Schuch	5	1	2	—	—	Schwiegermutter	Winden (Minden)	Trierischen	kath.	24	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Ein Bub samt der Schwiegermutter gestorben.
5	Jakob Kray (Kräy?)	3	1	—	1	—	—	Rheinau	Elsässischen	kath.	33	verheiratet	Bauer und Maurer	Földvár	Kér	—	Ein Mädchen gestorben.
6	Christoph (Iseth) Ihrt	5	1	3	—	—	—	Mittelburg	Badenbadischen	kath.	41	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	——
7	Martin Ernst	5	—	—	—	Zwei Schwesterkinder	Zwei Schwestern	Wingen	Elsässischen	kath.	51	Witwe	Bauer	Földvár	Kér	—	——
8	Johann Pitz	3	1	1	—	—	—	Münster	Deutsch-Schlesien	kath.	41	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	——
9	Martin Vetter (Fetter)	3	1	—	1	—	—	Oberkirch (Bühl)	Strassburgisch (Badenbaden)	kath.	33	verheiratet	Bauer	Kér	Kér	—	Ein Mädchen gestorben.
10	Heinrich Dill	4	1	1	1	Vetter Georg Ziriatzy	—	Wingen	Elsässischen	kath.	46	verheiratet	Bauer	Kér	Kér	—	Vetter Georg Ziriatzy eschapist(?) Unterwegs zwischen Wien und Ofen ist ihnen ein Mädel gestorben.
11	Bernhard Bosche	4	1	1	1	—	—	Blieszkastel	Graf Läyschen (Graf Leyen)	kath.	43	verheiratet	Bauer und Ziegler	Földvár	Kömlőd	—	——
12	Johann Adler	3	1	1	—	—	—	Blieszkastel	Graf Läyschen (Rheinpfalz)	kath.	28	verheiratet	Bauer und Tuchmacher	Földvár	Kömlőd	—	Jakob Wolz ein Tuchmachergesell hat sich entfernt.
13	Johann Loosch (Losz)	5	1	1	2	—	—	Blieszkastel	Graf Läyschen (Leyen)	kath.	37	verheiratet	Bauer und Tischler	Földvár	Kömlőd	—	Johann Loosz gestorben.
14	Niklas Ochs	2	1	—	—	—	—	Rheinheim	Graf Läyschen (Leyen)	kath.	25	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	——
15	Martin Gusz	4	1	2	—	—	—	Blieszkastel	Graf Läyschen (Leyen)	kath.	37	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Zwei Buben gestorben.
16	Hubertus Mäsing	4	1	1	2	—	—	Labach	Graf Sickischen (Siegen)	kath.	26	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben,
17	Johann Dobstadt	3	1	—	—	—	Schwägerin	Kundwich (Contwig)	Zweibrückischen	kath.	23	verheiratet	Bauer und Zimmermann	Kömlőd	Kömlőd	—	Die Schwägerin hat sich unterwegs zwischen Ofen und Földvár von ihm entfernt.
18	Heinrich Lacher	4	1	1	—	—	Schwägerin, Magdalena Ochsin	Hohenelle	Mittelpfalz	kath.	29	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	1	——
19	Adam Schultz	7	1	4	1	—	—	Labach	Graf Siegischen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Bub gestorben.
20	Niklas Charles	7	1	3	2	—	—	Neukirchen	Mittelpfalz	kath.	46	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Drei Buben gestorben. Eine Tochter ad. No. 175. den Heinrich Elmauer geheiratet.
21	Karl Zuck (Zug)	5	1	—	2	—	Schwester Anna	Rohlwingen(Rollingen?)	Deutsch-Lothringen	kath.	34	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Ein Mädl gestorben. Die Schwester ad. No. 95. geheiratet.
22	Andreas Hirschinger	5	1	2	1	—	—	Walsbrunn (Walschbronn)	Deutsch-Lothringen	kath.	26	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Ein Bub und ein Mädchen gestorben.
23	Bernhard Fräntzl	5	1	2	1	—	—	Walsbrunn (Walschbronn)	Deutsch-Lothringen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	——
24	Johann Röckel(?)Stöckel	3	1	1	—	—	—	Oberschönfeld	Bambergischen	kath.	45	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
25	Johann Weber	4	1	1	1	—	—	Ramberg	Mittelpfalz	kath.	36	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben. Ein Sohn unterwegs zwischen Wien und Ofen gestorben.
26	Johann Kunkel	4	1	2	—	—	—	Jakobstal	Mainzischen	kath.	34	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Ein Mädchen gestorben.
27	Michael Stenger	5	1	1	1	Knecht: Johann Rothenbücher	—	Jakabstal	Mainzischen	kath.	25	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Weib und zwei Kinder gestorben. Mich. Stenger hat die Tochter Anton Dumms (No 101) geheiratet. Rothenbücher hat eine Innländerin geheiratet. No 199.
28	Adam Bachmann	8	1	3	2	Knecht: Heinrich Elmauer	—	Jakobstal	Mainzischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Elmauer hat die Tochter des Nik. Charles (No. 20) geheiratet S. No. 175.
29	Georg Braun	2	1	—	—	—	—	Strapel (Oberhausen)	Mittelpfalz	kath.	22	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	——
30	Katharina Schlosserin	4	—	2	1	—	—	Hanheim (Hahnheim)	Mittelpfalz	kath.	40	Witwe	Bauer	Földvár	Kér	—	——
31	Michael Hönn	6	1	1	3	—	—	Mariental (Imsweiler)	Mittelpfalz	kath.	39	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
32	Niklas Edel	4	1	2	—	—	—	Rollwingen (Rollingen?)	Deutsch-Lothringen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Nik. Edel gestorben. Die Witwe hat den Jos. Siquart ex No. 152. geheiratet, darnach gestorben.
33	Peter Leöwy	4	1	1	1	—	—	Seergemünden (Saargemünd)	Deutsch-Lothringen	kath.	50	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	——
34	Adam Ohm	12	1	6	4	—	—	Betschbach (Bexbach)	Nassauischen	kath.	41	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Eine Tochter dem Georg Schilling (ad No. 166.); die andere dem Nik. Zenger (ad No. 167.) geheiratet.
35	Peter Rufing	8	1	1	1	Zwei Schwäger	Zwei Schwester	Bexbach	Nassauischen	kath.	31	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind gestorben. Eine Schwester hat ad No. 170 geheiratet und ist gestorben. Ein Schwager ad No. 166. gekommen.

[1] O. Lt. Adm. Qu. Eccl. Stricte Cameralia. Imp. 1785/86. No. 137 és No. 155.

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder Geschlechts männlichen	Haben Kinder Geschlechts weiblichen	Haben zugeteilte Hausleute Männer	Haben zugeteilte Hausleute Weiber	Gebürtig von	Gebürtig aus (dem)	Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
71	Martin Hitz	6	1	1	2	—	—	Niedermoschel	Zweibrückischen	kath.	37	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben. Johann Berth ein lediger Bursch hat sich von ihm entfernt.
72	Claudius Scheidt	4	1	1	1	—	—	Weißkirchen	Deutsch-Lothringen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
73	Andreas Schüszler	4	—	1	2	—	—	Widerrat (Wederat)	Trierischen	kath.	60	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	A. Schüszler gestorben. Die Tochter hat ex No. 124. dem Büchler geheiratet.
74	Niklas Botzang	5	1	2	—	Bruder	—	Weißkirchen	Deutsch-Lothringen	kath.	27	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Weib u. 3 Kinder gestorben. N. Botzang ex No. 152. geheiratet.
75	Kaspar Cartare	6	1	2	2	—	—	Tolebach (Dollenbach)	Deutsch-Lothringen	kath.	39	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	——
76	Peter Gräber	6	1	2	2	—	—	Münzow (Monzel)	Trierischen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
77	Johann Hilgerth	3	1	—	—	—	Schwiegermutter	Münzow (Monzel)	Trierischen	kath.	27	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Schwiegermutter gestorben.
78	Anna Müllerin	2	—	1	—	—	—	Winden (Minden?)	Trierischen	kath.	41	Witwe	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Der Sohn hat eine Inländerin geheiratet.
79	Mathias Baldauf	7	1	3	1	—	Mutter	Rabrath (Rapperat)	Trierischen	kath.	33	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	1	Mutter und Sohn gestorben.
80	Anna Riemerin	4	—	2	1	—	—	Bernkastel	Trierischen	kath.	40	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	A. Riemerin gestorben. Der Sohn hat die Cath. Grővich (ex No. 112.) geheiratet.
81	Gertrud Egner	2	—	1	—	—	—	Hinserat	Trierischen	kath.	60	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	G. Egner gestorben. Der Sohn ex No. 70 geheiratet.
82	Mathias Anton	3	1	—	1	—	—	Commen	Trierischen	kath.	50	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
83	Johann Gutweiler	5	1	2	1	—	—	Gonserk (Gunserat?)	Trierischen	kath.	50	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Joh. Gutweiler gestorben.
84	Maria Thessens (Thess)	3	—	1	1	—	—	Haag	Trierischen	kath.	40	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Maria Thessens (This), ein Sohn und eine Tochter gestorben.
85	Mathias Schorb	4	1	1	1	—	—	Kontzerth (Gunzerath)	Trierischen	kath.	31	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Weib und ein Mädchen gestorben. Der Witwe hat ex No. 114. geheiratet.
86	Johann Reicheimer	5	1	1	—	Knecht: Mathias Mayer	—	~~Bundenbach~~	~~Trierischen~~	kath.	31	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Unterwegs zwischen Wien und Ofen ein Kind gestorben.
87	Johann Wagner	6	1	2	2	—	—	Schwartzenbach	Rheingräfischen	kath.	33	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	——
88	Johann Kapesz	9(?	1	3	1	—	—	Alsweiler	Deutsch-Lothringen	kath.	32	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Johann Stahlmann unterwegs gestorben. Johann Böheim und Jakob Priesz ins Banat angewiesen worden.
89	Frantz Brills	2	—	—	—	—	Braut: Angel Brombach	Bausenweiler	Trierischen	kath.	22	ledig	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Er hat den Platz der Braut überlassen, welche ex No. 105. den Knecht (Joh. Tischler) geheiratet und dann gestorben. Frantz Brills ad No. 105. die Tochter des Daniel Hacquer geheiratet.
90	Wilhelm Brills	6	1	3	1	—	—	Bausenweiler	Trierischen	kath.	45	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Ein Knecht, Johann Britz hat sich unterwegs entfernt.
91	Wilhelm Hau	11	1	1	6	Knecht: Adam Britz	Magd: Cath. Schmidt	Busen (Bosen)	Rheingräfischen	kath.	38	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	W. Hau u. zwei Mädchen gestorben. Die zugeteilte Magd hat sich entfernt zwischen Ofen und Földvár.
92	Johann Jung	7	1	1	2	Vater	Mutter	Schwartzenbach	Rheingräfischen	kath.	63	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
93	Ferdinand Brills	4	1	—	2	—	—	Bausenweiler	Trierischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	——
94	Niklas Wilhelm	4	1	1	—	—	Schwägerin	Alsweiler	Deutsch-Lothringen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Schwägerin gestorben.
95	Margareth Friedrichin	3	—	1	1	—	—	Gunsert (Gunserath)	Trierischen	kath.	42	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	M. Friedrichin echapert. Der Sohn, Karl Jäckel hat ex No. 21. des Karl Zugs Schwester Anna geheiratet.
96	Wendel Wendelin	4	1	1	1	—	—	St. Wendel	Trierischen	kath.	44	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
97	Sebastian Glettener	2	1	—	—	—	—	Odenbach	Zweibrückischen	kath.	28	verheiratet	Bauer und Maurer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren.
98	Johann Wassermann	2	1	—	—	—	—	Schoppenhaus (Schweppenhausen)	Pfalz	kath.	23	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	——
99	Jakob Eifeler	3	1	1	—	—	—	Gutental	Mittelpfalz	kath.	30	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Weib und zwei Kinder gestorben. Jak. Eifeler ex No. 80. geheiratet der Anna Reimerin Tochter.
100	Peter Petz	3	1	—	1	—	—	Dussmund (Dusemond)	Mittelpfalz	kath.	40	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Weib und Kind gestorben. P. Petz geheiratet ex No. 112. die Angel Grővich.
101	Anton Dumm	6	1	—	4	—	—	Pfalzfeld	Hessischen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Anton Dumm gestorben. Die Witwe hat den Joh. Schmidt No. 108 geheiratet. Eine Tochter hat dem Mich. Stenger No. 27. geheiratet.

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder Geschlechts männlichen	Haben Kinder Geschlechts weiblichen	Haben zugeteilte Hausleute Männer	Haben zugeteilte Hausleute Weiber	Gebürtig von	Gebürtig aus (dem)	Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
102	Anton Römer	6	1	1	3	—	—	Dingerheim	Trierischen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
103	Johann Niklas Wilhelm	3	1	—	1	—	—	Alsweiler	Deutsch-Lothringen	kath.	48	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Nik. Wilhelm gestorben.
104	Niklas Scheuer	7	1	1	4	—	—	Haag	Trierischen	kath.	50	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Nik. Scheuer, Weib und zwei Mädchen gestorben.
105	Daniel Hacker	6	1	1	1	Knecht: Johann Tischler	Magd: Maria Eifels	Bernkastel	Trierischen	kath.	56	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	1	Ein neugeborenes Kind. D. Hacker, Weib, ein Sohn und das neugeborene Kind gestorben. Joh. Tischler ad No. 89. geheiratet die A. Brombach. Eine Tochter ad No. 89 dem Franz Brills geheiratet.
106	Nikolaus Liesenfeld	6	1	—	4	—	—	Derbach	Ritterschäfischen	kath.	43	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Unterwegs zwischen Wien und Ofen ein Kind geboren.
107	Michael Lill	7	1	—	4	—	Magd: Maria Paulus	Kohnzerth (Gunserath)	Trierischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Weib und ein Mädchen gestorben. M. Lill hat eine Inländerin geheiratet. M. Paulus hat dem Melchior Klump (No. 169.) geheiratet.
108	Johann Schmidt	7	1	3	1	—	Magd: Maria Schieß	Haag	Trierischen	kath.	44	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Weib und zwei Buben gestorben. J. Schmidt hat ex No. 101. die Witwe Ant. Dumms geheiratet.
109	Georg Lienhardt	3	1	1	—	—	—	Münzelfeld (Monzelfeld)	Trierischen	kath.	41	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	G. Lienhardt, Weib und ein Bub gestorben.
110	Niklas Beckhauser	5	1	3	—	—	—	Frauenberg (Rauenberg?)	Badendurlachischen	kath.	33	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	N. Beckhauser, Weib und zwei Söhne gestorben.
111	Christian Lill	4	1	1	1	—	—	Merscheid	Trierischen	kath.	55	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Christ. Lill, Weib und ein Sohn gestorben. Die Tochter dem Phil. Schleisz geheiratet.
112	Peter Jerich	6	1	—	2	—	Zwei Mädl: Cath. u. Angel Grövich	Gonsert (Gunserath)	Trierischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren und samt einem Mädchen gestorben. Die Ang. Grövich ad No. 100, die Catharina ad No. 80 geheiratet.
113	Konrad Schmidt	8	1	2	4	—	—	Busen (Bosen)	Rheingräfischen	kath.	42	verheiratet	Bauer und Leinweber	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Ein Kind gestorben.
114	Jakob Recktenwald	8	1	3	3	—	—	Ecksweiler	Nassauischen	kath.	47	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Jak. Recktenwald und zwei Söhne gestorben. Eine Tochter dem Math. Schorb (No. 85.), die andere auf Kér geheiratet dem P. Rothenbücher.
115	Johann Heinusz	4	—	2	1	—	—	Sulzbach	Saarbrückischen	kath.	52	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
116	Jakob Mültz	6	1	2	2	—	—	Speyer	Speyerischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	——
117	Phil. Jak. Igl	6	1	2	1	Knecht: Johann Spieß	—	Welschneureuth	Badendurlachischen	kath.	25	verheiratet	Leinweber	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren und gestorben. Der Knecht hat sich entfernt.
118	Niklas Becker	4	1	2	—	—	—	Russit (Russhütte)	Nassauischen	kath.	35	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Nik. Becker, Sohn und neugebor. Kind gestorben. Unterwegs ein Mädl gestorben.
119	Johann Keller	5	1	2	1	—	—	Russit (Russhütte)	Nassauischen	kath.	38	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
120	Theobald Schneider	7	1	1	4	—	—	Pepekuhn (Peppenkom)	Graf Leyen	kath.	50	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Th. Schneider gestorben.
121	Friedrich Wimmerth	6	1	1	3	—	—	Lengsheim (Lengelsheim)	Deutsch-Lothringen	kath.	56	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Unterwegs ein Mädl gestorben. Ein Bub und ein Mädchen gestorben.
122	Johann Herzog	4	1	2	—	—	—	Pepekuhn (Peppenkom)	Graf Leyen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Zwei Buben gestorben.
123	Jakob Wernoth	4	1	1	1	—	—	Weißkirchen	Deutsch-Lothringen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Unterwegs zwischen Wien und Ofen ein Mädl gestorben. Nicht minder hat er für einen Knecht Reisegeld gezohen, den er nicht gehabt hat, also zu viel, empfangen 4 Gulden.
124	Andreas Harb	4	—	—	—	Drei ledige Burschen: Jos. Augusztin, Math. Zimmer, Joh. Büchler.	—	Dettlang (Tettnang)	Mundpfartischen (Montfortischen)	kath.	24	ledig	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Math. Zimmer und Jos. Augusztin entfernten sich. Andreas Harb hat eine Inläderin geheiratet. Joh. Büchler hat ad No 73. geheiratet.
125	Peter Wolf	6	1	2	—	Knecht: Johann Fischer	Magd: Anna Frank	St. Johann	Nassauischen	kath.	30	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Joh. Fischer hat ad No 37; Anna Frankin ad No 74 geheiratet.
126	Adam Gloszen	5	1	3	—	—	—	Bühl	Trierischen	kath.	26	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Ein Bub samt dem neugebornen Kinde gestorben.
127	Johann Alt	7	1	1	4	—	—	Scheuern	Deutsch-Lothringen	kath.	39	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Weib mit einem Buben und einem Mädchen gestorben.
128	Johann Schemer	3	1	—	1	—	—	Alsweiler	Deutsch-Lothringen	kath.	24	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder (männlichen Geschlechts)	Haben Kinder (weiblichen Geschlechts)	Haben zugeteilte Hausleute: Männer	Haben zugeteilte Hausleute: Weiber	Gebürtig: von	Gebürtig: aus (dem)	Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
129	Peter Waltsch	4	1	—	1	Bruder, Michel	—	Hirschstrumpf	Rheingräfischen	kath.	21	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren, Bruder ex No 132 geheiratet die Schwester Joh. Recksellners. Er steht sub No 174 Ein Mädchen samt dem neugeborenen Kinde gestorben.
130	Niklas Bernhardt	4	1	—	2	—	—	Rheimsbach	Deutsch-Lothringen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren und auch gestorben.
131	Johann Altmayer	8	1	2	3	—	Magd: Barbara Rheinisch	Rheimsbach	Deutsch-Lothringen	kath.	41	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren, Magd hat sich unterwegs entfernt. Joh. Altmayer mit neugeborenem Kind gestorben. Auch unterwegs ist ein Kind gestorben.
132	Jakob Recksellner	5	1	—	—	Bruder	Mutter und Schwester	Humdorf	Trierischen	kath.	25	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Die Schwester hat ad No 174 dem Mich. Waltsch geheiratet
133	Peter Luxemburger	4	1	1	1	—	—	Lockweiler	Deutsch-Lothringen	kath.	26	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Die Tochter hat ad No 194 geheiratet, Joh. Feld.
134	Jakob Weiler	5	1	1	1	—	Schwiegermutter	Bockweilen (Wadrill)	Trierischen	kath.	32	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Schwiegermutter und zwei Kinder gestorben.
135	Mathias Sehr	5	1	3	—	—	—	Großloßen (-losheim?)	Trierischen	kath.	34	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Zwei Buben gestorben.
136	Sebastian Friedrich	4	1	2	—	—	—	Hofweyer	Ritterschäfischen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Bub gestorben.
137	Johann Mettler	4	1	2	—	—	—	Hofweyer	Ritterschäfischen	kath.	33	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Bub gestorben.
138	Johann Müller	6	1	2	—	—	Schwiegermutter und deren Kind	Hofweyer	Ritterschäfischen	kath.	37	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Zwei Buben gestorben.
139	Amalie Basel	2	—	1	—	—	—	Runzenheim	Elsassichen	kath.	40	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
140	Georg Hermann	6	1	2	2	—	—	Hofweyer	Ritterschäfischen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Zwei Mädchen und neugeborenes Kind gestorben. (Im Monat Juni, Brachmonat.)
141	Philipp Emele	6	1	2	2	—	—	Hofweyer	Ritterschäfischen	kath.	36	verheiratet	Bauer und Leinweber	Földvár	Kér	—	Zwei Mädchen gestorben.
142	Joh. Georg. Weichlein	4	1	—	1	—	Schwiegermutter	Neubrunn	Pfalz	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Joh. G. Weichlein, Kind und Schwiegermutter gestorben. Die Witwe hat ad No 184 geheiratet.
143	Andreas Hoffmann	4	1	--	2	—	—	Neubrunn	Pfalz	kath.	41	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Das Weib gestorben. Der Witwe hat eine Inländerin geheiratet.
144	Michael Leutner	4	1	1	1	—	—	Neubrunn	Pfalz	kath.	38	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Das Weib gestorben.
145	Michael Schwartz	7	1	3	1	—	—	Grumb(?)	Fränkischen	kath.	40	verheiratet	Bauer und Maurer	Földvár	Kömlőd	—	Johann Kaiser, ein Fassbindergesell hat sich von ihm unterwegs entfernt. Weib und zwei Buben gestorben. Der Witwe hat ad No 154 des Mich. Merkels Witwe geheiratet.
146	Johann Lorentz	6	1	1	3	—	—	Neubrunn	Pfalz	kath.	45	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Joh. Lorentz und ein Mädchen gestorben. Ein Kind geboren.
147	Johann Rödlmayer	5	1	1	2	—	—	Neubrunn	Pfalz	kath.	40	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Zwei Mädchen und das neugeborene Kind gestorben.
148	Franz Karl	3	1	—	1	—	—	Habenau (Hagenau)	Elsassischen	kath.	29	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	——
149	Sebastian Hoffmann	7	1	2	2	Knecht: Konrad Mandel	—	Würzburg	Würzburg	kath.	47	verheiratet	Bauer und Schneider	Földvár	Kömlőd	—	Der Knecht und ein Kind gestorben.
150	Josef Stoll	10	1	3	3	Knecht: Lorentz	Magd.	Gaggenau	Badenbadischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Die Magd, ein Bub und ein Mädchen gestorben.
151	Georg Grell	6	1	2	2	—	—	Muggensturm	Badenbadischen	kath.	44	verheiratet	Bauer und Schulmeister	Földvár	Kömlőd	—	——
152	Georg Kasztner	6	1	3	—	Nagelschmidt: Josef Siquart	—	Muggensturm	Badenbadischen	kath.	60	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Ein Kind geboren. Georg Kasztner, ein Sohn und das neugeb. Kind gestorben. Jos. Siquart hat ad No 32 geheiratet.
153	Anton Häuszler	5	1	—	2	Knecht: Melchior Klump	—	Rothenfels	Badenbadischen	kath.	42	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Klump hat ad No 107. die Magd, Maria Paulus geheiratet.
154	Michael Merker	7	1	3	1	Knecht: Nik. Nau (Mann?)	—	Gaggenau	Badenbadischen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	M. Merkel gestorben. Die Witwe ad No 145 geheiratet. Nik. Nau hat sich entfernt.
155	Konrad Rauh	7	1	3	1	Maurergesell. Michael Hildebrandt	—	Muggensturm	Badenbadischen	kath.	40	verheiratet	Bauer und Zimmermann	Földvár	Kömlőd	1	Mich. Hildebrandt geheiratet eine Inländerin und steht sub No 182. Ein Kind geboren.
156	Josef Unser	3	1	—	1	—	—	Steinmauern	Badenbadischen	kath.	45	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Jos. Unser gestorben.
157	Philipp Hornung	6	1	2	2	—	—	Muggensturm	Badenbadischen	kath.	32	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder männlichen Geschlechts	Haben Kinder weiblichen Geschlechts	Haben zugeteilte Hausleute Männer	Haben zugeteilte Hausleute Weiber	Gebürtig von	Gebürtig aus (dem)	Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
194	Johann Feld	1	—	—	—	—	—	Sommerkahl	Kur-Mainzischen	kath.	19	ledig	Bauer	Földvár	Kér	—	Hat sub No 179 gestanden und ex No 133 geheiratet die Tochter P. Luxemburgers.
195	Anton Hag	3	—	—	—	—	Mutter und Schwester	Tetweillen (Dettweiler)	Elsassischen	kath.	33	ledig	Bauer	Földvár	Kér	—	——
196	Paul Wunderlich	5	1	1	2	—	—	Tetweillen (Dettweiler)	Elsassischen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Unterwegs zwischen Ofen und Földvár hat sich von ihnen eine ledige Weibsperson entfernt.
197	Margareta Müllerin	3	—	1	1	—	—	Schönburg	Zweibrückischen	kath.	40	Witwe	Bauer	Földvár	Kér	—	——
198	Joseph Wahl	2	1	—	—	—	—	Schönburg	Zweibrückischen	kath.	24	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	——
199	Johann Rothenbücher	1	—	—	—	—	—	Sommerfeld (Schonderfeld)	Mainzischen	kath.	21	ledig	Bauer	Földvár	Kér	—	Hat No 27 gestanden und eine Inländerin geheiratet.
200	Kaspar Pfüsterer	10	1	6	2	—	—	Neuhäusel	Zweibrückischen	kath.	49	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	——
201	Peter Rothenbücher	1	—	—	—	—	—	Sommerkahl	Kurmainzischen	kath.	19	ledig	Bauer und Maurer	Földvár	Kér	—	Hat sub No 179 gestanden und ex No 114 geheiratet.
202	Lorentz Müller	1	—	—	—	—	—	Somborn	Hanauischen	kath.	28	ledig	Bauer und Tischler	Földvár	Kömlőd	—	——
203	Franz Dentzel	5	—	1	3	—	—	Großlaubheim	Würtembergischen	kath.	40	Witwe	Bauer und Kirschner	Földvár	Kömlőd	—	——
204	Christoph Hauser	5	1	—	1	—	Schwägerin: Lienhardtin und deren Kind	Schwarzenbach	Badenbadischen	kath.	23	verheiratet	Bauer	Paks	Kér	—	Die Schwägerin hat ad No 168 geheiratet dem Nik. Zenger.
205	Joh. Adam Bachmann	1	—	—	—	—	—	Heiligebrücke (Heigenbrücken)	Mainzischen	Paks	24	ledig	Bauer	Földvár	Kér	—	Hat ex No 38 die Tochter des Joh. Beer geheiratet.
206	Adam Rothenbücher	1	—	—	—	—	—	Sommerkahl	Mainzischen	kath.	20	ledig	Bauer	Földvár	Kér	—	Hat sub No 179 gestanden und ex No 45 die Tochter Peter Jochums geheiratet.

Dann zehn und acht National-Kolonisten-Familien mit denen Inländern gnädigst bewilligten Begünstigungen.

Földvár, den 24. März 1786.

Michael Nagy,
Ansiedlungs-Rechnungsführer in Földvár.
mp.

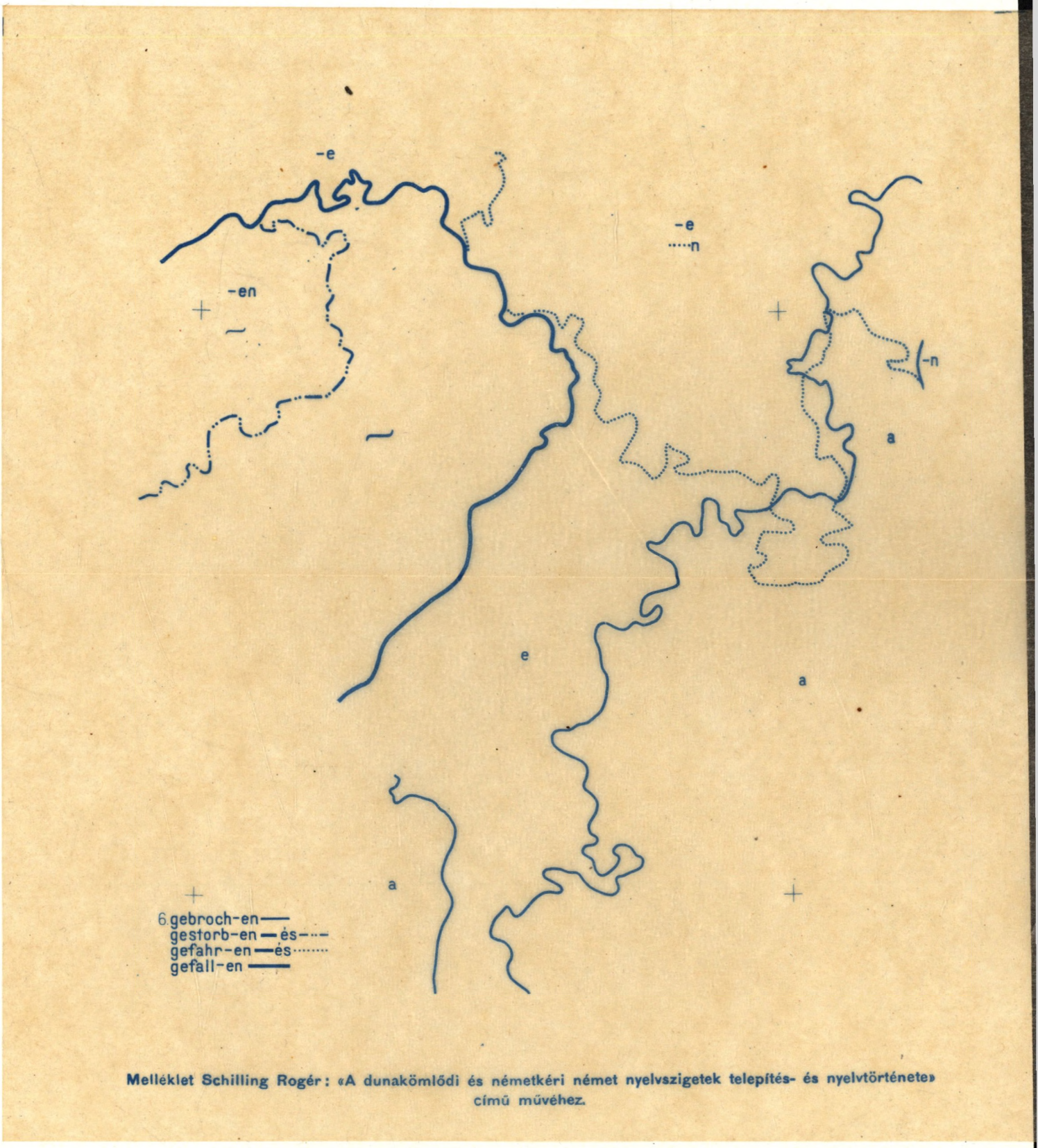

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

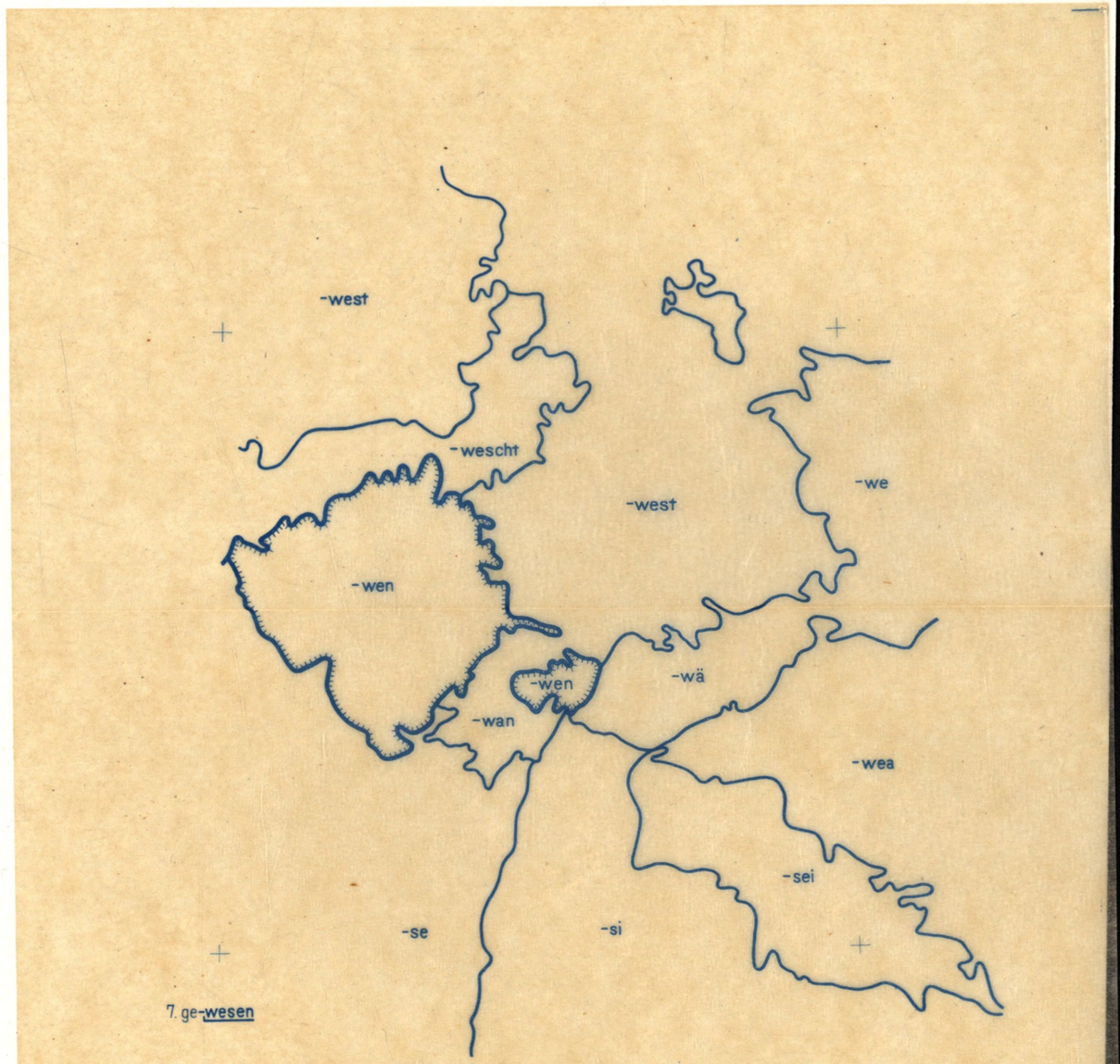

7. ge-wesen

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepités- és nyelvtörténete» című művéhez.

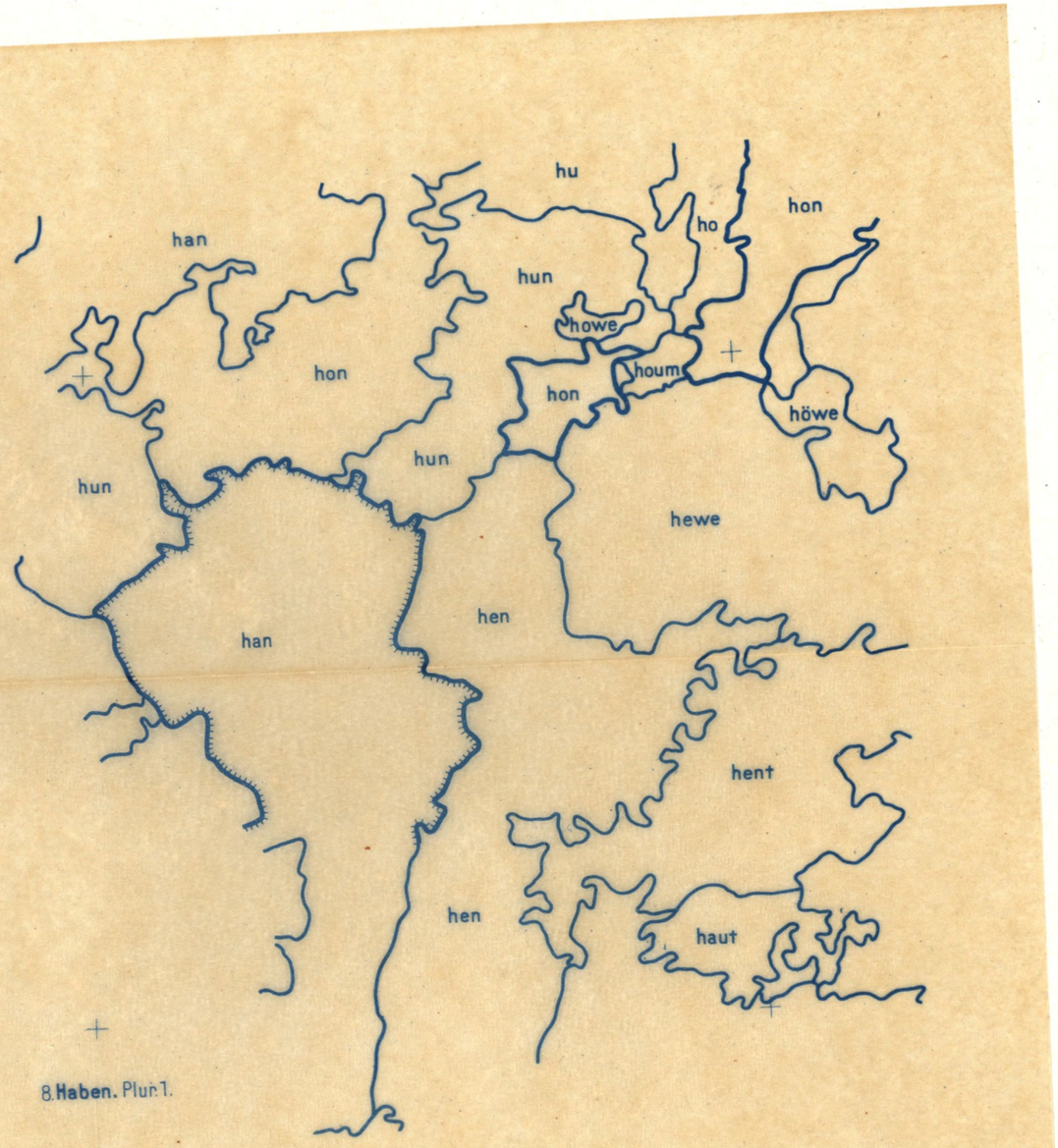

8. **Haben.** Plur. 1.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepités- és nyelvtörténete» című művéhez.

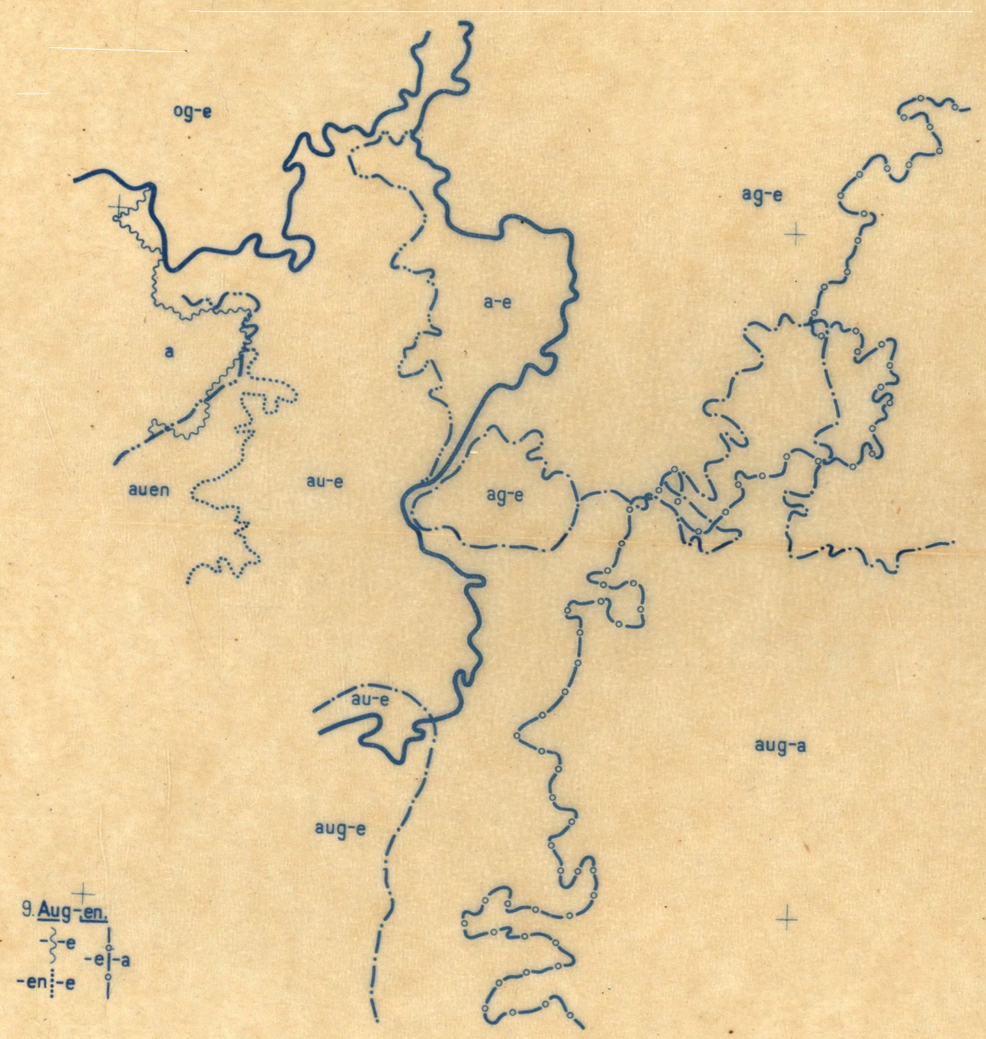

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művehez.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művehez.

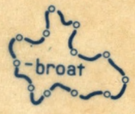

-brocht

4. ge-bracht

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

13. Brud,er

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

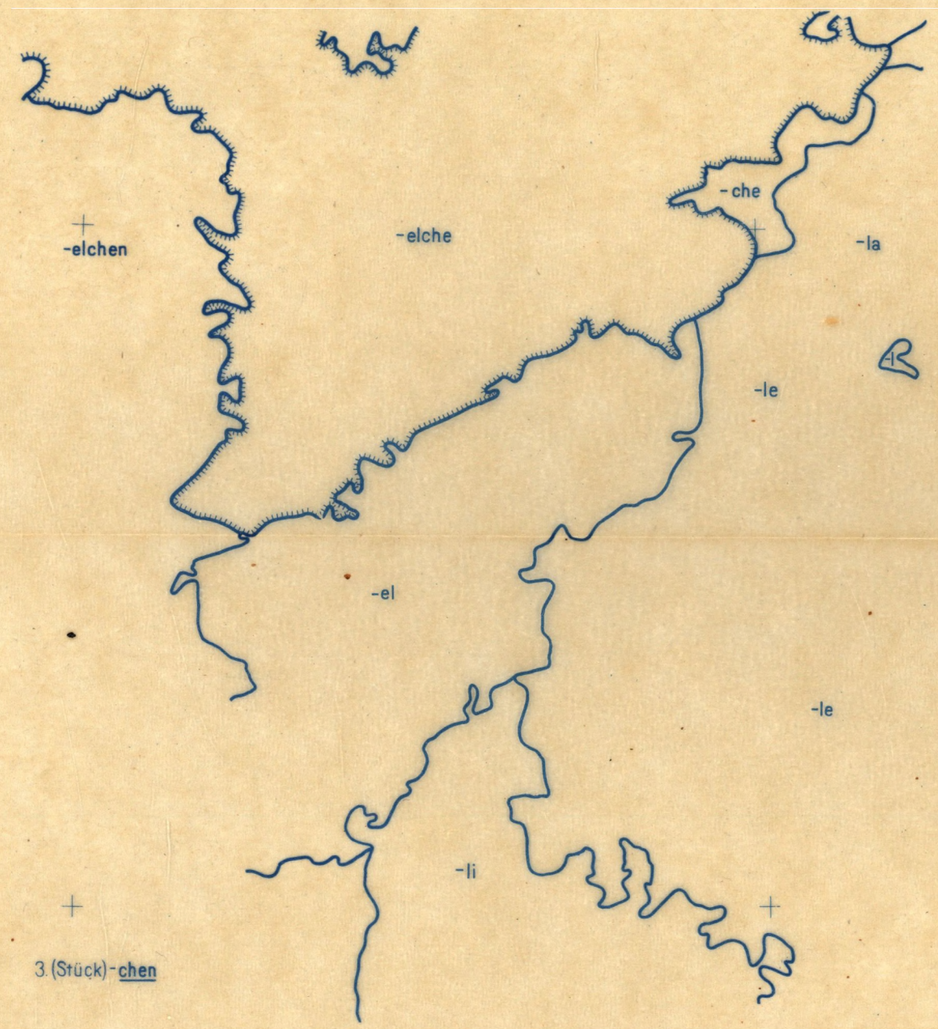

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

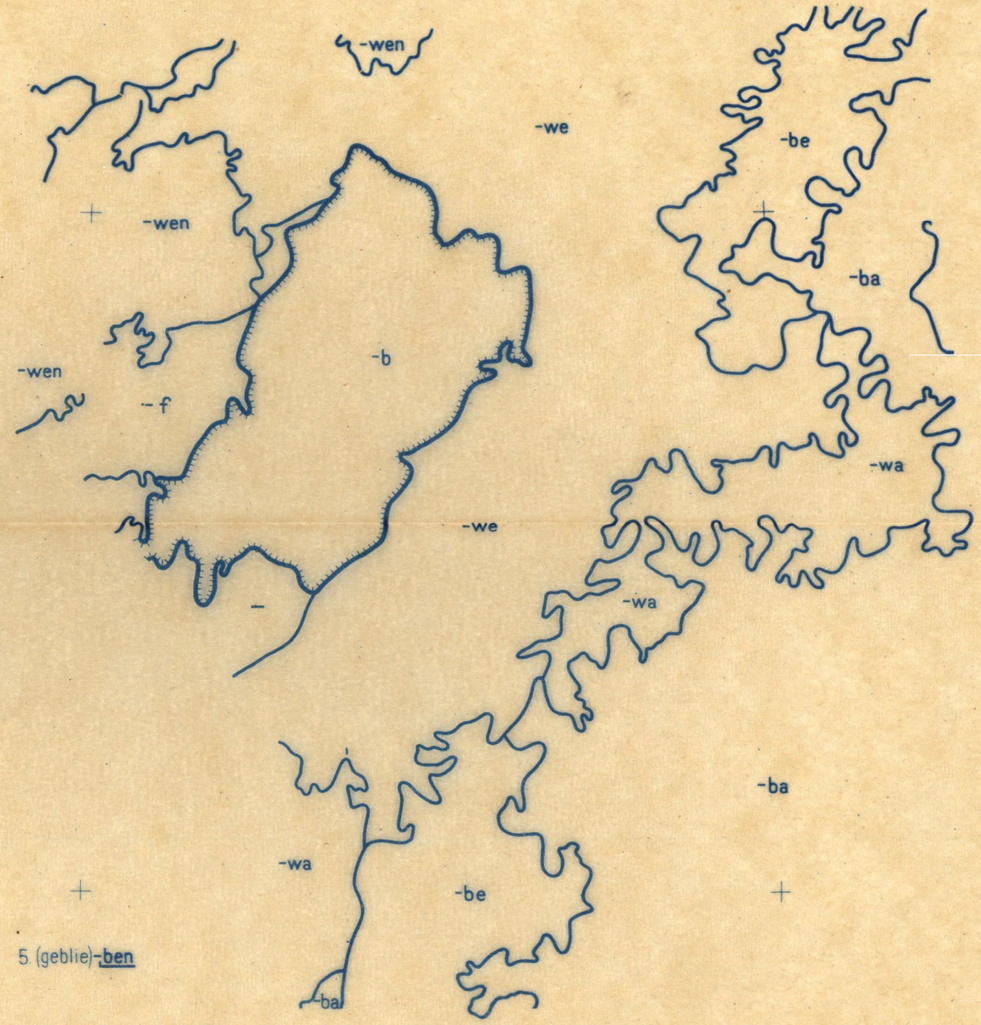

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.

No. der Familien	Namen der Familien Vor- und Zunamen der Familienväter	Personen jeder Familie	Weiber	Haben Kinder Geschlechts männlichen	Haben Kinder Geschlechts weiblichen	Haben zugeteilte Hausleute Männer	Haben zugeteilte Hausleute Weiber	Gebürtig von	Gebürtig aus (dem)	Religion	Jahre alt	Stand	Nahrungsstand oder sonstige Profession	Dermalige Einquartierungsort	Zur häuslichen Niederlassung bestimmtes Dorf	Neugeboren	Hiervon seithero gestorben, oder sonsten abgegangen
36	Johann Cornelius	7	1	4	1	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	45	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
37	Ludwig Zenger	10	1	—	—	Zwei Brüder	Mutter und 5 Schwestern	Bexbach	Nassauischen	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	1	Die Mutter, das Weib und das neugeb. Kind gestorben. Die eine Schwester hat sub. No. 159., die andere sub. No. 167. geheiratet.
38	Johann Beer	9	1	3	4	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	41	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Johann Beer gestorben. Eine Tochter dem Joh. Adam Bachmann (No. 205.) geheiratet.
39	Margaretha Durang	5	—	2	2	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	42	Witwe	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
40	Johann Ring	6	1	1	3	—	—	Bexbach	Nassauischen	kath.	34	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
41	Adam Bernhardt	5	1	1	2	—	—	Holzland	Pfalz	kath.	47	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	Ein Mädchen gestorben. Die andere Tochter dem Joh. Zenger (No. 170.) geheiratet.
42	Jakob Schgier	2	1	—	—	—	—	Bierbach	Zweibrückischen	kath.	27	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
43	Johann Balof	2	1	—	—	—	—	Busen (Bosen)	Rheingräfischen	kath.	27	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Joh. Balof und Weib gestorben.
44	Johann Bernhardt	4	1	2	—	—	—	Busen (Bosen)	Rheingräfischen	kath.	44	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
45	Peter Jochum	5	1	—	3	—	—	Ecksweiler	Saarbrückischen	kath.	49	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Eine Tochter dem Rothenbücher geheiratet (No. 206.)
46	Johann Bremm	8	1	2	4	—	—	Ecksweiler	Saarbrückischen	kath.	45	verheiratet	Bauer und Zimmermann	Földvár	Kömlőd	—	Ein Mädchen gestorben.
47	Jakob Balof	5	1	2	—	Schwager	—	Zettrau	Rheingräfischen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	Bub und Schwager gestorben. Er hat 1. Kopf für Schwager und Bruder angemeldet, mithin in Wien 2., in Ofen ein Gulden zu viel empfangen.
48	Valentin Karsz	11	1	3	6	—	—	Kriegsfeld	Pfalz	kath.	42	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	—
49	Philipp Kaiser	2	1	—	—	—	—	Kriegsfeld	Pfalz	kath.	28	verheiratet	Bauer	Földvár	Kömlőd	—	[illegible]
50	Heinrich Bormann	[illegible]				—	—	Bütsch (Pintsch)	Luxemburgen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	[illegible]
51	Michael Juchum	6	1	2	2	—	—	Aschdorf (Eschdorf)	Luxemburgen	kath.	31	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Weib, zwei Buben und ein Mädchen gestorben. Mich Juchum hat eine Inländerin geheiratet.
52	Johann Heintz	3	1	1	—	—	—	Burscheid	Luxemburgen	kath.	48	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Heintz gestorben. Die Witwe ad 36. No. geheiratet.
53	Johann Linnen	6	1	2	2	—	—	Burscheid	Luxemburgen	kath.	36	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Linnen, ein Sohn und zwei Töchter gestorben. Die Witwe hat dem Knecht No 62 geheiratet.
54	Wilhelm Beil	4	1	1	1	—	—	Heischitt (Hoscheid?)	Luxemburgen	kath.	32	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Weib und Bub gestorben.
55	Maria Cath. Klein	3	—	1	1	—	—	Heischitt, (Hoscheid?)	Luxemburgischen	kath.	48	Witwe	Bauer	Paks	Kömlőd	—	—
56	Adam Hirsch	5	1	2	1	—	—	Luxemburg	Luxemburg	kath.	50	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Weib, ein Bub gestorben. Der Witwe hat die Witwe des Joh. Heintz (No. 52.) geheiratet.
57	Jakab Berens	2	1	—	—	—	—	Luxemburg	Luxemburg	kath.	50	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Jakob Berens samt Weib gestorben.
58	Clemens Neichs	3	1	—	1	—	—	Luxemburg	Luxemburg	kath.	24	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Clement Neichs, Weib und 1 Mädchen gestorben.
59	Jakob Ludowitzy	2	1	—	—	—	—	Feill (Feulen?)	Luxemburg	kath.	24	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Das Weib gestorben.
60	Peter Wälder	2	1	—	—	—	—	Pentsch (Pintsch)	Luxemburg	kath.	22	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	P. Wälder gestorben. Die Witwe hat einen Inländer geheiratet.
61	Adam Petesch	3	1	—	1	—	—	Merscheid	Luxemburg	kath.	20	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Ein Kind gestorben.
62	Michel Steigel	10	1	5	1	Knecht: Johann Fischer	Mutter	Feulen	Luxemburg	kath.	42	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Mutter gestorben. Knecht ad. No. 53. geheiratet. S. No. 159. Unterwegs zwischen Ofen und Földvár ein Kind gestorben.
63	Michael Weber	2	1	—	—	—	—	Pentsch (Pintsch)	Luxemburg	kath.	41	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Mich. Weber und Weib gestorben.
64	Mathias Colignon	4	1	—	1	—	Schwiegermutter	Berthom (Betborn?)	Luxemburg	kath.	36	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	—
65	Michael Wälder	2	1	—	—	—	—	Pintsch	Luxemburg	kath.	23	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	—
66	Thomas Vinquel	5	1	1	2	—	—	Heischitt (Hoscheid?)	Luxemburg	kath.	60	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Th. Vinquel, Weib und zwei Mädl gestorben.
67	Johann Weilandt	3	1	—	1	—	—	Feill (Feulen)	Luxemburg	kath.	35	verheiratet	Bauer	Paks	Kömlőd	—	Joh. Weilandt und 1 Mädchen gestorben. Die Witwe hat einen Inländer geheiratet.
68	Balthasar Tickerscheidt	9	1	2	4	Knecht: Nikolaus Fleck	—	Traumersheim (Dromersheim)	Maintzischen	kath.	40	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	Der Knecht, Nik. Fleck hat an No. 70. geheiratet. Sieh sub. No. 165.
69	Petrus Hartmann	3	1	—	—	Knecht: Jakob Schrank	—	Traumersheim (Dromersheim)	Maintzischen	kath.	35	verheiratet	Bauer	Földvár	Kér	—	J. Schrank hat ad No. 70 geheiratet. Siehe sub. No. 164.
70	Bartholomaeus Wächter	6	1	1	3	—	—	Niedermoschel	Zweibrückisch	kath.	63	verheiratet	Bauer	Kömlőd	Kömlőd	—	B. Wächter und Weib gestorben. Drei Töchter geheiratet ad No. 165., 164. und 81. Der Sohn eine Inländerin geheiratet.

Melléklet Schilling Rogér: «A dunakömlődi és németkéri német nyelvszigetek telepítés- és nyelvtörténete» című művéhez.